

ANNALES

**Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterraneei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies**

Series Historia et Sociologia, 19, 2009, 2

**ZALOŽBA ANNALES
KOPER 2009**

ISSN 1408-5348

UDK 009

Letnik 19, leto 2009, številka 2

**UREDNIŠKI ODBOR/
COMITATO DI REDAZIONE/
BOARD OF EDITORS:**

Simona Bergoč, Furio Bianco (IT), Milan Bufon, Lucija Čok, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Goran Filipi (HR), Vesna Mikolič, Aleksej Kalc, Avgust Lešnik, John Martin (USA), Robert Matijašič (HR), Darja Mihelič, Edward Muir (USA), Claudio Povoło (IT), Drago Rotar, Vida Rožac Darovec, Mateja Sedmak, Lenart Škof, Salvator Žitko

Glavni urednik/Redattori/Editors:

Darko Darovec

**Odgovorni urednik/Redattore
responsabile/Responsible Editor:**

Salvator Žitko

Uredniki/Redattori/Editors:

Simona Bergoč, Mateja Sedmak, Lenart Škof

**Tehnični uredniki/Redattori
tecnic/Technical Editors:**

Martina Vovk, Jadranka Cergol, Alenka Obid, Katarina Šmid, Davorin Dukič, Suzana Giljanović

Lektorji/Supervisione/Language Editors:

Peter Štefančič (sl.), Vladka Tucovič (sl.), Vid Sagadin (sl.), Karolyn Close (ang.)

Prevajalci/Traduttori/Translators:

Miloš Bartol (sl./ ang.), Petra Berlot (sl./ ang.), Breda Biščak (sl./ang.), Martina Zajc (sl./ang.), Monica Rebeschini (sl./it.), Luisa Vignini (sl./it.), Patrizia Vascotto (sl./it.), Devana Jovan Lacovich (sl./it.)

**Oblikovalec/Progetto grafico/
Graphic design:**

Dušan Podgornik

Prelom/ Composizione/Typesetting:

Franc Čuden - Medit d.o.o.

Tisk/Stampa/Print:

Grafis trade d.o.o.

Izdajatelj/Editori/Published by:

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper / *Università del Litorale, Centro di ricerche scientifiche di Capodistria / University of Primorska, Science and Research Centre of Koper*, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko / *Società storica del Litorale*, Založba Annales / *Edizioni Annales / Publishing house Annales*

**Za izdajatelja/Per gli Editori/
Publishers represented by:**

Darko Darovec, Salvator Žitko

**Sedež uredništva/Sede della redazione/
Address of Editorial Board:**

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper/*Capodistria*, Garibaldijska/Via Garibaldi 1, tel.: ++386 5 66 37 700, fax 66 37 710; **e-mail:** annales@zrs.upr.si, **internet:** <http://www.zrs.upr.si/>

Redakcija te številke je bila zaključena 24. novembra 2009.

**Sofinancirajo/Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za knjigo Republike Slovenije, Ministrstvo za šolstvo in šport Republike Slovenije, Mestna občina Koper, Občina Izola.

Annales - Series historia et sociologia izhaja dvakrat letno.

Letna naročnina je 16 EUR, maloprodajna cena tega zvezka je 11 EUR.

Naklada/Tiratura/Circulation: 700 izvodov/copie/copies

Revija Annales, Series historia et sociologia je vključena v naslednje podatkovne baze / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in: Thomson Reuters: Arts and Humanities Citation Index (A&HCI, USA) in/and Current Contents / Arts & Humanities (USA); Historical Abstract and America: History and Life (ABC-CLIO, USA); IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); Sociological Abstracts (USA); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS).

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Alka Starac: Quarter of St. Theodor in Pula 271
Četrť Sv. Teodorja v Pulju
Il quartiere di San Teodoro a Pola

Julijana Visočnik: Izgubljeni napis z reliefom
 Merkurija (CIL III 5196). Dva nova rokopisa
 o izgubljenem spomeniku iz Celeje 291
The Lost Inscription with a Relief of Mercury
(CIL III 5196). Two New Manuscripts
on the Lost Monument from Celeia
L'iscrizione perduta con il rilievo di Mercurio
(CIL III 5196). Due nuovi manoscritti sul
monumento perduto di Celeia

Mitja Guštin, Andrej Preložnik, Maša Sakara
Sučević: Grobnice v nekdanji cerkvi
 sv. Katarine v Piranu 303
The Tombs in the Former Church
of St. Catherine in Piran
Le cripte nell'ex chiesa di S. Caterina a Pirano

Darko Likar: Arhitektura in razvoj obeh
 koprskih obzidij 313
Architecture and Development of the Two Town
Walls in Koper
Architettura e sviluppo delle due mura
capodistriane

Katja Hrobat: Percepcija prostora skozi folkloro.
 "Mrtva počivala" in voda v vlogi meje
 z onostranstvom na Krasu 341
Perception of Space through Folklore.
Dead Resting Sites (mrtva počivala)
and Water as Transitions to the Yonderland
in the Karst Region
La percezione dello spazio attraverso il folklore.
I "luoghi di riposo sul percorso del morto"
e l'acqua come linea di confine con l'aldilà
sul Carso

Majda Božeglav - Japelj: Muzejski parki
 sodobnih skulptur: pogled na portoroško Formo
 vivo ob izbranih primerih iz Italije 353
Outdoor Museums of Contemporary
Sculpture: a View on Portorož Forma Viva
in the Light
of Selected Italian Sculpture Collections
I parchi museali per le sculture contemporanee:
il caso di Forma viva a Portorose e di alcuni
altri esempi in Italia

Goran Filipi: Selected Istroromanian
 Entonyms of Local Origin 367
Izbrani istroromunski entonimi
domačega izvora
Selezione di entonimi istroromeni
d'origine locale

Rada Cossuta: Iz etimološke delavnice SDLA-SI
 (ob izidu SDLA-SI II) 377
From the Etymological Workshop SDLA-SI
(at the Publication of SDLA-SI II)
Dal laboratorio etimologico dello SDLA-SI (in
occasione della pubblicazione dello SDLA-SI II)

Vida Jesenšek: Ponazarjalni primer
 in slovaropisna obravnava frazeologije 389
Illustrative Example and Treatment
of Phraseology in Dictionaries
Esempi d'uso e la trattazione lessicografica
della fraseologia

Karin Marc Bratina: Etape zbiranja narečnega
 frazemskega gradiva 399
Phases of Collecting Idiomatic Phrases Used
in Dialects
Tappe della raccolta del materiale
di fraseologia dialettale

Paula Zupanc: Spolna razlika/spolna enakopravnost v jeziku/kulturi 411 <i>Gender Differentiation/Equality in Language/Culture</i> <i>Disparità sessuale/uguaglianza sessuale nella lingua/cultura</i>	POROČILA RELAZIONI REPORTS
Simona Bergoč: Grožnja in odgovornost v medijskem diskurzu o nacionalnem jeziku 423 <i>Threat and Responsibility in Media Discourse on National Language</i> <i>Minaccia e responsabilità nel discorso mediatico sulla lingua nazionale</i>	Monografije založbe Annales v letu 2008 471
Peter Sekloča: Regionalni tisk in nadzor oblasti: funkcija "psa čuvaja" med regijo in državo 435 <i>Regional Press and Control Authorities: Function of the "Watchdog" between Region and State</i> <i>Stampa regionale e controllo del potere: la funzione del "cane da guardia" tra regione e stato</i>	Vesna Kamin Kajfež: Egypt & Austria VI. (Praga, 21.–24. 9. 2009) 474
Anja Zalta Bratuž: Primer odnosa med religijo in državo v Turčiji 447 <i>The Case of the Relation between Religion and State in Turkey</i> <i>Il caso del rapporto tra religione e stato in Turchia</i>	Anton Mlinar: Filozofija za znanost v praksi. Konferenca Evropske znanstvene fundacije <i>Philosophy for Science in Use</i> (Linköping, 28. 9. – 2. 10. 2009) 475
Milan Bufon: Zgornji Jadran: prostor konflikta ali koeksistence? 457 <i>Upper Adriatic: a Site of Conflict or Coexistence?</i> <i>Alto Adriatico: luogo di conflitto o di coesistenza?</i>	OCENE RECENSIONI REVIEWS
	Todor Kuljić: Sociologija generacije (Sociology of Generation) (Avgust Lešnik) 480
	Zdravko Mlinar: Življenjsko okolje v globalni informacijski dobi. Prostorsko-časovna organizacija bivanja: raziskovanja na Koprskem in v svetu (Blaž Lenarčič) 482
	Claudia Mesch, Viola Michely (ur.): Joseph Beuys: The Reader (Martina Vovk) 483
	Gašper Troha (ur.): Literarni modernizem v "svinčenih" letih (Jure Ramšak) 486
	Kazalo k slikam na ovitku 488
	<i>Indice delle foto di copertina</i> 488
	<i>Index to images on the cover</i> 488
	Navodila avtorjem 489
	<i>Istruzioni per gli autori</i> 491
	<i>Instructions to authors</i> 493

original scientific article
received: 2009-02-13

UDC 904:72(497.571Pula)

QUARTER OF ST. THEODOR IN PULA

Alka STARAC

Acheological Museum of Istria, HR-52100 Pula, Carrarina 3

e-mail: alka.starac@pu.t-com.hr

ABSTRACT

This article deals with the results of the archaeological research done in the quarter of St. Theodor, situated in the northeast corner of the urban core of Pula. The excavated surface covers 4000 square metres in area. Rescue archaeological research has been carried out there from the spring 2005 onwards. The average depth of the dig out measures about six metres. Seven principal building phases were detected. These included the excavated renaissance church of St. Theodor with the associated female Benedictine convent, the early Christian church of St. Lucy with associated objects, a Roman public thermae, Hercules' sanctuary and a domus. The domus is the main subject of the paper.

Key words: church, domus, mosaic, Pula, Salus, St. Theodor, thermae

IL QUARTIERE DI SAN TEODORO A POLA

SINTESI

Il contributo esamina i risultati delle ricerche archeologiche nel quartiere di San Teodoro, situato nella parte nord-orientale del centro urbano di Pola. Gli scavi si estendono su una superficie di 4.000 metri quadri. Le ricerche nell'ambito di questo progetto di archeologia di salvataggio si svolgono dalla primavera del 2005. Gli scavi, realizzati ad una profondità di circa 6 metri, hanno rivelato sette fasi principali di edificazione. Le strutture scavate includono la chiesa rinascimentale di San Teodoro con il congiunto monastero di suore benedettine, la chiesa proto cristiana di Santa Lucia con le relative strutture, le terme pubbliche dell'era romana, il tempio di Ercole e una domus. La domus rappresenta il soggetto principale del saggio.

Parole chiave: chiesa, domus, mosaico, Pola, Salus, San Teodoro, terme

INTRODUCTION

The quarter of St. Theodor, an area of 4000 square metres, is situated in the northeast corner of the urban heart of Pula. Rescue archeological research has been carried out there from the spring of 2005 onwards (Starac, 2005; 2006b, 235–238; 2007b, 84–90; 2007a, 263–265). Over the last four years, rescue excavations and temporary conservation have taken place over thirty working months. The average depth of dig-out measures about six metres. The location has been settled continuously for more than 2000 years, bearing walls of different urban phases as being inseparably connected. Seven principal building phases were detected by 2009.

BUILDING PHASES

The oldest architectonic remains are dated back to the Roman period (more precisely to the second half of the first century BC) and cover almost the whole excavated area (fig. 1). Intact stratigraphical layers provided the information necessary for the dating. In the southeast corner of the quarter at the most prominent place beside the street (decumanus) that connected the Roman forum with the northeast city gate (known today as Kandler Street) in which stood a sacral complex with a temple and *temenos* (fig. 1, fig. 5). Under the surface of the *temenos* was a deposit of building purpose found containing, as evidenced by the excavations which took place between 2005–2007, number of 2119 amphorae Lamboglia 2 and transitional forms of Lamboglia 2 to Dressel 6 A, turned upside down (Starac, 2008; 2006d). The drainage layer filled with amphorae contains numerous fragments of Campanian pottery. The absence of any *terra sigillata* in the drainage layer represents *terminus ante quem* for construction of the terrace. The whole sacral complex may be dated to the third quarter of the first century BC and interpreted as a part of the great urban programme at the moment of the creation of the Roman colony of Pola. A hundred years ago, a fragmentary inscription in limestone was found nearby. Inscription mentions *probatio* and *dedicatio* of Hercules' sanctuary, conducted by *duumviri*,¹ and could be dated to the second half of the first century BC as well as the temple (Starac, 1999–2000, 136; 2002, 24). Therefore, these foundations could be identified as Hercules' sanctuary, the location of which was previously unknown. The temple itself was completely destroyed in the late Roman period, probably in the fifth century AD. The sanctuary was planned and built at the same time as the public *thermae* complex, only the foundations of

which are preserved on the east side of the quarter. There was also a luxuriously equipped house on the west side. The canalisation and drainage systems were carefully and simultaneously planned, connecting the sanctuary, *thermae* and house through a unique underground network (fig. 5).

The remains of a large Roman building with floors on several levels, a network of drainage channels of large capacity and a water supply system with channels and cisterns occupy the eastern part of the site. In order to understand the function of this building, we must consider the composition of areas and corridors, the flow of complex canalisation and the aqueduct system as well as small finds. The size of the structure, the characteristic ground plan with a long lateral entrance corridor and series of doors, lavish marble panelling and the repertory of small finds that includes toilette sets, as well as the fact that construction of so imposing a building in the third quarter of the first century BC was certainly an important investment, could be seen as additional elements indicating the first public baths (*thermae publicae*) of Roman Pola. The main entrance of the *thermae* was placed on the north side, next to the entrance of the neighbouring house (fig. 7). The two objects were planned and built simultaneously with a drainage system in the first years of the Roman colony. The *thermae* had two cisterns with an aqueductus and six evacuation canals with a great capacity, more than two meters high and 170 cm wide (fig. 5). The aqueductus, incorporated into thermal building during renovation in the middle of the first century AD, is remarkably well preserved. It is paved by *tegulae* with stamps: [FAE]SONIA (U.S. P6-O7),² PANSIANA (U.S. P21-O7) and TI. CLAUDIVS PANSIANA (U.S. P13-O7). The marble plaque with inscription: [---]cel[ius? ---] / [sestertium quadringenta milia] / [---P?] was found in the aqueductus channel. It mentions the value of 400 000 *sestercii*, invested for some public purpose; one possible purpose could be the construction of the aqueductus itself. Following the destruction of the *thermae* and the neighbouring house in a fire during the fifth century AD, a spacious complex of polyvalent character was developed on the site.

Early medieval architectonic rests were concentrated around the early Christian church of St. Lucy (fig. 2). The Church of St. Lucy was a monospacial, relatively small building of rectangular shape, with an entrance on the west side. Inside the church of St. Lucy, Roman walls were dismantled to the early Christian floor level during the period from the fifth to the seventh century. The same wall that served as the south wall of the churches of St. Theodor and St. Lucy, originally was built at the

1 Inscriptiones Italiae X/1 5, *C(aius) Domiti[us. f(i)lius] --- Ilviri aedem?] / Herculis / d(e) d(ecurionum) s(ententia) c(oeraverunt) i[(demque) p(robaverunt)]*.

2 P= room (prostor), O= object (objekt).

south wall of a Roman thermal building. Inside and to the western front of the church of St. Lucy, graves were documented during archaeological research during 2005. Next to St. Lucy a convent was also situated, as per the reports of historian Pietro Kandler (Kandler, 1871, 850). Excavations between 2005–2007. provided material evidence to this piece of information: in the period from the fifth to the seventh century, a modest, superficially founded building was built at the same place and in the same limits where the women's Benedictine convent stood from the fifteenth to the nineteenth century. The foundations of this early Christian object, presumably the oldest Benedictine convent, were laid directly on the substructures of a Roman temple (fig. 4). In fact, the Benedictine convent took the place of an ancient Roman sacral complex containing a temple, a courtyard (*temenos*) with a sacred well and a rectangular recinct. The convent took the place of a temple, the convent garden took the place of a sacral recinct with a slightly dislocated well, and the church took the place of the Roman thermal building which collapsed in a fire during the fifth century AD. At the same time, a Roman house (*domus*) situated on the west side of the quarter was destroyed in the fire. After the fire, the west part of the locality was abandoned. The ancient *domus* became a ruin; only the external walls survived, having been turned into a retaining wall for the garden terrace. The eastern part of the site, previously occupied by the Roman public *thermae* was rebuilt during the sixth and seventh century and adapted to another purpose connected with monastery economy. Among others objects, presses for olive oil were installed.

During the period from the fifteenth to the nineteenth century, the church of St. Theodor with associated the female Benedictine convent and adjoining objects occupied the site (Ostojić, 1965, 173; Krizmanić, 2005, 120) (fig. 3). Even today the ruins of St. Theodor are the most prominent archaeological object at the site due to its elevated position. A massive bell tower was placed at the south side of church. The bell tower foundations were built from reutilised blocks, pilasters and bases taken from earlier Roman edifices. St. Theodor was built above the remnants of an early Christian church dedicated to St. Lucy (fig. 4), using a wall of Roman origin as the south exterior wall. On the south side of St. Theodor, the threshold of the lateral entrance is still visible on the upper part of wall. The convent garden was situated in the northern part. At the end of the nineteenth century, the church was destroyed and the terrace was poured at the construction of infantry-artillery barracks.

During a much more recent stage, a tobacco factory storehouse existed on this site, built in 1930 and destroyed by fire in 2004. In fact, the tobacco factory storehouse was situated in the internal courtyard of the military barracks, constructed in the year 1873 (Gnirs, 1904b, 217) (fig. 4).

DOMUS

General characteristics

Archaeological investigations revealed 750 square metres of a lavishly adorned house (*domus*). This area represents at least half of a total surface of the house (fig. 6). Part of peristyle was surrounded by an entrance hall, and a reception room (*oecus*; fig. 6, P6-O4), a bedroom (*cubiculum*; fig. 6, P5-O4), a dining room (*triclinium*; fig. 6, P10-O4) with an adjoining store (fig. 6, P10A-O4), a kitchen (*culina*; fig. 6, P18-O4) and bathroom (fig. 6, P1-O4, P19-O4, P20-O4) were discovered. The bathroom was situated on the part of peristyle opposite to the entrance and was equipped with two furnaces (*prae-furnia*; fig. 6, P21-O4), a spacious warm room (*caldarium*; fig. 6, P1-O4) and a sauna (*laconicum*; fig. 6, P19-O4). The *domus* had its own inner system of collecting rainwater from the roof to the pool, but rainwater was also supplied from external canals (fig. 5). The system was planned to conduct water to the bathroom. In the furnace, water evaporated through *tubuli* and a hypocaust, providing the necessary heat. The furnace room (P21-O4) was equipped with a double wall system, serving as a chimney which also served to heating the house. The water supply and drainage system were projected at the same time as construction of house, the thermal building and sanctuary complex. There was also an especially impressive waste room of *caldarium* (P1-O4), although today lacking support pillars, which shows traces of pillars on the wall and in the floor (fig. 24). At one time, the *caldarium* was divided into two spaces, the smaller of which was intended to serve as a sauna (*laconicum*; P19-O4) (fig. 25). The same furnace (P21-O4) was equipped with two openings and provided hot air both for the *caldarium* and *laconicum*. A platform of 80 centimeters high, carved in natural rock, runs round two sides of the *laconicum* (P19-O4) (fig. 25). In a corner, a section through all principal building structures of hypocaust could be seen: pillars made of quadrat bricks, *suspensurae*, mosaic made of white cubes inserted into solid mortar, decorative profile made in *opus signinum* and red painted panel covering a row of *tubuli*.

There was a sort of small *impluvium*, which was, in fact, an open pool (fig. 6, P14-O4), which provided light and water for a separate part of house distant from the peristyle. The paving of the pool consisted of limestone slabs. In a room (P12-O4) in this part of house there was a peculiar niche, painted white, with a votive inscription made in mosaic. A black and white mosaic displays a *tabula ansata* with the name of the divinity of health, *Salus*, depictions of an altar and a shell, and on the bottom, a badly preserved inscription, possibly a dedication: *Salus / [P?.....C]R* (fig. 8). The border of the mosaic field corresponds exactly to the dimensions of the niche,

undoubtedly shaped during the construction of a massive exterior wall and not in a secondary intervention. The mosaic was made at the same time as the house was constructed. It is therefore dated to the third quarter of the first century BC, according to the stratigraphical data. The mosaic inscription in the niche is a rather unusual find. Here, we emphasize the fact that a dedication to the divinity of health, *Salus*, appears in a house placed next to public *thermae* and next to the sanctuary of Hercules.

The entrances of two neighbouring buildings, *thermae* and *domus*, were orientated to the north side, towards the ramparts and not to the main street towards the forum (i. e. what is now Kandler Street), as might be expected (fig. 5, fig. 7). The exterior north wall of the house, the same wall that before the excavations of 2005 was believed to be a town wall (Gnirs, 1914, 166; Fischer, 1996, 53), because of swampy ground has an extremely massive structure, reaching two meters in width. The exterior wall is comprised of two outer carefully-bricked faces and a compact filling of small, irregular limestone fragments plentifully poured over in lime plaster. The majority of internal walls as well as the exterior wall on the east side are thick averaging 60 cm at the base, and 50 cm at the upperside above floor level. The internal walls have two faces and are built from crudely carved rectangular limestone blocks, compounded in regular orders and connected by lime plaster. The walls of the house are preserved to the height of 3,5 meters above floor on the south side, in the bathroom area. The reason why they were so well preserved lays in the fact that the site of the house was cut back into hillside bedrock.

The partition walls are surprisingly well preserved even though they are without foundations and reach only 16–22 cm in width to a height of 120 centimetres above the floor. They were made in a technique known as *opus craticium* (Magni, 2000, 444), with a wooden vertical construction and panels between them made of ceramic fragments bound by plenty of mortar. Vertical beams are each equally far apart from each other, 60 cm in average (min. 45 cm and max. 90 cm). Each one is comprised of three boards fastened by iron nails. The two outer boards were narrower and the middle board was wider. Wall panels erected between the wooden beams were made of tiny fragments of stone, *tegulae*, amphorae, pieces of wall painting, pieces of old mosaic floor and single *tesserae*, splashed in plenty of lime plaster. In that mixture, fragments of amphorae Dressel 6B and Lamboglia 2 were found. Dressel 6 B and Lamboglia 2. Finally, walls were covered on both sides by a wall painting in the fresco technique, so that it apparently seemed of great quality, similar to the other walls.

The floors of the *domus* are positioned at different levels, following a natural inclination of the ground towards the seaside. In the north part of the house, floors

are laid at 70–80 cm absolute altitude above sea-level, while in the south part, floors are laid at 90–100 cm above sea-level. The mosaics are preserved over an area of 170 square metres in total; bichrome in the corridors, *triclinium* and bedroom, and in a black and white combination with polychrome geometrical motifs in the *oecus*. Large areas covered by mortar are preserved on walls, but no substantial piece of wall painting was preserved in its original place.

Corridors (fig. 6)

The entry corridor P11-O4, wide 225 cm and long 370 cm, shows white mortar preserved on the walls set in two layers, each one 1 cm thick. The oldest white layer displays a red horizontal line. In the corridor P11-O4 there was a wall niche open to the floor. The total width of the niche comes to 282 cm and the surface comes to 2,86 square metres. The niche has been covered with two layers of white plaster, the same as corridor P11-O4. The horizontal red line is 3 cm wide and is placed at a height of 42–45 cm above the floor, and along the middle there is an orthogonal red line belonging to the first layer, 2 cm wide and pulled down to the floor. White fields separated by thin red lines appear in the Pompeian Style II (50–25. BC) (Mielsch, 2001, 11). Wide and more negligently constructed red lines on a white background become usual no earlier than in the Pompeian Style III (Mielsch, 2001, 73). The orthogonal cut in the wall plaster of the niche labels trace of mobile partition, probably the framework of wooden doors. The niche was subsequently immured: filling 1-P11-O4 consists of building elements as stone portions of columns, amphorae Dressel 6 B, *tegulae* with the stamp CLODI AMBROSI, and pieces of blue and red wall painting. The rest of the demolished columns indicate that the niche was immured after the destruction of the house, which occurred during the fifth century AD.

Corridor P7-O4, is 235 cm wide and leads from the entrance-door on the north facade towards the peristyle. The threshold is 240 cm wide, carrying tripartite doors which were built to be opened towards the inside. All the other corridors on the ground floor were connected to this corridor. Corridors P11-O4 and P7-O4 are situated on a lower level than the residential rooms. The higher level could be reached by steps. Wooden steps upstairs leaned beside the east wall of bedroom P5-O4, and their track is indented in the wall plaster. At the bottom of the steps, the smooth stone threshold of a width of 140 cm is situated; this width probably corresponds to the width of steps. Corridor P7-O4 was paved in mosaic; a small piece of white mosaic is preserved along the western wall of the corridor. Layer 16-P7-O4 contained an abundance of wall painting fragments the original position of which is not certain: a white painting with a red band (maybe from P12?), red with a blue

Fig. 1: Pula, Kandler street. Architectonic remains from the first century BC (author: A. Starac).
Sl. 1: Pulj, Kandlerjeva ulica. Arhitektonski ostanki iz prvega stoletja pr.n.št. (avtor: A. Starac).

Fig. 2: Architectonic remains of St. Lucy complex (VII to the XIV century AD) (author: A. Starac).
Sl. 2: Arhitektonski ostanki kompleksa sv. Lucije (VII do XIV stoletje n.št.) (avtor: A. Starac).

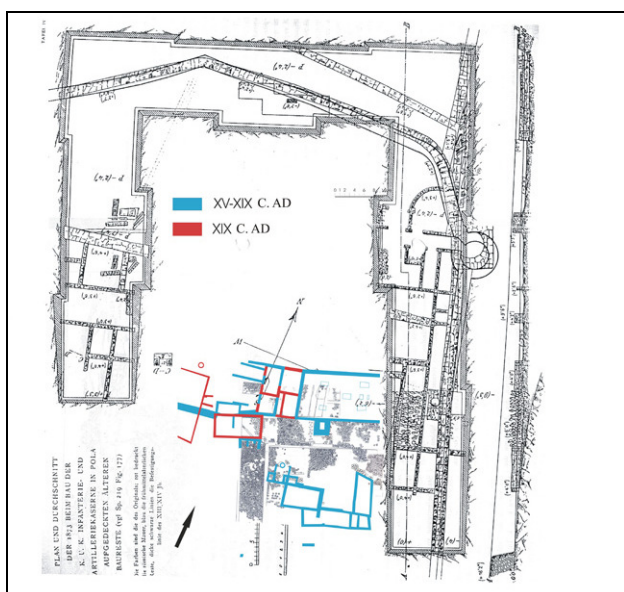

Fig. 3: Architectonic remains of the church of St. Theodor (XV to the XIX c. AD) (author: A. Starac).
Sl. 3: Arhitektonski ostanki cerkve Sv. Teodorja (XV do XIX st. n.št.) (avtor: A. Starac).

Fig. 4: All architectonic remains at the site (author: A. Starac).

Sl. 4: Vsi arhitektonski ostanki predela (avtor: A. Starac).

Fig. 5: Roman water conduit and drainage system (author: A. Starac).

Sl. 5: Rimski vodovod in drenažni sistem (avtor: A. Starac).

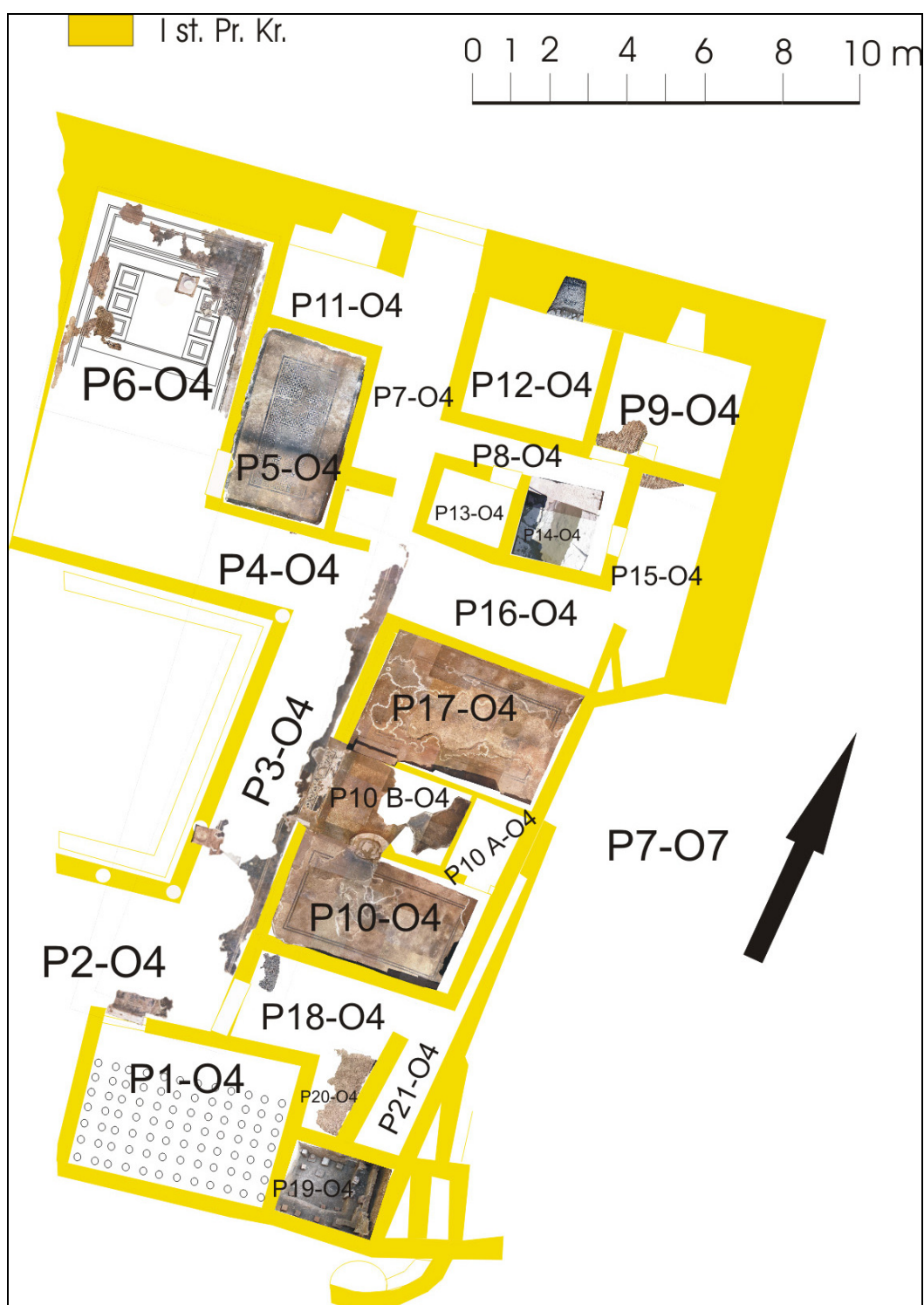

Fig. 6: Plan of domus (author: A. Starac).
Sl. 6: Načrt domusa (avtor: A. Starac).

Fig 7: Entrance of thermae and of domus. View from the north to the south (photo: A. Starac).

Sl. 7: Vhod v terme in domus. Pogled sever-jug (foto: A. Starac).

Fig 9: Mosaic of peristyle portico (P3-O4) (photo: A. Starac).

Sl. 9: Mozaik peristila portica (P3-O4) (foto: A. Starac).

Fig. 8: Mosaic of Salus (P12-O4) (photo: A. Starac).

Sl. 8: Mozaik Salus (P12-O4) (foto: A. Starac).

Fig. 10: Mosaic of oecus (P6-O4) (photo: A. Starac).

Sl. 10: Mozaik v sprejemnici (P6-O4) (foto: A. Starac).

Fig. 11: Vegetable garland on red fresco panel from oecus (P6-O4) (photo: A. Starac).
Sl. 11: Rdeča freska z zelenim vencem v sprejemnici (P6-O4) (foto: A. Starac).

Fig. 12: Mosaic of cubiculum (P5-O4) (photo: A. Starac).
Sl. 12: Mozaik v cubiculumu (P5-O4) (foto: A. Starac).

Fig. 13: Frescoes of the newer building phase in cubiculum (P5-O4) (photo: A. Starac).
Sl. 13: Freske iz novejšje gradbene faze v cubiculumu (P5-O4) (foto: A. Starac).

Fig. 14: Mosaic of room P17-O4 (photo: A. Starac).
Sl. 14: Sobni mozaik P17-O4 (foto: A. Starac).

Fig. 16: Frescoes of the earlier building phase fallen from the upper floor (swan with a garland) (photo: A. Starac).
Sl. 16: Freske iz zgodnje gradbene faze, ki so padle z vrhnjega nadstropja (labod z vencem) (foto: A. Starac).

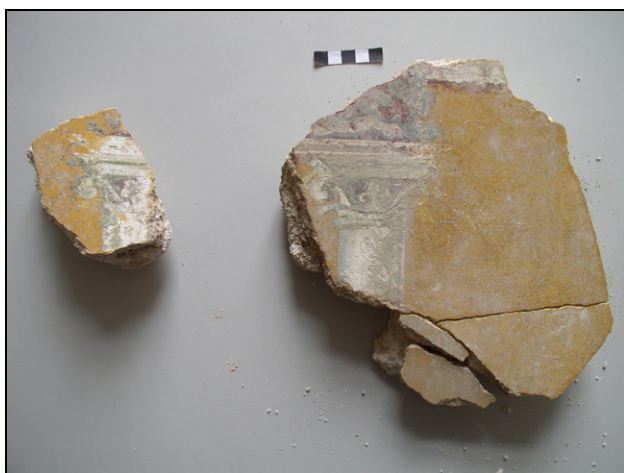

Fig. 15: Frescoes of the earlier building phase fallen from the upper floor (capitals of temple structure) (photo: A. Starac).
Sl. 15: Freske iz zgodnje gradbene faze, ki so padle z vrhnjega nadstropja (kapiteli svetišča) (foto: A. Starac).

Fig. 17: Frescoes of the earlier building phase fallen from the upper floor (bird with cherries) (photo: A. Starac).
Sl. 17: Freske iz zgodnje gradbene faze, ki so padle z vrhnjega nadstropja (ptica s češnjami) (foto: A. Starac).

Fig. 18: Stucco decoration of the earlier building phase fallen from the upper floor (photo: A. Starac).

Sl. 18: Stucco dekoracija iz zgodnje gradbene faze, ki je padla z vrhnjega nadstropja (foto: A. Starac).

Fig. 20: Mosaics of triclinium (P10-O4) and entrance room (P10B-O4) (photo: A. Starac).

Sl. 20: Mozaiki iz tricliniuma (P10-O4) in predsobe (P10B-O4) (foto: A. Starac).

Fig. 19: Frescoes of the newer building phase fallen from the upper floor (photo: A. Starac).

Sl. 19: Freske iz zgodnje gradbene faze, ki so padle z vrhnjega nadstropja (foto: A. Starac).

Fig. 21: Look at rooms along peristyle. View from the south to the north (photo: A. Starac).

Sl. 21: Pogled v sobe vzdolž peristila. Pogled jug-sever (foto: A. Starac).

Fig. 22: Mosaic threshold (P10B-O4) (photo: A. Starac).
Sl. 22: Mozaični prag (P10B-O4) (foto: A. Starac).

Fig. 23: Cement floor with mosaic line in the triclinium (P10-O4) (photo: A. Starac).
Sl. 23: Cementna tla z mozaično linijo v tricliniumu (P10-O4) (foto: A. Starac).

Fig. 24: Floor of caldarium (P1-O4) with traces of pillars (photo: A. Starac).
Sl. 24: Tla caldariuma (P1-O4) s sledovi stebrov (foto: A. Starac).

Fig. 25: Laconicum (P19-O4) (photo: A. Starac).
Sl. 25: Laconicum (P19-O4) (foto: A. Starac).

edge, red with a thin white and black edge, white painting with a thin black and a broad yellow edge. Above the fundamental wall between P7 and P16 the marble console was found.

Corridor P8-O4 is only 100 cm wide. It has the shape of the character "L" and connects rooms around an internal yard with the pool P14-O4, placed in the separate compartment of the house (P12-O4, P9-O4 and P13-O4). The yard with the pool P14-O4 served for the collection of rainwater and to provide illumination. At the first building stage, corridor P8-O4 was open by the output to the corridor P16-O4. This passage, 88 cm wide, was subsequently immured. A smooth stone threshold without slots testifies that the passage was not intended to be closed by a door. The passage from P8-O4 to the corridor P15-O4 was also subsequently partly immured, so that the original width of the passage was reduced from 185 cm to 95 cm. The original stone threshold, 180 cm wide, carried two-winged doors built to be opened to the inside P15-O4. Corridor P8-O4 has been covered by a simple lime floor, placed one step higher than the level of the floor of room P12-O4 and room P9-O4. The wall painting in corridor P8-O4 has not been preserved, but the pieces of green painted imitation marble slabs found in layer 16-P14-O4 probably belong to it.

Corridors P4-O4, P3-O4 and P2-O4 enclosed the peristyle. These corridors were actually open towards the peristyle by a row of pseudo-Doric columns, mutually linked by a low, thin septum, probably made of wood. Columns were made of stone cuneate elements and covered by lime mortar. What remained were merely bases with slots for septums and cuneate elements. The bases left circular tracks in stone blocks that bordered the peristyle. The track of the base measures 46,7 cm in diameter. The distance between bases measures 180 cm. One base, 46 cm in diameter, was found deeply instilled in a collapsed mosaic in room P6-O4, the ones on the left and right display slots of dimensions 8 x 8 x 8 cm that served for the insertion of septum. The track of the septum, 4 cm wide, is also visible in the rectangular stone carriers of columns. The capital of the column of the peristyle in the pseudo-Doric style was embedded in the filling 2-P11-O4, that blocked the entrance door in some later period. The diameter of the capital comes to 46 cm, the diameter of the base is the same, and the tige measured 33 cm.

All porticos encircling the peristyle have the same mosaic floors with a black background and a double white frame (fig. 9). Aligned within the framework, on the black background are white, diagonally set squares composed from four white cubes. The mosaic pavement was made at the same time as the mosaic threshold with kantharos and ivy tendrils (P10 B-O4, fig. 22), in the first half of the second century AD. Stone drainage canals were laid around the peristyle, 60 cm wide, with an in-

ternal semicircular channel 45 cm wide. Black mosaics with white diagonal squares in rows become the norm in porticos and corridors, especially around the peristyle, throughout the first century BC (Gervasini, Landi, 2001, 738; Blake, 1930, 14; Donderer, 1986, fig. 29, 3). This decorative style remained very popular during the entire first century AD (Donderer, 1986, fig. 34, 2; fig. 15, 6; fig. 9, 1; fig. 39, 41). A double thin white frame around a black field indicates that the floor does not originate from before the late Pompeian Style II, in other words, not earlier than the years 30–25. BC, and could be dated even considerably later, to the Julian-Claudian period. The wall painting with central large red boards without decoration and framed black, belong to the Pompeian Style IV, so-called "fantastic" (50–100. AD).

RESIDENCE And COOKERY ROOMS

Oecus (fig. 6, P6-O4)

The biggest and the most representative room P6-O4 could be recognised as the *oecus*, the salon where the owner demonstrated his undoubtedly important public role and received clients (fig. 10). The floor was laid with a polychrome mosaic, walls were decorated with black and red painted panels with predominantly green garlands in a middle section (fig. 11). Because of its dimensions, the *oecus* had a column supporting the roof. Room P6-O4 occupies breadthwise 568 cm and in length 853 cm. It is open in its whole width towards corridor P4-O4. The threshold on the west lateral wall, 150 cm wide, appears in the unexcavated profile of sonde. The threshold was flat, or provided to be open inside to the room P6-O4 by two-winged doors. In the northern part of the room stood a column with a base diameter 46 cm. The base of the column has been placed mildly asymmetrical; it is 310 cm away from the west wall and 225 cm from the east wall. From the north, the exterior wall is 190 cm away. The angles of the base, whose side measures 60 cm, carry four carefully formed heart-shaped leaves. The base and capital were done in the Tuscan style. The tige measures 35 cm in diameter. It was built from small stone elements of a cuneate shape and covered by lime mortar. Vitruvius described stylistic elements that make the *oecus* the public part of a house, unlike the private *triclinium*. The *Oecus* resembled the public space according to architectural elements as columns, the inner division of space, windows and way of lighting (Vitruvius VI, 3, 8-10; Zaccaria Ruggiu, 1995, 138). The *Oecus* was the privileged place of elite individuals where the owner demonstrated his social status receiving clients. Room P6-O4 generally matches to these criteria regarding the position in the plan of the house, dimensions, space division, the insertion of a column, as well as decorations. *Oecus* P6-O4 has a mo-

saic floor that combines black-and-white and polychrome fields with a carpet motif filled by geometric patterns (fig. 10). A mosaic with eight-angled stars between squares appears in the first century BC (Blake, 1930, 90). Later, in the first century AD, this pattern becomes widespread, perhaps the most typical mosaic motif of the first century AD (Blake, 1930, 111). It is explicitly frequent at Aquileia in the last quarter of the first century AD (Donderer, 1986, fig. 32, 4; fig. 11, 1; fig. 23, 2; fig. 15, 3). The most similar mosaic scheme repeated in Valbandon near Pula, on the mosaic dated in the middle of the first century AD (Donderer, 1986, 202; Gnirs, 1911, 179). The mosaic of *exedra* in the north wing of the residential complex in Valbandon possesses a similar design, although it dates considerably later than the mosaic from room P6-O4 (Gnirs, 1911, 163–165; De Franceschini, 1998, 679–681). In layer 16-P6-O4 many fragments of monochrome red panels were found, black paintings from the bottom part of wall and blue paintings from the top. Fragments of red fields with thin blue lines and blue vegetable motifs were also found. It can be concluded that the walls were divided horizontally in three parts, in the characteristic manner of the first phase of the Pompeian Style III (15. BC–30. AD) (Croisille, 2005, 68). On the bottom black zone, in the middle a large red panel, on the top schematized architecture with a celestial blue background. Vegetable garlands decorated central red panels (fig. 11). Garlands hung between the hermas on the yellow or red background appear in the Pompeian Style II A, in the decoration of *cryptoportici* and *oeci* (50 – late 30–25. years of the first century BC) (Mielsch, 2001, 49, 54). Garlands at the home of Livia at Palatine in Rome, dated to the years 30–25. BC, represent the late Pompeian Style II, called Style II B (Mielsch, 2001, 60; Croisille, 2005, 27). *Ala* with garlands between columns show a white background divided by red lines behind garlands (Mielsch, 2001, 60; Croisille, 2005, 27). Below the mosaic floor, in layer 25-P6-O4, tiny fragments of a black wall painting with a thin purple and green frame were found, probably belonging to the first stage of the building, destroyed before the setting up of the polychrome mosaic floor.

Cubiculum (fig. 6, P5-O4)

On the east lateral side of the *oecus* a small room designated P5-O4 is positioned. One could enter room P5-O4 directly from P6-O4. The stone threshold is 110 cm wide and carried two-winged doors built to be opened to the inside to P5-O4. The dimensions of room P5-O4 come to 320 x 560 cm. Considering size, floor decoration, and especially considering accommodation next to the stateroom and direct communication, room P5-O4 could be identified as a bedchamber (*cubiculum*) (Zaccaria Ruggiu, 2001, 59–101). The floor is covered by an excellently preserved black-and-white mosaic (fig.

12). The outer frame consists of white tesserae. A central field in a rectangular framework consists of alternate square and black and white rhomboid motifs. The central carpet is divided by black lines in nine rows and twenty-one columns. The rows are alternately narrow and extensive, so that each second order consists of quadrate or elongate fields. Alternate square and rhomboid motives are laid in black or white lines. A central grate-like field with geometric sample is hemmed by a white and black frame, followed by a spacious white field and around the walls there is another black frame. The most similar mosaic pattern can be found at *villa maritima* in Valbandon near Pula, on the mosaic dated to the middle of the first century AD (Gnirs, 1911, 178). It has been suggested that the datation may be in the middle of the first century AD, by comparison with a mosaic from the second quarter of the first century AD from Mantua (Donderer, 1986, 202). The walls of room P5-O4 in the older period were covered by a red and yellow wall painting. Along the bottom of the walls a red zone extends, 20 cm high, above it is placed a central yellow field, preserved only 20 cm above the red bottom zone. The secondary plaster layer was done, increasing the thickness of the wall by 5 cm and partially covering the mosaic floor. A newer wall painting presented dissipated four-leaved blue-red and green-red flowers on a white background (fig. 13). A repetitive pattern of small flowers displayed schematically give the impression of wallpaper, and they were performed by a matrix. The same motif uniformly covered the middle and bottom of wall. At the bottom of the wall, a newer wall painting with flowers on a white background was pasted over an older red painted zone.

Salus department (fig. 6, P12-O4, P9-O4, P13-O4, P14-O4, P8-O4, P15-O4, P16-O4)

A department with little pool, a sort of *impluvium*, is situated east to the entrance. The department consist of two spacious rooms (P12-O4, P9-O4) and one small room (P13-O4), an open pool providing light and rain-water (P14-O4), and two lines of corridors in "L" form around the pool (P8-O4, P15-O4, P16-O4). A narrow, half-open corridor P8-O4 connects the rooms around the pool. Room P12-O4, placed next to the exterior north house wall, is 370 cm long and wide 396 cm wide. The floor has not been preserved. The entrance is situated at the south wall of the room, in the west corner. A single-winged stone threshold 80 cm wide, is found in layer 16-P7-O4, which perhaps belongs to this door. At the exterior north wall of the house that is the north wall of room P12-O4 as well, a trapezoidal niche is placed at 120 cm wide and 128 cm deep. The walls of the niche are painted white. A vertical channel is cut in the plaster, possibly for the closing of the niche by a wooden panel. The bottom of the niche is covered by a

mosaic of tiny white and black cubes, sides equalling 0,8 cm. The trapezoidal mosaic is bordered by a narrow black margin (fig. 8). In the upper part a band with alternating black and white rectangular fields and simplified little crosses is placed. Two lateral rectangular white fields in black frame each consist of two black squares with a little cross in the middle and of six little crosses in a row below the square. A small white field in the middle of the band contains the black display of an altar. The central, spatial trapezoidal white field displays a linear black presentation of a shell, or vase in the shape of shell at the bottom, and in the upperside an inscription, done in black lines on the white field.

SALVS / [P?.....C]R

Salus / [P?.....C]R

An inscription with the name of the goddess of health, SALVS, is framed by a rectangular frame with trapezoidal lateral additions (*tabula ansata*). The frame is indented inside by triangular motifs. Left and right of inscription are placed angular decorations, and below two orders of small crosses; seven in the upper order and nine in the lower. While the framed inscription apparently invokes the name of the goddess of health *Salus*, the lower order perhaps included the word for a vow: *[sac]r(um)*. Fifteen to twenty bead-shaped tracks of rust have been scattered mostly in the upper half of the mosaic field, concentrated above two orders of little crosses. Tracks emerged through the dripping of rust from the iron bar or iron nails which no longer remain. General stratigraphical data noted at the site and mutual relations between archaeological structures reliably show that the mosaic was built at the same time as the massive exterior wall of the house, in the third quarter of the first century BC. Filling 3-P12-O4 closed the niche, which contained elements of peristyle columns and grey *tesserae* of the dimensions 1,4 x 1,6 x 0,8 cm. The wall painting in room P12-O4 is preserved on two very small surfaces. In the first building period, room P12-O4 had white painted walls with red borders along angles and around the niche (Mielsch, 2001, 73), as well as corridor P11-O4, and later during renovation obtained a new wall painting. We can assume that in the second building stage, the walls of room P12-O4 obtained a black bottom field and red central panels. In the layer 16-P12-O4 the architrave of gray bardiglio marble was found, measuring 24 cm high, 75 cm wide and 15 cm long, and whose original place is not known.

Room P9-O4 is separated from room P12-O4 by a partition wall 35 cm thick. Room P9-O4 is 411 cm long and 366 cm wide. In front of the entry threshold 90 cm wide, towards corridor P8-O4, a stone step was placed. The threshold has no slot for a wooden door, which means that the passage was permanently open. On the north side, in the middle of the room, a massive exterior wall 200 cm wide has a trapezoidal niche 121 cm wide and 122 cm deep, correspondent to the niche in neigh-

bouring room P12-O4. Beside the south wall a square pedestal leans, made of fragments of *tegulae* with sides measuring 41 x 41 cm, and covered by white plaster. Above the pedestal, on the wall, a black stain is visible. The floor was made using the *opus spicatum* technique, constructed of ceramic plates (*spicae*) of dimensions reaching 9 x 12 cm. The walls are covered by white lime plaster in two layers, each one being 1 cm thick. The south wall is covered by white plaster till the floor, the east and north walls (with niche) are covered by white plaster only on the upper part, and up to the particular height above the floor remained uncovered. The west wall, significantly demolished, likewise has no mortar on the bottom part. The bottoms of the walls remained uncovered by mortar with some intention. Possibly they were meant to be used for the attachment of benches, or for some other equipment. On the south wall, a horizontal line 100 cm long was carved in white plaster, at 110 cm above the top of the pedestal. Usually, in Roman houses, slave rooms, chambers for guests, latrines and kitchens were simply painted white. The purpose of room P9-O4 was potentially for some special purpose, since the closure of the door was not planned.

On the opposite side of corridor P8-O4 a small room (P13-O4) is situated, measuring 228 cm wide and 182 cm long. A stone threshold 80 cm wide supported a single-winged door meant to be opened inside in P13-O4. Room P13-O4 is placed beside open pool P14-O4. A wall containing a window 90 cm in the middle of it divides room P13-O4 from the pool. The window was closed in the later building stage and turned into a shallow niche, open inside P13-O4. The walls are painted white. A simple tabby floor was covered by a thick layer of black rust disease and from arson (U.S. 22-P13-O4). In the burial layer 22-P13-O4, a hexagonal ceramic floor plate was found, numerous fragments of amphorae, cooking pots and plates. The small dimensions of room, the walls without painting, a significant burial layer, the closeness of the water (pool P14-O4) as well as the abundance of cooking vessels, are elements used in defining room P13-O4 as an accessory kitchen.

Reciprocally orthogonal rooms P16-O4 and P15-O4 enclose the house department with a niche dedicated to *Salus* on the east and south sides. Room P15-O4 is 238 cm wide and 699 cm long; the neighbouring room P16-O4 is 312 cm wide and 673 cm long. These two rooms in the initial building stage were connected through two doors with an accessory corridor P8-O4. Later, the two doors were reduced to only one narrow passage from P8-O4 to P15-O4. Rooms P16-O4 and P15-O4, although similar to corridors, had some special purpose connected with the pool resident in the north part of room P15-O4 and with the pumping of water. The pool was coated by a waterproof plaster, floored in the *opus spicatum* technique and connected to the drain canal,

covered by a stone board with a circular hole. In the corner between rooms P15-O4 and P16-O4 a partition wall 26 cm was placed, painted white on both sides, towards P15-O4 it has been blackened by fire and covered with a thick layer of ash. The fireplace was possibly there. The floors in both rooms P16-O4 and P15-O4 were made of simple tabby, and the walls were painted white. Both rooms were supplied with a small wall niche. The niche in room P15-O4 is of semicircular shape, 40 cm wide, 45 cm high and 25 cm long. The niche is 30 cm away from the door and on the other side it is 50 cm away from the corner. The bottom of the niche is placed 30 cm above the threshold between P8-O4 and P15-O4. The niche in room P16-O4, is rectangular and painted white, and was immured during a later building stage. 66 cm wide and 29 cm deep, it is preserved with an incomplete height of 18 cm is 345 cm away from the corner between P7-O4 and P16-O4. Layer 16-P15-O4 contains plenty of large pots, *mortaria*, different late antique amphorae, then *imbrices* damaged by fire. Regarding finds, room P15-O4 could have served as either a pantry or a kitchen.

Residence Room (fig. 6, P17-O4)

The peristyle is on the east side surrounded by a row of rooms with well preserved walls and mosaic pavements. The largest of them, room P17-O4 is 380 cm wide and 616 cm long. This room has a floor lowered by one step in respect to the neighbouring room P10 B-O4. The entry stone threshold, 120 cm wide, carried two-winged doors which opened inside P17-O4. The white mosaic floor has a simple frame made of two black lines. (fig. 14) The mosaic floor belongs to the second building stage and it was preceeded by a simple floor made in fine-grained cement, completely preserved below the mosaic floor and partly visible at places of damage to the recent mosaic. This type of floor, so-called "cocciopesto", can be found in all Roman periods from the first century BC onwards, (Slavazzi, 1998, 259–272), but in the Augustan period it is marked by an especially fine structure and tiny sand grains exactly like the first floor of room P17-O4. Layer 16-P17-O4 contains dalles of white marble and pieces of a black-and-white mosaic that originate from the upper floor. The wall painting of the first building stage is documented *in situ* in one corner of room P17-O4. Angles were marked by an orthogonal red band 10 cm wide, left and right hemmed by thin white lines, 12 cm away from the corner. Central wall fields were painted black. A tripartite division of the wall is implied; the bottom of the wall was painted red with imitation marble slabs, the middle part was black, and the decoration on the upper part remains unknown. With regards to the position in the plan of house, the dimensions and decoration, room P17-O4 was a part of abitative department.

Triclinium (fig. 6, P10-O4)

Three rooms separated by thin partition walls were placed on the east side of the peristyle, next to the room P17-O4. They communicated with the peristyle through an entrance, paved in a black and white mosaic with a motif of cantharos and grapevine (figs. 20–22). Room 10 B-O4, 248 cm wide and 419 cm long, was fenced by thin partition walls in the *opus craticium* technique. (fig. 21) This room, placed exactly at the central axis of the peristyle and open to portico P3-O4 by a wide passage with a mosaic threshold, functioned as the entrance room to the other abitative rooms, P17-O4 and P10-O4. The mosaic threshold, 30 cm wide and 200 cm long displays the motif of kantaros with ivy tendrils left and right (fig. 22). Free extensions of tendrils come out completely out of inlets. The motif has been laid in black lines on a white background. The floor of room 10 B-O4 is paved by a white mosaic with a wide black frame from very crude cubes, evidently different from the finely designed mosaic threshold. The floor was made in the third building stage, during redecoration some time during the late Roman period (third to the fifth century AD), maintaining the older mosaic threshold with kantaros and ivy tendrils. The mosaic thresholds with vegetable motifs match the Pompeian Style III (20. BC – 50. AD) and could be seen in so called villa of Popeia (Fergola, 2004, 86). In the Pompeian Style III, the motif of flowers with four petals made of four cubes with the mid fifth cube, disposed in regular orders, is very frequently found in porticos. The mosaic threshold with kantaros and ivy tendrils in this concrete case can be dated to the period not earlier than late into the first century AD (Gnirs, 1904a, 141; Donderer, 1986, figs. 9, 2; 11, 1; De Franceschini, 1998, 638; Morandini, 2005, 40), most probably in the first half of the second century AD, according to the stratigraphical data from the room. It was made at the same time as the pavement of the portico (P2-O4, P3-O4, P4-O4), consisting of a black background, a double white frame and small diagonally set white squares.

Room P10 A-O4, 171 cm wide and 234 cm long, was also fenced by thin partition walls and hidden behind entrance room P10 B-O4. Access to room P10 A-O4 was through a tight door from the neighbouring room P10-O4. The entry threshold 90 cm wide, held a single-winged door which opened inside P10 A-O4. The floor was covered by very hard tabby. The walls are painted white. Layer 16-P10 A-O4 contained plenty of iron ties with the dimensions 2 x 30 cm. In this room several almost completely preserved amphorae were found, supporting the hypothesis that this undecorated room of modest dimensions served as a pantry.

Room P10-O4 is placed next to kitchen P18-O4. It was painted black and furnished with a semicircular fireplace and most likely served as an internal dining

room (*triclinium*) (fig. 20). Room P10-O4 is 344 cm and 600 cm long. The north partition wall contains a semi-circular fireplace turned towards the room, placed directly beside a door connecting P10-O4 and P10 B-O4. The fireplace that partially covers the mosaic of room P10-O4 was constructed at some time during the late Roman period, at the same times as the crudely executed mosaic of P10 B-O4. Room P10-O4 is paved with a white mosaic with a double black frame. Below the mosaic the first cement floor is situated with an installed black mosaic frame of almost equal extensions the same as the black frame of the newer mosaic floor (fig. 23). Cement floors with mosaic border lines are relatively rare, about 6 % of the total of the cement floors (Slavazzi, 1998, 260, 265). This type of floor is among the most ancient. It became usual in the Pompeian Style I. It is very typical for the Pompeian Style II, and only towards the end of the period, in the period of Style II B, wide black frames became double (house of Livia at Palatine) (Morriconi, 1970, 504). Therefore, the age of the two floors in this room coincide with the two floors in P17-O4 and could be dated to the period of the Pompeian Style II A (beginning of the first century BC – 20. BC). The wall decoration of *triclinium* P10-O4 is identical to that of room P17-O4. The east wall was painted black during the first building stage and it has never been covered by other paintings, likewise black wall paintings in room P17-O4. Along the bottom of the walls extends a red band imitating marble slabs, partly preserved on the south wall. The wall decoration of room P10-O4 is identical to the decoration of room P17-O4. The east wall was simply painted black in the first building stage and remained the same during all later stages, the same as the black painted walls of P17-O4. Layer 16-P10-O4 contained a large fragment of a white wall painting, 74 x 60 cm, damaged by fire. The central large white board with a black frame could belong to the first building stage. The same layer also contained fragments of other wall paintings: a black field wide 11 cm with a thin white frame 0,5 cm wide and a red band 3,5 cm wide, a black painting with a yellow band, yellow paintings with figural motifs on a pink background and stucco decoration (figs. 15–18). Pieces of the same yellow painting on the pink background with figural motifs were found in rooms P17-O4, P10-O4 and P10 B-O4. They belong to the same ensemble placed on the upper floor, ruined and having fallen down to the lower floor. Squares made of thin red lines on a white background filled with simplified yellow and green flower motifs, also belonged to the wall decoration of the upper floor (fig. 19). The marble bottom fragment of pilaster 19 cm wide, 21 cm high and 1,7 cm thick was found in layer 16-P10-O4. According to the position in the general plan between the kitchen and the peristyle, the existence of a secondary implanted fireplace, walls painted black (Vitruv. VII, 4, 4), the numerous remains of animal

bones, room P10-O4 can be recognized as a family dining room, *triclinium*. To be more precise, it was an internal *triclinium*, as placed on the east side of the peristyle and orientated toward the west following the rule (Vitruv. VI, 4, 1).

Kitchen P18-O4 is situated between the room for daily stay P10-O4 and a bathing compartment with a furnace. The kitchen is 290 cm wide and 473 cm long. A tabby floor covers the south part of the kitchen, while a fireplace was built in the north part. The floor level in the west part of P18-O4 is raised one step in comparison to the rest of the kitchen, and covered by a black mosaic.

Water Conduit System (fig. 5)

Open pool P14-O4, 213 cm wide and 250 cm long, paved in limestone slabs, served to provide rainwater and light to corridor P8-O4, rooms P9-O4 and P12-O4. Through the window, light penetrated to the neighbouring room P13-O4, as long as the window was not closed and renovated into a wall niche. Pool P14-O4 has been enclosed on two sides by walls, and on two sides towards corridor P8-O4 by low monolithic steps. Under the house a complex canalisation system was laid, connecting open spaces inside the house as pool P14-O4 and the peristyle to the outside sources of rainwater. Water from the roof and from other sources was conducted to the bathroom through a furnace chamber, where it evaporated and provided the necessary heat for the *laconicum* and *caldarium*.

Bathroom (fig. 6, P1-O4, P19-O4, P20-O4, P21-O4)

The *Caldarium* of bathroom P1-O4 is 634 cm wide and 455 cm long. The altitude difference between the upper, lost, and lower floor of the hypocaust was 40 cm. The entry stone threshold from portico P2-O4 is 130 cm wide and supported a two-winged door (fig. 24). On the lower floor of the hypocaust circular tracks of columns of a diameter of 15 cm are visible: there were 7 x 12 columns in the regular schedule on the whole surface of *caldarium* P1-O4, apart from the zone 112 cm wide along the north wall. In this zone there was enough space for another 2 x 12 columns. The columns were 65 cm tall, each 40 cm apart in an east-west direction, and each 16 cm apart in the north-south direction. The waterproof floor and wall plaster is preserved below the lost upper floor of the *caldarium*. The lost floor was paved with a white mosaic, like the mosaic in P20-O4. The rest of the white mosaic is done with cubes 1 x 1 x 0,8 cm implanted in the waterproof plaster was found in the neighbouring rooms, in the layer 16-P10-O4 and 16-P20-O4. The same layer contained plenty of waterproof white plaster, an abundance of marble slabs and tubuli fallen from the *caldarium* P1-O4. Layer 16-P1-O4 con-

tains a wall painting of red and black central panels, fragments of red painting with a thin white line, as well as white pieces of ceiling plaster.

The small room P20-O4 170 cm wide and 228 cm long situated above the furnace tunnel between kitchen P18-O4, *caldarium* P1-O4 and sauna P19-O4. This room connected *caldarium* P1-O4 with sauna P19-O4. It is paved with a white mosaic, a level of one step above the floor of kitchen P18-O4. On the bottom east wall a red painting has been preserved. Layer 16-P20-O4 contains bricks in two dimensions: smaller bricks with the dimensions 17 x 17 x 5,6 cm, and larger, *suspensurae*, with the dimensions 29,5 x 29,5 x 6 cm. In this layer there was a great deal of black and red wall painting, as well as a white painting with green and blue flowers in the "wallpaper" style, analogous to those found at *cubiculum* P5-O4 (fig. 13).

Room P19-O4, 312 cm wide and 228 cm long, is connected directly through the aperture to furnace P21-O4, and served as a *laconicum*, for sweating (fig. 25). It had a white mosaic floor. The tubuli are partially preserved above the upper floor of the hypocaust, 13 cm wide and 30 cm high. The tubuli are preserved in their original place behind the second stage wall 25-O4 that divides sauna P19-O4 from *caldarium* P1-O4, built afterwards and leaned on the black wall painting of a unique room with a hypocaust, originally opened by two apertures to the furnace. Pillars built of square ceramic plates with the dimensions of 17 x 17 x 6,5 cm are each around 30 cm equidistant, supporting a *suspensurae* 29 x 29 x 6,5 cm. Before the construction of partition wall 25-O4, a mosaic white floor, marble plates, a red and black wall painting and two marble wreaths orders below the ceiling adorned the whole of the large *caldarium* P19-O4 / P1-O4. Between the wall paintings and the floor a semicircular white profile made of firm plaster was placed. Walls have been covered by a monochrome red painting at the bottom, and fallen fragments show that there were black panels framed by red fields.

Layer 16-P19-O4 is abundantly filled by tubuli, iron nails that fastened tubuli on the wall, a wall painting with red and black panels, red fields and black frames, a painting with a black field framed by a green band 4 cm wide, a white stucco profile 3,8 cm wide. Paintings with a black framed bottom and a monochrome red panel in the central zone (*laconicum* P19, portico of peristyle P3) can be compared to the paintings of the Pompeian Style IV. Pompeian Style IV, called "fantastic" (50-100. AD), mainly has central large red panels without decoration, framed in black. Overhead were white boards with

schematic decorative architecture. Particularly in layer 16-P19-O4 a great deal of wall marble slabs 0,9 cm thick, white marble profiles with a trapezoidal section 3 cm, high 23 cm wide and 6 cm long, as well as white marble wreaths with complex profiles in the combination of curve and straight fillets, 7 cm high, 46 cm wide and 8 cm long. On the marble fillet of the trapezoidal section the rest of the black painting is preserved. This layer contains marble slabs of all kinds: white marble, proconessos marble, pavonazzetto, giallo antico, cipollino verde. A plate of the pavonazzetto 0,8 cm thick has circular opening 24 cm in diameter. Layer 27-P19-O4 below the ruined upper floor of the hypocaust in P19-O4 contains a white painting with a black frame, and abundance of marble wreaths. Wreaths have been attached by iron nails to the wall. A particularly finely profiled fragment of pilaster is made of marble giallo antico, 6 cm wide, 25,5 cm high and 2,8 cm long.

CONCLUSION

In this paper, only general information about site is considered. The main topic is the description and interpretation of spaces of the excavated *domus*. The interpretation and datation of the *domus* as a whole and of particular details such as wall painting and mosaics are made on the basis of stratigraphical data at this site. Stratigraphical layers of the *domus* remained intact after the fire in the fifth century AD till excavations in 2005, therefore they can be used as a reliable dating point, when taken into consideration in correlation to the water conduit system and other adjoining Roman structures at the site. Archaeological documentation of the architectural structures provided a starting point for preliminary attributions and for future investigations. It can be concluded that a luxurious *domus* was built in the third quarter of the first century BC, almost completely restored after a fire in the early second century AD, and finally abandoned after a terminal fire in the fifth century. The *domus* was planned and built as a part of larger building complex including a public *thermae* and the sanctuary of Hercules. Currently, all mosaic floors are preserved and provisionally conserved *in situ*, waiting for future research that will eventually provide new information about previous archaeological layers or constructions. Because of the exceptional volume and richness of archeological findings on the surface of the approximate 4000 square metres, the walls in the archaeological layers were documented not just by photographs, drawings and classic geodetic measurement, but by 3D technology using a laser scanner.

ČETRT SV. TEODORJA V PULJU

Alka STARAC

Arheološki muzej Istre, HR-52100 Pula, Carrarina 3

e-mail: alka.starac@pu.t-com.hr

POVZETEK

Članek obravnava rezultate arheoloških raziskav v četrti Sv. Teodorja v severovzhodnem vogalu puljskega mestnega jedra. Izkopana površina meri 4000 kvadratnih metrov. Reševalna arheološka izkopavanja na tej lokaciji potekajo od pomladi 2005. V obdobju štirih let je bilo za reševalna izkopavanja in začasno konzerviranje potrebnih trideset delovnih mesecev. Povprečna globina izkopa je okoli šest metrov. Ta lokacija je bila več kot 2000 let nepretrgano poseljena, na kar kaže neločljiva povezanost zidov različnih urbanističnih faz. Do leta 2009 je bilo odkritih sedem osnovnih gradbenih faz. Med drugimi objekti je bila izkopana renesančna cerkev sv. Teodorja s pripadajočim ženskim benediktinskim samostanom, zgodnjekrščanska cerkev sv. Lucije s pripadajočimi objekti, rimsko javno kopališče in domus. Benediktinski samostan je bil umeščen v starorimski sakralni kompleks s templjem, dvoriščem (temenos), svetim vodnjakom in kvadratnim ograjenim prostorom. Domus je imel svoj notranji sistem zbiranja deževnice s strehe v bazen. Sistem je bil zasnovan tako, da je bila voda speljana v kopalnico. V kurišču je voda izparela, kar je preskrbelo potrebno toploto. Kurilnica je bila opremljena s sistemom dvojnih zidov, kar je služilo tako za dimnik kot tudi za ogrevanje hiše. Oskrba z vodo in drenažni sistem sta bila zasnovana istočasno z izgradnjo hiše, termalne stavbe in svetišča. V eni od sob je bila najdena posebna niša z votivnim mozaičnim napisom. Črno-beli mozaik prikazuje tabulo ansato z imenom boginje zdravja Salus, upodobitve oltarja in školjke. Pri tem je treba poudariti, da se posvetilo Salus pojavi v hiši stoječi v neposredni bližini termalne zgradbe in svetišča Herkula.

Ključne besede: cerkev, domus, mozaik, Pula, Salus, sv. Teodor, terme

BIBLIOGRAPHY

Beyen, H. G.: Pompeiani, stili. V: Treccani, G. (ed.): Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale, 6. Roma, Ist Enciclopedia italiana, 356–366.

Blake, M. E. (1930): The Pavements of the Roman Buildings of the Republic and Early Empire. Rome, Memoirs of the American Academy in Rome.

Clarke, J. R. (1987): The Early Third Style at Oplontis. Römische Mitteilungen, 94. Berlin, 267–294.

Croisille, J.–M. (2005): La peinture romaine. Paris, Picard - Cahors.

De Franceschini, M. (1998): Le ville romane della X regio (Venetia et Histria). Catalogo e carta archeologica dell'insediamento romano nel territorio, dall'età repubblicana al tardo impero. Roma, "L'Erma" di Bretschneider.

Donderer, M. (1986): Die Chronologie der römischen Mosaiken in Venetien und Istrien bis zur Zeit der Antonine. Berlin, Deutsches archäologisches Institut.

Fergola, L. (2004): Oplontis e le sue ville. Flavius Editore, Pompei.

Fischer, G. (1996): Das römische Pola. Eine archäologische Stadtgeschichte. München, Bayerische Akademie der Wissenschaften.

Gervasini, L., Landi, S. (2001): De villa perfecta. Il Varignano Vecchio (Portovenere – Sp). Una rilettura dei quartieri residenziali e produttivi alla luce dei nuovi scavi. Antichità Altoadriatiche, 49, 2. Trieste, 727–741.

Gnirs, A. (1904a): Antike Funde aus Pola und Umgebung. Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts Beiblatt, 7. Wien, 131–146.

Gnirs, A. (1904b): Zur Topographie des antiken Pola. Jahrbuch der Kaiser-königlichen Zentral-Kommission, 2. Wien, 215–232.

Gnirs, A. (1911): Forschungen in Istrien. Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts Beiblatt, 14. Wien, 155–196.

Gnirs, A. (1914): Forschungen in Pola und in der Polesana. Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts, 17. Wien, 161–184.

Kandler, P. (1871): Palazzo di Antonia in Pola. Conservatore Imperiale pel Litorale, 850.

Krizmanić, A. (2005): Prostorni razvitak austrijske Pule. Pula. Tri tisućljeća mita i stvarnosti. Pula, CASH.

Magni, A. (2000): Edilizia in materiale deperibile in area mediopadana: fonti archeologiche e fonti letterarie. Milano tra l'età repubblicana e l'età augustea. V: La Guardia, R: Atti del convegno di studi 26–27. marzo 1999. Milano, Comune di Milano, 441–452.

Miensch, H. (2001): Römische Wandmalerei. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.

Morandini, F. (2005): Le domus dell'Ortaglia: dallo scavo al museo. Le indagini archeologiche, Domus romane: dallo scavo alla valorizzazione. V: Morandini, F., Rossi, F. (eds.): Atti del convegno di studi Brescia 2003. Milano, Edizioni Et, 35–48.

- Morriconi, M. L. (1970):** Mosaico. V: Treccani, G. (ed.): Enciclopedia dell'arte antica, classica e orientale, Supplementum. Roma, Ist Enciclopedia italiana. 504–531.
- Ostojić, I. (1965):** Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima. Split, Benediktinski priorat.
- Slavazzi, F. (1998):** Pavimenti in battuto nei centri antichi lungo il tracciato della Via Postumia. Optima via. V: Sena Chiesa, G., Arslan E. A. (eds.): Atti del convegno internazionale di studi. Postumia. Storia e archeologia di una grande strada romana alle radici dell'Europa, Cremona 13–15 giugno 1996. Cremona, Università degli Studi di Milano, 259–272.
- Starac, A. (1999–2000):** Istraživanja kod Herkulovih vrata. Antički epigrafski spomenici. Sportula dissertationum Marino Zaninović dicata. Opuscula Archaeologica, 23–24. Zagreb, 133–142.
- Starac, A. (2002):** Osservazioni sui bronzetti di Ercole dell'Istria. Bronzi di età romana in Cisalpina. Novità e riletture. Antichità Altoadriatiche, 51. Trieste, 17–30.
- Starac, A. (2006a):** Novi nalazi u Kandlerovoj ulici u Puli. Histria Antiqua, 14. Pula, 239–241.
- Starac, A. (2006b):** Gradska četvrt sv. Teodora, Pula. Hrvatski Arheološki Godišnjak, 2. Zagreb, 235–238.
- Starac, A. (2006c):** The Roman Pola. Topography and Monuments. Istrien – Eine europäische Region, Einladung zum Forum der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte. Museum für Vor- und Frühgeschichte, 27. Berlin, 135–140.
- Starac, A. (2006d):** Drainage Deposits of Amphorae in Istria. V: Bondoc, D. (ed.): In honorem Gheorghe Popilian. Craiova, Muzeul Olteniei Craiova, 337–344.
- Starac, A. (2007a):** Gradska četvrt sv. Teodora, Pula. Hrvatski Arheološki Godišnjak, 3. Zagreb, 263–265.
- Starac, A. (2007b):** Četvrt sv. Teodora u Puli. Obavijesti Hrvatskog Arheološkog Društva, 2. Zagreb, 84–90.
- Starac, A. (2008):** A Deposit of Roman Amphorae in Pula (Croatia). A preliminary report. RCRF Acta 40, Congressus vicesimus quintus rei cretariae romanae fautorum Dyrhachii habitus, 2006. Bonn, 121–129.
- Zaccaria Ruggiu, A. (1995):** Origine del triclinio nella casa romana. Splendida civitas nostra. Studi archeologici in onore di Antonio Frova. Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina, 8. Roma, 137–154.
- Zaccaria Ruggiu, A. (2001):** Abbinamento triclinium – cubiculum: un'ipotesi interpretativa, Antichità Altoadriatiche, 49, 1. Trieste, 59–101.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2009-03-09

UDK 904:003.071(497.4Celje)

IZGUBLJENI NAPIS Z RELIEFOM MERKURIJA (CIL III 5196). DVA NOVA ROKOPISA O IZGUBLJENEM SPOMENIKU IZ CELEJE

Julijana VISOČNIK

Nadškofijski arhiv Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Krekov trg 1

e-mail: julijana332@yahoo.com

IZVLEČEK

Avtorica predstavi dva nova rokopisa, ki prinašata natančne najdiščne podatke o napisnem kamnu z reliefom iz Celeje (CIL III 5196). Oba rokopisa izvirata iz 18. stoletja in sta nastala kmalu po odkritju kamna. Ker je spomenik danes izgubljen, je njuna vrednost toliko večja. V rokopisih najdemo dokaj natančen opis spomenika, navedene so okoliščine, ki so botrovale odkritju, prepis napisa, enemu pa je dodana skica Merkurija. Z njuno pomočjo in ob upoštevanju ostale rokopisne tradicije so se razjasnile negotovosti pri transkripciji napisa in dvomi glede atributov v Merkurijevih rokah.

Ključne besede: rimska doba, Celeja, Norik, rokopisi, epigrafika, ikonografija, religija

L'ISCRIZIONE PERDUTA CON IL RILIEVO DI MERCURIO (CIL III 5196). DUE NUOVI MANOSCRITTI SUL MONUMENTO PERDUTO DI CELEIA

SINTESI

L'autrice presenta due nuovi manoscritti che offrono dati precisi sul ritrovamento della pietra di Celeja recante un'iscrizione e un rilievo (CIL III 5196). Entrambi i manoscritti risalgono al 18° secolo e sono stati redatti poco dopo il ritrovamento della pietra. Poichè il monumento è oggi perduto essi rivestono un'importanza ancora maggiore. Riportano un'accurata descrizione del monumento, vi sono citate le circostanze che hanno condotto alla sua scoperta e contengono una trascrizione del testo; uno è anche corredato da uno schizzo di Mercurio. Con il loro aiuto, e tenendo in considerazione le altre tradizioni manoscritte, sono stati chiariti le incertezze della trascrizione e i dubbi in merito agli attributi presenti nelle mani di Mercurio.

Parole chiave: epoca romana, Celeia, Norico, manoscritti, epigrafia, iconografia, religione

UVOD

V letu 2003 je prof. dr. Franz Glaser (Landesmuseum Kärnten) obvestil kolege v Sloveniji, da se je v antikvariatu *In libris* na Dunaju pojavil zanimiv konvolut. Pridobili naj bi ga od nekega Madžara, a podrobnejših podatkov o njegovem izvoru žal nimamo. Vsebuje okoli 50 strani, ki zadevajo predvsem Celejo in njeno okolico.¹ Pokrajinski muzej Celje je zaradi omenjene vsebine pokazal zanimanje zanj, v letu 2004 je konvolut kupil za 850 evrov in ga sedaj hrani v svojem arhivskem oddelku.

Sveženj spisov tako vsebuje:

- 4 oštevilčene pole z zgodovinskimi podatki o rimski Celeji (opozorila na deli: Anton Roschmann, Veldidena, in Wolfgang Lazius, *Reipublicae Romanae in exteris Provinciis, bello acquisitis, constitutae, commentariorum Libri duodecim*);

- pismo (APMC, 2), ki ga je napisal *presbyter curatus loci* Andreas Dragerus² (Andrej Drager), datirano 8. marca 1749, naslovljeno na neimenovanega plemiča, v katerem odgovarja na 5 vprašanj, ki žal niso ohranjena (glej slike 5–8);

- 4 strani z naslovom "*Mercurius et cornuta figura*" (APMC, 1) iz leta 1741 (glej slike 1–4);

- notice o različnih napisnih spomenikih iz Celeje (napisi, reliefi, votivni spomeniki): za Jupitra Najboljšega in Največjega (CIL III 5173, CIL III 5184); za Marsa, Herkula, Viktorijo in Norejo (CIL III 5193); za Genija (*civitatis*) (CIL III 5159); in o številnih nagrobnih spomenikih (CIL III 5221, CIL III 5240, CIL III 5267, CIL III 5238, CIL III 5227, CIL III 5246, CIL III 5243, CIL III 5220, CIL III 5154, CIL III 5256, CIL III 5257, CIL III 5219, CIL III 5218, CIL III 5230, CIL III 5247, CIL III 5271, CIL III 5269, CIL III 5226, CIL III 5223);

- besedila milnikov iz Ivence CIL III XVII 4, 1, 120; CIL III XVII 4, 1, 121; CIL III XVII 4, 1, 122; CIL III XVII 4, 1, 123; CIL XVII 4, 1, 124;

- fragmentaren latinski napis iz M. Pletrowitsch (najverjetneje Maria-Pletrowitsch, danes Petrovče) – CIL III 5116 (?);

- risbo nagrobnika za Hansa Schinagla iz 1473 v kapeli zgornjega gradu;

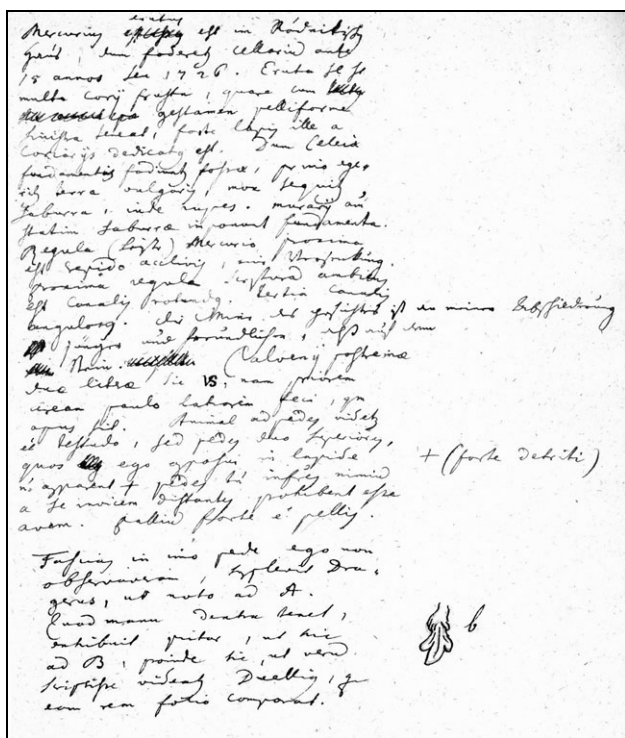
- skico kovanca Aleksandra Velikega;

- prepis napisa za Joannesa Baptista de Caballinis, ki je umrl leta 1783, podpisal pa ga je M. Denis (domnevno Michael Denis, 1729–1800, pesnik, jezuit in kustos v dunajski dvorni knjižnici, prim. www.newadvent.org).

Podatki na rokopisih so večinoma omejeni na prepis rimskih napisov, omembo najdišča ter hrambe posameznega napisa.

Dva od omenjenih rokopisov, ki zadevata izgubljeni spomenik CIL III 5196, nameravam na tem mestu ovrednotiti. Prvi je Dragerjevo pismo iz leta 1749 z njegovimi odgovori, drugi med njimi pa opisuje okoliščine najdbe, relief in podrobnosti na napisu (ločilna znamenja idr.) celejskega Merkurija. Rokopis z naslovom *Mercurius et cornuta figura* (1741) pa je sestavljen iz štirih strani, med katerimi so tri posvečene Merkuriju (na dveh sta skici), na četrti je pridana še stran s skico rogatega vodnega božanstva. Merkurij je upodobljen na sredi spomenika, pri čemer napis teče na njegovi levi in desni (glej sliko 1).

Merkurijeva upodobitev (glej slike 2 in 3) prikazuje nekaj njegovih tipičnih atributov, kot npr. *petasus*; v levi roki, čez katero pada plašč, drži *caduceus*. Ob njegovi desni nogi je narisana ovalen predmet z majhno glavo, ki

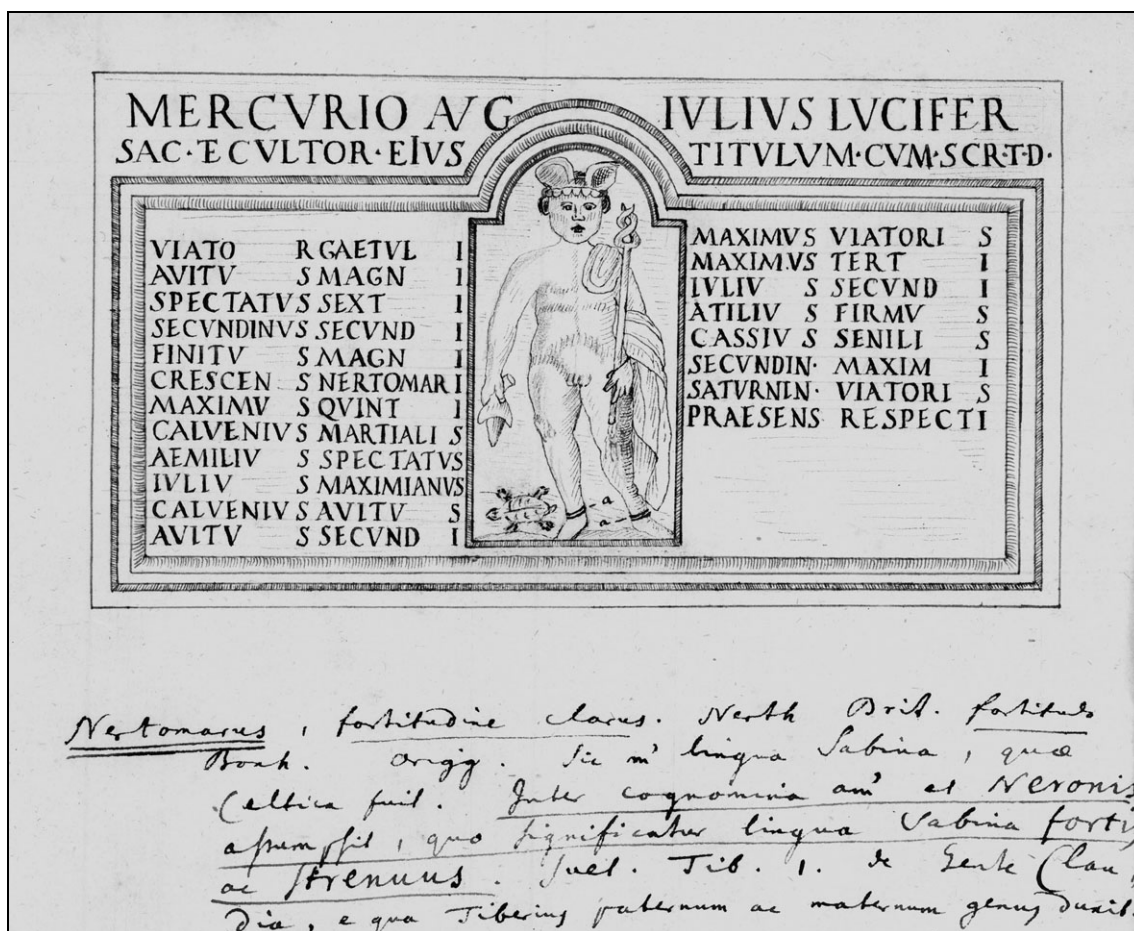

Sl. 1: Prva stran rokopisa "*Mercurius et cornuta figura*" (APMC, 1).

Fig. 1: First page of the "*Mercurius et cornuta figura*" manuscript (APMC, 1).

1 Želela bi se zahvaliti Marjeti Šašel Kos in Ireni Lazar, ki sta mi rokopisa prepustili v objavo. Stanku Kokoletu gre moja iskrena zahvala za pregled besedila in konstruktivne predloge, Niku Hudelji pa se zahvaljujem za pomoč pri branju rokopisov.

2 Orožen, 1854, 246 omenja Andreja Primoža Dragerja in ga uvršča med 'spirituale' v Celju. Andrej Drager je spet opisan na str. 267 kot kaplan v Laškem in Celju, kasneje pa v Slovenskih Konjicah, kjer je tudi umrl leta 1770. Očitno gre za isto osebo, ki jo je mogoče istovetiti tudi s človekom, ki je napisal to pismo.

Sl. 2: Druga stran rokopisa "Mercurius et cornuta figura" (Merkurijev relief z napisom) (APMC, 1).

Fig. 2: Second page of the "Mercurius et cornuta figura" manuscript (Relief of Mercury with an inscription) (APMC, 1).

ga lahko identificiramo kot želvo.³ Večjo pozornost pa moramo nameniti predmetu, ki ga drži v desni roki. Pričakovali bi mošnjiček, s katerim so Merkurija, boga dobička in trgovine, pogosto upodabljali. Oblika mošnjičkov na ohranjenih reliefih, gemah in medaljonih zelo variira (prim. Simon, Bauchhenss, 1992a, 1992b). Kljub številnim Merkurijevim portretom pa ne moremo najti niti enega, kjer bi bil predmet v desni roki (mošnjiček?) popolnoma enak temu, ki ga nosi naš Merkurij.⁴

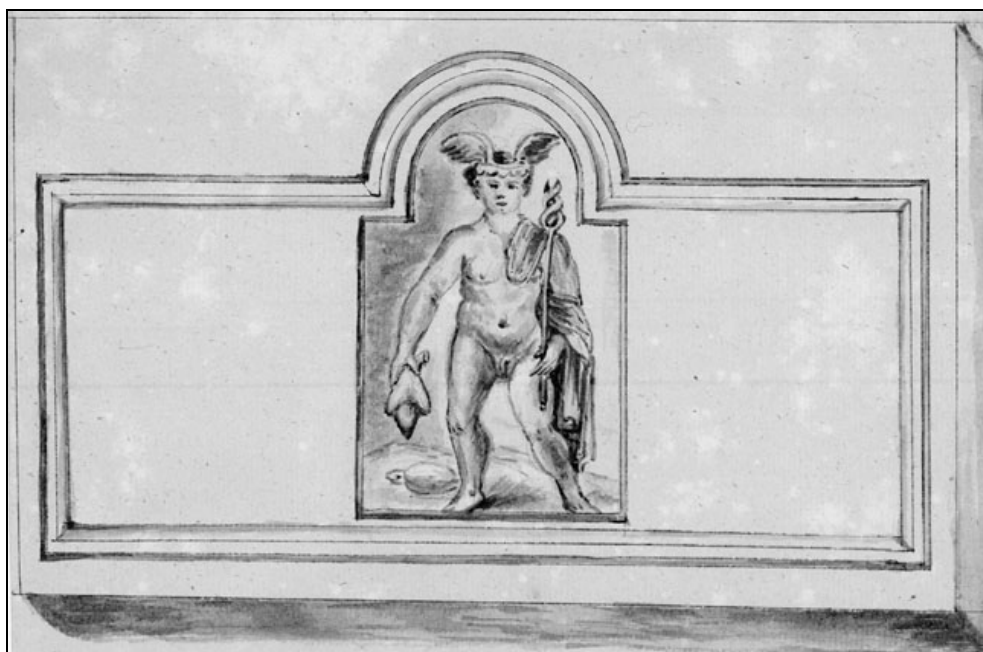
Nenavadna oblika je tako verjetno posledica nenatančnega skiciranja in ne površnosti kamnoseka.

Ikonografska tipologija Merkurija je zelo razvejana: osnovna delitev je odvisna od tipa plašča, ki ga nosi Merkurij (oz. ga sploh ne), medtem ko so ostali atributi enostavno pridani. Merkurij iz Celeje tako najbolj ustreza tipu št. 2: Merkurij s *chlamys* (*Schulterbauschlamys*).⁵

³ Želva nakazuje na Merkurijev legendarni izum lire iz željega oklepa.

⁴ Prim. Baratta, 2001, 124, 133 (sl. 61); bronast Merkurij iz Casal Combe je danes izgubljen, a je za nas zanimiv zaradi predmeta, ki ga drži v desni roki, in močno spominja na omenjen atribut celejskega Merkurija. Avtor predvideva, da gre za mošnjiček. Prim. tudi Moga, 2004, 256–257, še posebno sl. 3, kjer je mošnjiček tudi zelo nenavadne oblike. Tudi to je primer ek bronastega kipa. Prim. *CSIR* (*Corpus signorum imperii Romani*), Deutschland II, 1, 1975, tabela 8 (2 Alzey), tabela 13 (3a Alzey); *CSIR*, Deutschland II, 3 1984, tabela 77 (44 Mainz-Kastel) – mnogo primerov je izpričanih v Germaniji. Prim. bazo *ubi erat lupa* (<http://www.ubi-erat-lupa.org/>): veliko predstavitev izvira iz Germanije in Recije; še posebno zanimiva sta primera št. 5664 (Komárom-Esztergom – Pannonia) in 6294 (Augsburg – Raetia).

⁵ Prim. Simon, Bauchhenss, 1992a, 537–540; Simon, Bauchhenss, 1992b, 295–298 (sl. 385, 387, 388 – ti Merkurijevi atributi so našim skoraj identični).

Sl. 3: Tretja stran rokopisa "*Mercurius et cornuta figura*" (Merkurijev relief) (APMC, 1).
Fig. 3: Third page of the "*Mercurius et cornuta figura*" manuscript (Relief of Mercury) (APMC, 1).

MERKURIJEV SPOMENIK

Do danes poznamo štiri vire iz časa okoli 40 let po odkritju spomenika: Frölich, Duellius (Duelij), *Mercurius et cornuta figura*, Drager; glede na to, da smo zadnja dva med njimi odkrili v zadnjih šestih letih, si napis in celoten spomenik zaslužita ponovno ovrednotenje. Z izgubljenim napisom pa so se skozi zgodovino ukvarjali že številni avtorji:

CIL III 5196 + p. 1830:

Wedenig, 1997, 120–121 (C 12); Scherrer, 1984, 408 (št. 286); *ILLPRON* 1657 + 1658; Alföldy, 1974, 267; Petsch, 1936, 75–76 (št. 307);

starejša literatura: Frölich, Ms. 1728?, 7–8; Duellius, 1733, 7–8, št. 9 (od njega: Muratorius, 1739, 182, št. 1); "*Mercurius et cornuta figura*", 1741; Dragerus, 1749 (pismo); Orellius, 1828, 417 (št. 2394); Muchar, 1845, 370; Knabl, 1862, 77r–77v (št. 258); Steiner, 1862, 372 (št. 3063); Waltzing, 1899 (repr. 1970), 112 (št. 362).

V nadaljevanju bom najprej navedla podatke o kamnu, kot jih razkrivata novo odkrita rokopisa. Potem pa se

bom posvetila še drugima dvema, ki ju že poznamo in so ju citirali tudi že v CIL-u.

Anonimen rokopis z naslovom '*Mercurius et cornuta figura*' (iz leta 1741) prinaša poleg pomembne Merkurijeve skice tudi nekaj najdiščnih podatkov in informacij o okoliščinah odkritja (glej sliko 1). Merkurija naj bi našli v t. i. Rodnikischen Haus⁶ (Orodnikova hiša kot pri Dragerju?), medtem ko so kopali klet leta 1726.⁷ Ker je bilo ob kamnu tudi mnogo ostankov usnja in naj bi Merkurij v levici držal oblačilo iz kože, je avtor predvideval, da bi kamen lahko posvetili strojarji, za kar pa nimamo konkretnega dokaza. Predmet pri nogah avtor opredeli za želvo, čeprav razloži, da na kamnu ni več zadnjih dveh želvinih nog, temveč ju je dodal sam pri prerisovanju. Ker sta sprednji nogi med seboj kar precej oddaljeni, avtor podvomi v to, da bi lahko šlo za ptiča, in tako že sam ovrže možnost, da bi lahko bil upodobljen petelin, ki je bil razmeroma pogost spremljevalec Merkurija. Avtor piše, da na eni nogi ni opazil trakov, dodal pa naj bi jih že Drager.⁸ Glede predmeta, ki ga Merkurij drži v desnici, se avtor ne opredeli, navede Duelija, ki ga je primerjal z listom.

6 Glede na podatke, ki jih v nadaljevanju najdemo pri Dragerju, lahko predvidevamo, da se oba primera najverjetneje nanašata na isto družinsko ime; od tod priimek Orodnik, ki ga je avtor tega vira napačno izpisal.

7 Frölich piše o letu 1710. Glede na to, da je jezuit Erasmus Frölich rokopis najverjetneje napisal kmalu po 1728, potem ko je spremljal cesarja Karla VI. na njegovi poti v Italijo, so spomenik morali najti pred tem letom. Ostali viri navajajo leto 1726, a se zdi verjetnejše leto 1710, ki ga navede Frölich – če bi namreč kamen popisal dve leti po njegovem odkritju, se pri datumu najbrž ne bi zmotil za celih osemnajst let.

8 Ni znano, v katerem delu (rokopisu), očitno pa je obstajal še en prepis oziroma vsaj preris reliefa, ki ga je priskrbel Drager. Mogoče bi bilo, da bi bila skica dodana pismu, ki ga obravnavam v nadaljevanju, pa se je skozi čas izgubila.

Andreas Dragerus, katerega pismo iz leta 1749 je drugi nov vir (glej slike 5–8, predvsem 6 in 7), poroča, da so relief našli v Orodnikovi hiši leta 1726, kjer so ga kmalu zatem vzdali v steno. Ob kopanju za klet (na vrtu nepodkletene hiše) so v zemlji našli še kose usnja ter marmorno kroglo, ki je imela železni obroč. Lastnik hiše je bil mesar, ki je v Dragerjevem času kroglo še imel v svoji mesnici. Drager se je večkrat odpravil tja, da bi jo videl, a je bila mesnica vedno zaprta (razlog vidi v postnem času). Prejšnji lastnik mesnice se je imenoval Martin Lederer, lastnik v času Dragerjevega pisanja pa Ressnegg; Orodnik je bil samo njegov vzdevek. Avtor omenja, da plemiču pošilja Merkurija, ki mu ga je naredil mizar (torej je moral biti iz lesa). Po Dragerjevem mnenju je pri Merkurijevih nogah želva.

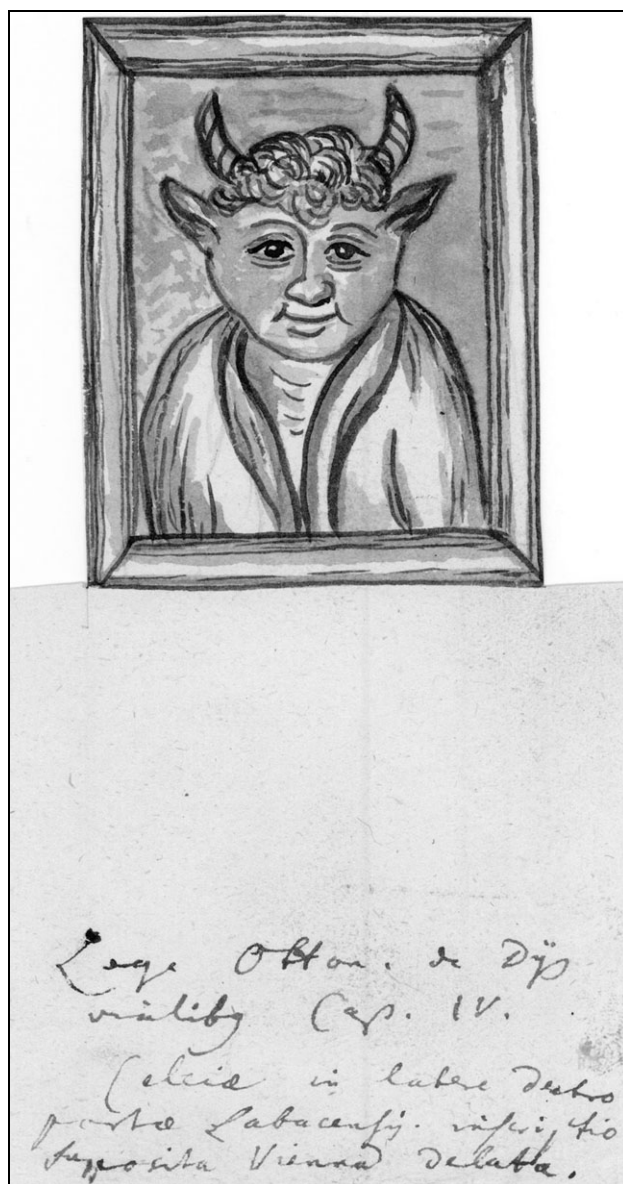
Drager opiše tudi nekatere posebnosti napisa: posvetilo se je končalo s CVM. SCRTD., za CVM je bila pika, za SCR pa je ni bilo mogoče opaziti, prav tako ni bilo videti pike med T in D. Na spisku desno od Merkurija je bilo v 4. vrstici kot prvo zapisano ime *ATILIVS*; na drugem spisku je v 7. in 11. vrstici izpričano ime *CALVENIVS*. V 10. vrstici prebere *IVLIVS MAXIMIANVS*.

Drager prinaša največ podatkov o obravnavanem kamnu, z nekaterimi zgoraj omenjenimi viri se sklada. Nobene pozornosti pa ne nameni Merkurijevim atributom (z izjemo omembe želve), kar bi nas na tem mestu zanimalo.

Podatke iz Dragerjevega pisma in iz rokopisa neimenovanega avtorja (*Mercurius et cornuta figura*) pa bo potrebno primerjati z že znanimi iz Frölicha in Duelija. Zato naj na kratko predstavim še njune ključne informacije.

Erasmus Frölich (1728?),⁹ ki prav tako prinaša skico spomenika, omenja golega Merkurija s krilato glavo, ki stoji na sredi. Predmet v desnici avtor označi za mošnjček, tistega v levici pa kot dvignjen *caduceus*, s katerega visi *strophium*. Ob njegovi desni nogi bi po opisu avtorja naj bilo upodobljeno nekaj, kar spominja na želvo. Spomenik naj bi leta 1710 odkril Martin Lederer, mesar iz Celja. Omenja dva primera prepisa, ki ju je poslal različnima osebam (plemičema?), v prvem so skrbneje prepisane besede, v drugem skica (glej sliko 9).¹⁰

Raymundus Duellius (1733) poroča, da je na sredini spomenika upodobljen Merkurij, ki je obrabljen. V desnici drži cvetje ali listje (venec iz listja), v levici *caduceus*. Pri nogah, ki so, kot zapiše avtor, izgubile krila (*destitutos alas*), leži potovalni klobuk – *petasus* (ne želve). Srednji del telesa je prepašan s trakovi, napis pa

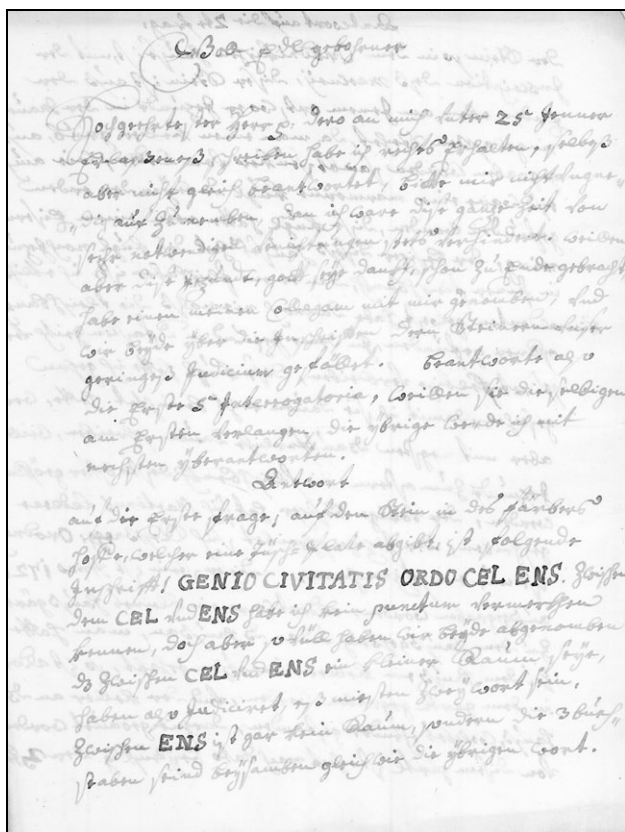

Sl. 4: Četrta stran rokopisa "*Mercurius et cornuta figura*" (Aheloj) (APMC, 1).

Fig. 4: Fourth page of the "*Mercurius et cornuta figura*" manuscript (Achelous)(APMC, 1).

9 Po podatkih R. Freisitzerja iz samostana Sveti Pavel v Labotski dolini (Sankt Paul im Laventtal) je bil rokopis predvidoma napisan leta 1725, ko je Frölich spremljal cesarja Karla VI. na njegovi poti v Italijo. Vendar pa je cesar Celje obiskal leta 1728 (Orožen, 1854, 153), Mommsen pa tudi navaja, da je Frölich rokopis napisal v letih tik pred svojo smrtjo (1756). Na osnovi teh treh različnih podatkov lahko sklepamo, da je moral rokopis nastati po letu 1728. Tudi Noll (1962, 9) in Gubo (1909, 270) potrjujeta leto 1728 kot leto obiska cesarja Karla VI. v Celju.

10 Frölich 1725, 7: "... *Puschianum exemplum accuratius refert verba inscriptionis, sed figuram alteri exemplo debeo.*" Drugi je comes *Bathyanus*.

Sl. 5: Začetek Dragerjevega pisma (APMC, 2).
Fig. 5: Beginning of Drager's letter (APMC, 2).

teče na obeh straneh Merkurija. Kamen je našel mesar Martin Lederer¹¹ v kletnem prostoru skupaj z marmorno kroglo črne barve, ki je bila zgoraj označena s tremi pikami (utež za pet funtov).¹²

PRIMERJAVA ROKOPISOV

Frölichov opis reliefa zajema več ključnih predmetov: krilata glava, *caduceus*, želva, mošnjiček in *strophium*. Duelij ga ni mogel poznati, saj ne navede letnice odkritja; namesto mošnjička govori o listju ali rožah; namesto želve naj bi pri nogah Merkurija, ki bi naj bil prepan s trakovi, ležal potovalni klobuk. Prvič je

omenjeno, da so ga našli v kleti, na mestu katere je bil nekoč vrt. Ob njem je bila tudi krogla, za katero je Duelij domneval, da je utež. Rokopis "*Mercurius et cornuta figura*" iz leta 1741 kot leto najdbe navaja 1726, prvič je omenjeno usnje, ki so ga našli ob kamnu; predmet ob nogi pa je ponovno prepoznan kot želva. Avtor se sam ni opredelil glede predmeta v desnici, kot referenco je navedel Duelija. Dragerjevo pismo povzema Duelijeve podatke in pravkar omenjenega rokopisa, ni pa jasno, če je poznal Frölicha ali ne.

Zaenkrat ni mogoče sklepati, da bi bili Frölichovi podatki uporabljeni še v katerem drugem delu, medtem ko Duelija eksplicitno navaja rokopis *Mercurius et cornuta figura* (pa tudi Muratorius). Delno se ujema tudi s podatki v Dragerjevem pismu (vrt, krogla). Čeprav ni nemogoče, da bi do podatkov lahko prišel sam iz lastnega interesa oziroma zaradi zanimanja nekoga drugega, naslovnika pisma. Poznejši avtorji so uporabljali predvsem Duelija, ki je bil očitno najlažje dostopen. Novih podatkov ne prinašajo, ukvarjajo se predvsem s pravnim statusom oseb, ki so na napisu omenjene.

Na medsebojno odvisnost rokopisov bi lahko sklepali tudi na osnovi zapisa ter imen v stolpcih pri posameznih avtorjih. Predvsem je mogoče ugotoviti, da so bili avtorji pri prepisovanju imen zadnjih petih vrstic v prvem stolpcu površni. Drugi stolpec, ki vsebuje osem imen, ni problematičen, saj vsi avtorji navajajo vsa imena (le Muratorius je zadnji dve imeni zamenjal). Ime v četrti vrstici je v rokopisu "*Mercurius et cornuta figura*" in v Dragerjevem pismu zapisano kot *Atilius*, kar je verjetneje kot *Alilius*.¹³ Drager celo eksplicitno poudari, da je ime zapisano s T.

Prvih šest imen v prvem stolpcu (od skupaj dvanajstih) ni spornih, saj so vsa izpričana v isti obliki in v enakem vrstnem redu v vseh virih. Druga polovica je bolj problematična; Duelij in Muratorius prinašata identičen zapis (napake, ki se pojavijo že pri Dueliju, Muratorius enostavno prepíše): *CALVINIVS MARTIALIS* se namreč pojavi v dveh vrsticah; imen *IVLIVS MAXIMIANVS* in *CALVINIVS AVITVS*, ki sta zapisani v rokopisu "*Mercurius et cornuta figura*" in pri Frölichu, Duelij sploh ne navaja. Dilemo na tem mestu razreši Dragerjevo pismo, v katerem avtor ponovno izrecno zapiše, da sta obstajali dve imeni z gentilicijem *CALVENIVS* (pisano z E):¹⁴ *Martialis* in *Avitus*, ki naj bi stali v sedmi in enajsti vrstici;

11 V Celski kroniki (Orožen, 1854, 156) je mogoče razbrati, da so bile celske mesnice sredi 18. st. locirane pri kapucinskem (kapucinarskem) mostu, ki je stal desno od današnjega mostu proti Laškemu (Savinjsko nabrežje, južni del antičnega mesta). Orožen (1971, 376–378) kot najbolj verjetni lokaciji z najdaljšo tradicijo (za mesarje) navede nekdanjo Mlinsko (danes Kocenova) in Mesarsko (včasih Trg svobode, danes Trg celjskih knezov) ulico. Obe moramo upoštevati kot potencialni možnosti za lociranje hiše M. Ledererja. Glej zemljevid. Ulici sicer nista v neposredni bližini, obe pa se nahajata v relativni bližini Savinje in potekata skoraj pravokotno na omenjeno reko. Bližina reke iz praktičnih razlogov (čiščenje) govori v prid temu, da so bili mesnice postavljene na tem delu mesta. Prim. Kolšek, 1986, 265. Arheološka izkopavanja so potrdila omenjeno lokacijo mesnic v Celju (Muzejski trg).

12 Krogla, ki je prav tako izgubljena, ni mogoče časovno opredeliti.

13 Prim. *Onomasticon* I, 43, 85–88, 89–90; za razliko od zelo pogostega *Atilius*, ime *Alilius* sploh še ni izpričano.

14 V *CIL* (kot tudi pri Dueliju) je napisan z I.

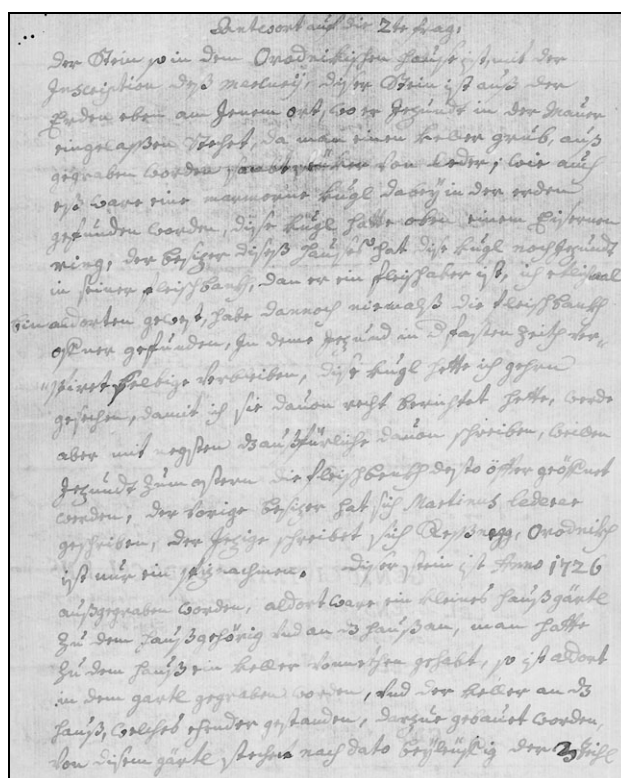
REKONSTRUKCIJA NAPISA

Mercurio Aug(usto)
 sac(rum) et cult(oribus) eius.

Viator Gaetuli,
 Avitus Magni,
 Spectatus Sexti
 Secundinus Secundi,
 Finitus Magni,
 Crescens Nertomari,
 Maximus Quinti,
Calvenius¹⁵ Martialis¹⁶,
Aemilius Spectatus,
Iulius Maximianus,
Calvenius Avitus,
Avitus Secundi,

Iulius Lucifer
 titulum cum scr(iptura) t(estamento) d(edit).

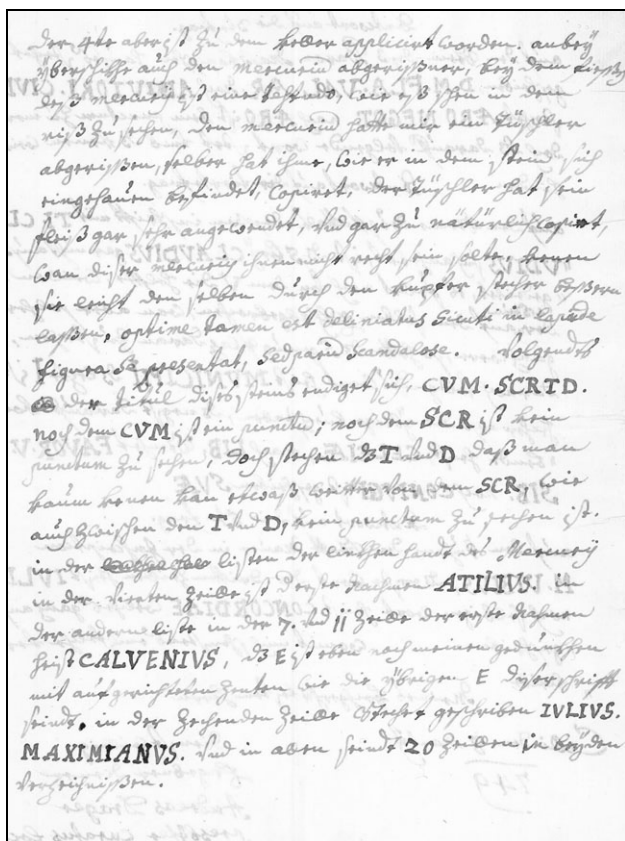
Maximus Viatoris,
 Maximus Terti,
 Iulius Secundi,
 Atilius Firmus,
 Cassius Senilis,
 Secundin(us) Maximi,
 Saturnin(us) Viatoris,
 Praesens Respecti.

Sl. 6: Druga stran Dragerjevega pisma (odgovor na 2. vprašanje) (APMC, 2).
 Fig. 6: Second page of Drager's letter (answer to the second question) (APMC, 2).

15 Ime Calvenius do sedaj še ni izpričano (prim. *Onomasticon* II, 26–27). Čeprav Drager izrecno omenja to ime, moramo upoštevati tudi druge možnosti, kot so Calventius, Calvenus, Calvinus. *Onomasticon* (II, 27) navaja ime Calvinus, a po mojem mnenju bi lahko šlo za že izpričano ime Calventius (Drager bi lahko spregledal N in T v ligaturi) ali pa novo ime Calvenius.

16 Rekonstrukcija teh pet vrstic se razlikuje od tistih v CIL in Wedenigu (Viator Gaetuli, Avitus Magni, Spectatus Sexti, Secundinus Secundi, Finitus Magni, Crescens Nertomari, Maximus Quinti, Aemilius Spectatus, Iulius Maximianus, Calvinus Martialis, Avitus Secundi) zaradi odkritja dveh novih rokopisov in podatkov iz Frölich.

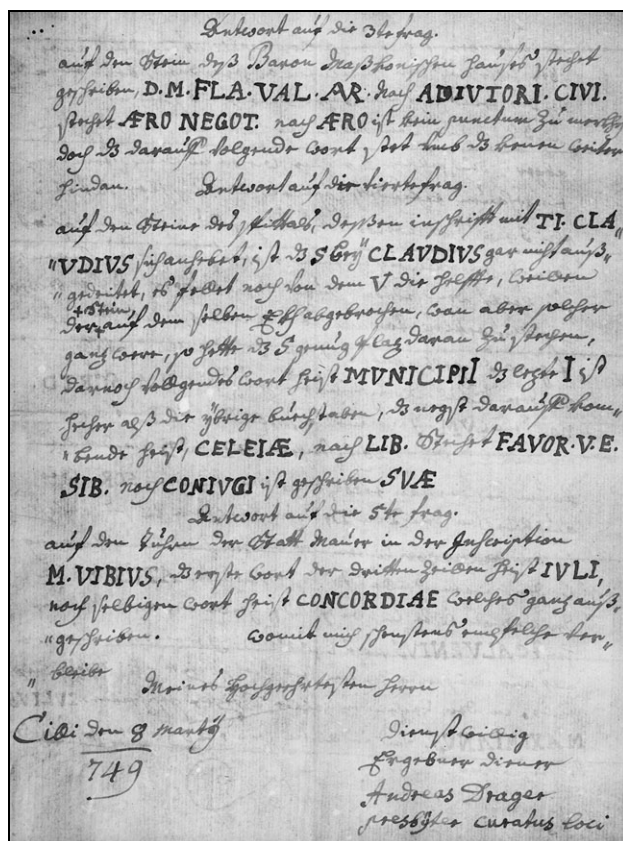

Sl. 7: Tretja stran Dragerjevega pisma (podrobnosti o napisu) (APMC, 2).
Fig. 7: Third page of Drager's letter (details on the inscription) (APMC, 2).

v deseti vrstici pa je zapisno ime *IVLIVS MAXIMIANVS* (CIL – vrstica 9, Frölich – vrstica 8). Po moji rekonstrukciji prvi *CALVENIVS* stoji v vrstici 8 (ne 7), glede na to, da Duelij in rokopis *Mercurius and cornuta figura* v sedmo vrstico postavljata ime *MAXIMVS QUINTI*. Rekonstrukcija imen (oz. celotnega napisa), ki jo je mogoče videti v nadaljevanju, pa je nastala z upoštevanjem vseh imen, ki so izpričana v vseh rokopisih.

Cornuta figura (sl. 4)

Na četrti strani rokopisa *Mercurius et cornuta figura* je skica reliefa, ki upodablja bitje z rogovi in z Merkurijem ni v neposredni vezi. Pod reliefom je zapisano, da se je nahajal na desni strani Ljubljanskih vrat, a so ga

Sl. 8: Zaključek Dragerjevega pisma (APMC, 2).
Fig. 8: Conclusion of Drager's letter (APMC, 2).

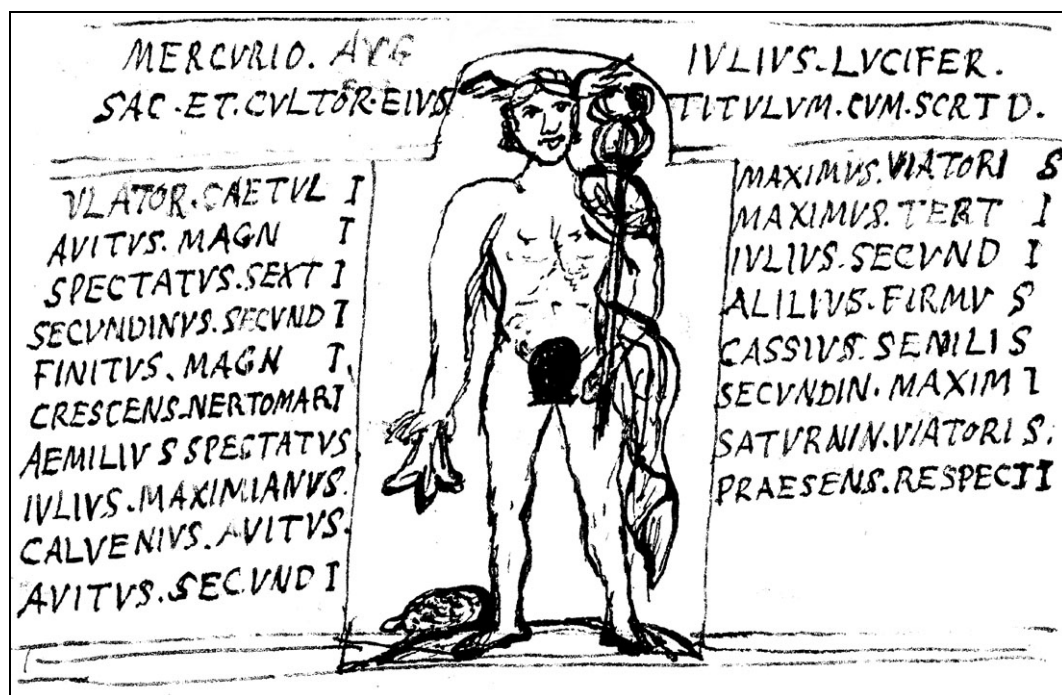
odnesli na Dunaj.¹⁷ Relief predstavlja rogato vodno božanstvo, t. i. Aheloja. Z območja Slovenije poznamo štiri njegove upodobitve (eno v Ljubljani, tri v Celju). Relievi Aheloja so v Pokrajinskem muzeju Celje shranjeni pod inv. št. 121, 177 in 358. Če jih primerjamo s skico, kaže relief št. 121 največjo podobnost, lahko bi šlo celo za isti spomenik.¹⁸ Njegovo čaščenje lahko v Celeji povezujemo s strahom pred poplavno Savinjo, ki je bil v zavesti prebivalstva zelo zasidran. Čaščenje Neptuna in upodobitve Aheloja so zato imele pomembno vlogo.

Kakšen bi lahko bil razlog, da je t. i. *cornuta figura* dobila mesto zraven Merkurija? Predvidevamo lahko, da sta bila nekako povezana. Možno je, da je stala hiša Martina Ledererja blizu Ljubljanskih vrat¹⁹ in so ju zato

¹⁷ Na Dunaju ni mogoče zaslediti nobenega Aheloja.

¹⁸ Prim. Lazar, 2001, 51 (sl. 64); prim. Mussini, 1998, 261–270, ki se osredotoča na umetnostnozgodovinski vidik. Nekaj besed je namenjenih tudi kronologiji (datiranju) in vlogi tega vodnega božanstva na našem ozemlju, ki se v Ljubljani lahko povezuje z barjem (apnenčasta glava boga Aheloja se hrani v Mestnem muzeju Ljubljana). Avtorica predstavi le dve upodobitvi boga Aheloja iz Celeje, a je bil med izkopavanji Spodnjega gradu (Knežji dvorec) med letoma 1991 in 1995 najden še eden (prim. Lazar, 2004, 469, sl. 9). Prim. tudi Wentzel, 1893, 214–216.

¹⁹ Ljubljanska vrata so se nahajala na začetku današnje Ljubljanske ulice, kjer so še vedno vidni ostanki zidu. Prim. opomba št. 13, kjer tamkaj predstavljeni zaključki o lokaciji mesarij ne potrjujejo te trditve.

Sl. 9: Skica Merkurija po Frölichu.
Fig. 9: Drawing of Mercury by Frölich.

postavili skupaj. Relief bi naj predstavili na Dunaj, tega podatka pa ni mogoče zaslediti za izgubljen Merkurijev relief. Ni nemogoče, da so tudi Merkurijev spomenik poslali na Dunaj, kjer so ga nato izgubili ali založili.²⁰

Imena na spomeniku

Med 21 osebami, ki so izpričane na napisu, jih ima 6 ime tipa *duo nomina* in tako zanje lahko sklepamo, da so bili rimski državljani. Pri Calvenijih in Kasiju sta druga dela lahko tudi v genitivu. V tem primeru bi tako kot vsi ostali z imeni tega tipa najverjetneje pripadala peregrinom.²¹ Pravnega statusa ostalih oseb na spomeniku ni mogoče natančno določiti. Prevladujejo namreč osebe, ki so poimenovane z osebnim imenom in imenom v genitivu, vendar temu ni dodana še oznaka (*filius, servus, libertus*). Na ta način so lahko poimenovani svobodni, sužnji in osvobodenci. Še najmanj verjetno se na prvi pogled zdi, da bi šlo za sužnje; nobeno ime namreč ni grško, pa tudi tipičnih latinskih imen za najnižji sloj (npr. *Felix, Hilarus* idr.) ni. Na podoben način lahko izločimo tudi osvobodence. Preosta-

ne najverjetnejša možnost, da gre za prebivalstvo brez državljanstva, torej peregrine.

Avtohtonega porekla je samo keltsko ime *Nertomarus*, ki v prevodu pomeni "tisti, katerega moč je velika".²² Imena *Avitus, Secundinus, Secundus, Maximus* lahko uvrstimo med t. i. *Decknamen*, ki so bila posebej priljubljena na romaniziranih območjih; e. g. *Avitus* (CIL III 11699, CIL III 5226, CIL III 5256); *Secundinus* (CIL III 5271, CIL III 5272); *Secundus* (CIL III 5271, CIL III 5272, CIL III 5270); *Maximus* (CIL III 5233, CIL III 5191) idr.

Imena, ki so zapisana na spomeniku, ne potrjujejo teze, da bi Merkurijev relief lahko kazal na vpliv avtohtonega panteona. V tem primeru bi med njegovimi častilci namreč pričakovali več prebivalcev z imeni avtohtonega izvora. Njihova odsotnost govori bolj v prid temu, da je Merkurij iz Celeje odraz rimskega kulta. Ker pa je nastanek napisnega kamna treba postaviti vsaj v 2. pol. 2. st. (Wedenig, 1997, C 12, 121) (imena brez prvega imena – *praenomen*), ko je romanizacija že dosegla svoj vrhunec in so latinska imena (prevedena, istozvečna in druga) prevladala nad ostalimi, le eno izpričano ime keltskega izvora ne more biti odločilen argument.

20 Nobeni podatki ne potrjujejo te možnosti.

21 Prim. Wedenig 1997, 121 (C 12), ki naniza še druge možnosti za pravno socialni status, ki so jih zagovarjali predvsem v preteklosti i, npr. Ausbüttel 1982, 42, ki predvideva, da gre za sužnje.

22 Za element *nerto-* glej Evans 1967, 237; ime analizira tudi Meid (2005, 113–114), saj se v Panoniji pojavi relativno pogosto; *Celtic Personal Names*, NOR 44.

Ostaja vprašanje, kaj je združevalo posameznike, ki so izpričani na spomeniku. Del odgovora gotovo ponuja že samo posvetilo, ki je namenjeno Merkuriju. Združenje, ki je v ospredje postavilo boga Merkurija, je moralo imeti vsaj posredno povezavo s trgovino, dobičkom ali čim podobnim. Tako bi jih lahko opredelili za trgovce oziroma obrtnike, vendar tega ni mogoče potrditi z nobenim drugim argumentom. V spomin si moramo priključiti še podatek o usnju, ki so ga našli ob spomeniku. Ker pa nimamo nobenih informacij o ohranjenosti in starosti te najdbe, na njeni osnovi ni mogoče delati nadaljnjih sklepov.

Vrednost novih rokopisov, v katerih je omenjen Merkurij iz Celeje, ni sporna, saj poleg najdiščnih podatkov prinašata še razmeroma natančno skico žal izgubljenega kamna. Oba rokopisa, ki sta se nahajala v konvolutu, predstavljata pomemben vir za najdiščne podatke o v 18. st. najdenem napisnem kamnu z reliefom. Vsi Merkurijevi atributi, upodobljeni na reliefu, pa tudi lepo atletsko telo, potrjujejo njegov rimski značaj. Risbe reliefa oziroma sploh celotnega kamna, ki jih imamo pred seboj, govorijo o tem, da je kamen odraz rimske ikonografije, ki je lahko nastala le v dobro romaniziranem okolju, kar je Celeja gotovo bila (Visočnik, 2007).

THE LOST INSCRIPTION WITH A RELIEF OF MERCURY (CIL III 5196). TWO NEW MANUSCRIPTS ON THE LOST MONUMENT FROM CELEIA

Julijana VISOČNIK

Archdiocesan Archive Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Krekov trg 1

e-mail: julijana332@yahoo.com

SUMMARY

In 2003, a convolute containing several manuscripts dealing mostly with Celeian inscriptions was found in an antiquities shop in Vienna. The attention was firstly focused on the manuscript entitled "Mercurius et cornuta figura" consisting of four pages, which deals with the lost inscribed monument with a relief of Mercury from Celeia. Upon a detailed analysis of the convolute, it was discovered that it also contains a letter written by Andreas Dragerus, where the author (here known) focuses on the same monument. Data from both manuscripts add to our knowledge about the currently lost monument due to the fact that the circumstances of the find are described in detail. There is also a description of the relief and "Mercurius et cornuta figura" contains a sketch in which Mercury is depicted in accordance with Roman iconography. The attribute in his right hand is somewhat peculiar but can most likely be explained as a reflection of poor stone-cutting work or copying. The names on the inscription support the conclusion that Mercury's depiction is typically Roman – if it was to be Celtic, the list of worshippers would contain more Celtic names. Since the monument belongs to the second half of the 2nd C., the time when Romanization had already reached its peak and Latin names had already prevailed, just one Celtic name cannot present a decisive argument. The value of both newly discovered manuscripts cannot be doubted since they represent an important source for the more precise transcription of the inscription, an attempt at which is also included in the article. All Mercury's attributes, with which he was depicted on the monument, as well as his beautifully shaped athletic figure, confirm his Roman nature and the whole monument is a reflection of a Roman iconography which could have been created only in a well Romanized environment, which Celeia certainly was.

Key words: Roman period, Celeia, Noricum, manuscripts, epigraphy, iconography, religion

OKRAJŠAVE

ANRW (1972–) – Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. H. Temporini (ur.) Berlin, New York, Verlag Walter de Gruyter.

CIL (1893–) – Corpus inscriptionum Latinarum. Brandenburgische Akademie der Wissenschaften. Berlin.

LIMC (1981–1994) – Lexicon iconographicum mythologiae classicae. Artemis Verlag Zürich/ München, Bern.

Onomasticon – B. Lőrincz, *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum, Vol. I: Aba – Bysanus*, Budapest 2005²; *II: Cabalicius – Ixus*, Wien 1999; *III: Labareus – Pythea*, Wien 2000; *IV: Quadratia-Zures*, Wien 2002.

RE (1894–1995) – A. F. Pauly: Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. J. B. Metzler'schen Buchhandlung, Stuttgart.

VIRI IN LITERATURA

APMC, 1 – Arhiv Pokrajinskega muzeja Celje (APCM), L 371 ("Mercurius et cornuta figura").

APMC, 2 – APMC, L 371 (pismo A. Dragerja).

Alföldy, G. (1974): *Noricum*. London – Boston, Routledge & K. Paul.

Ausbüttel, F. M. (1982): Untersuchungen zu den Vereinen im Westen des Römischen Reiches. Kallmünz, M. Lassleben.

Baratta, G. (2001): *Il culto di Mercurio nella Penisola Iberica*. Barcelona, Publicacions Universitat de Barcelona.

Buocz, T. (1991): Das Bruchstück eines Mercurius-Votivreliefs von Savaria. V: Praznovszky, M. (ur.): 2. internationales Kolloquium über Probleme des Provinzialrömischen Kunstschaffens. Veszprém, Veszprém megyei Múzeumok, 183–198.

Clauss, M. (1999): Kaiser und Gott. Herrscherkult im römischen Reich. Stuttgart – Leipzig, B. G. Teubner.

Combet-Farnoux, B. (1980): *Mercure romain. Le culte public de Mercure et la fonction mercantile à Rome de la république archaïque à l'époque augustéenne*. Roma, École française de Rome.

Combet-Farnoux, B. (1981): *Mercure romain, les 'Mercuriales' et l'institution du culte imperial sous le Principat augustéen*. V: Haase, W. (ur.): *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, 17, 1. Berlin – New York, W. de Gruyter, 457–501.

Duellius, R. (1733): *De variis, iisque potissimum selectis ad elegantiores literas pertinentibus rebus Lucubratio epistolaris. Ad illustrissimum et excellentissimum dominum, dominum Joannem Antonium de Boxadors, comitem de cavella, baronem de Vallamot... Hippolytopolus*.

Evans, D. E. (1967): *Gaulish Personal Names*. Oxford, Oxford University Press.

Forschungsgesellschaft Wiener Stadtarchäologie (2009): *Ubi erat lupa*. In: <http://www.ubi-erat-lupa.org/> (15. 9. 2009).

Frölich, E. (1728?): *Diplomata Styriae*. HS St. Paul 861/0. St. Paul, 7–8.

Giunio, K.A. (2004): Kult Merkura – boga trgovine u rimskoj provinciji Dalmaciji. *Histria Antiqua*, 12. Pula, 141–148.

Gubo, A. (1909): *Geschichte der Stadt Cilli vom Ursprung bis auf die Gegenwart*. Graz, U. Mosers.

Hofeneder, A. (2005): *Die Religion der Kelten in den antiken literarischen Zeugnissen*, 1. Von den Anfängen bis Caesar. Wien, Österreichische Akademie der Wissenschaften.

Knabl, R. (1862): *Codex ducatus Styriae epigraphicus romanae vetustatis*. Ms. 1668. Graz (rokopis izdan na zgoščenki leta 2000).

Kolšek, V. (1986): Muzejski trg 5. Varstvo spomenikov, 28. Ljubljana, 265.

Lazar, I. (2001): Celeia. Arheološka podoba mesta. Celje, Pokrajinski muzej.

Lazar, I. (2004): *New finds from Celje and a Problem of the Celeian Forum*. V: Noelke, P., Naumann-Steckner, F., Schneider, B. (ur.): *Romanisation und Resistenz in Plastik, Architectur und Inschriften der Provinzen des Imperium Romanum*. Neue Funde und Forschungen. Köln, Zabern, 469–474.

Lochner von Hüttenbach, F. (1989): *Die römerzeitlichen Personennamen der Steiermark*. Herkunft und Auswertung. Graz, Leykam.

Meid, W. (2005): *Keltische Personennamen in Pannonien*. Budapest, Archaeolingua.

Moga, V. (2004): *Mercurius la Apulum*. *Apulum*, 41. Alba-Iulia, 253–258.

Muchar, A. (1844): *Geschichte des Herzogthums Steiermark I*. Graetz, Damian und Sorge: Leuschner & Lubensky.

Muratorius, L. A. (1739): *Novus thesaurus veterum inscriptionum I. Mediolanus*.

Musini, E. (1998): *La rappresentazione del dio fluviale Acheloo in area Slovena*. *Arheološki vestnik*, 49. Ljubljana, 261–270.

Noll, R. (1962): *Griechische und lateinische Inschriften der Wiener Antikensammlung: ein Verzeichnis*. Wien, Verlag Notring der Wissenschaftlichen Verbände Österreichs.

Orellius, I. (1828): *Latinarum selectarum amplissima collectio ad illustrandam Romanae antiquitatis disciplinam accommodata ac magnarum collectionum supplementa complura emendationesque exhibens (cum ineditis Io. Casp. Hagenbuchii)*, 1. Turici.

Orožen, I. (1854): *Celska kronika*. Celje, J. Jeretin.

Orožen, J. (1971): *Zgodovina Celja in okolice I. Od začetka do leta 1848*. Celje, Kulturna skupnost.

Petsch, M. (1936): Die Goetterverehrung in Noricum zur Roemerzeit. Wien.

Raybould, M. E., Sims-Williams, P. (2007): A Corpus of Latin Inscriptions of the Roman Empire containing Celtic Personal Names. Aberystwyth, CMCS Publication.

Scherrer, P. (1984): Der Kult der namentlich bezeugten Gottheiten in römerzeitlichen Noricum (doktorska disertacija). Wien.

Simon, E., Bauchhenss, G. (1992a): Mercurius. V: Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, 6, 1. Zürich – München, Artemis 500–554.

Simon, E., Bauchhenss, G. (1992b): Mercurius. V: Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae, 6, 2. Zürich – München, Artemis, 272–306.

Steiner, J. (1862): Codex inscriptionum Romanarum Danubii et Rheini, 4. (Inscriptiones Raetiae primae, Raetiae Secundae, Norici, Pannoniae primae). Katrich, Gross-Steinheim.

Višočník, J. (2007): Jezikovne značilnosti napisov antične Celeje z okolico kot vir za preučevanje romanizacije celejskega prostora (doktorska disertacija). Ljubljana, Filozofska fakulteta.

Waltzing, J. P. (1899): Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romain 3. Louvain, reprint 1970, Hildesheim – New York, G. Olms.

Wedenig, R. (1997): Epigraphische Quellen zur städtischen Administration in Noricum. Klagenfurt, Geschichtsverein für Kärnten.

Wentzel (1894): Acheloos. V: Pauly, A. F. (ur.): Pauly-Wissowa Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft, 1, 1. Stuttgart, J. B. Metzler, 214–216.

www.newadvent.org (2009-03): <http://www.newadvent.org/cathen/04721b.htm>: Johann Nepomuk Cosmas Michael Denis

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2009-10-15

UDK 904:726:2-523.6(497.4Piran)

GROBNICE V NEKDANJI CERKVI SV. KATARINE V PIRANU

Mitja GUŠTIN

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: mitja.gustin@zrs.upr.si

Andrej PRELOŽNIK

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: andrej.preloznik@zrs.upr.si

Maša SAKARA SUČEVIĆ

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: masa.sakara@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Inštitut za dediščino Sredozemlja Znanstveno-raziskovalnega središča Univerze na Primorskem je v letu 2009 izvedel zaščitne raziskave nekdanje cerkve sv. Katarine, ki se danes nahaja v sklopu minoritskega samostana sv. Frančiška Asiškega v Piranu. V članku je orisana lokacija cerkve in zgodovina arheoloških raziskav tega prostora. Sumarno so prikazani rezultati izkopavanj, natančneje pa predstavljene tri v cerkvi odkrite grobnice iz 16. in 17. stoletja.

Arheološke metode so omogočile dober vpogled v gradnjo in konstrukcijo grobnic. Gre za objekte, ki so bili v uporabi dalj časa, o čemer pričajo napisi, pa tudi opaženi popravki in predelave. Ti podatki ponujajo skupaj z drobnimi najdbami in osteološkim gradivom dobro izhodišče za multidisciplinarne raziskave, ki bi, dopolnjene z analizo epigrafskih in pisnih virov, lahko predstavile pomembno piransko družino v novi luči.

Ključne besede: Piran, cerkev sv. Katarine, plemstvo, De Preto, Furegon, grobnice, epitafi, grb, 16.–17. stoletje

LE CRIPTE NELL'EX CHIESA DI S. CATERINA A PIRANO

SINTESI

L'Istituto per il patrimonio del Mediterraneo, afferente al Centro di Ricerche Scientifiche dell'Università del Litorale, ha effettuato nel corso del 2009 delle ricerche finalizzate alla tutela della chiesa di S. Caterina, oggi ubicata entro il comprensorio che fa capo al convento dei Frati Minori di S. Francesco d'Assisi a Pirano. Nell'articolo si descrive il sito che ospita la chiesa passando in rassegna la storia delle ricerche archeologiche relative a questo spazio. Vengono inoltre illustrati schematicamente i risultati degli scavi, più nel dettaglio sono invece presentate le tre cripte scoperte nella chiesa risalenti ai secoli XVI e XVII.

Grazie ai metodi archeologici è stato possibile esaminare bene la costruzione e l'impianto delle cripte. Si tratta di strutture utilizzate a lungo, come testimoniano le iscrizioni ma anche le correzioni e i riadattamenti che si possono notare. Queste informazioni offrono assieme ai piccoli reperti e al materiale osteologico un buon punto di partenza per delle ricerche multidisciplinari che, integrate con l'analisi delle fonti epigrafiche e scritte, potrebbero presentare l'importante famiglia piranese in una nuova luce.

Parole chiave: Pirano, chiesa di Santa Caterina, nobiltà, De Preto, Furegon, epitaffi, stemma, XVI–XVII secolo

Predstavitev raziskav Sv. Katarine, ene najstarejših cerkva v Piranu, je priložnost, da prof. Bojanu Djuriću ob njegovem 60. jubileju posvetimo poseben prispevek, ki ima s svojo časovno umeščenostjo in tipom raziskave dragoceno simbolno vrednost. Spominja na skupno delo v daljnem poletju 1987, ko sva Bojan Djurić in prvo-podpisani s pomočjo študentov Oddelka za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani in ob asistenci absolventa Radovana Cunje zastavila drugo fazo zahtevnih izkopavanj na Kapucinskem vrtu v Kopru in s tem utrla praktične pristope in delovne smernice za uveljavitev sodobnih raziskav urbanega prostora na Slovenskem. Izbrana tema pa je po drugi strani tudi poklon njegovi znanstveni specializaciji, povezani z antičnim kamnoseštvom in tehnološkimi analizami sepulkralnih spomenikov.

Cerkev sv. Katarine stoji v kotu majhnega tlakovanega trga, ki predstavlja danes preddverje minoritskega samostana sv. Frančiška Asiškega, stavbe Inštituta za dediščino Sredozemlja ZRS UP ter nekaj manjših stano-

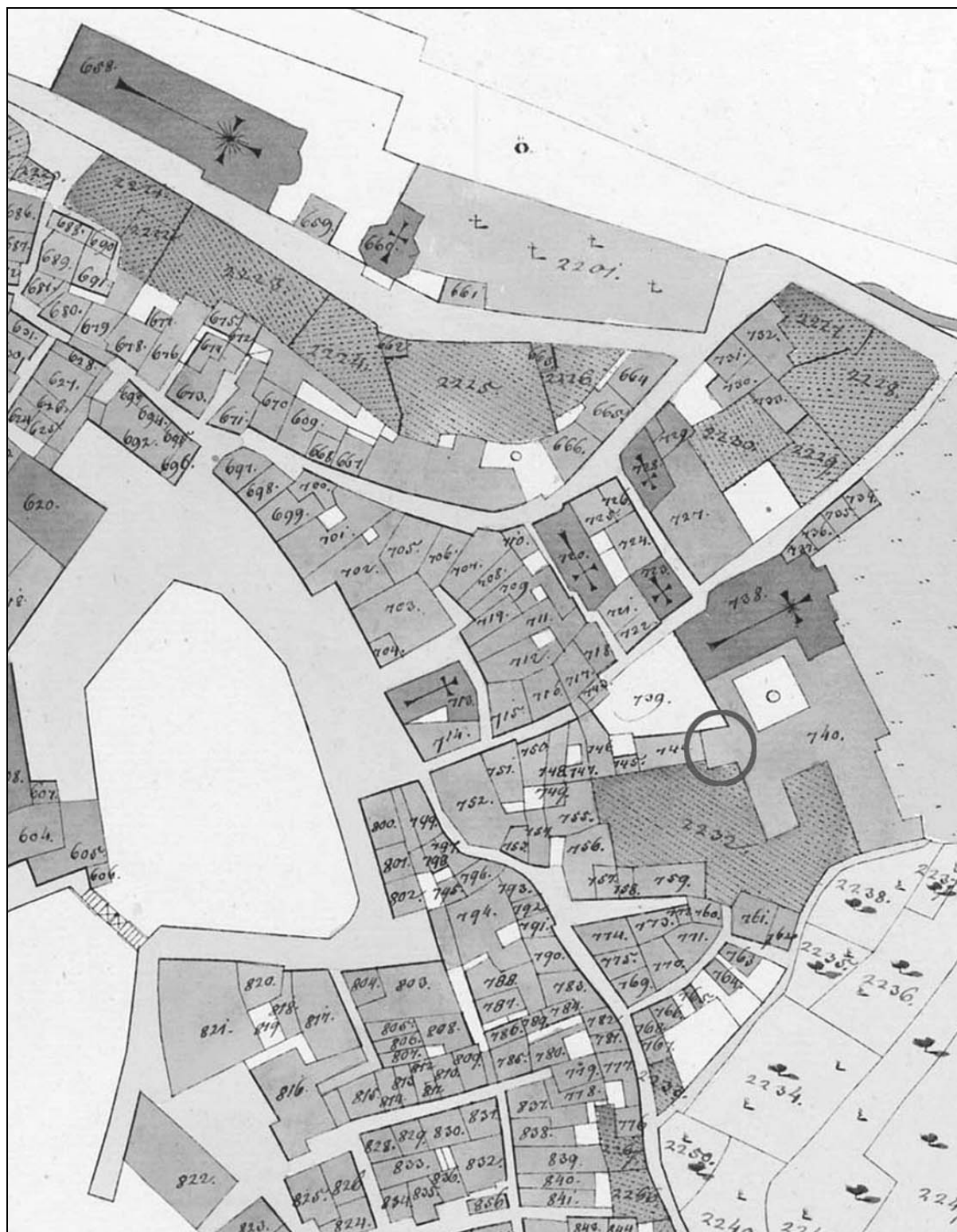
vanjskih hiš (sl. 1–2). Trg sv. Frančiška, kakor so ga imenovali v preteklosti, je z mogočnim stopniščem naslonjen na nižje potekajočo Bolniško ulico – nekoč imenovano Via Ospitale, Carrara dell'Ospedale oziroma Via dell'Ospedale, tudi Carrara Picia (Piccola) (Guštin, 2006, 30) – ki povezuje nekdanji mestni mandrač, sedanji Tartinijev trg, z zgornjim delom mesta. Ta ulica je bila v srednjem veku in tudi kasneje pomembna, saj se nanjo veže vrsta cerkva, zgrajenih deloma že "extra muros" srednjeveškega Pirana.

Bolniška ulica ni bila prehodna za promet z živino in vozovi, saj moramo na njenem zgornjem delu do ulice Grande Carrara čez strmo stopnišče. Njena ozko tlorisna podoba je značilna za ulice strnjenih srednjeveških mest, postavljenih na obrežjih Sredozemlja. Krasi jo nekaj pročelij sakralnih objektov in dobro ohranjena beneško-gotska trifora v trinadstropnem objektu, ki sedi nad ulico (Bolniška 12), sicer pa se tudi tukaj zrcali razcvet v zgodnjem 19. stoletju, ki je omogočil prenovo Pirana in dal pečat zunanji podobi mesta.

Sl. 1: Pogled na pročelje nekdanje cerkve sv. Katarine med vhodom v križni hodnik minoritskega samostana in stavbo nekdanje šole, danes Inštituta za dediščino Sredozemlja ZRS Univerze na Primorskem (foto: A. Preložnik).

Fig. 1: A view of the facade of the former church of St. Catherine between the entrance to the cloisters of the Minorite Monastery and the building of the former school which now houses the Institute for Mediterranean Heritage SRC of the University of Primorska (photo: A. Preložnik).

Sl. 2: Lokacija nekdanje cerkve sv. Katarine v Piranu na franciscejskem katastru iz leta 1818 (Archivio di Stato di Trieste).

Fig. 2: The site of the former church of St. Catherine in Piran in the Franciscan Cadastre from 1818 (Archivio di Stato di Trieste).

Arheološke raziskave so bile na tem območju opravljene znotraj refektorija minoritskega samostana leta 1995, znotraj nekdanje cerkve sv. Katarine v letih 2003, 2006, 2009 in pri obnovi na južno steno cerkve naslonjenega objekta nekdanje "Ribiške šole" na Bolniški 20 leta 2006 (Kajfež, 2003; Guštin, 2006). Na širšem območju ulice so bile pomembne tudi raziskave iz leta 2007 v nekdanjem Godbenem domu v Kumarjevi ulici št. 3 nasproti trga sv. Frančiška in pa na obrobju mandrača, kjer so bila leta 1993 obsežna konservatorska dela izvedena pri odstranitvi in novogradnji objekta Bolniška 1, ter pri obnovi bližnje Tartinijeve hiše (Stokin, Lazar, 2008; Snoj, 1998; 2004; Hoyer, 1992).

Odlomki sigilatne in druge rimskodobne keramike, najdeni pri raziskavah na stavbi Bolniška 1 v objektu v Kumarjevi ulici 3 in v cerkvi sv. Katarine, govore za poselitev širšega območja današnje Bolniške ulice že v rimskem obdobju (Snoj, 1998).

Sl. 3: Cerkev sv. Katarine v Piranu, pogled na izkopavanje notranjosti cerkve (foto: A. Ogorelec).

Fig. 3: Church of St. Catherine in Piran, excavations of the church interiors (photo: A. Ogorelec).

V 13. stoletju se je začelo srednjeveško mesto iz svojega jedra na zavarovanem polotoku širiti na območje mandrača in strmega pobočja vzhodno nad njim. Izgradnji posvetnih objektov je sledil pomik obzidja na linijo Kumarjeve ulice, znotraj in predvsem zunaj njega pa so zrasli številni sakralni objekti: leta 1272 ob mandraču cerkev sv. Petra, prvotni frančiškanski samostan z leta 1301 zasnovano cerkvijo sv. Frančiška, oratorijem sv. Janeza Evangelista iz 1320 ter nasproti stoječi cerkvi sv. Antona opata, posvečeni 1374, in cerkev Marije Snežne, zgrajene 1404.

Za cerkev sv. Katarine ni podatkov o času nastanka in tudi sicer je o njenem delovanju malo pisnih pričevanj. Po domnevah zgodovinarja Antonia Alisija in restavratorke Mire Ličen Krmpotić naj bi bil frančiškanski samostan zgrajen ob že obstoječi cerkvi sv. Katarine (Vuk, 2001, 96). V kasnejšem obdobju se omenja v zvezi s pokopališčem, ki se je razprostiralo pred samostanom, v njej pa so pokopavale tudi nekatere piranske družine. Bila je tudi sedež istoimenske bratovščine (Lavrič, 1986, 84). Cerkev je bila opuščena najkasneje v začetku 19. stoletja, saj prostor že na najstarejši verziji franciscejskega katastra (iz leta 1818) ni označen kot cerkev. Samostan je prostor cerkve leta 1846 odstopil občini, ki ga je priključila sosednji javni šoli (Granič, 1887, 11).

Za razumevanje prostora okrog cerkve sv. Katarine so bile pomembne arheološke raziskave pritličja objekta nekdanje obrtne šole na Bolniški 20, ki se s svojo severno steno naslanja na južno steno cerkve. Pod nasutji pritličja so raziskave v njegovi podolžni osi odkrile dobro ohranjeno 1,60 m široko pot, ki se je rahlo vzpenjala ob liniji pobočja proti južni steni cerkve. Tlak poti, izdelan iz manjših oblic lokalnega peščenca (fliša), je bil zamejen z zidcem ob obeh straneh, proti pobočju kot morebitna zaščita ali del stavbnega zidu, navzdol morda kot oporni zid (Guštin, 2006, 30). Podobne oblike so se ohranile, sicer v slabem stanju in sekundarni legi, tudi v slojih znotraj cerkve sv. Katarine.

Tovrstno tlakovanje je za tukajšnja obalna mesta nenavadno. Ohranjenost tega lepo urejenega tlaku govori za njegovo rabo znotraj primerne dvorišča ali parka in vsekakor ne v smislu tovarne poti, saj ne izkazuje obrab, ki so posledica prometnih obremenitev oziroma prevažanja tovorov z vozovi. Prav skrbna izdelava in ohranjenost govorita, da je sodil tlak k samostanu oziroma da je bil morda sestavni del urejenega območja pokopališča.

Prve arheološke raziskave so v cerkvi sv. Katarini potekale leta 2003, ko je Tomislav Kajfež v okviru predhodnih raziskav v njej izkopal tri manjše sonde. Te so omogočile vpogled v stratigrafijo prostora, niso pa mogle pojasniti vseh odkritih struktur. Leta 2006 je ob obnovi sosednjega objekta Ana Plestenjak raziskala višje plasti ob zahodni cerkveni steni, ki pa razkrivajo le zgodovino prostora v zadnjih dveh stoletjih, torej po

opustitvi cerkve. Sistematična izkopavanja Inštituta za dediščino Sredozemlja, ki jih je vodila Maša Sakara Sučević s sodelovanjem Andreja Preložnika in Aleša Ogorelca, iz leta 2009 omogočajo boljšo predstavbo o prostoru in njegovi vlogi v starejših obdobjih (sl. 3). Kot je to pravilo v urbanih območjih, se je tudi v tem primeru izkazalo, da je potrebno h konservatorski obravnavi pristopiti s temeljito in široko zastavljeno raziskavo celotnega prostora. Razen arheološke ekipe pri razumevanju stavbnega razvoja sodeluje tudi arhitekt Fabio Piuze, vzorce ometa pa analizira Mateja Golež. V času nastajanja tega prispevka raziskave v sv. Katarini še niso bile zaključene, zato vrednotenje do sedaj raziskanih ostalin temelji na sprotne terenskem opazanju in preliminarnih ocenah.

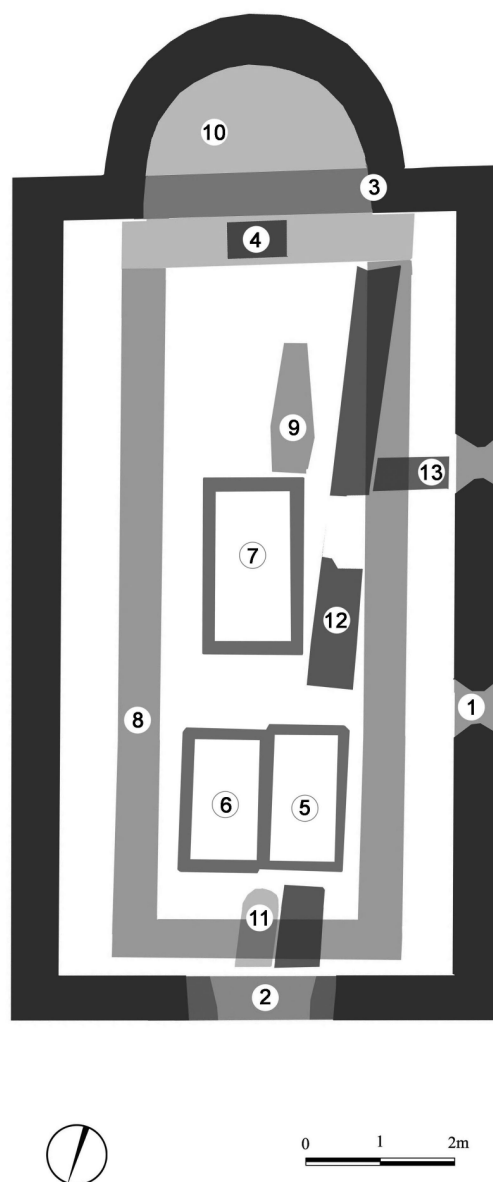
V arhitekturnem smislu je jasno prepoznavna gotška faza cerkve sv. Katarine. Pripada ji sedanji obod cerkve, zgrajen verjetno v 14. ali 15. stoletju. V južni steni so še vidni ostanki ert dveh oken s šilastimi zaključki (sl. 4: 1). Vratna odprtina v severni steni je bila kasneje večkrat predelana – zožana po širini in povišana zaradi dvigovanja hodne površine, pri čemer je bila poškodovana tudi krožna odprtina za rozeto nad vhodom (sl. 4: 2). Prezbitერიj je bil porušen in zazidan; ostanke polkrožne apside smo odkrili na samostanskem dvorišču, na notranji strani južne stene so prepoznavni le vogali zazidane slavoločne stene (sl. 4: 3). Nanjo je naslonjena baza stopničaste konstrukcije, ki je nekoč morda nosila oltar (sl. 4: 4).

Zaenkrat še ni jasno, kakšna je bila prvotna hodna površina te faze. Trenutno edini prepoznani opečnati tlak je vsekakor postavljen na ravni gotških tal, vendar je bil v uporabi – seveda s številnimi popravki – do opustitve cerkve. Gre za temnordeče kvadratne tlakovce, s stranico 21 cm in debelino 6 cm, položene v estrih iz apnenčaste malte. Kasneje so jih ponekod nadomestili s svetlejšimi pravokotnimi, deloma sekundarno uporabljenimi tlakovci. Tlakovce so po opustitvi cerkve oziroma pred nasipavanjem novih plasti skrbno pobrali, očitno z namenom ponovne uporabe; ostalo je le nekaj prirezanih ali polomljenih kosov, večinoma ob zidovih. Podobni tlakovci se pojavljajo kot "mašilo" v sicer kamnitem tlaku samostanske cerkve sv. Frančiška.

Dobrih 40 cm pod tlakom cerkve poteka skozi vzhodni del prostora temelj zidu, ki ga je na severni strani cerkvena stena presekala – nadaljeval se je torej vsaj proti severu. Deloma je bil zasut z ruševino, med katero so tudi strešniki – korci, pod njim pa se mestoma nahaja kamnito nasutje. Zaradi kakovostne gradnje in usmeritve v smeri sever-jug ga morda lahko povezujemo z zidovi starejšega (cerkvenega) objekta ali celo z rimsko poselitvijo tega območja (sl. 4: 12–13).

V trenutku pisanja našega prispevka so grobnice in druge, s pokopavanjem ali prekopavanjem povezane strukture, najzanimivejše odkritje. Da je cerkev služila tudi kot grobna kapela, so opozarjali že starejši razis-

kovalci, hkrati pa to potrjujejo tudi arhivski viri, zato ni bilo presenetljivo, da je bil v sondah, izkopanih leta 2003, odkrit tudi del grobnice in plast z več človeškimi kostmi. Takrat se je zdelo, da gre za opuščen in izprazen objekt – odkrit del grobnice je bil dejansko brez pokrova in zasut s sekundarnim polnilom – in za kosti v prekopani legi. Letošnje širše zastavljeno izkopavanje pa je pokazalo nekoliko drugačno in predvsem bolj celotno sliko, saj so se pod debelimi nasutji skrivale kar tri dokaj dobro ohranjene grobnice (sl. 4: 5–

Sl. 4: Cerkev sv. Katarine v Piranu, shematičen tloris (izdelal A. Preložnik).

Fig. 4: Church of St. Catherine in Piran, a schematic ground plan (author A. Preložnik).

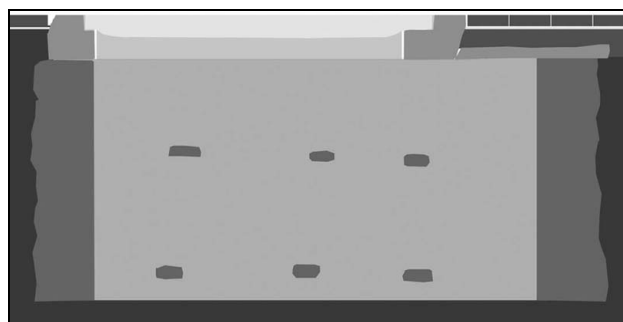
7), ob straneh objekta pa se kažejo jarki, uporabljeni za deponiranje kostnih ostankov ali celo za pokope (sl. 4: 8, 9). Zanesljivo tolmačenje le-teh brez dodatnih raziskav še ni mogoče, grobnice pa že po prvih opazanjih kažejo toliko zanimivih detajlov, da si zaslužijo natančnejšo predstavitev.

Očiščenje in razširitev testnih sond iz let 2003 in 2006 je najprej pokazalo, da ob vhodu v cerkev ne leži le ena, temveč par vzporedno postavljenih grobnic (sl. 3, 4: 5–6; 5). Bili sta zgrajeni hkrati, saj imata skupno vmesno steno in na njej ležeč del okvirja. Sezidani sta iz zaobljenega peščenjaka, verjetno pobranega na obali in vezanega z malto. Okvir je sestavljen iz sedmih kosov: treh daljših bočnih (srednji je, kot rečeno, skupen) ter štirih krajših kosov, ki zapirajo grobnici ob vznožju in vzglavju. Ti krajši členi so dokaj nepravilnih oblik, različnih dimenzij in iz različnega materiala (trije iz sivega, en iz belega apnenca), zato ni nemogoče, da so sekundarno uporabljeni. Posledično se nekoliko razlikujejo tudi mere odprtini oziroma nekdanjih pokrovov obeh grobnic: obe sta široki 84 cm, vendar je leva – vzhodna nekoliko krajša, saj meri 164 cm, desna – zahodna pa 4 cm več, 168 cm.

Severni stranici okvirja ležita v isti liniji na steni grobnic, južna roba okvirjev pa se opirata le na stranske stene, sami grobnici pa se pod njima nadaljujeta v pod tlakom "skriti" del. Ta ju podaljšuje še za dobrega pol metra. Dejanska dolžina grobnic je tako 210–220 cm. Skriti del grobnic je pokrit z velikima ploščama peščenjaka, preko katerih je bil položen tlak, pri vzhodni pa sta med (verjetno popravljen) okvir in plošči zagozdena še

Sl. 5: Pogled na grobnici (foto: A. Ogorelec).
Fig. 5: A view of the tombs (photo: A. Ogorelec).

Sl. 6: Idealiziran prerez zahodne grobnice (izdelal A. Preložnik).

Fig. 6: Idealized cross-section plan of the west tomb (author A. Preložnik).

dva večja kamna. Grobnici sta globoki približno 130 cm in brez tlakovanega dna. V daljše stene so v obeh grobnicah vgrajene tudi izstopajoče kamnite "konzole", morda namenjene nosilcem, na katerih so počivale krste. Vsaka stena jih ima šest, po tri na dveh višinah (sl. 6).

Po opustitvi cerkve in preureditvi v šolske prostore sta bili grobnici zasuti, vendar očitno nedotaknjeni. Močno poškodovani sta bili šele ob kasnejši predelavi prostora, ko je bilo potrebno, morda v prvi četrtini 20. stoletja, temeljiti novo predelno steno. Ob pripravah na gradnjo te stene so odstranili del nasutja, razbili pokrova grobnice, odstranili človeške kostne ostanke in grobnici pregradili z opečnatim zidom, ki je postal temelj na njem postavljene kamnite stene. Večji del obeh pokrovov je bil tako uničen, manjši del – približno tretjina – pa je ostala "in situ" na južni strani novega zidu (sl. 5).

Oba pokrova sta iz belega apnenca. Plošča zahodne grobnice ima nenavadno grobo obdelano površino, na kateri je bilo natančno obdelano le reliefno prikazano kolo. Iz ohranjene polovice je razvidno, da je imelo osem naper, po zobeh na obodu pa lahko v njem prepoznamo mučilno kolo – simbol zavetnice cerkve, sv. Katarine Aleksandrijske (Smole, 1973; Assion, 1974). Levo od kolesa je prepoznaven zgornji del črke S, to je tudi vse, kar se je ohranilo od morebitnega napisa. Zaradi simbola sv. Katarine sklepamo, da gre morda za grobnico bratovščine sv. Katarine, ki je imela v tej cerkvi svoj sedež. Če je to res, gre za trenutno edino znano ohranjeno grobnico piranskih bratovščin (O pisnih virih za pokope bratovščin iz župnijske cerkve sv. Jurija glej Kamin Kajfež, 2009; primere bratovščinskih grobnic na pokopališču in v cerkvi Minoritskega samostana v Kopru navaja: Bonin, 2004, 113).

Pokrov vzhodne grobnice je precej bolj izdelan (sl. 7). Sredi gornjega dela je imel poglobljeno okroglo polje z reliefno prikazanim grbom renesančne oblike, na katerem je prikazana heraldična vetrnica (gheronato). Ta se v Piranu povezuje z družino Furegoni (Cigui, 2002, 61–63). Pojav tega grba na grobnici se sklada z arhivsko

izpričano poslednjo voljo Lucie Furegone iz leta 1575, ki je želela biti pokopana v cerkvi sv. Katarine (Sartori, 1986, 1275). Nad oziroma levo od grba sta vklesani črki D in B, morebitna črka na desni strani in napis so bili na žalost uničeni skupaj z dolnjim delom plošče. Razen opisanih elementov pa je na ohranjenem delu plošče opaznih še nekaj, sicer zelo slabo vidnih črk. Gre za manjše črke, ki so dokaj okorno vrezane v pravokotnem polju, ki se od ostale plošče loči po nekoliko drugačni obdelavi. Črke potekajo pravokotno na grb, tako da je napis berljiv z leve strani. Ker je te črke in njihov okvir deloma poškodoval grb, gre očitno za predhodni napis, ki je bil ob pripravi plošče za grobnico izbrisan – torej za neke vrste palimpsest. Zaradi slabe ohranjenosti in fragmentiranosti plošče je le delno ohranjen in težko berljiv, vendar se zdi, da gre tudi v tem primeru za nagrobni napis. Ohranjeno besedilo se namreč bere:

ZVAN ...
PER SE ...
MD...

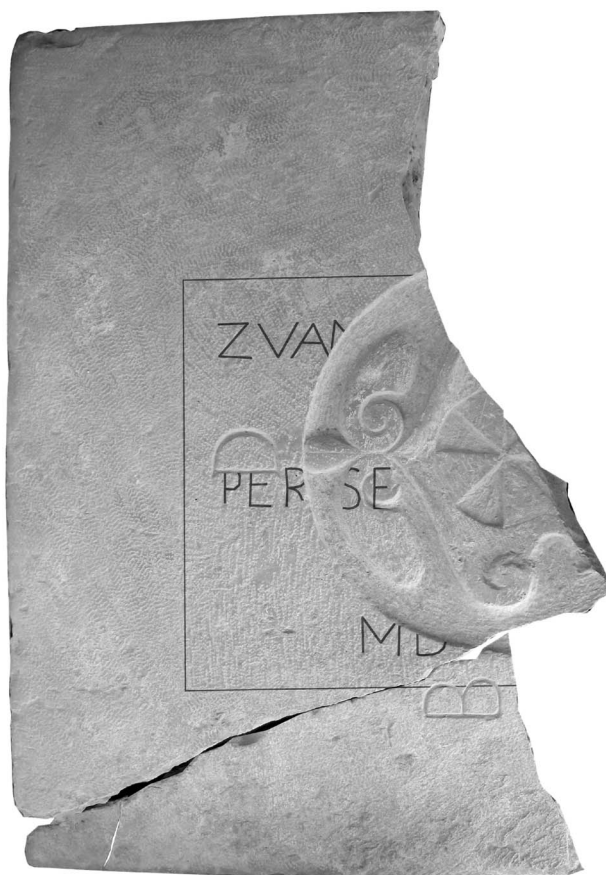
Janez ... zase ... 15...

Tretja, največja in najlepša, grobnica je bila postavljena v samo središče cerkve (sl. 4: 7; 8). Za razliko od predhodno opisanih je ta grobnica izkopavanja dočakala nedotaknjena, čeprav so na njej jasno vidne posledice dolgotrajne uporabe. Grajena je iz lomljenega peščenca, vezanega z izdatno količino malte. Njene notranje mere so 96 x 190 x 130 cm. Na severni strani ima izdelano ozko stopnico, nekoliko proti jugu pa na vzhodni in zahodni steni po eno konzolo. Grobnica ima kakovostno izdelan lepo profiliran okvir iz istrskega apnenca. Njegovi štirje deli imajo na sredi okroglo okrasno polje, ki je bilo nekoč zapolnjeno, vendar so bili ostanki črnega vložka ob izkopavanju najdeni le še v južnem polju.

Prvotna pokrovna plošča je bila izdelana hkrati z okvirjem, v istem slogu in iz enakega materiala. Danes je od nje ohranjena le gornja polovica. Na njej je rahlo izbočena plošča z lepo vklesanim in s črno pasto zapolnjenim trovrstičnim napisom, ki pojasnjuje čas nastanka in naročnika (prevod in razlaga napisov na grobnici Julijana Visočnik in Andrej Preložnik):

PET(rus) • DE PRAE(to) • NO(bili) • PYR(ano) • UX(ori)
NUP(er) DEFUNCTE • SIBIQ(ue) ET •
POST(eris) • MDXXXIX IDIB(us) FEBR(uarii)

Peter De Preto, piranski plemič, svoji nedavno umrli ženi, sebi in potomcem. Na februarske Ide 1539. (13. 2. 1539).

Sl. 7: Ostanek pokrova vzhodne grobnice z grbom družine De Preto-Furegon in sledovi starejšega napisa (foto in obdelava A. Preložnik).

Fig. 7: Remains of the cover of east tomb with a coat of arms of De Preto-Furegon family and older inscription (photo and rendering A. Preložnik).

Čeprav napis ne odstopa bistveno od sočasnih epitafov, je vseeno zanimiva že na prvi pogled očitna podobnost z antičnimi nagrobnimi napisi, ki se kaže tako v pripravi grobnice "za živa", kot v strukturi in omembi id. Podobnost gotovo ni naključna – razumemo jo lahko kot odmev prebujenega renesančnega zanimanja za antično kulturo.

Ni jasno, ali je bil originalen pokrov izdelan iz enega kosa ali pa zaradi velikosti in teže iz dveh delov. Iz dveh kosov je na primer pokrov zelo podobno izdelane grobnice Ludovika Čikute iz katedrale na Krku (Oštrič, 2002, 146–147). Vsekakor se je plošča ob večkratnem odpiranju očitno zlomila – v grobnici so bili odkriti odlomki iz enakega kamna in z enako profilacijo kot jo ima ohranjeni gornji del. Spodnji del (ali ploščo) so zato nadomestili z novo ali predelano ploščo iz sivega apnenca, opremljeno z železnima zankama za dvigovanje. Tudi ta nosi epitaf, iz katerega lahko sklepamo, kdaj (ali po katerem datumu) je prišlo do zamenjave pokrova:

JACOB(us) • DE PRETO Q(uondam)
D(omi)NI IOA(nnis) • PAULI

~

RESTAN(tes) CUR(averun)T •
MDCXLV • SEPT(embri) D(ominica) S(anctorum)
A(n)G(ellorum) •

Jakob De Preto, sin pokojnega Janeza Pavla. (Za pokop/postavitev plošče) poskrbeli preostali. Septembra 1645, na angelsko nedeljo (3. 9. 1645).

Ta del nosi tudi grb, baročno verzijo grba z "vetr-nico" Furegonov. Družina Furegoni (tudi Furigon) so bili stranska veja De Pretov (tudi De Pretto, Depreto oziroma Dapreto). V seznamu *Liber Conciliorum* iz 1561–1562, sta obe rodbini že vpisani ločeno (gl. Brglez, 2005, 206–207), vendar so Furegoni vsaj do začetka 17. stoletja nedosledno uporabljali oba priimka (Bonifacio, 1993, 7), kot kaže opis pri. Ker se grb z vetrnico in

Sl. 8: Fotorekonstrukcija osrednje grobnice (foto A. Ogorelec, obdelava A. Preložnik).

Fig. 8: Photo-reconstruction of the central tomb (photo A. Ogorelec, rendering A. Preložnik).

priimkom De Preto pojavlja že v 15. stoletju (na primer na plošči, ki jo je dal izdelati piranski župnik Balsamino De Preto leta 1478), je možno, da so Furegoni prevzeli grb De Pretov. Grobnica iz cerkve sv. Katarine lahko zaradi tega pripada tako eni kot drugi družini. Točen odgovor bo zato treba iskati v arhivskih virih.

Pokrov grobnice je bil torej popravljen po dobrih sto letih, vendar pa to ni edina sled dolgotrajne rabe. Zaradi odpiranja grobnice in dvigovanja se je na primer odlomil vogal gornje plošče – nastalo trikotno odprtino so zapolnili kar s kosom opeke. Z opeko so zapolnili tudi režo, ki je zaradi odpiranja zazijala med stranskima in južnim delom okvirja, severni del pa je verjetno iz istega razloga celo počil. Da so se pokopi v grobnico verjetno nadaljevali še v 18. stoletju, kažejo tudi nekateri primerki drobnega gradiva, pa seveda tudi relativnoveliko število pokopov – v njej je bilo pokopanih vsaj tridesetih oseb.

Kosti so bile premešane zaradi naknadnih pokopov in delovanja vode. Prve antropološke analize delovne skupine, ki jo sestavljajo Zdravka Hincak, Fabio Cavalli in Marialuisa Cecere, kažejo, da kosti pripadajo ženskam in moškim vseh starostnih skupin. Med njimi jih je kar nekaj z očitnimi poškodbami, obrabami ali patološkimi deformacijami, zato lahko od nadaljnjih raziskav pričakujemo pomembne podatke o življenjskem okolju in zdravstveni sliki pokopane skupine.

Stratigrafska in kronološka razmerja med tremi grobnicami iz cerkve sv. Katarine pojasnjuje tlak, ki jih obdaja. Le-ta deloma prekriva grobnico bratovščine sv. Katarine, medtem ko ga je osrednja grobnica predrila in je zato mlajša. Še mlajši je edini odkrit posamičen grob, ki leži v podaljšku grobnice De Pretov proti jugu in se je naslonil nanjo (sl. 4: 9). To potrjuje tudi obnovljen tlak nad njim. Podobno velja za "grobne jarke", ki se grobnicam izognejo (sl. 4: 8), tlak nad njimi pa je prav tako popravljen. Globlja in starejša od teh jarkov je plast kosti, položenih v prezbiterij (sl. 4: 10). Izjemen je grob, ki je bil položen ob vvodu omenjeni zid, ki ga preseka današnja stavba (sl. 4: 11). Tudi ta grob je bil ob gradnji severne stene cerkve poškodovan in je torej starejši od vseh cerkvenih oziroma s cerkvijo povezanih struktur, torej tudi grobnic.

Po opustitvi cerkve in preureditvi prostora so bile grobnice ob dvigu ravni tal in izdelavi novega, lesenega poda zasute z ruševinskim in odpadnim nasutjem. Pri tem so bili kamniti bloki, ki so služili kot opora za lesene tramove, postavljeni tudi neposredno na okvir velike grobnice. S tem so grobnice izgubile svojo vlogo in sčasoma povsem izginile iz zavesti lokalne skupnosti, zaradi česar je bilo tudi že omenjeno delno uničenje obeh severnih grobnic.

Grobnice so dokaj pogost element cerkvenega okolja, vendar često premalo upoštevan ali obravnavan le v okviru posameznih strok. Številni nagrobniki so prave klesarske mojstrovine in kot take deležne pozornosti umetnostnih zgodovinarjev, z zapisanimi podatki pa so

dragocen vir za zgodovinarje. Ob arheoloških raziskavah cerkvenih prostorov se praviloma srečujemo z brezimnimi ostanki opuščenih grobnic.

Odkritje grobnic v cerkvi sv. Katarine je odprlo vrsto možnosti za tvorno sodelovanje različnih strok. V primeru grobnice pomembne piranske plemiške družine De Preto imamo izjemno priložnost primerjati rezultate arheoloških izkopavanj z zgodovinskimi viri in sodobnimi antropološkimi raziskavami. Tudi drugi dve grobnici ponujata izhodišča za razmišljanje o njihovem pomenu v zavesti takratnih prebivalcev Pirana tako o domicilu pokopa cerkvene bratovščine kot o morebitnih družinskih spremembah lastnikov in posledičnih kamnoseških predelavah. Vsekakor vse tri jasno kažejo, da so bile tudi grobnice – čeprav mesto večnega počitka – izpostavljene spremembam.

Številna odkritja grobnic (na primer pred leti v cerkvi sv. Klare in cerkvi sv. Katarine v Koprju, nedavno v bivši cerkvi sv. Antona opata in v cerkvi sv. Katarine v Piranu) kličejo po sistematični obravnavi te oblike pokopa na širšem prostoru Istre in severne obale Jadrana v poznem srednjem in novem veku. Vključevati bi morala tipologijo oblik, tehniko gradnje in analizo materialov, nadalje umetnostnozgodovinski razvoj oblik in okrasja, možnih delavnic in vplivnih središč ter nenazadnje epigrafske študije bogatega korpusa napisov s pokrovov grobnic. Manjkati seveda ne sme obdelava v njih najdenega drobnega gradiva, niti antropološke analize skeletnih ostankov. Skupaj z obravnavo razpoložljivih arhivskih virov lahko pričakujemo celovito zgodovinsko sliko posameznih družin, obenem pa lahko dobimo vsestranski vpogled v takratni odnos do smrti in pokopa.

THE TOMBS IN THE FORMER CHURCH OF ST. CATHERINE IN PIRAN

Mitja GUŠTIN

Univeristy of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: mitja.gustin@zrs.upr.si

Andrej PRELOŽNIK

Univeristy of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: andrej.preloznik@zrs.upr.si

Maša SAKARA SUČEVIĆ

Univeristy of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: masa.sakara@zrs.upr.si

SUMMARY

Conservational research of the former church of St. Catherine in the present day Minorite Monastery of St. Francis in Piran has been performed in the scope of the Institute for Mediterranean Heritage SRC of the University of Primorska (fig. 1). In the district of Piran ascending from the mandrachio along the present day Bolniška street traces of Roman settlement have been found. Several "extra-muros" churches have been built there during the 13th and 14th centuries, then a special importance was assigned to the area with the erection of the Franciscan Monastery (fig. 2). The latter was supposedly built right next to the church of St. Catherine, though this has not (previously) been proven by any substantial evidence or written documents. Some elements like the semi-circular apse and the pointed-arch windows testify that the building itself is very old, but has been remodeled several times since its erection (fig. 4: 13). The church has served as a burial ground where some Piran families – the Furegons are mentioned in written sources – would bury their deceased. It has also served as the seat of the brotherhood bearing the same name. The church was probably abolished in the beginning of the 19th century and was later relinquished to the municipality and attached to the neighbouring school building.

The archaeological research mentioned above took place in 2003 and 2006, then in the summer and autumn of 2009 the greater part of the former church has been studied systematically (fig. 3, 4). Three tombs were found within the remains of the brick pavement, which are in the central focus of the present article. The two tombs at the north wall have been damaged and emptied during the remodelling that took place in the "school" period (fig. 4: 5, 6; 5, 6). They were built simultaneously and had a common intermediate wall and a frame, which might have been used and restored at a later date. The covers were only preserved to a lesser extent. The breaking wheel – the symbol of St. Catherine of Alexandria – was carved in the plate of the west tomb, so we assumed that we are dealing with the tomb of the brotherhood bearing her name. The eastern tomb was decorated with a coat of arms attributed to the Furegon family of Piran and can also be associated with the related, yet earlier De Preto family. The carving of the coat of arms had partially erased an older inscription, which is probably funerary as well (fig. 7).

The central tomb was found intact, though a part of its cover was cracked because of the material mounded on top of it (fig. 4: 7; 8). The same occurrence had happened before – the cover was already partially replaced in the 17th century. The cover, composed of two parts, thus contains two epitaphs dedicated to the family of Peter De Preto (from 1539) and Jacob de Preto (from 1645).

Between the tombs and the church walls "trench graves" were dug into the church floor, where bones from the cemetery in front of the church and also some deceased were buried. Like the grave at the south wall of the central tomb, these trenches are younger than the tombs. The layer of bones, buried in the old semi-circled presbytery before it was torn down and walled up, however, is older. The oldest grave lies at the foundation of the wall running in north-east direction under the former church of St. Catherine, which was a part of some older, perhaps even Roman building. The wall and the grave were traversed during the building of the north church wall.

Archaeological findings concerning the construction of tombs along with some small finds and osteological material offer a firm basis for multidisciplinary research, which, supplemented with the analysis of epigraphic and written sources, could illuminate the relationship of the local community towards death and burial from numerous aspects. At the same time, the several tombs still preserved or rediscovered call for a systematic treatise, which would improve our understanding of the development of this form of burial in the wider area of Istria and the North Adriatic coast during the late medieval and early modern times.

Key words: Piran, church of St. Catherine, nobility, De Preto, Furegon, tombs, epitaphs, coat of arms, 16th–17th century

LITERATURA

Alisi, A. (s.d.): Chiese minori, Conventi e Confraternite di Pirano, rokopis.

Assion, P. (1974): Katharina (Aikaterinê) von Alexandrien. V: Braunfels, W. (ur.): Lexikon der christlichen Ikonographie, siebter Band. Freiburg, Herder, 289–297.

Bonifacio, M. (1993): Cognomi piranesi: Potocco. La Voce di San Giorgio 79 (settembre-ottobre). Trieste, 7–8.

Bonin, Z. (2004): Pokopavanje v samostanski cerkvi manjših bratov konventualcev sv. Frančiška v Kopru med letoma 1719 in 1806 ter razpustitev samostana. Arhivi 27, 1. Ljubljana, 109–120.

Brglez, A. (2005): Zrno soli za imperij. Piran 1579–1609. Koper, Annales.

Cigui, R. (2002): Corpo araldico piranese. Pirano, Il Trillo.

Granić, G. (1887): Album d'opere artistiche esistenti presso i minori conventuali. Trieste.

Guštin, M. (2004): Il quadro storico di Pirano alla luce della collezione Gajšek. V: Guštin, M. (ur.): Srednjeveška in novoveška keramika iz Pirana in Svetega Ivana / Ceramiche medievali e postmedievali da Pirano e San Giovanni. Koper, Annales, 13–20.

Guštin, M. (2006): La restaurazione della "Ribiška šola" di Pirano / Piran. V: Guštin, M., Gelichi, S., Spindler, K. (ur.): The Heritage of the Serenissima. Koper, Annales, 27–32.

Hoyer, S. A. (1992): Hiša Tartini v Piranu. Zgodovinski razvoj in likovna oprema. Piran, MZVNKD.

Kajfež, T. (2003): Poročilo o arheološkem sondiranju v nekdanji cerkvi sv. Katarine v minoritskem samostanu sv. Frančiška v Piranu (tipkopis). Piran, MZVKD.

Kamin Kajfež, V. (2009): Člani piranske Bratovščine sv. Rešnjega telesa kot priče pri ustvarjanju cerkvene opreme sv. Jurija = Members of the Confraternity of Santissimo sacramento as witnesses of the commissions of artistic works in the st. George church in Piran. V: Glasnik "Priče in pričevanja preteklosti", 14, 2009, 7. Koper, 122–123.

Lavrič, A. (1986): Vizitacijsko poročilo Agostina Valiera o koprski škofiji iz leta 1579. Ljubljana, ZRC SAZU.

Oštrić, G. (2002): Monumenta heraldica. Izbor iz heraldičke baštine Primorsko-goranske županije. Rijeka, Pomorski i povijesni muzej Hrvatskog primorja Rijeka.

Sartori, A. (1986): Archivio Sartori. Documenti di storia e arte francescana. Vol. II/2: La provincia del Santo dei Frati Minori Conventuali. Padova, Biblioteca Antoniana - Basilica del Santo.

Smole, M. (1973): Katarina Aleksandrijska (Sinajska), mučenka in zaščitnica mladine. V: Dolenc, J., Miklavčič, M. (ur.): Leto svetnikov 4. Ljubljana, Zadruga katoliških duhovnikov, 381–382.

Snoj, D. (1998): Piran, Bolniška ulica. Varstvo spomenikov 37 – poročila. Ljubljana, 79–83.

Snoj, D. (2004): Bolniška ulica 1 / Via dell'Ospedale 1. V: Guštin, M. (ur.): Srednjeveška in novoveška keramika iz Pirana in Svetega Ivana / Ceramiche medievali e postmedievali da Pirano e San Giovanni. Koper, Annales, 31–33.

Stokin, M., Lazar, E. (2008): Piran – arheološko najdišče Piran mesto. Varstvo spomenikov 44 – poročila. Ljubljana, 199–202.

Vuk, M. (2001): Oris stavbne zgodovine cerkve sv. Frančiška in minoritskega samostana v Piranu. V: Dolinar, F. M., Vogrin, M. (ur.): Sedem stoletij minoritskega samostana sv. Frančiška Asiškega v Piranu. Ljubljana, Slovenska minoritska provinca sv. Jožefa, 85–105.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2009-23-06

UDK 725.963(497.472Koper)

ARHITEKTURA IN RAZVOJ OBEH KOPRSKIH OBZIDIJ

Darko LIKAR

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, SI-1000 Ljubljana, Zoisova 12
e-mail: darko.likar@arh.uni-lj.si

IZVLEČEK

Koper spada med utrjena severnomediteranska obmorska naselja s kontinuiteto iz predantičnega obdobja. Po velikosti ga uvrščamo med velika in pomembna srednjeveška naselja. To dobro ilustrira primerjava obsega zunanjih obzidij Kopra (2500 m) in Dubrovnika (1940 m). Staro koprsko mestno jedro ima kljub rušitvam še danes tisoč hiš, medtem ko imajo druga srednjeveška naselja v Sloveniji in okolici, vključno s Trstom, do okrog dvesto hiš. Za koprsko mestno obzidje prevladuje splošno prepričanje, da je bilo v devetnajstem stoletju porušeno. Arhitekturne raziskave na terenu in Simon Rutar potrjujejo nasprotno obstoj dveh koprskih mestnih obzidij (Rutar, 1897, 257), medtem ko drugi literarni viri na ta pozabljeni pojav samo neodločno namigujejo. Na osnovi opazovanj na terenu in študija arhivskih ter literarnih virov smo postavili hipotezo, da je v mestni strukturi v tleh in nad zemljo v najrazličnejših oblikah ohranjen velik del obeh obzidij. Raziskavo, ki potrjuje našo osnovno hipotezo, podkrepljeno z dokazi in primeri, smo strnili v naslednjem zapisu.

Ključne besede: Koper, koprsko mestno obzidje, načrt mestnih obzidij, fortifikacija mest, arhitektura obzidja

ARCHITETTURA E SVILUPPO DELLE DUE MURA CAPODISTRIANE

SINTESI

Capodistria rientra tra i borghi marittimi murati del Mediterraneo settentrionale sin dal periodo preclassico. Date le sue dimensioni viene inserita tra i maggiori e più importanti insediamenti medioevali. Lo conferma il raffronto tra le mura esterne di Capodistria (2500 m) e di Dubrovnik (1940 m). Nonostante le demolizioni subite l'antico nucleo cittadino di Capodistria conta ancora mille edifici, mentre in altri insediamenti medioevali della Slovenia e del circondario, ivi inclusa Trieste, non superano le duecento unità.

In merito alla cinta muraria di Capodistria vige la convinzione che venne distrutta nell'Ottocento. Le ricerche architettoniche effettuate in loco e Simon Rutar confermano invece l'esistenza di ben due mura cittadine (Rutar 1897, 257), mentre nelle altre fonti letterarie si trovano solo brevi, non meglio definiti cenni a questo dimenticato capitolo del passato. In base a ricognizioni e studi di materiale d'archivio e fonti letterarie sembra fondata l'ipotesi che nel terreno della struttura cittadina e sul suo suolo è conservata nelle forme più varie gran parte delle due mura di cinta.

Nell'articolo è sintetizzata la ricerca che sostiene la nostra ipotesi di fondo, confermata da prove ed esempi concreti.

Parole chiave: Capodistria, cinta muraria capodistriana, progetto delle mura cittadine, fortificazione delle città, architettura delle mura

UVOD

Arhitekture koprskega obzidja so se v osemnajstem stoletju, ko le-to ni več imelo funkcije, polastili meščani in jo vgradili v strukturo mesta. Tako je kmalu utonilo v pozabo. Pričevanja o dveh mestnih obzidjih v Kopru najdemo šele pri zgodovinarjih sosednjega mesta Trst. V obdobju romantičnega gledanja na mestno zgodovino je obzidje predstavljalo simbol moči in starosti mesta, zato se je zanimanje za ta pojav povečalo. Raziskovalci so odkrili številne arhivske vire in jih tudi predstavili javnosti. V obdobju prvega obsežnejšega zapisa o obzidju so veljali za ohranjene dele obzidja le vidni ostanki, kar je zavedlo že tako redke raziskovalce. Ti so bili prepričani, da ohranjeni ostanki obzidja niso vredni posebne pozornosti. Strokovno prepričanje o propadu in izginotju mestnega obzidja se je tako razširilo v javno mnenje. O koprskem obzidju torej po eni strani obstajajo številni arhivski viri in nekaj člankov, napisanih na osnovi teh virov, hkrati pa se o arhitekturi obzidja in stanja na terenu bolj malo ve (kako je izgledalo, kje in kakšni so ostanki). Na osnovi večletnih raziskav in spremljanja pojava ob slučajnih gradnjah smo ugotovili, da obstajata zunanje in notranje obzidje v najrazličnejših oblikah v večini še ohranjeni in dobro skriti v strukturi mesta. Za večji del zunanjega mestnega obzidja smo odkrili obliko ostankov, poznamo pa tudi najpomembnejše točke notranjega obzidja. Za nekaj segmentov zunanjega obzidja ostaja še odprto vprašanje, kje točno se nahajajo v strukturi mesta, medtem ko je notranje obzidje zaradi nedostopnosti še vedno neznanka. Pri odkrivanju značilnosti arhitekture koprskega obzidja in pri njegovi rekonstrukciji smo prišli že do krone (zaključni del vrha obzidja z obrambnim hodnikom) ter venčnih polic (element med trupom in krono ob zamiku obzidja), medtem ko je odkrit le spodnji konzolni del enega od koprskih obrambnih hodnikov. Odkrite so tudi spodnje strelnice obzidja iz obdobja hladnih orožij in predelane topovske line iz starih v novo obliko. Za trup in temelje obzidja je zanesljivo odkrita tudi arhitekturna tipologija. Na ravni fortifikacije obzidja sta v celoti ohranjena trdnjava Belveder in mestna vrata Muda ter odkriti ostanki muničjskega stolpa, drugi stolpi in trdnjave so še skriti pod ometi hiš ali v tleh, zato so le hipotetični. Zadnjih nekaj let zaradi pospešenih posegov v prostor mestnega tkiva večkrat naletimo na obzidje. Ob odkritju osrednjega zida trdnjave Tiepolo in arheološkem odkritju temeljev muničjskega stolpa so se naša predvidevanja potrdila, medtem ko osnovno hipotezo o dveh obzidjih zanes-

ljivo potrjujejo že same najdbe. S sistematično interdisciplinarno raziskavo in sodelovanjem meščanov bi zanesljivo odkrili večino skrivnosti in neznank obeh mestnih obzidij.

Bistveni problem koprskega obzidja je bila povečana gospodarska moč mesta v devetnajstem stoletju, zaradi katere so meščani pričeli predelovati obzidje z ustvarjanjem novih odprtih in naslanjanjem ter širitvijo svojih hiš v obzidje. V obdobju romantike, ko so se ljudje ponovno pričeli zanimati za srednjeveške ostanke, niso več poznali niti najosnovnejših načel o fortifikacijski arhitekturi mesta, zamenjevali so imena mestnih vrat, trdnjav, stolpov in njihovo lego. Še manj so vedeli o tem, kako se je mestno obzidje spreminjalo skozi čas. Kot edine ostanke obzidja so prepoznali dobro ohranjene dele mestne fortifikacije, torej vrata Muda z ostanki obzidja, odsek obzidja v škarpni strnjenega niza hiš ob nekdanjih Izolskih vratih in oba bastiona zahodnega pristanišča. Zgodnji raziskovalci so se posebej posvetili iskanju arhivskih virov o Levjemu gradu – simbolu beneške prevlade nad Koprsko.¹ Najzgodnejši zanesljivi raziskovalci, na primer Giuseppe Caprin, so z romantično predstavitev zgodovine koprskega obzidja v veliki meri zavedli svoje naslednike, saj so se ti oprli na redke objavljene zapise (Caprin, 1905).

Smole (Smole, 1957) je z novimi arhivskimi viri izboljšal vedenje o koprskem obzidju in povrnil zanimanje za ta pojav preko Bernika, ki je temo predstavil širši javnosti v svoji knjigi o obalnih mestih (Bernik, 1968). Vrsta raziskovalcev, od katerih so za našo razpravo najpomembnejši: Žitko, (Žitko, 1989), Darovec (Darovec, 1999; 2001) ter Guček (Guček, 2000), je s svojimi deli v zadnjem času izboljšala strokovno vedenje o mestnem obzidju.

Kljub najnovejšim pozitivnim spremembam s popolnejšimi viri in novimi arheološkimi raziskavami² ter odpiranju pomembnih mestnih področij za raziskavo, ki doslej niso bila dostopna, je javnost še vedno slabo seznanjena z dejanskim stanjem na terenu. Predvsem s tem, koliko je fizično ohranjenega obzidja, do kod smo prišli z rekonstrukcijo izgubljene arhitekturne podobe mestne fortifikacije ter s pomenom najdb za mestni razvoj.

Koper ima dve obzidji. Zunanje na robu starega mesta (nekoč ob obali otoka) in notranje na mestni prelomnici.³ Literatura opisuje predvsem zunanje obzidje, in še to tako, da zamenjuje mestna vrata zunanjega in notranjega obzidja.

Koprsko zunanje mestno obzidje je bilo dolgo 2525 m (1457 beneških korakov po Caprinu, krat 1735 m),

1 Vendar se je arhitekturna podoba že izgubila do te mere, da so jo na koprskem mestnem prospektu iz 18. stoletja risali s kvadratnimi stolpi, čeprav se je zaključevala s štirimi polkrožnimi.

2 Pogrešamo javno objavo teh rezultatov, na primer Župančičevo poročilo o najdbi morskega temelja obzidja v bližini Mudinih vrat.

3 Zanimivo je, da Tržačani pri opisu mesta iz leta 1897 jasno navajajo, da ima Koper dve obzidji, medtem ko so domačini na notranje obzidje hitro pozabili, kljub temu da so do leta 1819 v mestu stala še tri notranja mestna vrata.

medtem ko je dubrovniško obzidje dolgo 1940 m. Visoko je bilo 4–5 korakov (zaokroženo 7–9 m) in debelo 3–4 čevlje (po Caprinu, zaokroženo 1–1,4 m).

Zgradba članka je razporejena vsebinsko po arhitekturnem konceptu in kronološko. Arhitekturna zgradba v dveh načrtih mestnega jedra pojasnjuje fortifikacijsko celoto ter lego, strukturo sestavo delov. Idealizirana shema obeh obzidij podaja potrebno mrežno geometrijo mesta in bistvene točke fortifikacije. Shema je namenjena za lažjo orientacijo po zapleteni snovi in simulacijo vsebinskih in historičnih procesov. Načrt obzidij z oceno stanja na terenu je zgrajen arhitekturno, tako da bi v prihodnosti lahko, tudi če bi bilo mesto uničeno, obe koprski obzidji ponovno zgradili v verni podobi ali ju verno virtualno simulirali. Rekonstrukciji najpomembnejših delov so namenjeni podrobni načrti bistvenih sestavin obzidja (kot so trdnjave, prerezi obzidja, načrti strelnic, zidne strukture, ...). Na tak način se bolje približamo realnosti kot skozi opise in prikazovanje ilustracij. V principu poteka opis obzidij v smeri urinega kazalca. Kot izhodišče najprej obdelamo zunanje mestno obzidje, s katerim lahko sledimo najnatančnejši in zadnji strokovni obravnavi koprskega obzidja pred propadom Beneške republike (Polcenigo, 1999). Nato obdelamo notranje starejše, vendar manj znano obzidje. Arhitekturno shemo obzidij zatem obdelamo kronološko po bistvenih obdobjih historičnega dogajanja v Kopru. Na ta način iz znanega prodiramo v manj znano. Pred pričetkom raziskave smo si v mestu lahko ogledali le Mudina vrata z ostanki bočnega obzidja in ostanke obzidja v škarpi niza hiš v Izolskih vratih. Raziskava je vsebinsko prodrla do nove predstave o celoti, bistvenih konstrukcijskih sestavov in drobnih arhitekturnih detajlov, ki so novost za mesto.

MATERIAL IN METODE

Arhitekturna mnemotehnična shema koprške fortifikacije obzidja

Celovita in natančna predstavitev arhitekture tako kompleksnega pojava, kot je mestna fortifikacija, zahteva posebno arhitekturno prostorsko pomagalo, s pomočjo katerega lahko natančno lociramo vse podrobnosti in simuliramo spreminjanje. Metodološka učinkovitost reševanja zahtevnih nalog je odvisna od mnemoteh-

ničnega sredstva in strokovnih izkušenj. Ker je sredstvo poznano le redkim ekspertom, je potrebna osnovna predstavitev. To je neke vrste abstrahirana shema v obliki načrta, ki jo uporabljamo specialisti za prenovu mest za usklajeno obvladovanje celote v odnosu do najmanjših detajlov. Na osnovi mnemotehničnega sredstva lahko brezmejno kompleksnost prizemljimo v natančnost načrta. Na osnovi take sheme lahko študiramo pojave iz preteklosti, vanjo vnašamo dovolj natančne ocene stanja, na shemi rešujemo pereče probleme in načrtujemo prostorske posege. Kako deluje mnemotehnično pomagalo? Arhitekt, usposobljen za prenovu, si pred odhodom na teren naredi pomagalo v obliki načrta iz že obstoječih matric (osnovnih podlag ali predlog za načrte), ali si na terenu naredi lastno pomagalo v obliki skice v merilu (v arhitekturi: matrica – original za razmnoževanje kopij, podloga – izhodiščni izris, na katerem ali preko katerega izdelamo načrt, podloga – osnova, ki bistveno določa in opredeljuje vsebino, predloga – vir, iz katerega črpamo). Na terenu na osnovi izkušenj ugotavlja probleme in rešitve ter oboje nanese na mnemotehnično podlogo. Ta princip so najuspešnejši arhitekti tisočletja uporabljali za uresničitev zahtevnega, gre za splošnost v redu stvari: *"universale a parte rei"*.⁴ Ob izrisu še nikoli obdelanega stanja okolja (ali na terenu) in pri izdelavi zahtevnih podlog so z razumevanjem prodrli globoko v vsebine. Danes podloge pripravljajo druge, prav za to specializirane stroke, zaradi česar se je ta učinkovit princip izgubil. Pripravljavci in uporabniki podlog ostanejo brez instrumenta in zgolj na površinski obravnavi problematik.

Tako je leta 1619 nastal Finijev načrt mesta Koper z mestnim obzidjem (najstarejši obstoječi načrt, ASV, 6), in sicer kot skica v merilu morda na osnovi starejše podlage, izdelane doma ali pa izrisane na terenu. Po tem principu so nastajali vsi drugi zahtevnejši načrti obnove do delitve dela med specializirane stroke.

Finij je izdelal načrt za staro mestno jedro Kopra z obzidjem v okviru projekta strategije izboljšav fortifikacije obmorskih centrov takoj po uskoški vojni, v kateri so mesta izkusila dejansko stopnjo učinkovitosti obrambnih naprav.

Najzgodnejši mestni načrt je izjemno pomemben kot izhodišče za dokazovanje stanja, študij zgodnejših obdobj in mestnega razvoja po tem obdobju.⁵

4 Kar je (bilo in bo za vedno) nemogoče pri idejah ali splošnih pojmi, namreč to, da bi bivali v stvarnem svetu, dosežemo v arhitekturi pri splošnih podobah, prispodobah, risanih načrtih, ki pa jih kljub temu uresničimo v stvarnem svetu.

5 Z raziskavo koprskega obzidja so se ukvarjali posamezniki s humanistično usmeritvijo, zato se iz razlag arhivskih virov vidi pomanjkanje tehničnih znanj za branje načrtov. Tako je v vseh opisih pristanišče za velike galeje (na Finijevem načrtu pred trdnjavo Tiepolo) predstavljeno kot pomol s tremi kamnitimi bloki. S strukturo načrta Finij pokaže na svojo univerzalno izobrazbo, tehnično znanje pa opazimo na primeru pomola, s katerim je hotel poudariti novo zasnovo le-tega. Še danes imajo številni pomoli tri kamnite bloke, preko katerih leži lesena ploščad. V Finijevem času so izdelovali predvsem masivne pomole, ki so pri večji globini morja ali nestabilnih tleh povzročali izjemne tehnične preglavice. Tako so Pirančani za podaljšanje pomola, načrt že leta 1320, prosili Benečane za odsluženo galejo, na kateri so lahko zgradili svoj pomol. Finij je svojo humanistično usmeritev, ob tehnični, dokazal, ko je poleg ozko specializirane naloge dodal v svoj načrt tudi vse tisto, kar je za mesto življenjsko pomembno.

Na vzhodnem delu načrta so vidni popravki, s katerimi je Fini korigiral napako (verjetno predhodno doma narisane načrta). Po ogledu na terenu je označil v merilu lego delov, ki jih je bilo treba prenoviti in jih v legendi opisal. K takemu pomagalu ponavadi sodi še pisano poročilo.

Rubertini Battista (ASV, 17) je svoj načrt koprskega obzidja leta 1620 naredil doma, na osnovi starejše podlage, z napako na severovzhodnem delu mesta.⁶ Načrt je služil le kot mnemotehnično sredstvo za pregled stanja poškodovanosti obzidja⁷ oziroma za to, da bi lažje določili, kje, kaj in koliko je treba še narediti, da bi bilo obzidje sanirano. Tak načrt je namenjen končnemu izračunu količin, iz katerih lahko dimenzioniramo čas in vrednost projekta.

Iz načrta zvmemo, da je leta 1620 zunanje obzidje imelo skupaj triindvajset pomembnejših utrditvenih točk obzidja in šest fortifikacijskih oblik obale ob vzhodnem obzidju (dostopni mostovž, nasuta obala pod južnim mestnim obzidjem, mandrač, nasipana ploščad pred morskimi vrati, naravni rob obale in neposredni stik obzidja z morjem).

Rubertini je tipološko razvrstil fortifikacijo koprskega zunanjega mestnega obzidja v triindvajset obrambnih ojačitev: tri posebne trdnjave (Levji grad, Bastion Tiepolo in bastion velikega mandrača), dve obrambni ploščadi – nekdanji odprti stolpi (trdnjava Belveder in ploščad sv. Nikolaja), šest vhodnih stolpov z mestnimi vrati⁸: 1. Kopenska – Muda, 2. Morska – sv. Martina, 3. Velika vrata, 4. Vrata Vseh svetih, 5. Bošadraška vrata, 6. Izolska vrata (teh ni posebej imenoval, temveč jih je le označil s simbolom), tri navznoter obrambno ojačene, manj pomembne vhode (1. Vrata prve pomoči ob Mudi, 2. Izmuzna vrata ob Belvederju in 3. Vrata sv. Petra), osem zaprtih kvadratnih stolpov (1. Stolp castel Musella, 2. Zahodni flankirni Bošadraški stolp, 3. Vzhodni flankirni Bošadraški stolp, 4. Kvadratni stolp tik ob vhodnem Bošadraškem stolpu, 5. Stolp samostana sv. Ane, 6. Zahodni flankirni stolp ob Vratih sv. Petra, 7. Munijski stolp in 8. Nekdanji flankirni stolp vrat sv. Tomaža). Vzhodni flankirni kvadratni stolp Vrat sv. Petra je Rubertini posebej označil z dvema diagonalama, kar lahko zaznamuje stolp s streho ali križni obok v njem.

Finijev in Rubertinijev načrt se skladata v prikazu obale otoka v odnosu do obzidja. Finijev načrt prikazuje vernejše stanje zunanjega obzidja. Rubertini je verjetno

imel za predlogo starejši načrt, ker upodobitev južne strani mestnega obzidja leta 1589 prikazuje le edini preostal (po renesančnih predelavah) star Munijski stolp.

Lepo izdelanega akvarela podlage zato ob ugotovitvi napake na terenu ni popravil, temveč je na njem le pravilno oštevilčil obravnavano lego in dodal legendo.⁹

V naši raziskavi je omenjeno pomagalo uporabljeno kot metoda za rekonstrukcijo razvoja obzidja. Na vseh dosegljivih grafičnih in pisnih arhivskih virih smo izdelali osnovo in jo sproti dopolnjevali z na novo pridobljenimi viri, spoznanji ali ugotovitvami na terenu.

Koprska shema zunanjega in notranjega obzidja

Shema zunanjega mestnega obzidja

Zunanje mestno obzidje je bilo zasnovano s štirimi segmenti, ki so se v idealizirani obliki prilagodili tlorisu otoka (Sl. 1). Severno obzidje je bilo oblikovano v obliki rahlo upognjenega loka, južno pa v obliki močnejše ukrivljenega loka. Zahodno mestno obzidje je povezovalo oba loka s krajšim ravnim poševnim segmentom z vrhom, nagnjenim na zahod. Vzhodno mestno obzidje je bilo zrcalno zahodnemu. Obliko zahodnega obzidja razpolavlja na dva segmenta trdnjava Belveder, južno obzidje pa v dva segmenta razdelijo Mudina vrata. Zahodno obzidje razpolovijo Morska vrata, medtem ko vzhodno obzidje razpolavljajo Vrata sv. Petra. Zaključke ravnih segmentov zahodnega in vzhodnega obzidja omejujeta trdnjavi na zahodu in stolpa na vzhodu.

Severozahodni, jugozahodni in jugovzhodni segment sta na tri obzidne dele razdelila po dva stolpa. Severovzhodni segment obzidja je zaradi konfiguracije otoka močno odstopal od idealizirane sheme. Del obzidja, od Belvederja do poševnega dela, ki je zavijal na vzhod do stolpa Bošadraških vrat, so trije stolpi razdelili na štiri odseke. Odsek obzidja med drugim vhodnim Bošadraškim stolpom in severnim stolpom Vrat sv. Petra so v zakrivljeni obliki razdelili trije stolpi, tudi v štiri odseke.

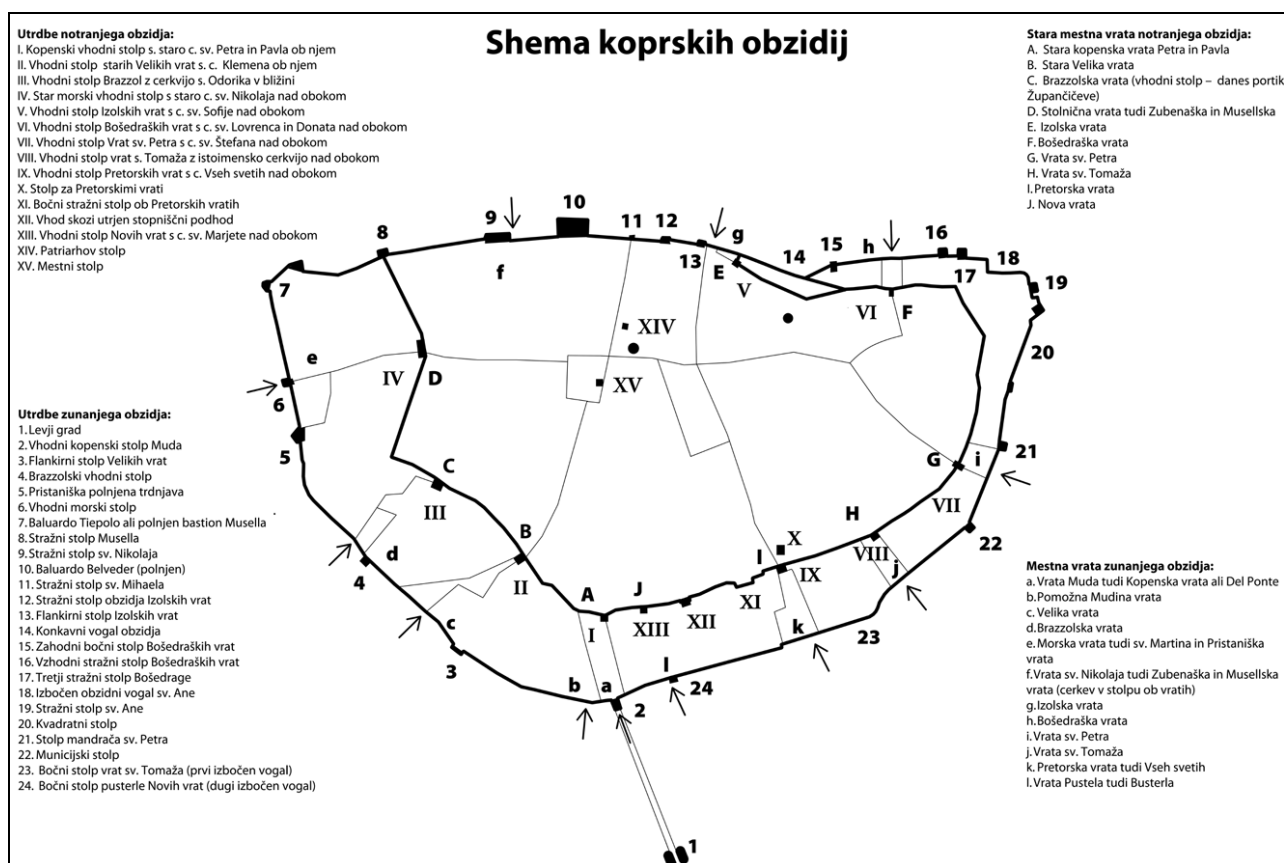
Opisana shema koncepta zunanjega mestnega obzidja Kopra je ostala skozi vsa zgodovinska obdobja (od nastanka obzidja do danes) nespremenjena. Skozi čas pa so se spreminjali stolpi, odpirala in zapirala so se obzidna vrata, luknjali so se trupi obzidja za okenske odprtine, vzhodje obzidja ter krone obzidja.

6 Battista Rubertini je leta 1620, leto za Finijem, izdelal načrt za nadaljevanje rekonstrukcije zunanjega obzidja koprskega otoka, z obalo in mostovžem do njega (ASV, 17).

7 Za tovrstni načrt so pomembne dolžine segmentov obzidja in zaporedje fortifikacijskih naprav, ne pa tudi realna oblika. Zato so specifične trdnjave poudarjene, da si jih je ekspert lažje zapomnil, druge utrditve obzidja, običajne v takratnem času, pa so izdelane kot arhitekturno-fortifikacijska tipološka shema.

8 Vhodne obrambne točke je poenostavil tako, da je vhodne stolpe in flankirne stolpe/utrdbe, nameščene za bočno obrambo, postavil v isto kategorijo.

9 Da je podlaga narisana doma, na osnovi starejšega načrta, vidimo iz napak, ki jih kot profesionalci ne bi naredil. Predvsem ne bi pozabil dobro vidnega in izrazitega loma obzidja s kopenske strani v Izolskih vratih.

Sl. 1: Orientacijska shema utrdb koprskega notranjega in zunanjega obzidja (avtor: D. Likar, računalniška obdelava: D. Kenda).

Fig.1: Schematic presentation of the forts forming the inner and outer town walls in Koper (author: D. Likar, design: D. Kenda).

Shema notranjega koprskega mestnega obzidja

Notranje obzidje poteka po mestni prelomnici dvignjenega dela reliefa nekdanjega otoka (Sl. 1).

Sledimo mu po starih stolpih mestnih vrat od Izolskih vrat v smeri urinega kazalca proti Bošadraškim vratom:

- Izolska vrata,
- Bošadraška vrata,
- Vrata sv. Petra,
- Vrata sv. Tomaža,
- Pretorijška vrata,
- Vrata Busterla,
- Nova vrata,
- Kopenska vrata,
- Velika vrata,
- Vrata Brazzol,
- Stara vrata sv. Nikolaja ter
- Zubenška oziroma Musellska vrata.

Po notranjih vratih na prelomnici so večinoma poimenovali tudi vrata na zunanjem mestnem obzidju. Koprška mestna vrata, omenjena v koprskem statutu iz

leta 1423/1668 v IV. knjigi, 1. poglavju (Margetić, 1993, 161), ki govori o tajnih stražarjih (*guardiani celati*), najlepše ilustrirajo zmedo s poimenovanjem mestnih vrat. Če bi bil to edini spisek 12 vrat, bi raziskovalce zavedel. Vrata: 1. Vrata sv. Martina (*Sancti Martini*), 2. Stolna vrata (*porta Domo*), 3. Vrata Zubenaga (*Zubenaga*), 4. Izolska vrata (*Insula/na*), 5. Vrata Bošadrage (*Buserdaga*), 6. Vrata sv. Petra (*Sancti Petri*), 7. Vrata sv. Tomaža (*Sancti Thome*), 8. Petronijeva vrata (*porta Petrorio*), 9. Vrata Busterla (*Busterla*), 10. Nova vrata (*porta Noua*), 11. Vrata Brazolo (*Brasolo*) in 12. Velika vrata (*Maiori*). Imena vrat pod št. 1, 4, 5, 6, 7, 8, 11 uporabljajo arhivski viri tako za vrata zunanjega kot notranjega obzidja. Stolna vrata (2) so novo ime. Verjetno označujejo vrata notranjega obzidja, ki so stala nad Kidričevo ulico. Poimenovanje Vrata Zubenaga, (3) po istoimenski četrti, se uporablja ponavadi za vrata v obzidju, ob cerkvi sv. Nikolaja, pa tudi za staro, prej imenovano, cerkvico nad "stolnimi" vrati. Imenovanje Nova vrata (10) se je uporabljalo za stara vrata notranjega obzidja, nad katerimi je stala cerkva sv. Marjete. Busterla (9) je

bilo poimenovanje za zunanja mestna vrata, medtem ko so par teh vrat na notranjem obzidju imenovali Nova vrata¹⁰ (10). Zaradi spreminjanja imen vrat smo prevzeli Naldinijevo¹¹ poimenovanje (Naldini, 2001, 112–121), ki se v veliki meri naslanja na Finijev načrt. Del poteka notranjega mestnega obzidja je jasen, čeprav o tem še ni zanesljivih najdb.¹²

REZULTATI

KOPRSKO OBZIDJE PRED BENEŠKO OSVOJITVIJO, 1279

Najzgodnejše obdobje Koprškega obzidja

Viri o nastanku mesta in njegovega obzidja so nezanesljivi. Pri lokaciji rimske Aegide si raziskovalci niso enotni, ali je ležala na otoku ali na kopnem. Ker za rimsko in bizantinsko obdobje ni arheoloških najdb na nekdanjem otoku, ki bi dokazovale organizirano gradnjo iz obeh obdobj, dajeta najzanesljivejše izhodišče za zgodnejše obdobje mestne zgodovine izjemno ugodne naravne danosti otoka za poselitev in Suićeva raziskava antičnih mest na vzhodnem Jadranu (Suić, 1976). Suić dokazuje za današnji Koper predantično poselitveno kontinuiteto utrjenega naselja na osnovi rimske pravne ureditve mest.

Dobra naravna reliefna oblika nekdanjega otoka s primerno oddaljenostjo od kopnega, strateška lega stičišča osrednje Evrope in Mediterana ter ugoden dostop do morja s Kraškega roba so predstavljali idealne pogoje za najzgodnejšo poselitev. Otok s primerno razdaljo od kopnega je nudil dobro varnost pred napadalci. Naravna reliefna oblika nekdanjega otoka je bila idealna za najzgodnejše oblike utrjevanja z visoko dvignjeno eliptično ploščadjo, ki jo je s treh strani obdajala nižja polica. Prvobitna oblika površja je bila tudi v podrobnejšem merilu razgibanosti terena odlično izhodišče za fortifikacijske principe v kasnejših obdobjih.

Na severu, najvišjem delu, kjer obala s klifnim robom strmo pada v morje, naravni teren tvori rahlo nagnjeno ploščad, ki se od ostalega dela otoka loči s strmo prelomnico. Pod prelomnico se je teren postopno spuščal proti južni obali otoka.¹³ Tako obliko so v davni imela utrjena gradišča, kaštelirji, zato je bil otok nedvomno privlačen že za najzgodnejše oblike pose-

litve. Tezo potrjujeta pomanjkanje najdb organizirane poselitve iz rimskega obdobja na otoku, medtem ko so te bile pogoste v okolici, ter antični vir, ki nekdanji Koper v rimskem obdobju imenuje *Aegida oppidum civium Romanorum*. Suić (1976, 28, 29, 34) postavi rimsko Aegido na otok in na osnovi diferenciacije rimske terminologije za mesta in naselja opredeli *oppidum civium Romanorum* kot utrjeno mesto na vzpetini, z lokalnim centrom in naseljem iz predrimskega časa, v katerem so prebivali rimski državljani s stalnim prebivališčem po rimskem pravu (rimska poselitev je razvrščena po hierarhiji državljskih pravic, ki jih je posamezno naselje ali skupina prebivalcev v njem lahko uživala). Suić (1976) na osnovi raziskovanja antičnih severnojadranskih obmorskih mest posebej opozori, da so rimski pisci z *oppida* označevali utrjena naselja Keltoev, Germanov in Ilirrov. Pravzaprav gradišča, v Istri pa kaštelirje. Zato si teh utrjenih naselij, imenovanih *oppida*, ne smemo predstavljati kot masivnih rimskih obzidij s stolpi, temveč v prazgodovinski fortifikacijski obliki gradišč.

Arhivski viri zanesljivo dokazujejo dostop s kopnega na otok v obliki lesenega mostišča (Caprin, 1905, 94–95): najzgodnejša je bila trojna fortifikacija lesenega mostu – ta je vodil na otok ob kopenskem vstopu na most, lesena trdnjava, predhodnica kasnejšega Levjega gradu, in predhodnik dviznega mostu, je bila običajna za obrambo pred dostopom na kolišča. V koprskem primeru bo posredne vire, ki namigujejo na starejšo utrditev, treba preveriti s pridobitvijo primarnih virov¹⁴ in arheološkimi dokazi.¹⁵

Nastanek obeh zidanih obzidij mesta ni znan. Notranje obzidje na prelomnici že Naldini leta 1700 obravnava po izročilu. Obzidji ločuje tako, da notranjemu pravi staro, prvotno. Na starih mestnih vratih so po razširitvi mesta do obale pričeli graditi cerkve. Naldini po cerkvah, zgrajenih na obokih starih prvotnih vrat, posredno obravnava obzidje in dvanajst mestnih vrat vzame kot ogrodje za sistematičen opis cerkva. Na osnovi vprašanja starosti cerkva na mestnih vratih notranjega obzidja poskuša ugotoviti starost zunanjega obzidja in preveriti verjetnost Manzuolijevega¹⁶ namiga o širitvi mesta izven stare utrditve na rob otoka (Naldini, 2001, 111). Ta je leta 1701 še vedno obkrožalo mesto z vsemi mestnimi vrati in je bilo tako dobro ohranjeno, da je zadnji beneški strokovnjak za trdnjave, poslan v Ko-

10 Pri imenu Nova vrata je treba biti previden, ker so tako nekoč verjetno imenovali le zadnja nastala vrata oziroma prenovljena vrata starega obzidja.

11 Naldini uporabi idealiziran sistem dvanajstih mestnih vrat koprškega obzidja za prostorsko lociranje opisanih cerkva.

12 Oziroma zato, ker ni bil nikoli dovolj resno sistematsko raziskan in zaradi težavnega dostopa na zasebna zemljišča.

13 Obala otoka se je skozi tisočletja spreminjala. Spreminjanje je bilo bolj intenzivno na južni in vzhodni obali. Vendar se je zunanje srednjeveško obzidje, ki je definiralo obalo otoka po Beneški zasedbi, spreminjalo skozi njegovo celotno zgodovino le še z "mini-maliziranimi" posegi.

14 Starejši grad na mostu, omenjen v Kroniki samostana sv. Nikolaja na beneškem Lidu (Manzuoli, 1999, 131).

15 Ob nedavnem utrjevanju cestišča s piloti na območju Levjega gradu je bila izgubljena priložnost, da bi o tem kaj več izvedeli.

16 Nicolò Manzuoli, pravnik in koprski zgodovinar iz 17. stoletja. Leta 1611 je izdal Novi opis Istre.

per oceniti mestno obzidje, predlagal njegovo saniranje in modernizacijo (Polcenigo,¹⁷ 1999).

Kljub temu da so leta 1700 imeli ohranjeno zunanje obzidje v celoti in velik del najpomembnejših točk notranjega obzidja, je že takrat edino zanesljivo povezavo s preteklostjo predstavljal Finijev načrt iz leta 1619.

Caprin postavi opustitev delovanja notranjega obzidja v čas, ko je Koper prešel pod oblast patriarhov. Po njegovem mnenju so zaradi potrebe po večjem prostoru podrli sveta vrata in obzidje iz obdobja bizantinske vlade (Caprin, 1905, 94–95) ter postavili novo obzidje skoraj na rob otoka (Caprin 1905, 99).

Trditev o porušitvi notranjega obzidja in mestnih vrat ne drži iz naslednjih razlogov.

Na najstarejšem ohranjenem mestnem načrtu iz leta 1619 sta v principu še vedno izrisani obe obzidji. Zunanje je narisano z debelino zidov in stolpov, notranje je označeno s sedmimi tlorisi starih mestnih vrat in simboli manjših cerkva.

Ob izidu Naldinijevega Cerkvenega krajepisa leta 1700 del cerkva nad mestnimi vrati še deluje. Živo je tudi izročilo, da so te cerkve zgrajene na starih mestnih vratih.

Glede na oba katastra mesta Koper (leta 1818 in 1819) so bila v tem času še ohranjena tri mestna vrata s cerkvicami nad njimi (Pretorska, Bošadraška in Nova vrata).

Rutar je konec 19. stoletja jasno povedal: "Koper je bil še do leta 1825 otok, katerega se je lahko obšlo v pol ure." in "Nekdaj je bilo mesto obdano z dvojnimi zidom in imelo dvanajst vrat, a sedaj so le še jedna ostala" (Rutar, 1897, 257).

Ostanke treh porušenih vrat si lahko še danes ogledamo.¹⁸ Na osnovi zgodnejših obdobij koprške fortifikacije lahko po Suičevi raziskavi (Suić, 1976) Plinijevo naselje Aegida zanesljivo postavimo na antični koprski otok. Oznaka *oppidum Histriae civium Romanorum Aegida* opredeljuje naselje kot utrjen lokalni mestni center na vzpetini s kontinuiteto tipa kaštelir. Starejša utrjena mesta so po osvojitvi deloma naselili rimski državljani in s stalno naselitvijo prinesli mestu posebne pravice. Ohranitev starega naselja z avtohtonim prebivalstvom in bivalna kontinuiteta na območju Kopra po rimski osvojitvi je lahko zanesljiv razlog, da na otoku še ni arheološko odkritih večjih arhitekturnih najdb iz rimskega in bizantinskega obdobja, medtem ko so povsod v okolici večje najdbe iz rimskega obdobja (rimske najdbe v Trstu in okolici dokazujejo celo nastanek novega mesta med omrežjem starih naselij).

Najstarejša poselitvena faza na koprskem otoku je povprečno meter debela kulturna plast s stavbnimi ostalinami in drobnimi najdbami iz republikanskega obdobja (1. stoletje pred našim štetjem, Cunja, 1989, 6).

Tudi pozno rimsko obdobje (4.–6. stoletje) je izpričano s številnimi drobnimi najdbami in nekaj temelji zidanih stavb. Zgodnje srednjeveško obdobje (6.–10. stoletje) je izpričano z dobro ohranjeno arhitekturo in s številnimi značilnimi predmeti bizantinskega vplivnega kroga (Cunja, 1989, 7).

Obdobje od l. 1186 do l. 1279

V tem času sta bili formirani že obe koprski obzidji, čakalo ju je le še spreminjanje, ki je trajalo do današnjih dni. Malo pred beneško zasedbo Kopra leta 1267 je prvi kapitan koprške komune Marino Morosini dobro utrdil mesto, kot pričajo pisni viri. Arhitekturno obliko obzidja iz obdobja "svobodne" mestne komune pred beneško zasedbo si lahko ustvarimo na podlagi takratnega koprškega mestnega pečata.

Sl. 2: Pečat koprške komune se je prvič pojavil na cesarskem privilegiju Konrada IV. leta 1251 (vir: Žitko et al., 1992, 59)

Fig. 2: The seal of the Koper Commune first appears on an imperial privilege granted to the town by Conrad IV of Germany in 1251 (source: Žitko et al., 1992, 59).

17 Giovanni Battista, grof Polcenigo, čigar družina je imela v posesti od 12. stoletja mestece Fanno z okolico in gradom.

18 A: Pretorska vrata imajo še toliko ostankov arhitekturnih konstrukcij v sosednjih hišah, da bi jih ob pomoči arheoloških izkopavanj lahko v veliki meri zanesljivo rekonstruirali. B: Bošadraška vrata imajo še nekaj razpoznavnih ostankov, vendar so pred nekaj leti večino teh odstranili, medtem ko so rušili hišo – v njej sta bili dve steni starih vrat. Da bi arheologom preprečili raziskave, so izvajalci na hitro uredili kanalizacijo, pretlakovali ulico in zgradili novo vogalno hišo na nekdanjem temelju opornika mestnih vrat. C: Najtežje so vidni ostanki Novih vrat. Tudi najboljše ohranjeni del Novih vrat so pred nedavnimi uničili z nadomestno gradnjo hiše.

Pečat koprške komune na cesarskem privilegiju Konrada IV. iz leta 1251 dokazuje arhitekturno tipologijo in oblikovno hierarhijo mestne fortifikacije. Abstrakten tip arhitekturnega elementa, upodobljen na mestnem pečatu, dokazuje poznane stavbne člene določenega obdobja. Na pečatu zanesljivo prepoznamo pravokotni – oglati vhodni stolp z mestnimi vrati, ki ima značilno zobato krono in tri vrste strelnic za hladno orožje v obliki odprtine med nadzidki prsobranov (povišan zidan zaslon za branilce na vrhu zobatega obzidja), znotraj zidanih prsobranov in v trupu stolpa. Ukrivljeni del zobcev v kroni osrednjega stolpa simbolno nakazuje najnovejšo modo gibelinskih merlojev.¹⁹ Manjši bočni stražni stolp za obrambo mestnih vrat v obzidju ima značilno zobato krono in strelnico v trupu stolpa. Na obzidju je prepoznavna značilna struktura gradnje in zobata krona s cinami, grajena po starem načinu.

Tako obzidje se je na delih, ki jih v kasnejših obdobjih niso spreminjali, ohranilo vse do renesanse.²⁰ Nad zobčastimi ostanki krone Morskih vrat, ki preprečujejo uspešno obrambo, se pritožuje še Polcenigo v zadnjem opisu koprškega obzidja iz leta 1701 (Polcenigo, 1999, 272), s čimer dokazuje obstoj tovrstne arhitekturne utrdbene tipologije do zadnje prezidave obzidja.²¹ Obzidje s konca obdobja 1186–1279 lahko na osnovi naših raziskav na terenu in arhivskih ter pisnih virov dokaj zanesljivo urbanističnoarhitekturno rekonstruiramo po naši mnemotehnični shemi.

Romansko obdobje do pozne romanike (1186–1250)

Dostop do mesta

Dostop s kopnega na otok je potekal po lesenem mostišču (Caprin, 1905, 94–95). Mostišče sta hipotetično varovala dva fortifikacijska objekta: lesen stolp ob vstopu in lesena trdnjava sredi mosta. Uporabljen princip utrditve mostišča, izveden v Kopru, je običajen za celotno obdobje obstoja fortifikacije naselij in objektov. Posebno značilnost je koprski obrambni arhitekturi dostopa v mesto dala dolžina mostišča, zaradi katere so bile utrjene točke (dvižni mostovi in varovane ovire) drugače razporejene.

Stik mostišča z mestom in kopenski vhod v mesto sta varovala lesen dvižni most in zidan vhodni stolp, štiri metre višji od obzidja (nekdanjo dimenzijo stolpa nakazuje rahel lom, približno na sredini boka Mudinih vrat). Bil je enako širok kot današnja vrata in še enkrat

višji. Imel je zobato krono s štirimi zidanimi prsobrani in nekaj plošč z oznakami mesta.

Kopenska mestna vrata (Muda)

Kopenska vrata, kasneje Mudina vrata, so imenovali star, še ne predelan vhodni stolp zunanjega obzidja.

Zunanje obzidje

Pri predstavitvi obzidja bomo najprej opisali zunanje obzidje, ker je lažje dostopno za raziskave in zato podrobno raziskano. Notranje obzidje je starejše, zato je tudi bolj skrito v mestni strukturi hiš in težje dostopno za raziskave. Potek notranjega obzidja poznamo podrobno le po glavnih utrditvenih točkah (mestnih vratih in nekdanjem urjenem prehodu) ter po nekaj segmentih, ki jih ni bilo mogoče dovolj zanesljivo raziskati zaradi ometov.

Jugozahodno obzidje

Do začetka zahodnega obzidja, kjer je podoben stolp branil veliki mandrač pristanišča, sta bila še dva stolpa. Prvi je bočno branil Velika vrata, drugi Brazzolska vrata. Stolpu Velikih vrat lahko sledimo v obzidju vse do njegove porušitve, nekje po letu 1820. Brazzolski stolp je ležal na lomu obzidja med obema sosednjima stolpoma. Ta stolp so podrli in obzidje zravnali v času renesanse, pred prvimi upodobitvami mesta in načrti (Fini, 1619). O njegovi prisotnosti pričajo pisni viri (Caprin, 1905, 172: stolpič Brazzuolo), lom obzidja, trg, cerkvena, ime mestne četrti Brazzol in vrata ter mandrač, ki ju je branil.

Med stolpi je bilo v tem času štiri korake visoko obzidje z zobato krono (visoko okoli sedem metrov in debelo tri čevlje, okoli meter). Po notranji strani obzidja je potekal obrambni hodnik, na kamnitih previsnih konzolah različnega tipa (manj pomembni segmenti obzidja so imeli ožji hodnik, širok tudi le 70 cm, Caprin, 1905, 103).

Zahodno obzidje

To obzidje je bilo za mesto izjemno pomembno, ker je varovalo veliko pristanišče. Njegov videz je dobro znan z različnih upodobitev, in ker je v zahodni steni Taverne ohranjen celoten profil obzidja. Zadnji dve predelavi sta nadomestili kamnite konzole nekdanjega ob-

19 Tudi žlebasti cina, skaligerska cina, lastovičji rep.

20 Severovzhodni trakt mestnega obzidja, od Izolskih vrat do Bošadraških stolpov, prikazan na Carpacciievi sliki iz leta 1516.

21 V Piranu so v sredini severnega zidu hiše ob mestnih vratih vzidani celo, lepo vidni, gibelinski merloji krone vhodnega stolpa Marzana, ki jih je težko nadzidati. Zato lahko tudi v Kopru pričakujemo tako najdbo v najvišjih delih v hiše vzidanih stolpov ali obzidij.

rambnega hodnika z betonskimi ometanimi ponaredki.²² Zahodno obzidje so varovali trije stolpi, zaključevala pa sta ga dva stolpa – severni peterokotni stolp zahodnega obzidja in južni pravokotni stolp s stranico, vzporedno obali mandrača.²³ Sredino zahodnega mestnega obzidja je varoval posebno pomemben vhodni stolp.

Morska mestna vrata

V sredini zahodnega obzidja je bil nameščen vhodni stolp. V njem so bila Morska mestna vrata, kasneje imenovana tudi Pristaniška vrata ali Vrata sv. Martina. Velik del zahodnega obzidja je ohranjen v steni na morski strani Taverne in v nadaljevanju tega zidu v hiši čez Kidričevo ulico.²⁴

Severozahodno obzidje

To obzidje se je začelo pri izbočenem vogalnem Musellskem stolpu in se zaključilo pri trdnjavi Belveder. Obzidje med obema utrdbama sta bočno varovala dva stolpa. Prvi, ob Muselskem, je bil zaprt pravokotni stolp,²⁵ drugi pa odprt pravokoten stolp, kasneje imenovan stolp sv. Nikolaja.²⁶ Mestno obzidje, od izbočenega Muselskega vogalnega stolpa do naslednjega stolpa, poteka poševno na jugovzhod, do polovice med obema trdnjavama, nato strmo zavije na severovzhod do poravnane linije trdnjav (obzidne linija se s konkavnim lomom prilagaja obliki prvotne obale). Ta segment obzidja se je z morske obale strmo dvigoval do pravokotnega stolpa. Kjer je poševno obzidje doseglo povezovalno os trdnjav, je stal pravokoten stolp. Na polovici med njim in Belvedersko trdnjavo je stal stolp sv. Nikolaja.

Trdnjava Belveder je edina v celoti ohranjena trdnjava koprške fortifikacije s kazematami.²⁷ Ta trdnjava konceptualno razpolovi severno mestno obzidje in zaključuje severozahodni obrambni trakt.

Severovzhodno obzidje

Poteka od trdnjave Belveder do severnega stolpa Vrat sv. Petra. Ker tega dela obzidja še niso uspeli predelati do najugodnejše ohranjene upodobitve mesta leta 1516, se nam je le-ta ohranil v predbeneški obliki.

Vittore Carpaccio²⁸ je naslikal leta 1516 oltarno sliko Madona na prestolu s svetniki. Sv. Nazarij drži v rokah model Kopra. Za model mesta je Carpaccio izbral najslikovitejši severovzhodni trakt obzidja. Izbrani segment je upodobljen premišljeno. Za slikarski motiv je izbran tisti del starega obzidja, ki simbolizira trajnost, s čimer je Carpaccio poudaril pomen mesta. Izbrani pogled iz čolna je rešil dva zahtevna slikarska problema: koprsko obzidje je zaradi razmerja med velikostjo mesta²⁹ in višino nemogoče narisati v dejanskih merah.³⁰ Carpaccio je v kompoziciji mestnega modela po izločitvi premasivne trdnjave Belveder lahko izdelal stolpe v pravih razmerjih. Dolžine obzidnih segmentov med stolpi je skrajšal le toliko, da je še vedno ohranil razpoznavno identiteto obzidja. Tako lahko na osnovi Carpacciovega modela sledimo današnjim ostankom obzidja na terenu od Belvederske trdnjave do nekdanjega zahodnega Bošadraškega stolpa.³¹

Staro obzidje je potekalo v ravni črti od Belvederske trdnjave proti vzhodu do ohranjenega ostanka obzidja na zaključku Vergerijevega trga (nekaj metrov vzporedno s škarpo trga proti parku) in vstopa v ulico Izolska

22 Arhitekt Forlati, ki je leta 1935 prenovil Taverno in ohranil v mestu večino koprskih arhitekturnih znamenitosti, je ohranil tri četrtnine originalnih kamnitih konzol, poškodovane pa nadomestil v okrasnem betonu. Vse originalne konzole so razne predelave uničile. Zadnji ostanki originalne konzole so fotografsko dokumentirani.

23 Severni stolp in vogalni severozahodni stolp so kasneje Benečani združili v trdnjavo – bastion, imenovano *Forte Musella* (Polcenigo, 1999, 269). Trdnjavo so naredili z znižanjem obeh stolpov do obzidja, izdelavo kazemat v središču in polnjenih ploščadi. Zmešnjavo okrog te trdnjave je povzročilo poimenovanje po vogalnem območju obale, imenovanem Musella, in kasnejšem imenu tega bastiona, Tiepolo. Potekala je od peterokotnega stolpa do stolpa sv. Nikolaja. Zato so tudi pri naslednjem, proti vzhodu stoječem Muselskem stolpu, iskali trdnjavo.

24 Del obzidja, od te hiše do peterokotnega stolpa, so po zasedbi Benečani porušili (Caprin, 1905, 100). Ko so ga ponovno sezidali, je bilo slabše kakovosti (O tem priča obzidje različne debeline na odseku od vrat Morskih vrat do peterokotnega stolpa trdnjave Tiepolo.).

25 Za preoblikovanje tega stolpa iz starejše v novejšo obliko, ki dokazuje način pretvarjanja koprške fortifikacije, obstaja koncept načrtovanja pretvorbe. Dve varianti načrta in tehnično poročilo – ASV, 12 in 13.

26 Lega stolpa je znana. Izhodiščno obliko bočnega stolpa za varovanje mestnih vrat pred pretvorbo v cerkev lahko dokažejo le arheološke raziskave. Staro obzidje, od stolpa do Belvederske trdnjave, leži v bližini osi Belvederske ceste.

27 Kazemate so obokani prostori v utrdbah, ob obzidjih in okopih, namenjene so za zaščito posadke, namestitev topov in hrambo bojnih zalog. Zaradi predelav iz zadnjih obdobij utrjevanja Kopra in spremembe trdnjave v razgledno ploščad ni mogoče zanesljivo in natančno določiti najstarejših razvojnih faz do arheoloških raziskav zasutih nadstropij nad kazematami.

28 Znameniti beneški slikar (približno 1460–1525/6).

29 Primerjava: koprsko obzidje je obsegalo 2525 m, medtem ko je obseg dubrovniškega obzidja 1940 m.

30 Na pročelju mesta, v merilu, bi obzidje videli kot komaj zaznavni trak. Zato so panorame mesta narisane v popačenih razmerjih.

31 Velik del ohranjenega stolpa so podrli v Luki Koper, da so lahko na njegovem mestu postavili manjši skladiščni objekt. Tudi ta je že podrt.

vrata. Tu je bil prvi stolp Carpacciove slike.³² Če sledimo obzidju Izolskih vrat, pridemo kmalu do loma, kjer je stal drugi stolp. Tretji stolp, za bočno varovanje Izolskih vrat, je stal v sečišču obzidja z Dellavalijsko ulico. Tik pred obzidjem v škarpi niza hiš Izolskih vrat so stala Izolska vrata. Od tod je obzidje ohranjeno do zahodnega stolpa Bošadraških vrat. Najprej poteka v ravni črti do loma na sever, ki se zaključi v nekdanjem stolpu, ki je bil že na ravnini gladine morja. Od zahodnega Bošadraškega stolpa se je obzidje nadaljevalo proti vodnemu stolpu, najprej v ravni črti do mestnih vrat, za njimi pa se je zlomilo na severovzhod, do vzhodnega Bošadraškega stolpa.³³ Od vzhodnega Bošadraškega stolpa do severnega stolpa, Vrat sv. Petra, ki je ohranjen v hiši št. 33, a je obzidje poznano le iz Carpacciove slike, Polcenigovega poročila in dveh najstarejših mestnih načrtov, brez opore v materialnih najdbah na terenu v obstoječih strukturah mesta ali arheoloških najdb, lahko govorimo le hipotetično.³⁴ Prav tako ima Polcenigo skoraj stoletje za tem s severovzhodnim delom mestnega obzidja težave (Polcenigo, 1999). Že tako zahteven del obzidja so pričeli mejaši predelovati na najrazličnejše načine, z naslanjanjem hiš in vrtnih zidov na obzidje ter odpiranjem obzidnih vrat za dostop do improviziranih pristanov. Polcenigo ostanek prvega od dveh stolpov imenuje Izbočen vogal samostana sv. Ane, drugega pa Stražni stolp sv. Ane.

Carpacciova slika v primerjavi z drugimi renesančnimi upodobitvami obzidja in Polcenigov opis obzidja dokazujeta, da je "Bošadraški" del obzidja ostal grajen po starem do njegove porušitve. Na znameniti sliki je zaključek krone obzidja in stolpov zaključen z zobatimi cinami.³⁵

Vzhodno mestno obzidje

Vzhodno mestno obzidje poteka na Finijevem načrtu (ASV, 6) od severnega stolpa Vrat. sv. Petra v ravni črti

poševno v jugovzhodno smer do Munijskega stolpa (Star stražni stolp so po uvedbi smodnika izkoristili za skladišče municije in orožja. Na Finijevem načrtu se stolp že imenuje "Munijski". V njegovi neposredni bližini pa je tudi strelišče *Del mare Bresaglio*). Na Rubertinovem načrtu (ASV, 17) je bil med mestnimi vrati in Munijskim stolpom postavljen še en manjši stolpič, verjetno manj pomemben.

Jugovzhodno mestno obzidje

Ta segment poteka med stolpom Mudinih vrat in Munijskim stolpom. V preteklosti sta tam stala nedvomno še dva stolpa. Dva stolpa je narisal Rubertini, Fini je leto prej narisal na tem segmentu obzidja en lom in dvoje vrat. Letter (ASV, 9) je ta del obzidja obeležil leta 1778 z dvema izstopajočima lomoma, ki pojasnita tudi Polcenigovo poročilo tako, da izbočenega vogala in izbočenega dela obzidja ne razumemo kot isti lom.³⁶ Z obravnavo jugovzhodnega segmenta mestnega obzidja smo zaključili obhod najstarejše faze zunanjega obzidja.³⁷

Notranje mestno obzidje

Notranje mestno obzidje, na prelomnici, je v obdobju romanike, pred beneško zasedbo leta 1278, bilo že močno predelano v mestno tkivo,³⁸ o čemer lahko sklepamo po odsotnosti kakršnihkoli omemb notranjega obzidja v številnih dopisih med predstavniki mesta in beneškim senatom. Nepredelani stolpi notranjega obzidja so izgledali kot Patriarhov stolp na Carpacciovi sliki, ki ima streho, v kroni stolpa pa štiri cine in tri strelnice. Čeprav se je notranje obzidje ohranilo v mestni strukturi do danes, o njem vemo malo. Skriva se v zasebnih škarpah, vrtovih in hišah, nedostopnih raziskovalcem. Mesto ni nikoli sistematsko raziskalo notranjega obzidja, ker odgovorni za razvoj mesta niso nikoli

32 Fotografije zadnjih ostankov stolpa vidimo na treh koprskih razglednicah. Na dveh je v ozadju spomenika Feliceju Bennatiju, postavljenem okoli leta 1926, tretja razglednica, iz leta 1914, s pogledom na skladišče soli, imenovano *Riva dei Cantieri*, pa prikazuje stolp in njegovo bočno obzidje še v originalni višini, do venčne police, kakor ga je opisal Polcenigo.

33 Do tu je obzidje znano tako iz Carpacciove slike, Polcenigovega poročila, ostankov na terenu in arheoloških izkopavanj. Do porušitve obeh stolpov (zahodnega v drugi polovici dvajsetega stoletja in vzhodnega leta 1820) je ta del ostal ohranjen v najstarejši obliki. V severni steni hiše na Ribiškem trgu 7 je obzidje ohranjeno v celotni višini (5,80 m) in v vrtnem zidu (90 cm).

34 Ta predel obzidja je bil zapleteno zgrajen, zato je povzročal težave že starim strokovnjakom za utrdbe. Na Finijevem načrtu se vidi predhodni izbrisani izris. Rubertini je že leto za Finijem drugače izrisal predel (pozabil je na značilni konkavni lom obzidja, ki očitno spremeni njegovo smer in ga spusti proti morju).

35 Med cinami – nadzidki ali pred njimi, v posebnih kamnitih ušesih, so bile *falade* okoli horizontalne osi vrteča se lesena oknica, ki zapira strelno lino in ščiti branilca obzidja pred puščicami.

36 Značilni konveksni lomi starih obzidij, označeni v renesansi in baroku, so praviloma ostanki starih porušanih stolpov, predelani za novo ognjeno orožje.

37 Zanesljiva je rekonstrukcija zahodnega in severnega obzidja ter treh četrtin jugozahodnega obzidja. Jugovzhodni segment obzidja in vzhodno obzidje sta na terenu poznana po nekaj glavnih najdbah in predstavljata večino teh delov obzidja. Na terenu ni nobene zanesljive opore med stolpom sv. Petra in vzhodnim Bošadraškim stolpom.

38 Ostanki stolpov iz najzgodnejših obdobj so že predelani v romanske hiše.

znali uveljaviti prednosti preteklosti za razvoj sodobnosti.³⁹

Staremu notranjemu mestnemu obzidju lahko sledimo od prvega koprškega načrta (Fini), preko Naldinijevih opisov cerkva nad mestnimi vrati, franciscejskega katastra iz leta 1818, katastra Luigija Strade iz leta 1819, vse do današnjih ostankov vrat na terenu. Staremu notranjemu obzidju na prelomnici lahko sledimo po notranjih mestnih vratih. Po teh vratih so stari Koprčani največkrat poimenovali tudi vrata na zunanjem obzidju, zato je pri imenih vrat potrebna previdnost.

Opis notranjega obzidja bomo pričeli pri notranjih vratih Muda v smeri urinega kazalca. V današnji Dapontijevi ulici na vrhu strmine so bila vrata ob stari cerkvi *San Piero*.⁴⁰ Po Dimnikarski in Župančičevi ulici pridemo na križišču s Čevljarsko ulico in Gortanovim trgom do območja Velikih vrat, kjer je stala cerkev sv. Klemna (*San Clemente*). Če nadaljujemo pot po Župančičevi ulici, je obzidje potekalo vzporedno z njo, na prelomnici police mesta. Na zaključku Župančičeve ulice je portik romanske hiše s stolpom nad ulico. Arhitekturna zasnova tega portika je značilna za predelana stara mestna vrata.⁴¹ Ohranjen prehod v nekdanji stolp je na začetku portika, čeprav je portal iz kasnejšega obdobja kot sama stavba. Nasproti zazidanega vhoda na drugi strani portika je niša za razsvetljavo. Stolp dokazujejo tudi mere, predvsem višina do venca 10,35 m (6 korakov), to je dimenzija starih stolpov do stojišča krone. Iz tega portika smo po bližnjici prišli do obale, mimo cerkvice sv. Odorika in mestnih vrat Brazzol.⁴²

Iz Župančičeve ulice naravnost skozi portik pridemo do Kettejeve ulice ob Servitskem samostanu in do nekdanje samostanske cerkve ter po Budicinovi ulici do križišča s Kidričevo in Glagoljaško ulico. Tu so v pročelju hiše (Kidričeva ul., št. 25) stala stara mestna vrata, nad katerimi je bila cerkev.⁴³ Od teh vrat se je staro

notranje obzidje nadaljevalo vzporedno z Glagoljaško ulico do kvadratnega stolpa na zunanem obzidju, kjer se je zaključil njegov jugozahodni del.

Druga polovica notranjega obzidja se je pričela z Izolskimi vrati. Ob vstopu skozi zunanja mestna vrata smo pred seboj zagledali stara Izolska vrata notranjega obzidja s portikom, ki je imel dva oboka, na katerih je bila zgrajena cerkev sv. Sofije.⁴⁴

Od tod se je obzidje nadaljevalo po zaključku starega niza hiš v Izolskih vratih do romanske hiše (Bošadraga št. 1, nasproti stare krušne pekarnje). Notranje obzidje je nato potekalo med Pekarniško ulico in Bošadraško ulico do portika notranjih Bošadraških mestnih vrat. Na obokih teh mestnih vrat je stala cerkev sv. Lovrenca in sv. Donata.⁴⁵ Obzidje se nadaljuje ob Ulici pri vodnjaku⁴⁶ in nato ob ulici, imenovani Ob strelskem jarku, ter Gasilski ulici do nekdanjih vrat sv. Petra, nad katerimi je bila zgrajena cerkev sv. Štefana. Obzidju sledimo naprej ob Kmečki ulici, vse do nekdanjih Vrat sv. Tomaža z istoimensko cerkvijo. Le-oni se nadaljuje ob Obzidni ulici do Pretorskih vrat, nad katerimi je bila cerkev Vseh svetih.⁴⁷ Obzidje je nadalje potekalo ob Sabinijevi ulici, kjer je tudi vidnih nekaj ostankov. Na katastru Luigija Strade iz leta 1819 lahko v južnem podaljšku parcele *Collegia dei nobili* (današnja italijanska gimnazija) vidimo stolp notranjega obzidja, ki so ga najprej delno spreminjali, nekje do leta 1912, in ga dokončno uničili z novim prizidkom stavbe. Na sredi Sabinijeve ulice je strm prehod v Kolarsko ulico. Obrambni značaj leta 1964 podrte, v gotiki predelane, hiše v Kolarski ulici lahko zasledimo v literaturi. Upodobitev te hiše v Caprinovi knjigi (Caprin, 1905, 282) nam še kaže v balkon predelan lesen obrambni hodnik (hurdo) za nadzor dostopa in prehoda. Na fotografiji v Bernikovi knjigi (Bernik 1968, 88) pa so v pročelju le ostanki brunčnic odrezanega balkona.⁴⁸ Obzidje se nadaljuje po prelomnici Sabinijeve

39 Prav poudarjanje vsebinskega dela in programskih prioritet, češ da gre pri novostih za človeka in dejavnosti, ne za zidove, je špekulacija, ki zanika človeka. Saj so naši predniki tudi ljudje.

40 Označitev lege cerkve po Finijevem načrtu. Ob opustitvi cerkva pri- ali nad mestnimi vrati so ponavadi vzdali obeležje, ki naj bi ohranilo spomin na nekdanjo cerkev. Na zaključku Dapontijeve ulice je tako obeležje vzdano v hišo.

41 V katastru prepoznamo značilen arhitekturni tloris za dostop v stolp.

42 Od tod je bil ob podiranju vrste hiš v Ulici starega gledališča leta 1939 odnesen tabernakelj iz leta 1652 in bil vdolan v pročelje hiše na Valvasorjevi ulici št. 9, na nasprotni strani Perkavčeve hiše.

43 Fini je za označitev teh vrat in cerkve narisal simbolni načrt nad ulico. Ker je označitev neimenovana in ker so arhivski viri nejasni, so to lahko stara Zubenaška vrata, stara cerkev sv. Nikolaja, pa tudi Stolnična mestna vrata. Istoimenska vrata in cerkev (Musellska) najdemo tudi na zunanem obzidju, po starem poimenovanju severozahodnega roba mesta (od današnjega Ukmarjevega trga do trdnjave Belveder).

44 Naldini pravi, da je ta cerkev ena najstarejših cerkva, zgrajenih za zaščito mesta (Naldini, 2001, 112).

45 V spomin na nekdanjo cerkev je ohranjen oltar in slepo okno, v katere m je bila freska s podobo cerkve in spominskim napisom – zaradi propadanja ometa je napis nečitljiv. Malo kovinsko zvonico so odstranili pred nedavnim. Ohranjen je tudi del opornika, na katerem je stal obok mestnih vrat.

46 V pročelju hiše v Ulici pri vodnjaku, št. 4, je pod odpadajočim ometom viden ostanek zidne strukture obzidja.

47 Ta vrata imajo največ originalnih ostankov. Ohranjena sta oba nosilna opornika za loke, na katerih je stal obok in skupina drobnih detajlov, ki nakazujejo nekdanjo višino prostorov nad oboki. Spomin na nekdanjo cerkev ohranja kapelica.

48 Višina brunčnic v razmerju do prehoda nazorno kaže način nadzora in staro obliko zapiranja prehoda s spustno rešetko. Ta je bila na notranji strani prehoda, z vidnimi špicami rešetke do višine dna loka. V Kolarski ulici je ohranjen del obzidja v vrtnem zidu.

ulice do Ulice talcev, kjer so stala Nova vrata s cerkvijo sv. Marjete na oboku vrat. Naldini je prvotno izgradnjo cerkve na teh mestnih vratih postavil v prva stoletja po izgradnji vrat (Naldini, 2001, 117).⁴⁹

Nova vrata so ena od treh ohranjenih mestnih vrat notranjega obzidja, izrisanih na obeh katastrskih načrtih iz leta 1818–1819.⁵⁰

Obzidje se je nadaljevalo po prelomnici Dimnikarske ulice, in sicer vse do Dapontijeve ulice, kjer se naš opis sklene.

OBZIDJE PO BENEŠKI OSVOJITVI KOPRA LETA 1278

Romansko in gotško obzidje (do ok. l. 1420)

Po osvojitvi Kopra leta 1278 so Benečani zahtevali podrtje dela obzidja na severozahodnem vogalu mesta, ob pomolu, kjer so lahko pristajale velike galeje (Caprin, 1905, 99).⁵¹ Raziskovalci mestne zgodovine so zama poskušali ugotoviti, koliko in kje so obzidje porušili in kdaj so ga ponovno obnovili. Brez sistematičnih raziskav obzidja so različna mnenja le ugibanja. Iz arhivskih virov so poznana vsa tri pristajalna mesta galej (ASV, 6; Caprin, 1905). Ob severozahodnem pomolu so pristajale največje galeje. Ob izgradnji Levjega gradu, takoj po osvojitvi mesta in podrtju dela obzidja, je na njegovem pomolu lahko pristalo vzporedno štirinajst galej (Caprin, 1905, 93).⁵² Ob mandraču na Vojkovem nabrežju je bil izoblikovan poseben trozobi pomol za prečno pristajanje dveh galej z nizkim ugrezom (ASV, 6; DAT, 1 in 2).

Pregled beneške fortifikacije Kopra v letih 1278–1797 pokaže na poseben odnos dveh pomorskih mest. Benetke so v utrjevanje Kopra vlagale kar se da malo sredstev. Po eni strani zato, ker je bil Koper velik za srednjeveško mesto⁵³ in zato v zgodnjem obdobju beneške zasedbe nevaren konkurent Benetkam, po drugi pa, ker je simbolično kot glavno mesto predstavljal Istro.

Glavni razlog za skromna vlaganja v koprsko utrjevanje pa je tičal v razliki v strateških konceptih obeh mest. Trditev lahko izpeljemo iz primerjave fortifikacije obeh mest, spremljanja dopisov med beneškim senatom in koprskimi predstavniki ter poročil ekspertov za obzidja (na primer Polcenigo, 1999, 269, pripisuje posebno vlogo obzidju, zaščitenem z morjem). Benetke so kot pomorska trgovska velesila zagovarjale strategije aktivne obrambe, saj morje okrog otoka ščiti mesto bolje kot kakršno koli obzidje, če ima dobro urejeno aktivno obrambo z bojnimi ladjami. Koper, ki so mu število galej določali Benečani, pa je svojo strategijo gradil na tistem, kar mu je preostalo, pasivni obrambi z obzidjem.

Vendar so Benetke ob zasedbi Kopra vseeno popolnoma zaupale svoji strategiji ne novo osvojenemu glavnemu mestu istrske province. Zato je senat poleg rušitve obzidja na strateških mestih ukazal Tommasu Grittiju in Pieru Gradenigu izgradnjo močne beneške trdnjave na edinem kopenskem dostopu v mesto, lesenem mestu. Trdnjavo, imenovano Castel Leone, so Benečani imenovali tudi ključ mesta in Istre (Caprin, 1905, 94).

Trdnjava je bila zgrajena na kolišču starejše trdnjave. Tam so s piloti in nasutjem postavili trojno kamnito ploščad (kot podstavek). Na osrednji ploščadi so postavili trdnjavo iz beneške opeke, skozi katero je potekal dohod v mesto. Na obeh straneh je bil dodatno zavarovan z dviznim mostom.⁵⁴ Ostala dva podstavka sta služila pristajalni ploščadi za galeje. Proti vzhodu je bil manjši pristan za manjše galeje z nizkim ugrezom, na zahodni strani trdnjave pa je stala pristajalna ploščad za večje galeje (Caprin, 1905, 93).

Prvotni arhitekturni koncept trdnjave je bil kljub navidezno enostavnemu videzu tako zapleten, da številne upodobitve niso uspele zanesljivo predstaviti zgradbe.

Zapletenost gotskega tlorisa je v osnovi štirih vogalnih stolpov, ki izstopajo iz kvadratne zasnove le na mestni in kopenski strani ter tako razdelijo kvadratni tloris na dveh izstopajočih straneh (glavni pročelji) v kompozicij-

49 Kronik iz časa, ko so postavljali cerkve nad mestna vrata, ni. Te cerkve so skozi stoletja propadale. Nekatere manj pomembne so začasno ali trajno opustili, druge pa so sčasoma prenovili – ko so dobili novega donatorja. Prenovljene cerkve so ob prevzemu posvetili. Tako so se ohranile letnice posvetitev iz kasnejšega obdobja, ko so kronike že redno spremljale dogajanje.

Po beneški osvojitvi Kopra je pomenila gradnja cerkva na vhodnih stolpih starih mestnih vrat prikrito fortifikacijo mesta, zato bi bile te nedvomno zabeležene v beneških arhivih. Gradnja cerkev je sicer uničila del stare fortifikacije, vendar jo je istočasno zaradi pomembne namembnosti zavarovala, ker so se kolonizatorji izogibali rušitvi simbolnih stavb. Škof Naldini nam posredno pojasni stavbni razvoj cerkev nad mestnimi vrati.

50 Na terenu pozorni opazovalec še danes prepozna del ostankov. Sistematična raziskava bi lahko razkrila skrivnost teh vrat, kljub temu da so del ostankov pred nedavnim uničili z nadomestno novogradnjo.

51 Benečani so od vsakega premaganega mesta v pogojih predaje le-tega zahtevali porušitev obzidja na najpomembnejšem delu. Tržačani so se zaradi takih pogojev, uničenja trdnjave ob obali, zažiga bojnih ladij in izročitve dvanajstih talcev, mestnih veljakov, leta 1280 raje obrnili na goriškega grofa Alberta in oglejskega patriarha Rajmunda in se tako uspešno ubranili Benečanov.

52 Ob izgradnji gradu je bilo morje globoko trinajst beneških čevljev (4,5 m). Prav zaradi izgradnje gradu in predelave lesenega mostiča a v nasip se je pričelo zamočvirjanje Stanjonskega zaliva – Škocjanski zatok.

53 Koper ima še danes na nekdanjem otoku tisoč hiš, čeprav jih je bilo veliko porušeni pod italijansko kraljevino, v habsburškem obdobju, za časa Ilirskih provinc, pod Jugoslavijo in tudi v novi Republiki Sloveniji. Velikost mesta dobro ilustrira tudi primerjava obsega zunanjega mestnega obzidja z že omenjenimi obzidji pomembnih obzidanih mest (na primer Dubrovnika).

54 Kasneje so dvizni most proti mestu opustili.

sko tretjino.⁵⁵ Polkrožne izbokline v nadstropju so zaradi poševne širitve proti tlem ustvarjale na obeh čelnih straneh trdnjave videz vogalnih stolpov (rondell), na bočnih straneh pa videz visokih, poševnih podstavkov.

Novozgrajen Levji grad je imel na vrhu namesto strehe obrambno ploščad, obrobjeno s cinami. Na obeh straneh trdnjave so bile v središču pročelja cine združene v povišano atiko (povišan del sredine pročelja) in odebeljen obrambni zid. V nadstropju nad potjo sta bila dva dvoriščna atrija. Pod dvoriščem so bili nameščeni vodni rezervoarji.

Trdnjava je (1279–1820) v petsto enainštiridesetih letih obstoja doživela številne predelave. Kljub temu, da so se je Koprčani želeli "znebiti", posebno v obdobju, ko jo je vlaga že močno načela, senat ni nikoli popustil in je pošiljal vedno nove specialiste, da bi jo "rešili".⁵⁶

Leta 1809 so habsburški topovi zadnjič obstreljevali Levji grad, v katerem so bili Napoleonovi vojaki (Caprin, 105, 98). Trdnjava je bila po obstreljevanju vsa "cvetoča in olupljena", vendar je vzdržala vse pritiske. Pred odstranitvijo so jo poskušali habsburški vojaki minirati, a so jo lahko zaradi trdoživosti dokončno odstranili šele s šestmesečnim ročnim delom bataljona lovcev leta 1820. Poseben pomen trdnjave prikazuje kataster mesta iz leta 1912 (Kataster, 1912), na katerem je le-ta s črtkano lego še vedno označena – čeprav že nekaj časa podrta.⁵⁷

Spinellijev načrt restavriranja Levjega grada iz leta 1678, ohranjen v pogledu pročelja, obrnjenega proti mestu in tlorisa trdnjave, zanesljivo kaže staro obliko – pred predelavo arhitekture trdnjave s streho (ASV, 15 in 16).

Po koprskem uporu beneškim oblastem leta 1348 so Benečani v Kopru, na osnovi štirih odločb senata leta 1349, uredili drugo beneško utrdbo Musella. Predvojni raziskovalci so zaman iskali podatke o tem, na katerem mestu so zgradili trdnjavo (Caprin, 1905, 100).

Zmešnjava okrog trdnjave Musella je nastala zato, ker se je celotni severozahodni rob mesta imenoval Musella, in zato, ker je Polcenigo leta 1701 imenoval "torrione Musella" utrdbo, ki jo je Fini označil leta 1619 kot "Ballovarado Tiepolo Terrapienato".

Za utrdbo Musella iz leta 1348 je bil izbran kvadraten stolp ob podrtem delu obzidja, da je v vsakem trenutku, pod zaščito, omogočil izkrcanje beneških posadk na kopno in dostop v mesto skozi odprtino. Iz istega razloga je bila na vsaki strani odprtine zgrajena neke vrste ploščad, ki jo vidimo na originalnem Finijevevemu načrtu.

Zahteva za izgradnjo utrdbe na "musellskem" vogalu leta 1413 ni bila uresničena.

Leta 1516 je bilo zahodno obzidje in obzidje južno do municijskega stolpa, ki je ostalo v nespremenjeni stari obliki, že renesančno predelano. Nespremenjen je na severozahodnem odseku obzidja ostal le stolp med sv. Nikolajem in trdnjavo Tiepolo, medtem ko sta bila ves severovzhodni trakt obzidja in vhodno mestno obzidje leta 1516 še v obliki iz časa pred beneško zasedbo.

Renesančno obzidje (1420–1600)

Čeprav je trajalo renesančno obdobje od leta 1420 do 1600, lahko na koprskem zunanem obzidju na osnovi dobro zastopanih arhivskih virov renesanso zasledimo že prej.

Dovolj zanesljivo arhitekturno predstavo videza celotnega zunanjega obzidja iz tega obdobja lahko dobimo šele na osnovi dveh najzgodnejših upodobitev mesta (Carpaccio, 1516, model Kopra v rokah sv. Nazarija z oltarne slike Madona na prestolu s svetniki; slika Panorama Kopra "Inter utrumque tuta", 1589) in dveh načrtov (ASV, 6, načrt mesta; ASV, 17, načrt mestnega obzidja). Za podrobno arhitekturno rekonstrukcijo spreminjanja obzidja v beneškem obdobju (1279–1797) in iskanje skritih ostankov na terenu pa je nujno tudi poznavanje vsega razpoložljivega zgodovinskega in sodobnega arhivskega gradiva o mestu, poznavanje značilnosti beneških oblik fortifikacije in raziskav z meritvami na terenu.

Beneški senat je v fortifikacijo mest usmerjal svoje najboljše arhitekte. Zaradi velikega obsega ozemlja Beneške republike in maloštevilnih specialistov so predstavniki senata delili naloge po učinkovitosti posameznikov v skladu s pomenom, zahtevnostjo problematike in nujnostjo nalog. Arhitekti so izboljševali in posodabljali obrambo mest po svojih najboljših močeh, v skladu z možnostmi Beneške republike. Naloge so reševali na dva načina: najprej so predlagali drznejše, dražje naloge, če ni bilo možnosti za njihovo realizacijo, pa so se spopadli z zahtevnejšo, a cenejšo rešitvijo. Prvo obliko je na neposredni meji Republike s Habsburžani (v Palmanovi, leta 1593) realiziral arhitekt Vincenzo Scamozzi v obliki idealnega obrambnega mesta zvezdaste tlorisa.⁵⁸

⁵⁵ Geometrijsko tretjino so razbili zidovi, pomaknjeni proti prehodu.

⁵⁶ Caprinovi opisi načinov reševanja zgradbe in njenega statičnega utrjevanja z vezmi (Caprin, 1905, 95) so bili izjemno sodobni in učinkoviti. Po desetletjih opustitve te metode je bil zaradi protipotesne učinkovitosti postopek z vezmi ponovno uveden v naj-sodobnejšo prakso.

⁵⁷ Lego trdnjave so morali poznati tako zaradi ugotavljanja trdnosti terena kakor tudi zaradi strateških razlogov.

⁵⁸ Tako je arhitekt Vincenzo Scamozzi v letih 1593–1595 uresničil idealno beneško mesto Palmanovo (*Palma nuova*) na meji s Habsburžani. To utrjeno beneško mesto najbolje dokazuje in pojasnjuje odnos beneških dožev in senata do utrjevanja istrskih mest.

Benetke so v odnosu do istrskih mest v prvem obdobju po osvojitvi zavirale fortifikacijo iz strateških razlogov, kasneje pa so nad Istro uveljavljale svoje ekonomske interese. Vodilno vlogo v istrskih mestih je obvladovalo beneško plemstvo, ki je skupaj z beneškim senatom določalo, v kaj lahko vlagajo mestna sredstva, pridobljena od cestnin, mostnin, davkov, raznih glob in prispevkov iz Benetk. Senat iz Benetk je na prošnjo Kopčanov za financiranje popravil obzidja pošiljal strokovnjake za utrdbe, postopke je zavlačeval in dovoljeval malenkostna popravila, vse dokler niso zunanji osvajalci ogrozili beneške posesti. Tedaj so fortifikacijski postopki stekli hitro in učinkovito. Bogati arhivski viri, predvsem dopisi med Koprom in Benetkami, ki jih predstavita Caprin in Smole, kažejo, da je senat posvečal največjo vlogo Levjemu gradu, poti na otok, preprečevanju zamočvirjanja Stanjonskega zaliva in urejanju glavnih pristaniških naprav. Struktura dopisov odobritev investicij kaže, da je senat raje podpiral tista nujna dela, ki so istočasno z reševanjem problemov prinašala večje prednosti pomorski trgovski republiki (Caprin, 1905; Smole, 1957).

Na koprskem obzidju je Alvise Brugnoli leta 1554 po arhivskih virih spretno predelal in povečal trdnjavo Belveder (*Baluardo del Belvedere*, Caprin, 1905, 106),⁵⁹ vendar natančen način prenove ni znan.

Zaradi srečnih okoliščin sta ohranjeni obe Paulacijevi varianti prenove utrdbe (*Torre Musella*, 1683) ob trdnjavi Tiepolo. Predlagana variančna postopka prenove z razširitvijo in izvedbo bastije – Baluarda detajlno pojasnjujeta renesančno metodologijo predelave fortifikacije v Kopru.⁶⁰

Na ta način je bilo na izpostavljenih mestih staro koprsko obzidje predelano v renesančno obzidje. Del stolpov je bil znižan do obzidja, nekateri pa so bili delno porušeni in predelani v izpostavljen nasipan vogal obzidja. S preostanki porušene nadobzidne gradnje so utrdili vznožje stolpov in obzidje – na izpostavljenih mestih, s posebnim opornim renesančnim zidom – eskarpo, ki je ojačila obzidje pred topovskimi krogli. Nekdanje zobčaste celine krone obzidja so predelali v strnjen prsobran s pozidavo strelnic, v katerih so pustili strelna lino.

Južna trdnjava zahodnega obzidja (*Forte terrapienato*), imenovana tudi *bastione del porto*, je bila v renesansi preurejena z znižanjem stolpa do obzidja, ureditvijo obokane *kazemate* (obokana zaklonišča v

trnjavi za zaščito posadke in shrambo streliva), izdelavo kotne kurtine (it. *Cortina*, to je vezni zid in prostor okopa za obzidjem med stolpoma ali nasutih ploščadi za utrdbami) med skladiščem soli in vzhodno steno stolpa ter nasipom v topovsko ploščad.

Stolp Vrat sv. Martina je bil znižan malo nad obzidjem.

Severna trdnjava *Tiepolo baluardo terrapienato*, imenovana tudi bastion, je bila predelana z nižanjem dveh stolpov do obzidja (peterokotni in trapezni vogalni stolp), v nasipano topovsko ploščad, ki jo je omejevala na notranji strani trapezna kurtina. Pri zadnjem urejanju križišča ceste ob Ukmarjevem trgu, Belvederske ceste in Kopališkega obrežja, so arheologi odkrili nekaj metrov temelja in sredinskega obzidja trdnjave Tiepolo in s tem potrdili našo hipotetično lego trdnjave.⁶¹ V povprečju en meter visoko obzidje so Habsburžani leta 1818 ob podiranju trdnjave na najnižjem delu ohranili in ga uporabili za utrditev nasipa dveh, takrat na novo zgrajenih, cest (Belvederske ceste in Kopališkega nabrežja).

Za predelavo Muzelskega stolpa (*Torre*) je ohranjen Paulacijev načrt iz leta 1683, v katerem je stolp znižan do obzidja in nasipan.

Francesco Paulaci je leta 1683 izdelal dve varianti načrta za sanacijo in posodobitev severozahodnega trakta obzidja (ASV, 12 in 13). V prvi varianti namesto Musellskega stolpa predlaga novo, večjo trdnjavo (ASV, 12). V omenjeni različici je prikazan severozahodni trakt severnega zunanjega mestnega obzidja, od obrambne ploščadi Belveder do severozahodnega bastiona, z dvema utrdbama med obema (obrambna ploščad sv. Nicolo in Muselski kvadratni stolp), ter zahodno obzidje z vsemi tremi utrdbami (Bastion Tiepolo, trdnjava za bočno obrambo mandrača in stolp Morskih vrat) ter pristaniškimi napravami (veliki mandrač/*porto grande*, valobran *porporella*, izravnana pristaniška raven z malim in velikim pomolom za velike galeje).

Prva varianta izdelave modernizirane trdnjave je bila za beneški senat predraga, zato je Paulaci istega leta izdelal drugi, cenejši načrt predelave stolpa v trdnjavo, v katerem je zgolj saniral temelje porušenega dela obzidja in nanje zgradil manjkajoči del obzidja (ASV, 13).

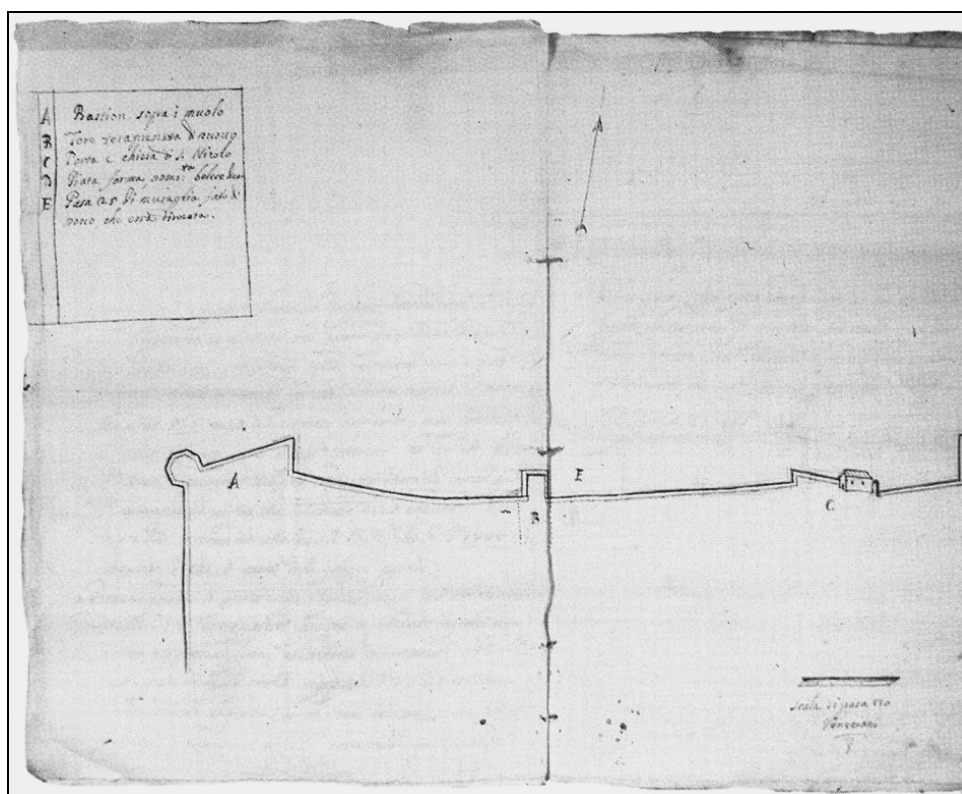
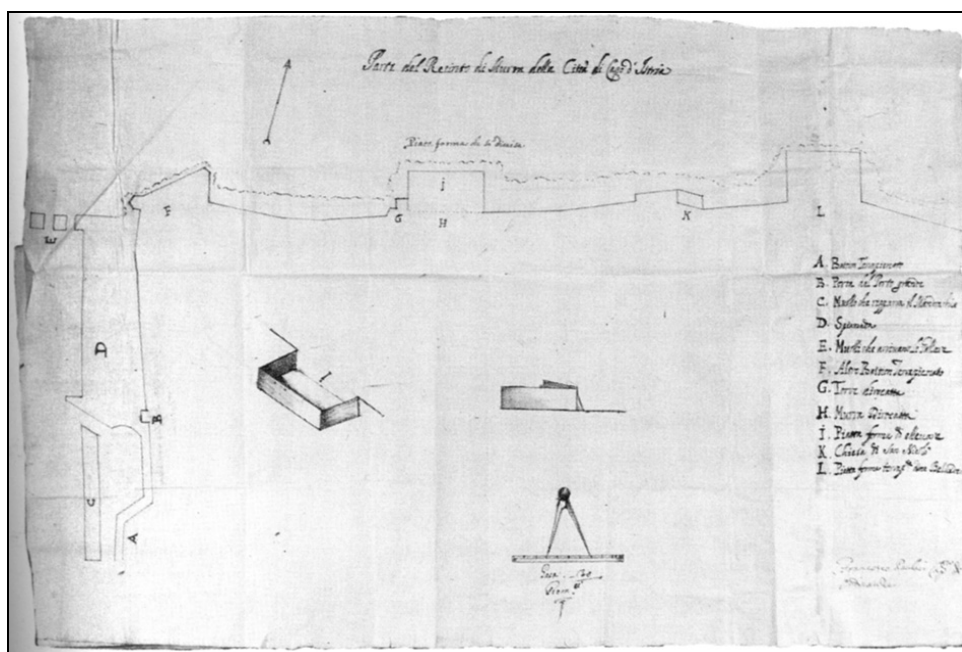
Muselski stolp je znižal do obzidja in ga napolnil s peskom in gruščem. Tak je bil odporen proti topovskim krogli in pripravljen, kot je menil sam, za bočno obrambo kurtin.⁶² S preostankom materiala iz znižanega stolpa (z dodatkom apna za preprečitev kraje gradbe-

59 Caprin, 1905, 106. Ta trdnjava je danes v celoti ohranjena, vendar za njeno predelavo ni ohranjenih načrtov. Dokončni odgovor o vrsti predelave bodo lahko podale le sistematske raziskave.

60 *Baluardo* je najcenejša in najučinkovitejša oblika preureditve obstoječih utrjenih konstrukcij. Predstavlja stolp, do višine prvega nadstropja napolnjen s peskom in gruščem, oziroma dva polnjena bližnja stolpa z nasipom obzidja med obema. Iz obzidja izstopajoča utrdba *Baluardo* na izpostavljenem delu, mestu obrambe, postane *bastion*. Trdnjava, tudi *fort*, je močna utrdba na strateško pomembnem položaju, prirejena za artilerijsko obrambo s stalno posadko.

61 Če bi sledili odkritemu obzidju na obe strani, bi odkrili značilno obliko trdnjave.

62 *Kurtina*, franc. *Courtine*, je vezni zid obzidja, okop nasute ploščadi za obzidjem ali vezni okop med dvema stolpoma ali bastijama.

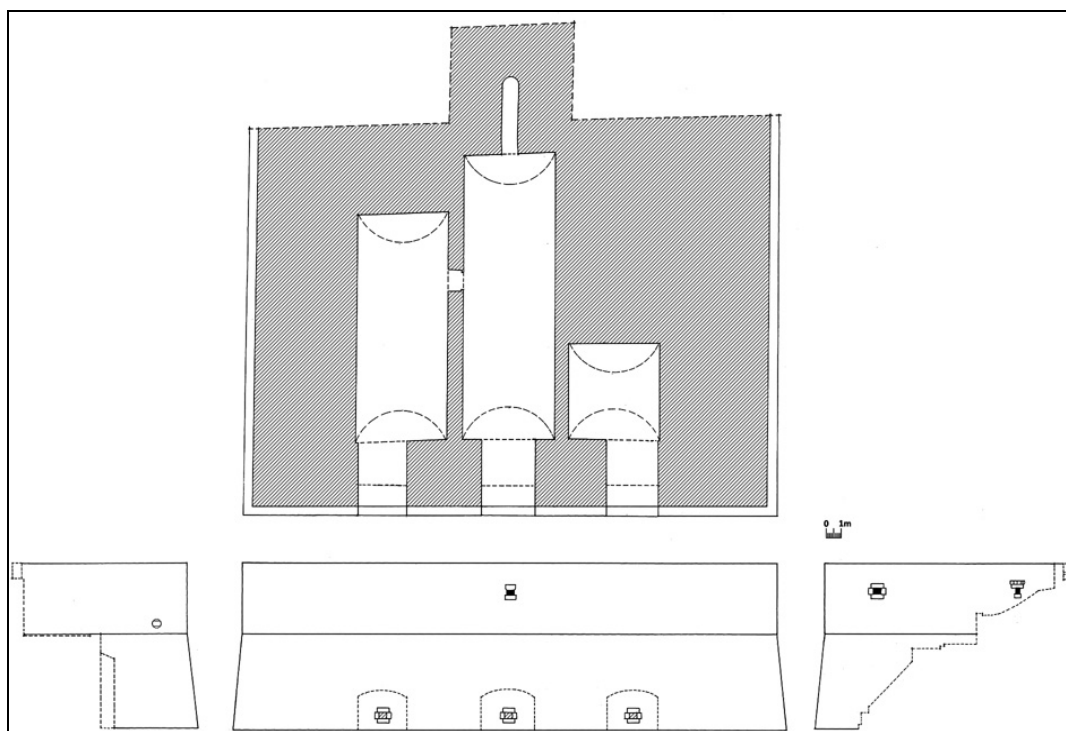
Sl. 3: Paulacijeva načrta stolpa Muzella iz leta 1683 v dveh različicah. Načrta nazorno dokazujeta razliko med želenim in omejenimi možnostmi, ki so pogojevale dejanski način fortifikacije Kopra in istrskih krajev po beneški zasedbi (ASV, 12 in 13, z dovoljenjem Ministero per i Beni culturali e le Attività Culturali, n. c. atto n. 122/2009).
 Fig. 3: Two versions of Paulaci's plans (1683) of the Muzella Tower. They clearly show the difference between what was desired and what was feasible, with the latter influencing the actual fortification structures in Koper and other Istrian towns after the subordination to Venice (ASV, 12 in 13, with permission of Ministero per i Beni culturali e le Attività Culturali, n. c. atto n. 122/2009).

nega materiala) pa je nameraval popraviti bastion, ki je varoval pristanišče. Senat je zaradi maksimiranja prihranka javnih izdatkov projekt takoj odobril. Paulaci je za sanacijo dolžine in višine obzidja predvidel 114 kvadratnih korakov (po 1,733 m) kamnitih klesancev s štirimi čevlji debeline na dnu in tremi obilnimi na vrhu. Paulacijevi načrti s tehničnimi poročili so izjemnega pomena za razumevanje arhitekture koprškega obzidja, saj dokazujejo dejanski način fortifikacije istrskih mest po beneški zasedbi. S preostankom gradiva je Paulaci izdelal temelj, eskarpo in obzidje na podrtem delu obzidja.⁶³

Star stolp sv. Nikolaja ob Zubenaških oziroma Muselskih vratih so z znižanjem predelali v nasipano obrambno ploščad, na katero so postavili cerkev iz odvečnih kamnitih elementov stolpa. Predelava stolpa je bila glede na sosednji Muselski stolp relativno zgodnja, saj stoji cerkev na ploščadi že na Finijevem načrtu (ASV, 6), medtem ko je bil Muselski stolp predelan šele leta 1683.

Trdnjava *Belvedere baluardo terrapienato* se danes v celoti predstavlja z renesančno obliko Alviseja Brugnolia

iz leta 1554 (Brugnoli, 1554). V kletnih prostorih so tri, nekoč povezane, obokane kazemate. Vsak od treh obokanih prostorov je imel topovsko nišo in strelnico za streljanje tik nad morsk gladino (danes trije obokani vhodi). Vhodni in osrednji obokan prostor sta daljša, zahodni je krajši. Osrednji obokan prostor ima v smeri proti mestu kratek opečnat obokan rov in vertikalni valjast izhod na površje. Zahodni obokan prostor je krajši od ostalih dveh in ima, verjetno z debelim zidom, ločen zazidani del za municijo. Trdnjava je imela nad kazematami še eno topovsko obokano etažo, kar dokazujejo dve dobro vidni zazidani strelnici na zahod in ena v središču severne stene.⁶⁴ Druge strelnice so dobro prikriti. Vzhodna stena je vsa pokrpana z opeko, s katero so zadelani sledovi starega obstreljevanja, o čemer priča v zid, nad zaključek poševnine blizu vogala trdnjave, ukleščena kamnita topovska krogla. Na vrhu trdnjave je bila topovska ploščad. Parapetna ograja ploščadi trdnjave in stranice, skrajšane zaradi dograditve zadnjega koprškega bočnega polnjenega obzidja iz obdobja Habsburžanov, niso več renesančne. Trdnjava je bila za nadstropje višja.

Sl. 4: Delna rekonstrukcija največje ohranjene koprške trdnjave Belveder. Tloris s kazematami in pročeljem (avtor: D. Likar, računalniška obdelava: D. Kenda).

Fig. 4: Partial reconstruction of the largest preserved fort in Koper – Fort Belveder. Ground plan with casemates and front view (author: D. Likar, design: D. Kenda).

63 V tehničnem poročilu je posebej poudaril uporabo apnene malte, da meščani ne bi več uporabljali na suho zgrajenega obzidja kot gradbeni material.

64 Mogočna drevesa na ploščadi so s svojimi koreninami zapolnila vrhno etažo.

V obdobju med Carpacciovo sliko in Finijevem načrtom so v Izolskih vratih odstranili dva stolpa, od katerih je na Finijevem načrtu ostal konkaven obzidni vogal. Preostalega obzidja do municijskega stolpa v renesansi niso uspeli spremeniti. Na južnem mestnem obzidju so do leta 1516 znižali do obzidja vse stolpe od pristaniškega bastiona do municijskega stolpa. Na jugozahodnem delu mestnega obzidja so odstranili stolp Brazzolskih vrat in znižali stolp Velikih vrat.

Na jugovzhodnem delu obzidja so deloma spremenili oba stolpa med Mudinimi vrati in municijskim stolpom v dva obzidna vogala za varovanje municijskega stolpa. Na celotnem obzidju, razen na predelu od stolpa zahodnih Bošadraških vrat do municijskega stolpa, so na obzidni kroni predelali cine v zvezni prsobran.

Leta 1516 so znižali stolp Mudinih vrat in z materialom podrtega dela stolpa podvojili obrambno vežo novih mestnih vrat ter vhodni vertikalni stolp preoblikovali v podolžno vhodno lopo. Pretor Sebastjan Contarini je dal spremeniti obrambni svarilni videz mestnih vrat v monumentalen posvečen prostor prestopa (Caprin, 1905, 189). V vhodni kulisi iz finega belega apnenca prepoznamo z vencem obrobljen trikotni timpanon – arhetip koprskih posvečenih stavb, z izjemo stolpnice, in triumfalni lok s pilastroma. Mogočnost vrat poudarjajo simboli Benetk v bazi vrat ob pilastrih, simboli Kopra v trikotnem polju ob kapitulu med pilastrom in lokom ter slavnostne plošče ob trupu pilastrov. Posebna ikonografska zanimivost kompozicije Mudinih vrat je umestitev koprskega grba v trikotno polje nad lokom, ki je v tovrstnih motivih vedno prihranjeno za glasnice zmage (Nike, Viktorije) ali najpomembnejših figur oznanjenja v krščanstvu (na primer Gabrijela in Marije). Arhitekturno poudarjeno je tudi oblikovanje kulise notranjega pročelja. Arhitekturo vhodnega pročelja Mudinih vrat uvršča Bernik "med slogovno najizrazitejše in najkvalitetnejše spomenike" koprške renesanse (Bernik, 1968, 57).

Obzidje v baroku (1570–1780)

Beneški senat in dož sta leta 1701 poslala v Istro svojega najboljšega strokovnjaka za utrjevanje, grofa Giovannija Battista Polceniga, da bi ocenil stanje na terenu, podal nujne rešitve in predlagal strateške izboljšave obstoječe fortifikacije (Polcenigo, 1999).⁶⁵ Polcenigovo poročilo je izjemno kakovostna strokovna ocena, ki poda realno sliko stanja v Istri pod beneško vladavino 95 let pred razpadom republike. Štiristo dvajset let izčrpavanja Istre z maksimalnim pobiranjem sredstev in

minimalnim vračanjem je pustilo sledove v degradiranih fizičnih strukturah prostora iz časa pred prihodom Benečanov in v prebivalcih, med katerimi je nekaj posameznikov, predvsem iz vrst beneških patricijev in njim bližnjih, obvladovalo obubožano večino.

Vsebinsko dobra in natančna strokovna ocena fortifikacije Kopra,⁶⁶ v kateri Polcenigo poda celovito stanje na strokovno obvladljiv način, je izredno dragocena tako za zanesljivo raziskavo koprškega mestnega obzidja kot za zgodovino mesta. To poročilo nima ohranjenega spremljajočega načrta ali skice mesta, ki je specialistom za fortifikacijo omogočalo uveljavljati zahtevnejše ravni naloge. Polcenigovo večino načrtovanja dokazujejo tehnična spretnost, s katero v poročilu predloge svojih rešitev opremi tudi z merami. Izjemno operativno spretnost načrtovanja dokazuje v poročilu postopek ocene problema in takojšnje rešitve na primeru nameščanja topov v ozek prostor. Saj, kot sam pravi, je v ta namen poveljniku Pusterlu pustil načrt nove oblike ležišča podstavka topa z vsemi potrebnimi merami (Polcenigo, 1999, 273).

V nadaljevanju manjkajoči Polcenigov načrt mesta nadomestimo z načrtom rekonstrukcije koprškega obzidja (Sl. 7) in primerjamo vsebino poročila s pomočjo razpoložljivih arhivskih načrtov mesta ter posameznih zgodovinskih lokacij v obzidnem pasu.

Polcenigo prične poročilo z obhodom pri utrdbi Musella, pot nadaljuje do izbočenega vogala iste trdnjave, nato do pravokotnega stolpa v vrtu samostana sv. Frančiška, od koder nadaljuje ogled v smeri porušene cerkvice, ki se drži mestnega obzidja (Blizu cerkvice so majhna vrata, ki vodijo iz mesta.). Za tem sledi ploščad Belveder, kmalu nato je ponovno pretrgana komunikacija obzidja s cerkvico in zelenjavnimi vrtovi, zunaj tega dela leži majhen trg, sledijo Izolska vrata, nato predel, zapolnjen z zgradbami (prehod med njimi in obzidjem pa je vendarle mogoč, in sicer vse do krušne peči blizu vrat Bošadrage, kjer se mestno obzidje spusti proti morju). Pri morju je Stolp – zahodno od vrat Bošadrage (ki je zgoraj naložen s senom, spodaj, v njem, pa so kamnite posode za olje), za tem pridemo do vrat Bošadrage, nato do drugega stolpa – vzhodno od vrat (ki je poln soli). Sledi obzidje do samostana sv. Ane, v katerem je izbočen vogal (nekdanji stolp), nato pridemo do stražnega stolpa sv. Ane, od tu pa naprej do kvadratnega stolpa (ta je brez tramov, brez podov in brez strehe). Sledijo Vrata sv. Petra (obzidje, ki se razprostira od teh vrat do bližnjega Municijskega stolpa, je novo), za tem pridemo do Municijskega stolpa, za njim do

65 Kot običajno se je beneški senat zanimal za fortifikacijo istrskih mest le ob stopnjevanju vojaških nevarnosti in groženj v bližini. Naslednje leto /1702/ je habsburška španska nasledstvena vojna zadela Trst. Francozi so poslali pred mesto svoje bojno ladje in ga obstreljevali. Beneško soočenje s Francozi in Habsburžani se je kasneje (čez 95 let) za "pomorsko republiko" izkazalo usodno. Habsburška mornarica je postavila temelj za vojaške in trgovske flote leta 1797, po zlomu Beneške republike, ko je dobila v posest beneške bojne ladje.

66 Polcenigo se mu v primerjavi z drugimi istrskimi mesti bolj posveti.

izbočenega vogala, sledijo Vrata Vseh svetnikov, tem pa obzidje, vse do njegovega izbočenega dela. Nato pridemo do Mudinih vrat. (Mudina vrata na otoku s kopnim povezuje dolg most z 22 oboki, obložen s kamnom. Sredi te poti stoji Levji grad, ki služi nadziranemu prehodu v mesto.) Polcenigov opis območja Mudinih vrat do Levjega gradu izostrujejo štirje arhivski načrti Levjega gradu in načrt območja Mudinih vrat neznanega avtorja.

Spinelli je leta 1678 izdelal načrt Levjega gradu. Ohranjena sta tloris in fasada proti Kopru (ASV, 15 in 16).

Nicoló De Belli je izrisal aksonometrijski načrt Levjega gradu z mostiščem v 18. stoletju (ASV, 5).

Načrt neznanega avtorja prikazuje Mudina vrata z vrati za prvo pomoč in delom obzidja, ki se je ohranilo do danes (ASV, 10).⁶⁷

Morje je v tistem času segalo tik do Mudinih vrat. Pred njimi je bil dvojni most. Prvi se je dvignil, drugega so po potrebi prenesli za obzidje. Sledil je most z 22 kamnitimi oboki in ograjo. Levji grad je že imel obrambno ploščad predelano v streho. S tem je dobil novo podobo, ki jo je ohranil do porušitve trdnjave leta 1820. Na načrtu je viden tudi drugi dvizni most Levjega gradu, ki je obvladoval dostop do mesta.

Cristoforo Bighignato je leta 1769 izdelal dva načrta za poročilo ekspertize prenove Levjega gradu in mostu do mestnega obzidja. Oba načrta sta sestavljena iz tlorisa in aksonometrije (ASV, 2 in 3).

Pomembna sta za:

- razumevanje arhivskih virov in dejanskega odnosa med Koprom in Benetkami,
- študij fortifikacijskega odseka od mesta do Levjega gradu,
- razvozlanje dejanskega videza Levjega gradu in njegove stavbne zgodovine,
- ugotavljanja zanesljivosti načrtov in
- datiranje načrtov brez letnic.

Od Mudinih vrat pridemo kaj hitro do naslednjih vrat, ki vodijo na obalo. Tem sledijo Velika vrata, za njimi je obzidje, vse do bastiona, ki gleda na Veliko пристanišče. Za njim pridemo do Vrat sv. Martina, pred katerimi so zobčasti nadzidki, krog pa ponovno zaključuje utrdba Musella.

Po Caprinu (Caprin, 1905, 102–103) vemo, da je bilo zunanje obzidje dolgo 1457 korakov (2525 m), visoko 4–5 korakov (6,9–8,7 m), debelo 3–4 čevlje (1,04–1,35 m). Prav tako je znano, da je po celotnem mestnem obzidju potekal obrambni hodnik, podprt z venčnimi policami. Po analogiji vemo, da so stari stolpi večjih istrskih mest segali nad obzidje, v povprečju za

3,5 koraka, in da so merili v tlorisni osnovi 2/3 koraka za srednje velik stolp.

Polcenigo (1999, 270–274) pa nam poda nove, dragocene, zanesljive podatke za natančno arhitekturno rekonstrukcijo, ki jih drugi arhivski viri nimajo. Kljub temu, da je Polcenigovo poročilo v celoti pomembno za poznavanje in razumevanje mestnega obzidja, so za arhitekturno rekonstrukcijo bistveni tisti deli, ki natančno opredeljujejo obliko mestnega obzidja.

Obzidje po Polcenigu (1701)

Mestno obzidje je bilo večinoma zaščiteno z morjem, ki se je ob plimi dvignilo skoraj do njegovega vznožja, razen na majhnem, dokaj strmem delu obale. Plima je leta 1701 na severni obali segala tri do štiri čevlje visoko, t. j. 1,041–1,39 m. Zato da voda ob plimi ne bi prodirala v mesto, je obalni rob najnižjega dela mesta moral biti najmanj za štiri čevlje nad morsko gladino.

Polcenigo je opazil nizke dele obzidja tako glede na morsko gladino kot na stojno višino spodnjih strelnic. To posebno velja za Bošedraška vrata, ki so nizko ob morski gladini, za nekaj nizkih topovskih strelnih lin na vzhodu, namenjenih za streljanje tik nad morsko gladino (zato so bile zazidane) in za tla kvadratnega stolpa, ki so celo pod gladino. Na nizkost strelnic in sestavnih delov obzidja kaže staro obzidje v povezavi z naraščanjem gladine morja.

Obzidje ni bilo grajeno v ravni črti, temveč ima veliko vbočenih in izbočenih vogalov.

Obzidje na več mestih ni povezano, prekinjajo ga zidovi vrtov in hiše.

Obzidje nima nasipa, skoraj okrog vsega mesta pa so na njem vidne venčne police, ki so bile sestavni del hodnika.

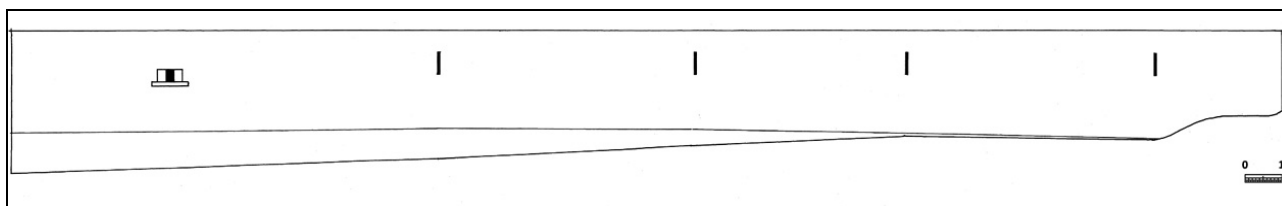
Okrog mesta je bilo obzidje s strelnimi linami in venčnimi policami.

Ob tleh so bile na več mestih strelne line, kot pravi "skoraj povsod v primerni razdalji druga od druge".

Polcenigo je pri strelnicah pristaniškega bastiona opozoril na to, da so nizke kot vse druge okrog mesta. Na osnovi petih najdenih strelnih lin v vrsti ob začetku ulice Izolska vrata je mogoče preveriti Polcenigovo ugotovitev na terenu. Kaj pomeni *primerna razdalja*? Strelnice so med seboj oddaljene 6,795, 6,768, 7,004 in 7,411 m, zato bi bila pravilna razdalja med njimi štiri beneške korake (6,954 m).⁶⁸ In kaj pomenijo nizke strelne line? Dno strelnic je nad vrhom zunanjega temelja obzidja, dvignjeno za štiri do pet beneških čev-

67 Spremljajoči zapiski načrta, povezani s prošnjo Kopra beneškemu senatu 24. februarja 1624, so edini arhivski vir, ki kopenska vrata imenujejo *PORTA AUREA* (verjetno po antičnih mestnih vratih iz Pulja), vrata na čelu mostu (... *la porta in capo all Ponte* ...), istočasno omenjajo prostor pobiranja Mudine mitnine (... *dove si scote il datio della Muda*) in trg imenujejo po mostu (*Piazza del Ponte*).

68 Razlike med beneškimi merami in izmerjenimi razdaljami kažejo na rabo lokalnih mer.

Sl. 5: Koprsko obzidje s petimi strelnicami v Izolskih vratih, dostopno po odprtju Luke Koper (avtor: D. Likar, računalniška obdelava: D. Kenda).

Fig. 5: A section of the Koper town wall with five embrasures at the Izola Gate accessible only after the withdrawal of the Port of Koper from the area (author: D. Likar, design: D. Kenda).

ljev (1,388–1,735 m).⁶⁹ Strelnice za lok in samostrel so visoke od 58 do 62 cm in široke 5,5 cm, medtem ko je topovska strelnica široka na zunanji strani 68 cm, na notranji strani 20 cm in visoka 33 cm. Topovska strelnica je estetsko predelana iz starih strelnic za hladno orožje, ki so merile v višino 20 beneških palcev (*oncia*: 2,8978 cm) in v širino dva palca.

Pri Polcenigovem predlogu za obrambni napušč si brez načrta, zgolj na osnovi opisa, lahko izvedbo predstavljamo na različne načine; vendar so mere tipologije obzidja standardne. Opozoril je tudi na premajhen parapet, ki je meril samo dva čevlja: "Za čevlj (0,347 m) je treba na tej strani povečati obzidni parapet, velik naj bo tri čevlje (1,041 m), in podaljšati linijo, ki jo sedaj dela obzidje, tako da postane nedostopno" (Polcenigo, 1999, 269).

Stolpi

Na obeh straneh vrat Bošadrage sta stala stolpa, ki nista bila nasipana in sta premogla le maloštevilne strelne line. Nenasipani stolpi so še v stari izhodiščni obliki, ki je imela pri prehodu v renesančno obliko pogosto tri stopnje. Najprej tristrani obzidni ščit s tramovnimi konstrukcijami, sledila je stopnja obokov, tej pa polnitev stolpov in pozidava zadnje stranice.

Kvadratni stolp ob Vratih sv. Petra je bil brez tramov, brez podov in brez strehe. Polcenigo je predlagal, da bi stolpe, izpostavljene morju, do višine gladine nasipali z zemljo z zunanje strani obzidja. Za stolpe, pri katerih je povišana morska gladina postopno preveč znižala višino strelnic,⁷⁰ je Polcenigo predlagal, da bi jih na notranji strani dvignili oziroma oskrbeli teren z nasipom v obliki majhne vzpetine, tako da bi bile strelne line najmanj 13 čevljev (4,511 m) nad notranjim nadstropjem.

Bastioni

Bastion velikega pristanišča (mandrača), ki gleda na Veliko pristanišče in poleg katerega je priročen trg. Ta bastion je v vseh virih zgolj omenjen (ker strateško pomembnega bastiona Benečani ne omenjajo, je verjetno star in ohranjen še iz predbeneškega obdobja, bil je v upravi lokalne posadke), zato je Polcenigov opis bastiona natančnejša opora za rekonstrukcijo. Iz načrtov in kart razberemo osnovni namen zasnove le-tega. Bil je namenjen varovanju mandrača, zato je imel daljšo stranico, vzporedno z njim.

Sam bastion je bil visoko nasipan, vendar ni imel poravnanege terena in ni bil nasipan v celoti.⁷¹

Na vbočenem vogalu med bastionom in skladiščem soli je imela ta trdnjava nekaj topniških strelnih lin za varovanje Pristaniškega trga (Polcenigo, 1999, 272). Te so bile nizke kot vse druge line okrog mesta, njihov strelni ogenj pa se je križal z ognjem utrdbe Musella.

Za študij pristaniškega bastiona so pomembni vsi dosegljivi načrti in karte tega predela. Še posebej načrt iz leta 1725 neznanega avtorja (ASV, 11). Predstavlja predlog novega koncepta fortifikacije koprškega pristanišča in zahodnega mestnega obzidja s pasivno in aktivno obrambo. Antonio Benussi je avtor tehničnega poročila iz leta 1725, h kateremu je priložen nepodpisan načrt (ASV, 11).

Kljub temu, da je bil načrt namenjen izvedbi novega baročnega bastiona za varovanje pristaniškega mandrača s palisadami in topovskimi nasipi na novi ploščadi pred starim valobranom, je pomemben tudi za študij zgodovine koprškega mestnega obzidja. Za izhodišče in oporno točko novega predloga ima namreč natančen posnetek mestnih Vrat sv. Martina s kurtinami do obeh bastionov.⁷²

⁶⁹ Tudi tu je razlika med izmerjenim (1,44–1,68 m) in beneškimi merami očitna.

⁷⁰ Zaradi česar so jih zazidali.

⁷¹ Na veduti iz 18. stoletja ima bastion v kroni obzidja zobčaste celine.

⁷² Stara bastiona sta bila v novo fortifikacijo vključena brez fizičnih sprememb trdnjav, zato sta na načrtu le za orientacijo. Vrata in obzidje se skladajo z drugimi načrti in povečujejo zanesljivost, kako so dejansko izgledali. Južni bastion velikega pristaniškega mandrača se po obliki sklada s Finijevim načrtom in obema katastroma Kopra iz leta 1819, medtem ko je severni bastion na načrtu povsem spremenjen.

Bastion utrdbe Musella je bil namenjen varovanju Velikega pristanišča, drugega bastiona in Vrat sv. Martina.⁷³ Tloris morskih vrat lahko zanesljivo rekonstruiramo na osnovi načrta neznanega avtorja iz leta 1725, medtem ko je dejanski videz stolpa zaradi različnih upodobitev na mestnih prospektih nezanesljiv (ASV, 11).

Otok, zamočvirjanje mostišča za dostop v mesto in lega solin leta 1620 še niso pereči, kar dokazujeta topografski karti Cauriolo Iseppa, inženirja iz Palmanove (ASV, 7 in ASV, 8), čeprav je Fini leto prej že opozoril na pristanišče za galeje z nizkim dnom pri mandraču Vrat sv. Petra. To opozorilo že nakazuje proces zamočvirjanja zaliva. Ob izgradnji Levjega gradu je bila morska gladina ob pristajalnih ploščadih za galeje trinajst čevljev nad dnom. Arhivski viri o dopisovanju med koprskimi oblastmi in beneškim senatom kažejo na tri glavne probleme mesta Koper, ki jim lahko sledimo skozi celotno obdobje beneške oblasti v Istri: propadanje Levjega gradu, zamočvirjanje zaliva med otokom in kopnim ter problematiko vzdrževanja mestnega obzidja.

Iseppo je leta 1620 izdelal dve topografski karti obale med Koprom, Miljami in Trstom. Karti sta pomembni za jasno predstavo o nekdanji situaciji otoka in dostopa nanj v odnosu do nenehno spreminjajoče se obale kopnega, v času najstarejšega načrta mesta Koper (ASV, 6). Lega solin, stisnjenih ob kopno, je na kartah leta 1620 še odmaknjena daleč od obale. Iz Iseppovih kart lahko razberemo glavni vzrok za zamočvirjanje Stanjonskega zaliva. Spreminjanje obale z gradnjo solin je spremenilo zalivske tokove tako, da niso več odnašali naplavin Rižane in Badaševce na odprto morje, temveč se je mulj pričel nalagati ob solinah. Zamočvirjanja niso več uspeli preprečiti, ko so še dodatno zaustavili morski pretok z nasipavanjem nekdanjega lesenega mostišča, ki je vodilo iz kopnega na otok.

Mestna vrata

Lega mestnih Vrat Vseh svetih – Ognisanti

Nicoló De Belli je leta 1760 izdelal načrt trga Vrat Vseh svetih (*Pianta del piazzale di porta Ognissanti*, ASV, 4). Načrt je pomemben, ker nam pokaže natančno lego zunanjih mestnih vrat in obzidja v spremenjeni strukturi mesta. Kosovelov trg je za urbanistični in arhitekturni razvoj mesta Koper izjemno pomemben zaradi povezave roba mestnega jedra, dveh mestnih obzidij in dveh osrednjih mestnih vrat.

Stara Pretorska vrata

Zaradi starosti vrat in obzidja so že stari Koprčani pozabili pravo ime teh vrat in jih imenovali na najrazličnejše načine: Petrorijeva, Pretorijska (*Pretorio*), Petronijeva, Perrorij (*portae Perrorij*) ali po cerkvi nad njimi, Ognisanti. Vrata imenujem Pretorska, ker gre za smiselno povezavo vstopa na osrednji mestni trg in istoimenske palače v središču mesta. Ker gre za stara mestna vrata in obzidje, katerega sledovi so še vidni, bi se moralo mesto sistematično lotiti pojava, ne pa ga prepustiti slučajnim odkritjem ob gradbenih posegih v prostor.)

Zahodni temelji zunanjih mestnih Vrat Vseh svetih se nahajajo v podaljšani projekciji stavbne linije starega mlina in so usmerjeni na jug, do obzidja. Obzidje je potekalo v smeri južne stene hiše na Kosovelovem trgu 2, in sicer na vzhod – do nekdanjega stavbnega bloka trga. Omenjena hiša in stavbni blok sta bila leta 1760 še oddaljena od obzidja za Obzidno ulico.⁷⁴

Načrt obzidja leta 1778

Pietro Antonio Letter je leta 1778 izdelal topografsko karto Kopra z okolico (ASV, 9). Načrt je pomemben tudi za dokazovanje in ugotavljanje, kakšna je bila oblika obzidja na tistih mestih, kjer so arhivski viri dvoumni. Karta pojasnjuje nejasne dele o obliki obzidja Polcenigove ekspertize in ocenjuje stanje obzidja v letu 1701. Izvemo, da je imel odsek obzidja med Munijskim stolpom in Mudinimi vrati dva izbočena vogala in ne enega, kakor bi lahko razumeli iz opisa. Prav tako deloma pojasnjuje obliko obzidja od Munijskega stolpa do vzhodnega Bošedraškega stolpa. Ta del obzidja je zaradi zapletene oblike predstavljal težave vsem, ki so izdelovali posnetek poteka mestne fortifikacije. Zato ne vemo, kje je potekalo in kako je dejansko izgledalo.⁷⁵

Stolp in Vrata sv. Nikolaja

Benedetto Petronio je v 18. stoletju izdelal načrt predloga za novo mesnico ob nekdanjem stolpu in mestnih Vratih sv. Nikolaja, ki ni bil uresničen (ASV, 14). Načrt kaže na staro lego in obliko ploščadi pred velikimi spremembami na območje Belvederja, kjer je stala cerkva sv. Nikolaja. Upodobitev prikazuje staro lego mestnih vrat levega bočnega obzidja trdnjave Belveder, ki je danes pod cesto, v bližini njenega središča.

73 Pri Vratih sv. Martina Polcenigo opozori na zobčaste nadzidke, iz česar lahko sklepamo, da teh vrat iz stare oblike vhodnega stolpa do leta 1701 še niso predelali v renesančno obliko.

74 Posegi v tlak Kosovelovega trga v lanskem letu in nadomestna gradnja omenjenega stavbnega bloka so bili priložnost, da bi o obzidju in Vratih Vseh svetih več izvedeli in jih prikazali v tlaku kot zaključek trga.

75 Hipotetični potek obzidja na predelih mesta, kjer ta ni poznan, opozarja na možnosti, kjer obzidje lahko pričakujemo ob bodočih posegih v prostor. Dejanski potek bi lahko odkrile šele sistematične sistemske arheološke in konzervatorske raziskave.

FRANCOSKA FORTIFIKACIJA KOPRA (1805–1813)

Angelo Calafati, prefekt istrske province, je kratko francosko zasedbo Kopra s svojimi novimi vojaškimi in civilnimi eksperti izkoristil v imenu strateške fortifikacije za korenit fizični in programski poseg v mesto na otoku.

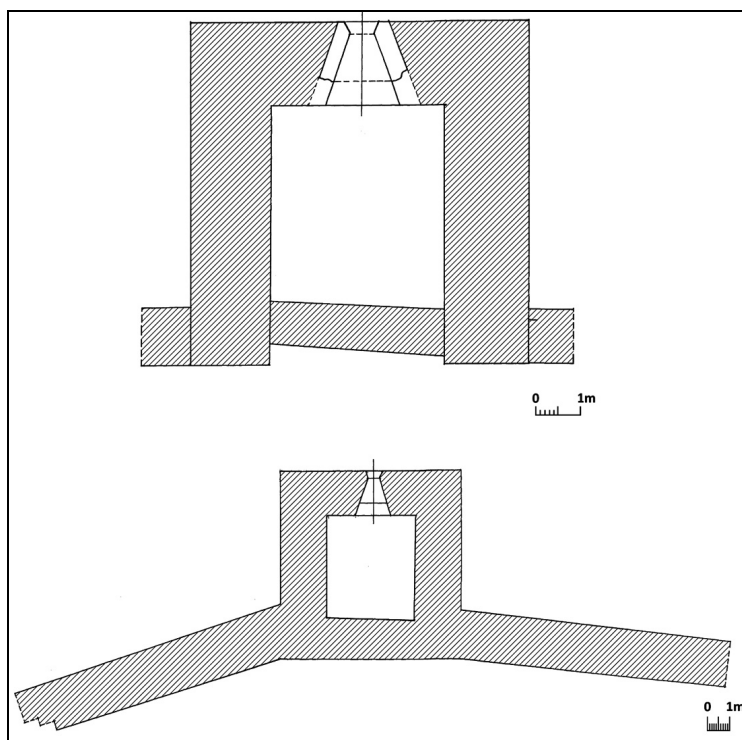
Zaradi znatnega povečanja dolžine in točnosti topovskih dometov na koncu osemnajstega in v začetku devetnajstega stoletja sta se spremenila strategija in koncept fortifikacije mest. Že iz nekaj najpomembnejših strateških točk mesta so lahko zaščitili celotno območje in okolico naselbine. Strateška točka je bila v Kopru trdnjava Belveder, ki je lahko topovsko pokrivala celoten Koprski zaliv. Zato so do trdnjave potrebovali novo cesto.

Do trdnjave Belveder so se prebili preko Levjega gradu in Mudinih vrat po jugovzhodnem delu mesta. Cesto so pričeli graditi po starem nasipu, pod obzidjem, do Munijskega stolpa, ki je stal neposredno na obali, pred mandračem Vrat sv. Petra.

Munijski stolp so podrli in zgradili del manjka-

jočega nasipa ter s cesto nadaljevali po poti ob mandraču vse do samostana sv. Ane. Tu so zavili na zahod in prebili koridor za novo ulico (današnjo Cankarjevo ulico) ter se usmerili na trg Brolo. Za novo ulico so morali spretno preoblikovati tloris šestih hiš. Spremembe so bile kar se da majhne in hitre – danes te hiše prepoznamo, ker so peterkotne oblike ali ker imajo okrnjen tloris.⁷⁶ Najzahtevnejši in najagresivnejši poseg je doživel samostan sv. Frančiška. Izgubil je polovico drugega atrija, od katerega sta ostala le dva na ulico pravokotna izrastka, med katera so umestili nov vhod. Nova predrta ulica je omogočila prevoz težkih topov do belvederske trdnjave, iz katere so nadzirali morski del vstopa v zaliv.

Čeprav so pod francosko zasedbo Kopra z izgradnjo nove ulice izvedli najagresivnejši prostorski poseg v stavbno tkivo v dotedanji zgodovini mesta, so pustili staro mestno obzidje in Levji grad docela v nespremenjeni obliki (z izjemo podrtega Munijskega stolpa in novega vhoda v mesto).

Sl. 6: Tloris znamenitega mestnega Munijskega stolpa v dveh ravneh. Rez na ravni najdene topovske strelnice in projekcija stolpa z bočnima obzidjema v tlaku (strelnice v prezentaciji tlaka ni, v načrtu je prikazana le za lažjo orientacijo), (avtor: D. Likar, računalniška obdelava: D. Kenda).

Fig. 6: Ground plan of the famous Ammunition Tower at two levels. Horizontal profile at the level of the newly discovered cannon embrasure and projection of the tower with its wall flanks on the pavement (the presentation of the pavement does not show the embrasure, the plan shows it only for the purpose of better orientation), (author: D. Likar, design: D. Kenda).

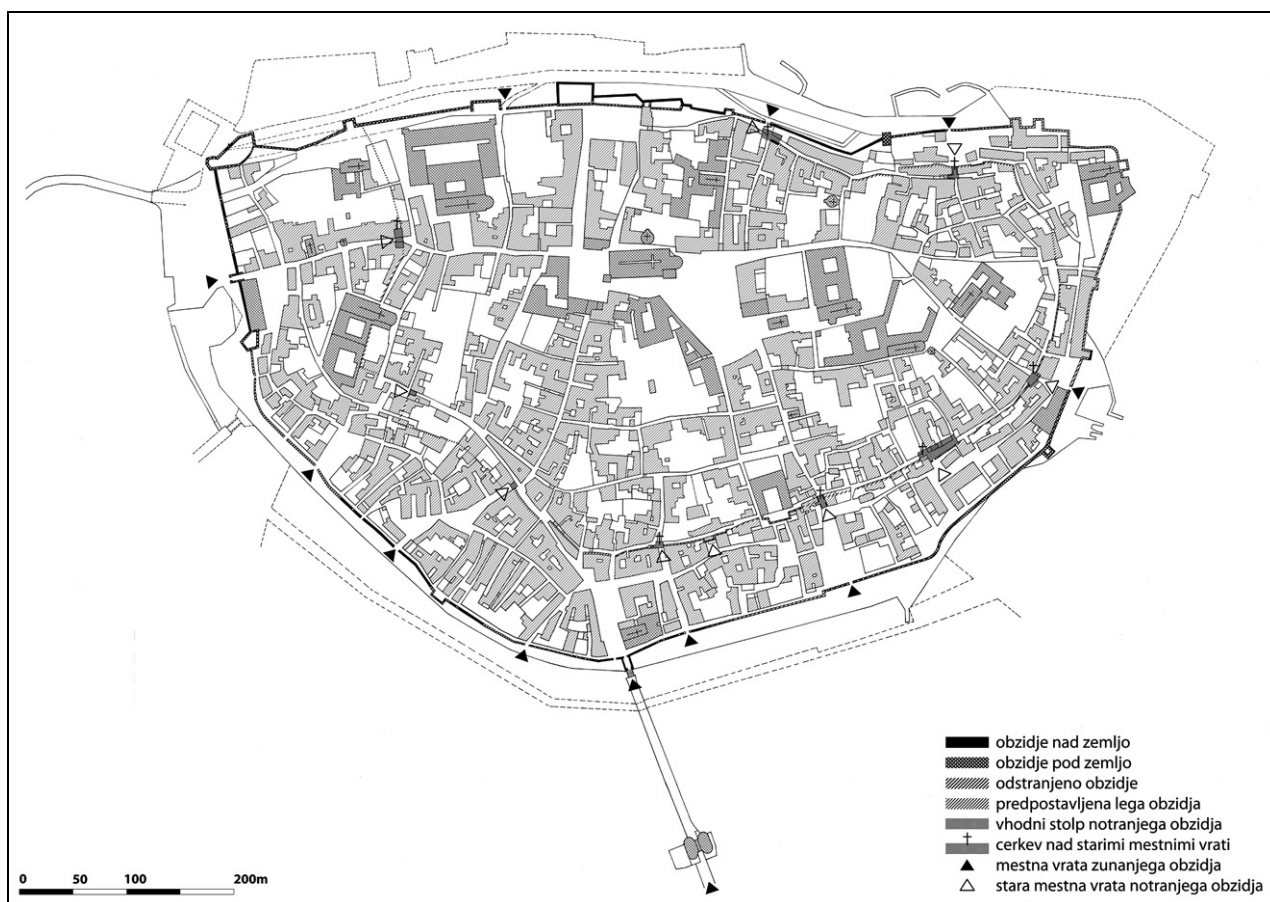
76 Večinoma so stavbam podrli vogal in podrti del takoj tako spretno zazidali v stilu hiše, da spremembe lahko prepoznajo le strokovnjaki.

ZADNJE HABSBUŠKE FORTIFIKACIJE KOPRA (OBDOBJE 1797–1805 IN 1813–1818)

Avstro-ogrška vojska je za potrebe vojaškega prevoza težkih topov in dostopa do strateške trdnjave Belveder prodrla skozi prostorske ovire mesta, preko Levjega gradu in Mudinih vrat – po jugozahodni smeri obale (DAT, 1 in 2).

Nova pot je bila speljana po obrežju od Mudinih vrat mimo Velikih vrat do starega pristanišča, kjer so razširili cestno ožino pred bastionom in med mandračem ter solnim skladiščem, podrli trdnjavo Tiepolo in severozahodno obzidje do belvederske trdnjave ter po ruševinah uredili novo cesto na Belveder. Za lažji dostop do belvederske ploščadi so podrli zadnji del trdnjave in

utrdili oba boka boka trdnjave z novim, zadnjim koprskim obzidjem, postavljenim nekaj metrov pred starim obzidjem in med obzidje nasipa. Pred staro trdnjavo Tiepolo na obali in ob mandračih Izolskih in Bošedraških vrat so Habsburžani zgradili tri velika skladišča soli. Za lažji dostop do skladišč soli so na solinskem nasipu zgradili novo semedelsko vpadnico z novim dviznim mostom ob pomolu Porporella in tako po tisočletjih edinemu dostopu na otok dodali še drugega. Na severozahodu mesta so zgradili nov pomol v podaljšku starega in nasipe pristaniške ploščadi. Z nasipanjem morja severne mestne stranice so pričeli graditi novo obrežje, ki je z vrsto novih "skverov"⁷⁷ postalo ladjedelniška obala. Ob novi cesti na Belveder so nad samostanom dominikancev v četrti Zubenaga leta 1822 zgradili veliko kaznilnico.

Sl. 7: Načrt mesta Koper z oceno stanja obeh obzidij iz leta 2009. Izdelano po dosegljivih arhivskih virih do leta 1912 ter raziskave stanja na terenu (avtor: D. Likar, računalniška obdelava: D. Kenda). Informacije o obzidju med Munijskim stolpom in Pretorskimi vrati, Zavod za spomeniško varstvo Piran.

Fig. 7: Plan of Koper with the evaluation of the condition of both town walls in 2009. Drawn in accordance with the accessible archival sources dating up to 1912 and in situ research (author: D. Likar, design: D. Kenda). Information about the town wall between the Ammunition Tower and the Praetorian Gate provided by the Piran Institute for Cultural Heritage Protection.

77 Male ladjedelnice in popravljalnice manjših ladij.

DANAŠNJE STANJE OBZIDJA

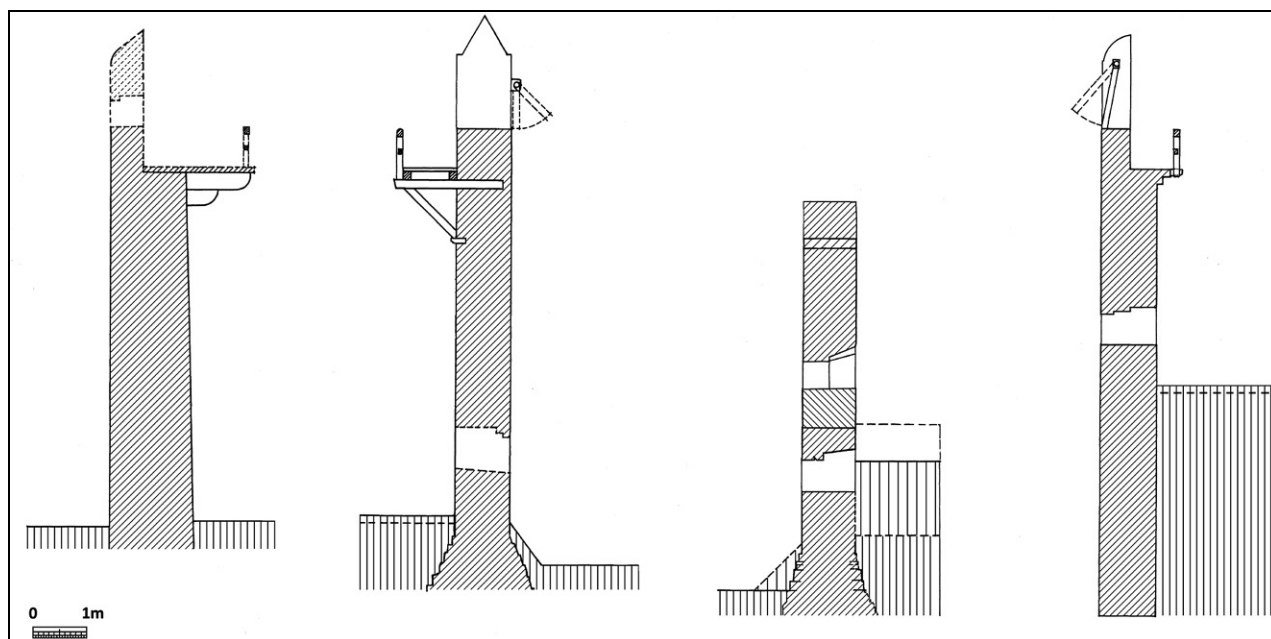
Arhitekturna tipologija obzidja

Zunanje in notranje mestno obzidje Kopra

Obzidje

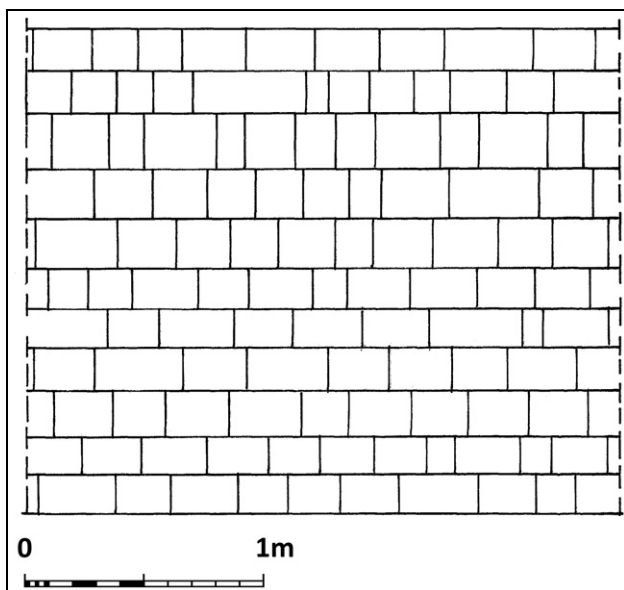
Pregled današnjega stanja zunanjega in notranjega mestnega obzidja podajamo v obliki načrta (Sl. 7). Načrt rekonstrukcije koprskih obzidij je izveden na osnovi večletnih raziskav, študij dosegljivih virov, primerjave starih mestnih kart in iskanja sledi ostankov obzidja na terenu. Ročno izrisan original je izdelan v merilu 1:1000. Najzgodnejši in edini ohranjeni upodobitvi mestnega obzidja (ASV, 6 – format 56,5 x 42 cm; ASV, 17 – format 46 x 37 cm) sta izvedeni kot skici v merilu beneških korakov. Za pregled današnjega stanja zunanjega in notranjega mestnega obzidja Kopra ne zadostuje več skica v merilu, zato je bilo nujno potrebno kot izhodišče izdelati prvi načrt rekonstruiranega obzidja mesta (format 85 x 115 cm) po letu 1619. Zadnji pregled stanja ostankov obzidja na terenu je bil opravljen maja 2009.

Koprsko zunanje obzidje je imelo glede na lego v prerezu tri tipe obzidja: prostostoječe v ravnini, prostostoječe na vzpetini, obzidje v terasi ali škarpi. Enako tipologijo prereza je imelo notranje obzidje, le da je večino tega v terasi potekalo po popravljeni naravni mestni prelomnici. Manjšo razliko terena so uravnavali s stolpi, pri večji poševnini so kombinirali poševno obzidje in izravnavo s stolpi. Oblika obzidja je bila sestavljena iz treh delov: podstavka, telesa in krone obzidja. Podstavek obzidja je sestavljen iz temelja in vznožja. Tipologija temeljev: zunanje mestno obzidje pozna v Kopru dva tipa temeljev: kopenski in morski temelj.

Sl. 8: Rekonstruirani prerezi obzidja v Kopru in starih obzidij v Piranu (Obzidje: Taverna Koper, bočno obzidje Poljskih vrat v Piranu, primerjava različno ohranjenih višin obzidij s strelnicami v Kopru, bočno obzidje Rašporskih vrat v Piranu, pred renesančnimi predelavami), (avtor: D. Likar, računalniška obdelava: D. Kenda).

Fig. 8: Reconstructed profiles of the town walls in Koper and Piran (Town wall: "Tavern" in Koper, lateral wall of the Field Gate (Porta Campo) in Piran, comparison of differently preserved heights of town walls with embrasures in Koper, lateral wall of the Rašpor Gate in Piran before Renaissance reconstruction), (author: D. Likar, design: D. Kenda).

Sl. 9: Značilen izgled izseka strukture pročelja koprškega obzidja. Posnetek kamnitih elementov, izmerjen med strelnicami obzidja na pričetku ulice v Izolskih vratih (avtor: D. Likar, računalniška obdelava: D. Kenda).

Fig. 9: Typical segment of the Koper town wall frontage showing stone elements. The segment is located between two embrasures at the Izola Gate marking the entrance to the street (author: D. Likar, design: D. Kenda).

Vznožje

Starejše vznožje je rahlo nagnjeno in pri kopenskem obzidju navzven poševno nasuto. Na notranji strani je nasutje izravnano v obzidni hodnik, ki je omogočal komunikacijo za obzidjem okrog celega mesta in dostop do spodnjih (nizkih) strelnic.

V renesansi so zaradi obrambe pred topovskimi krogli pred starim obzidjem zgradili značilno močno poševno zidano kamnito eskarpo, imenovano tudi poševno pritličje. Poševno zidani del stolpov in obzidja največkrat zaključuje poseben polkrožen kamnoseško obdelan arhitekturni element, imenovan kordonski kamen ali venec.

Telo obzidja

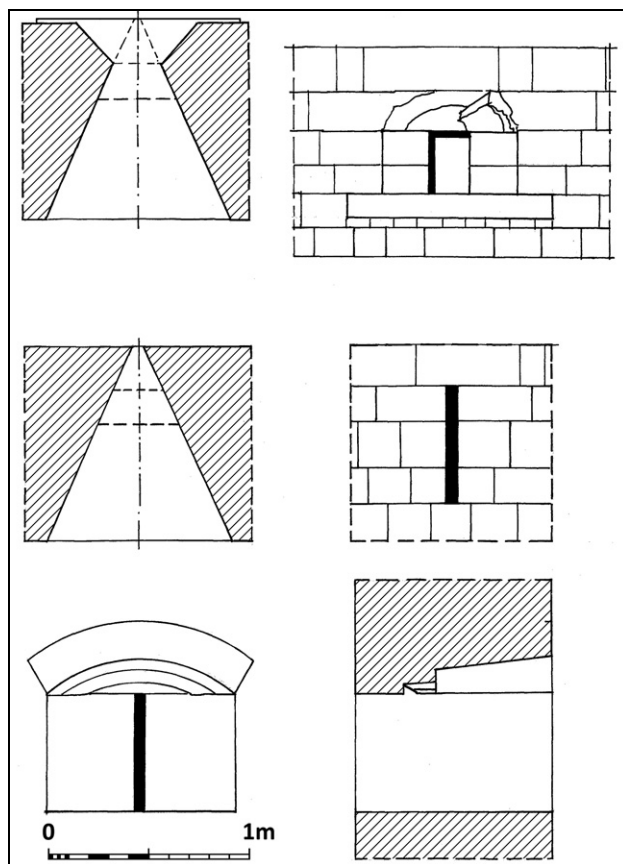
Telo obzidja je fizična zapora prehoda, ščit in nosilec krone. Odkriti so trije tipi trupa obzidja: navpično obzidje na obeh straneh, navznoter navpično in na zunaj poševno obzidje, obzidje s kamnito zunanjo ali notranjo oporo: poševni pilaster – kontrafor. V telesu obzidja so bile ob tleh razvrščene strelnice, v povprečju na razdalji štirih korakov. Strelnice so bile dvignjene na zunanji strani obzidja povprečno za en korak nad ko-

penski temelj, ki se je prilagajal terenu, znotraj pa za dva čevlja. Strelnice za hladno orožje so bile visoke od 58 do 62 cm in široke 5 do 6 cm (Sl. 5, 8 in 10).

Našli smo osem strelnic, sedem za hladno orožje in eno predelano v topovsko strelnico. Ena smo lahko izmerili z obeh smeri. Do ostalih lahko pridemo le od zunaj, z izjemo ene, ki je dostopna samo iz zasebnega stanovanja.

Krona obzidja

Krona obzidja nosi obrambni hodnik. Ta ima v arhitekturnem principu tri osnovne dele: prsobran za zaščito branilcev, obzidno polico – pohodno površino

Sl. 10: Arhitekturni ostanki strelnic za hladno in ognjeno orožje ter značilna struktura zunanjega obzidja v Kopru. Topovske strelnice obzidja v Izolskih vratih so primer prehodne razvojne oblike arhitekturnega elementa, predelanega iz starejših oblik (lok in samostrel, avtor: D. Likar, računalniška obdelava: D. Kenda).

Fig. 10: Architectural remnants of embrasures for cold and fire weapons and typical structure of the Koper outer wall. The cannon embrasures in the Izola Gate are a transitional form of an architectural element developed from older forms (bow and crossbow, author: D. Likar, design: D. Kenda).

Sl. 11: Struktura koprškega obzidja s strelnico (foto: D. Likar).

Fig. 11: The structure of the Koper city walls with an embrasure (photo: D. Likar).

ob zamiku obrambnega zidu, včasih razširjeno s ploščami, tudi tla hodnika (v Kopru kamnito polico) in podporni sistem za obzidno polico. Vsak od treh elementov ima številne izpeljanke. Medtem ko ima obrambni hodnik v principu štiri možnosti konzolnih obešenj: navznoter konzolno obešen hodnik, navzven obešen hodnik, navznoter in navzven obešen hodnik in obrambni hodnik znotraj zidne debeline, smo doslej v Kopru odkrili le obrambni hodnik na dvojnih kamnitih podpornih konzolah. V arhivskih virih je omenjen obrambni hodnik z obrambno polico. Na starem piranskem obzidju je kamnit, zidan prsobran, debel 54 cm v 102 cm debelem obzidju z 22 cm ter 14 cm iz obzidja segajočimi konzolnimi policami, zgrajenimi iz dveh kamnitih plošč, debelih po 13 cm. Ker je tak hodnik ozek le 70 cm, je imel leseno ograjo izven konzol v posebnih kamnitih ušesih. Tak obrambni hodnik pričakujemo pri najdbah v Kopru na manj izpostavljenih legah. Previsnih konzol, zidanih iz večjega števila plošč,

verjetno ne bomo več našli, ker so take konzole pri naslanjanju hiš na obzidje zaradi zavzemanja prostora v hiši podrli.

Strelnice v kroni obzidja lahko rekonstruiramo le hipotetično, na osnovi analogij iz ohranjenih ostankov obzidij na območju Istre (Sl. 8).

DISKUSIJA IN ZAKLJUČKI

Obe koprski mestni obzidji, zunanje in notranje, sta ohranjeni v večini, v različnih oblikah. Velik del zunanjega obzidja je ohranjen nad zemljo v mestnih zidovih, škarpah vrtov in v pročeljih ter zidovih hiš. To potrjuje dolgoletni niz najdb in slučajnih odkritij ob posegih v prostor mestnega tkiva ter naša raziskava na osnovi preverjanja arhivskih virov na terenu. Obstoj zunanjega obzidja spremljajo redki strokovnjaki, vendar ni sistematično obdelan, zato obiskovalci vidijo ostanke obzidja zgolj kot skupino različno obdelanih površin in zidov ter

Sl. 12: Strelnica za hladno orožje v koprškem obzidju (foto: D. Likar).

Fig. 12: An embrasure for cold weapons in the Koper city walls (photo: D. Likar).

Sl. 13: Koprčan gleda skozi strelnico (foto: D. Likar).

Fig. 13: An inhabitant of Koper watching through an embrasure (photo: D. Likar).

jih ne morejo miselno združiti v en sam pojav. Zaradi nesistemskega pristopa je javnost prepričana, da obzidja ni več oziroma da je ohranjeno zgolj v nepomembnih segmentih. Najdbe na terenu kažejo neskladnost javnega prepričanja z dejstvi. O notranjem obzidju je védenje še slabše, ker se le-to nahaja v zasebni posesti, nedostopni za opazovanje in raziskovanje. Vendar redki vidni ostanki v javnem prostoru dokazujejo (tako kot star gradbeni način poseganja v prostor, ki ni nikoli po nepotrebnem rušil dediščine prednikov), da je tudi to obzidje vsaj deloma ohranjeno v mestni strukturi.

Rezultati naše raziskave kažejo, da bi bilo z interdisciplinarno raziskovalno in načrtovalsko metodo ob podpori javnosti mogoče sistematično raziskati pojav obeh koprskih obzidij in izdelati dvojni načrtovalski sistem uporabe mestnega obzidja za nov, presežni

razvoj mesta. Prvi načrtovalski sistem bi moral celostno zajeti obstoječe, vidno, a razpadajoče obzidje ter ga sanirati in vključiti v proces oživljanje starega jedra kot novo mestno znamenitost, na osnovi katere bi izvedli kratkoročni projekt razvoja in oživitve dejavnosti. Drugi dolgoročni načrtovalski prijem bi moral na primeru obzidja izoblikovati razvojni sistem parcialnega vlaganja ob slučajnih najdbah za dvojno pridobivanje presežnih vrednosti zasebnega in javnega.

Obzidje je od nekdaj instrument prikazovanja prestiža in razvojne moči mesta. V koprskem primeru bi vključitev obzidja v mestno življenje pokazala obiskovalcu moralni in kulturni prestiž nekdanje istrske prestolnice. Vključevanje nekdanjih razvojnih vrhuncev iz različnih zgodovinskih obdobj Kopra v novo razvojno sintezo bi omogočilo kakovosten presežek in učinkovit model razvoja mesta, ki bi neustrezen obstoječi trend spreminjanja mestnega centra v nezanimivo, običajno, manjvredno podobo predmestja in novega naselja spremenil v ustrezno smer, v zanimivo in prestižno naselje z večtisočletno identiteto.

Pomen rezultatov raziskave kaže pot in eno od množice izjemnih razvojnih možnosti (potencialov) mesta, ki jih le-to zaradi pomanjkljivih informacij ne more prepoznati in uporabiti kot konkurenčno prednost.

Naše ugotovitve v raziskavi omejuje zaprtost institucij in zasebnost, ki zaradi zlorab ni naklonjena raziskavam prostora. V svojem delu smo prišli do nasprotujočih si rezultatov, ki jih brez novih raziskav ali dejstev ni mogoče razrešiti (na primer imenovanje istih mestnih vrat ali utrd z najrazličnejšimi imeni ali nasprotujoče upodobitve in načrti). Do nepričakovanih ugotovitev v našem delu (predvsem gre za najdbe strelnic in prerezov obzidja do obrambnega hodnika) smo lahko prišli z odprtjem javnosti nedostopnih delov. Za zaključek in objavo naše večletne raziskave smo se kljub nekaterim slabostim in pomanjkljivostim (neznanka, zasebna neplačana raziskava) odločili z namenom, da bi opozorili na pomembne potenciale razvoja mesta in ker v zadnjem času pospešeno poseganje v prostor brez upoštevanja zgodovine in rezultatov dela generacij prednikov (prvič v zgodovini Kopra) poleg odkrivanja pomembnih strateških najdb še vedno korenito zapira razvojne možnosti sebi in prihodnjim rodovom, s tem ko briše materialne ostanke mestne zgodovine.

ZAHVALA

Zahvaljujem se prof. Salvatorju Žitku, ker mi je nesebično odstopil svoje zapiske o koprskem obzidju. Prav tako se zahvaljujem družini Babelič, da mi je omogočila dostop, fotografiranje in meritev strelnice.

ARCHITECTURE AND DEVELOPMENT OF THE TWO TOWN WALLS IN KOPER

Darko LIKAR

University of Ljubljana, Faculty of Architecture, SI-1000 Ljubljana, Zoisova 12

e-mail: darko-likar@arh.uni-lj.si

SUMMARY

Koper is one of the fortified northern Mediterranean coastal towns boasting continuous settlement since pre-antiquity.

With the general public being only partially interested in the remnants of the two town walls and in the issues related to the past, our fieldwork has revealed only scarce information about their material existence. Architectural knowledge of ancient construction techniques, meticulous study and verification of archival sources and of the in situ condition has convinced us that the existence of the two town walls in Koper is worth thorough research.

The application of new architectural and conservation sensorial methods (Likar, 1995) to the reconstruction of the Koper town walls has produced good results.

The results gained through several years of research have induced us to formulate the hypothesis that the majority of the outer town wall is still preserved in various forms, with the exception of those parts where recent development has thoroughly transformed its foundations. A similar hypothesis could be proposed for the inner town wall, which however is inaccessible to researchers owing to ownership-related issues.

Recently, numerous construction projects carried out in the old town core have confirmed our hypothesis on the presumed layout of the outer town wall.

The key results of our research are the architectural reconstruction of both town walls and the presentation of their development through individual historical periods. They form an integral architectural system presented in the following forms:

- *Mnemotechnical scheme of both town walls displaying the main fortification points and their names;*
- *The first town plan showing not only the layout of both town walls on a "larger scale", but also the location of finds, discoveries and presumptions, with the town plan being based on observation and in situ verification of accessible sources;*
- *Ground plan of a town wall segment with embrasures and two forts (Ammunition Tower, Fort Belveder);*
- *Reconstruction of the plan of a typical profile of the Koper town wall, and comparative display of the heights of Koper profiles on the one hand and of visible segments of the Piran town wall and the profiles of its oldest remnants on the other;*
- *Display and partial reconstruction of newly discovered embrasures for cold and fire weapons and of a typical wall structure of the frontage;*
- *Descriptive reconstruction of the main development phases of the two town walls, including the author's interpretation and comments.*

The newly discovered elements and the reconstruction of the two town walls give new significance and value to the town. The new results gained through the investigation of the two town walls believed to be dilapidated offer Koper completely new development opportunities.

The article presents the results of the research on the architecture of the Koper town walls together with relevant evidence and the reconstruction of their development through various historical periods.

Key words: Koper, Koper town walls, plan of the two town walls, fortification of towns, architecture of town walls

VIRI IN LITERATURA

ASV, 1 – Archivio di Stato di Venezia (ASV), Fondo "Inquisitori di stato", b. 254, dis. 1. Benussi, A. (1725): *Zapiski k fortifikacijskem načrtu pristaniškega mandrača z notranjimi strukturami.*

ASV, 2 – ASV, Fondo "Provveditori alle fortezze", ex b. 82, dis. 85/2. Bighignato, C. (1769a): *Pogled in načrt Levjega gradu z mostom.*

ASV, 3 – ASV, Fondo "Provveditori alle fortezze", ex b. 82, dis. 85/3. Bighignato, C. (1769b): *Pogled in načrt Levjega gradu z mostom.*

ASV, 4 – ASV, Fondo "Senato Mar", b. 1100, dis. 1. De Belli, N. G. (1760a): *Načrt trga vrat Vseh svetih. Benetke, Archivio di Stato di Venezia,*

ASV, 5 – ASV, Fondo "Provveditori alle fortezze", ex b. 82, dis. 85/1. De Belli, N. G. (1760b): *Pogled na Levji grad z mostom.*

- ASV, 6** – ASV, Fondo "Senato Mar", b. 223, dis. 1. Fino, G. (1619): Načrt Kopra.
- ASV, 7** – ASV, Fondo "Dispacci Rettori Istria", b. 14, dis. 2. Iseppo, C. (1620a): Topografska karta obale od Kopra do Trsta.
- ASV, 8** – ASV, Fondo "Dispacci Rettori Istria", b. 14, dis. 4. Iseppo, C. (1620b): Topografska karta obale od Kopra do Trsta.
- ASV, 9** – ASV, Fondo "Provveditori alla Sanita", b. 395. Letter, P. A. (1778): Topografska karta Kopra z okolico.
- ASV, 10** – ASV, Fondo "Senato Mar", b. 246, dis. 1. N. a. (1624): Načrt območja Mudinih vrat s skladišči soli in programi trgovin.
- ASV, 11** – ASV, Fondo "Inquisitori di Stato", b. 254, dis. 1. N. a. (1725): Fortifikacijski načrt pristaniškega mandrača z notranjimi strukturami.
- ASV, 12** – ASV, Fondo "Senato, Dispacci Rettori Istria", b. 66, dis. 1. Paulaci, F. (1683a): Načrt sevorozahodnega dela koprškega obzidja, Predlog nove trdnjave.
- ASV, 13** – ASV, Fondo "Senato, Dispacci Rettori Istria", b. 66, dis. 2. Paulaci, F. (1683b): Načrt sevorozahodnega dela koprškega obzidja, Načrt prenove stolpa.
- ASV, 14** – ASV, Fondo "Provveditori alla Sanita", b. 494. Petronio, B. (18. st.): Načrt območja obzidja, ploščadi in mestnih vrat sv. Nikolaja.
- ASV, 15** – ASV, Fondo "Senato, Dispacci Rettori Istria", b. 61, dis. Spinelli, [...] (1678a): Tloris Levjega gradu.
- ASV, 16** – ASV, Fondo "Senato, Dispacci Rettori Istria", b. 61, dis. 3. Spinelli, [...] (1678b): Pročelje Levjega gradu.
- ASV, 17** – ASV, Fondo "Senato Mar", b. 228, dis. 1. Rubertini, B. (1620): Koper načrt obzidja.
- DAT, 1** – Državni arhiv v Trstu (DAT). Franciscejski kataster (1818).
- DAT, 2** – DAT. Strada, L. (1819): Mapa della citta di Capodistria, kataster mesta.
- Alberti, L. B. (2007):** O arhitekturi (De re aedificatoria, 1452). Ljubljana, Studia humanitatis.
- Bernik, S. (1968):** Koper, Izola, Piran. Organizem slovenskih obmorskih mest. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Budicin, M. (1998):** Aspeti storico-urbani nell'Istria Veneta. Rovigno, Centro di ricerche storiche N. 16.
- Caprin, G. (1905):** L'Istria Nobilissima, Parte I. Trieste, SCHIMPF Editrice.
- Cunja, R. (1989):** Koper med Rimom in Benetkami. Ljubljana, Medobčinski zavod za varstvo naravne in kulturne dediščine Piran.
- Guček, M. (2000):** Anonimna arhitektura v prenovi Kopra. Koper, Knjižnica Annales Majora.
- Kataster (1912):** Katastrski načrt mesta. Foto-povečava načrta M 1:1000. Piran, Medobčinski zavod za spomeniško varstvo Piran.
- Koch, W. (1999):** Umetnost stavbarstva. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Likar, D. (1995):** Arhitekturni postinformacijski sistem, doktorska disertacija. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo.
- Manzuoli, N. (1999):** Nuova descrizione dell'Istria. AT, III, 168-208. V: Darovec, D. (1999): Stari krajevski listi. Koper, Knjižnica Annales Majora, 131.
- Margetić, L. (1993):** Statut koprškega komuna iz leta 1423 z dodatki do leta 1668. Rovinj, Center za zgodovinske raziskave.
- Naldini, P. (2001):** Cerkev in krajevski opis ali Opis mesta in škofije Justinopolis, ljudsko Koper. Uredil in prevedel D. Darovec. Koper, Zgodovinsko društvo za južno primorsko – Znanstvenoraziskovalno središče Koper – Škofija Koper.
- Polcenigo, G. B. (1999):** Poročilo z dne 22. oktobra 1701 o stanju in potrebah Kopra. V: Darovec, D. (1999): Stari krajevski listi. Koper, Knjižnica Annales Majora, 267–282.
- Rutar, S. (1897):** Samosvoje mesto Trst in mejna grofija Istra. II. Snopič. Ljubljana, Matica Slovenska.
- Šimič, S. S. (2002):** Koper na robovih stoletij (Koprski razglednici). Koper, Sirart.
- Smole, E. (1957):** Koprsko obzidje, Mudina vrata in Levji grad. Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, V, 1. Ljubljana, 26–38.
- Suić, M. (1976):** Antični grad na istočnem Jadranu. Zagreb, Sveučilišna naklada Liber.
- Štefanec, S. et al. (2000):** Dioecesis Justinopolitana, Spomeniki gotske umetnosti na območju koprške škofije. Koper, Pokrajinski muzej.
- Žitko, S. (1989):** Koprski obzidni pas in mestni tloris na karti Giacoma Fina iz leta 1619. Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 37, 1–2. Ljubljana, 37 – 45.
- Žitko, S. et al. (ur.) (1992):** Koper. Koper, Skupščina občine – Izvršni svet.
- Žitko, S. (1999):** Koper – Capodistria, Vodnik po mestu. Ljubljana, Inštitut za komunikacije in informatiko.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2009-08-09

UDK 393.92(497.472)

PERCEPCIJA PROSTORA SKOZI FOLKLORO. "MRTVA POČIVALA" IN VODA V VLOGI MEJE Z ONOSTRANSTVOM NA KRASU

Katja HROBAT

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Znanstvenoraziskovalni inštitut, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

e-mail: katja.hrobat@ff.uni-lj.si

IZVLEČEK

Članek je del širše raziskave o percepciji prostora v ustnem izročilu Krasa. Konceptualizacijo prostora ponazarja fenomen "mrakove stopinje", v kateri je trodimenzionalnemu zahodnjaškemu modelu prostora integrirana neopredeljiva četrta dimenzija, onstranstvo. Folklorni vidik katastrskih mej, v katerem se kažejo kot mesta stika z onstranstvom, dopolnjuje obredni vidik, ki se odraža v "mrtvaških počivalih". Članek se osredotoča na raziskavo tovrstnih obrednih mest na pogrebnih poteh, ki se praviloma nahajajo na katastrskih mejah ali ob vodi, s čimer dopolnjujejo obredni vidik tradicionalnega pojmovanja meje med svetom živih in mrtvih.

Ključne besede: Kras, folklor, percepcija prostora, meje, "mrtva počivala", voda, šege ob smrti

LA PERCEZIONE DELLO SPAZIO ATTRAVERSO IL FOLKLORE. I "LUOGHI DI RIPOSO SUL PERCORSO DEL MORTO" E L'ACQUA COME LINEA DI CONFINE CON L'ALDILÀ SUL CARSO

SINTESI

L'articolo è parte di un'ampia ricerca sulla percezione dello spazio nella tradizione orale del Carso. La concettualizzazione dello spazio viene illustrata dal fenomeno dell' "orma di mrak" in cui al modello occidentale dello spazio tridimensionale si integra un'indefinibile quarta dimensione, l'aldilà. Al carattere folkloristico dei confini catastali, intesi come punto di contatto con l'oltretomba, viene associato l'aspetto rituale, simboleggiato dai cosiddetti "luoghi di riposo sul percorso del morto". L'articolo è incentrato sulla ricerca del fenomeno di tali luoghi di rito sul tragitto che compie il corteo funebre e che di norma si trovano sui confini catastali o lungo i corsi d'acqua, venendo così a completare l'aspetto rituale dell'interpretazione che la tradizione conferisce al confine tra il regno dei vivi e quello dei morti.

Parole chiave: Carso, folklore, percezione dello spazio, confine, "luoghi di riposo sul percorso del morto", usi legati alla morte

UVOD: O KONCEPTUALIZACIJI PROSTORA

Članek je del raziskave o percepciji prostora na Krasu skozi folklorna pričevanja (Hrobat, 2009a). S preučevanjem ustnega izročila v kontekstu, iz katerega izhaja, tj. krajine, sem poskusila obravnavati v preteklosti nekoliko zapostavljena področja tako v folkloristiki kot v arheologiji (glej Hrobat, 2009a, 11–15). Ustno izročilo in toponimi so bili zbrani po literarnih in arhivskih virih (večinoma franciscejski kataster), največji del pa s terenskim delom. Po slovenskem in tržaškem delu Krasa sem opravila več kot petdeset polstrukturiranih intervjujev z ljudmi, ki so jih priporočili drugi sogovorniki, in z njimi opravila terenske preglede. Pripovedi sem po posameznih tematikah in ključnih besedah vpisala v bazo podatkov¹ (Štular, Pleterski, 2005).

Vsaka skupnost ustvarja prostor, ki ga zaseda. Oblikuje ga, spreminja in uporablja glede na svoj sistem reprezentacije sveta. Prostor se kaže kot način manifestacije ali izražanja skupnosti. Načini njegove zasedbe in izrabe prostorskih virov so neločljivi od njegove simbolne kodifikacije (Cadoret, 2007, 235–236).

Koncept prostora najzorneje izražajo pripovedi o "mrakovi stopinji", imaginarni točki v prostoru, ki ni determinirana z ničimer. Ko človek stopi nanjo, se izgubi in tava v krogu, vse dokler ga ljudje naslednji dan ne najdejo mrtvega.

Na poti iz Trsta v Podgorje je sestra stopila na mrakovo stopinjo. Začelo je snežit, izgubila je pot in tavela okrog. Zavedla se je, da tava v krogu okrog mrakove stopinje. Zato se je primla za perikar /obcestni večji kamen/, da bi počakala, da pasa /gre mimo/. Naslednji dan so jo našli zmrznjeno. (53)²

Pripoved o "mrakovi stopinji" pokaže, da prostor v tradicionalni kulturi ni razumljen le kot stvarna oblika s

svojimi fizičnimi lastnostmi, temveč je prav tako realna njegova imaginarna razsežnost. Tako kot pri drugih liminalnih točkah prostora ima ta realne posledice v fizičnem svetu, izgubo orientacije (prim. Peršolja, 2006, 67–69) ali celo smrt. Fenomen "mrakove stopinje" odseva vso razsežnost konceptualizacije prostora v tradicionalni miselnosti, ki prostora ne omejuje s tremi zahodnjaškimi dimenzijami, temveč mu dodaja še četrto razsežnost, onstranstvo. Ta je povrh vsega neopredeljena, nevidna in neopisljiva.

PERCEPCIJA PROSTORA NA OSNOVI MEJE

Da se človek v tradicijskem pojmovanju ni izgubil v nepredvidljivem prostoru, je vzpostavil določeno logiko, pravila, ki natančno določajo mesta vstopanja "drugega" sveta v "njegov" svet. Celoten sistem sloni na strukturni logiki meje, ki ustvarja kvalifikacijo prostora po principu binarnega logičnega sistema (Lévi-Strauss, 1989). Meja ni le mejna črta, temveč je hkrati tretji element v sistemu, ki deluje kot posrednik med razločenima nasprotjema (van Gennepe, 1977; Eliade, 1992; Leach, 1983; Radenković, 1996; Dragan, 1999 itd.). Z razmejitvijo se razloči dva ali več prostorov tako, da se jim podeli različne simbolne kvalitete: moj in prostor drugega, prostor mojega bivanja, varnosti in reda nasproti tujemu prostoru, nevarnemu, nečloveškemu, barbarskemu (Segaud, 2007, 100–103, 121; Risteski, 2001, 157). Večina raziskovalcev si je bila enotna v mnenju, da so družbene skupnosti pojmovalle prostor dvojno, na podlagi binarnih nasprotij, ki običajno ustrezajo razlikovanju med svetim in profanim prostorom (Durkheim, 1982, 37; Douglas, 1993; Eliade, 1992, 21–23; Gell, 1992; Radenković, 1996, 47).³

Raziskava folklornih izročil je pokazala, da katastrske meje niso imele posebne vloge le v funkcionalni razmejitvi prostora, temveč tudi v tradicionalni koncep-

1 Pri transkribiranju sem se, kolikor sem se kot nestrokovnjakinja lahko, skušala držati zapisovanja kraškega narečja, vendar zaradi pomanjkanja slovenističnega znanja nisem uporabljala dialektoloških znakov. Zadovoljila sem se z uporabo sistema črk slovenske abecede z dodatkom črke za polglasnik (ə). Za ohranitev zapisa čim bližje narečnemu govoru sem se odločila zato, ker se marsikateri pomen skriva ravno v narečnem izrazu, hkrati pa se mi zdijo vsa lokalna narečja tako kot same pripovedke neločljivo povezane z "duhom" kraja, s katerim so prežete.

2 Prepisi dobesednih govorov pripovedovalcev so natisnjeni poševno. Da ne bi kršila varovanja osebnih podatkov, sem se odločila, da vse pripovedi označim samo s številkami in ne z imeni pripovedovalcev, tudi če niso posebej izrazili te želje. Številka v oklepaju na koncu pripovedi označuje zaporedno število vpisa v bazo podatkov folklornih izročil s Krasa, ki je shranjena v dokumentaciji Oddelka za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. Če je pripovedovalcev več, so ti označeni s črko P in zaporednimi številkami (P1, P2 ...), spraševalka pa sem označena s črko K. Tri pike med poševnicama /.../ označujejo del pogovora, ki ga iz pripovedi izpuščam, največkrat zato, ker se ne dotika obravnavane tematike. Včasih med tema poševnicama zapišem povzetek izpuščenega dela pogovora, npr. /... o učni poti/, ali opise reakcij, občutkov pripovedovalca ali okoliščin pogovora, npr. /se zasmije/ ali /v cerkvi/. Včasih je znak pred začetkom navedbe pripovedi, npr. /.../ P: ..., kar pomeni, da je izpuščen del pogovora pred tem, ki ga navajam. Če je znak med pripovedovalci, pomeni, da med njimi poteka pogovor o drugi temi. Med poševnicama navajam slovenski prevod narečne besede, npr. təbət /takrat/. Da bi se izognila preobloženosti besedila, sem ponekod v besedilu namesto navedbe cele pripovedi navedla le referenco – številko pripovedi.

3 Pred kratkim je sicer Philippe Descola pri dekonstrukciji tradicionalnih antropoloških kategorij pokazal, da opozicije med "divjim" in "domačim" (ali med naravo in kulturo) niso tako univerzalne, kot se je dolgo časa mislilo. Ponekod dvojnost kategorij ne deluje tako strogo ali je celo odsotna, kot recimo pri nomadih in lovcih-nabiralcih. Čeprav je res, da večina kultur identificira prostor zunaj človeškega nadzora za divjino, včasih ta ne deluje po načelu nasprotij ali se spreminja glede na kontekst (Descola, Pálson, 2002, 8–12; Segaud, 2008, 119–120).

ciji sveta, kjer so prevzele funkcijo posredovanja med tem in "onim" svetom. Na to kaže podatek, da se nanje koncentrirajo izročila o prikazovanju, žrtvovanjih in pokopih folklornih bitij, ki ne pripadajo ne enemu ne drugemu svetu, temveč se nahajajo med svetovi (krvavo stegno, vedamec, kača, kovač, nečisti umrli, tujci itn.) (glej Hrobat, 2009a).

Mitsko vlogo katastrskih mej ne izražajo le izročila o nadnaravnem na njih, temveč tudi ritualna dejanja, ki so se izvajala na njih ali ob njih. Slednja povsem ustrezajo teoriji o obredih prehoda mej in pragov v življenju posameznika in skupnosti, ki jo je razvil Arnold van Gennep. Obredi prehoda obeležujejo in uravnavajo prehode med različnimi družbenimi statusi v človeškem življenju, med različnimi časovnimi termini in teritoriji. Te so ljudje izvajali tudi pri prehodu teritorialnih mej, ki so bile navadno označene s posebnimi objekti ali z božanstvi mej (van Gennep, 1977; Ellis Davidson, 1993, 7–8; Leach, 1983, 55). Na Krasu je podobne obrede mogoče prepoznati pri prehodu katastrskih mej, in sicer v posebnem obredju, ki spremlja pogrebne procesije.

CESTE IN POTI POGREBNIH PROCESIJ

Že cesta predstavlja jasen mejnik v prostoru, saj poleg vloge sredstva komunikacije hkrati razločuje prostor na dve polovici (Dragan, 1999, 154–155). Mnoga ljudstva so mrtve dojenčke pokopavala ob cesti verujoč, da bo duša otroka vstopila v mimoidočo žensko. Taka verovanja izražajo povezavo med mejami in kroženjem duš mrtvih (Dragan, 1999, 223–224). Kot meja je cesta nevarna, zato je mogoče razumeti, zakaj so starejši ljudje pred prečkanjem ceste opravili apotropijsko dejanje.

Čaki, čaki, da jās povem vraže. Še nāš stric jā jāmu navado, prej ku jā šou čez cesto, ku puol, kār jā bu stār, jā živu pār nās. Jā vārgu kamnčke, puol jā šou uon čez cesto, za srečo. /...smeh/ Jā jāmu nā vem kālku... Zā tiste duge jā prašu. Uon je mislu, dā nismo vidli nāč. Ta prvu jā vārgu kamnčke, druobnu taku, in puol jā uon šou čez cesto. Dā jā šou gvišnu /sigurno/ čjāz /smeh.../. (427)

Posebno bogate z obredi in verovanji so poti, po katerih so se vile pogrebne procesije. Pri pogrebnih procesijah so se v Romuniji izvajali postanki pogrebnega sprevoda tako rekoč na vseh mejah, začeni z vrati dvorišča do vrat pokopališča (Dragan, 1999, 153–54), kar je dokumentirano tudi na Slovenskem, predvsem na pragu hiše (glej Ložar Podlogar, 1999). Obvezni postanki so bili na križiščih, kjer se je izvajalo pogrebne maše (Dragan, 1999, 153–154).⁴ Po vsej Evropi se je moral sprevod s

pogreba vračati po drugi poti in ne po "poti mrtvih" (Dragan, 1999, 157). Poveden je običaj iz Idrije, kjer je potekal pogrebni sprevod za samomorilca po drugi poti, čemur so rekli *pa Gas*, in ne po glavni cesti kot običajno (Grošelj, 2008, 28). Če pomislimo, da postane vsak mrtvec, kot nosilec principa smrti, tujec v lastni skupnosti (Risteski, 2001, 169–70), so samomorilci še nevarnejši, saj umrejo "nečiste smrti". Ker se ne morejo preseliti na drugi svet, ostanejo na zemlji in postanejo škodljiva demonična bitja (Vinogradova, 1999, 45–49).

Razlikovanje pogrebnih poti in poti vrnitve s pogreba je odsev načela prirejanja prostorske dihotomije z namenom, da bi bile poti živih bolj varne⁵ (Dragan, 1999, 153–157; Lehr, 1999, 125–26). Znano je, da so bile vse šege in obredja ob smrti namenjene dokončni odstranitvi mrtvega iz sveta živih zaradi nevarnosti kontaminacije iz onstranstva (Bacqué, 1997, 247–276; Baudry, 1997, 225–244). Zaradi tega je bilo treba z ritualnimi dejanji, še posebno na pogrebni poti, vzdrževati mejo, delitev prostora in zagotoviti izločitev mrtvega in s tem smrti same (Risteski, 2001, 169–170).

"MRTVA POČIVALA": OBREDNA MESTA V POGREBNIH PROCESIJAH NA KATASTRSKIH MEJAH

Na "poti mrtvih" so posebno pozornost na Krasu pritegnila standardizirana mesta obrednih postankov, kjer so se ljudje v pogrebnih procesijah ustavili, se spočili, prekrizali in zmolili za pokojnikovo dušo. Doslej se je zdelo, da so postanke na pogrebnih poteh izvajali na naključnih mestih. Sodeč po mnogih pripovedih po Krasu so bila obredna mesta postanka nekje med ozemljem dveh vasi.

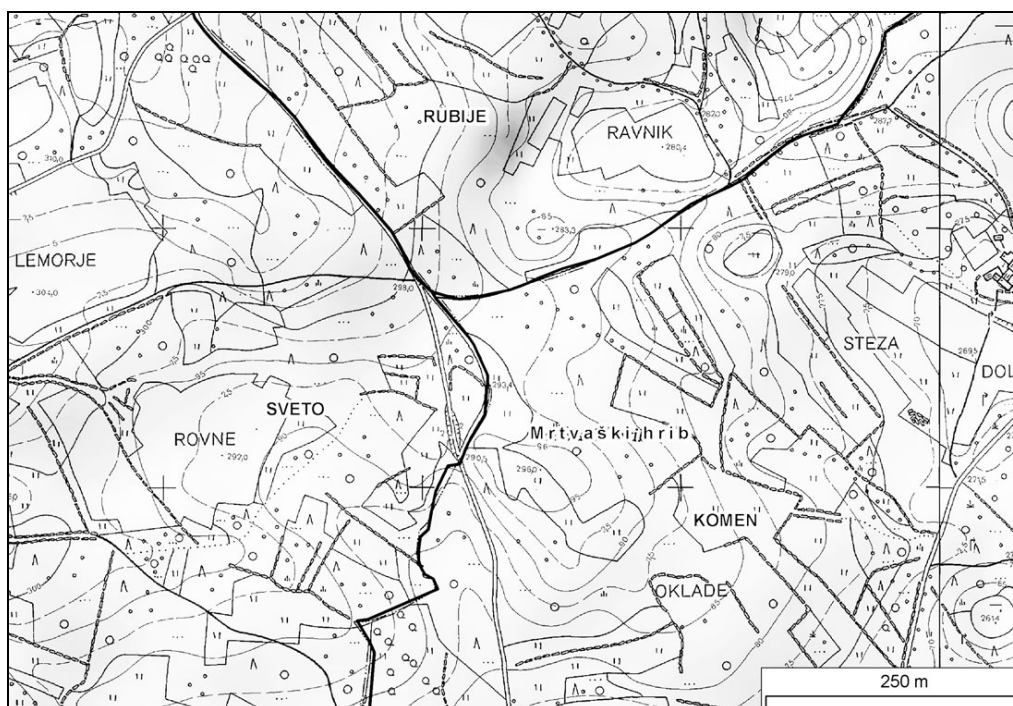
Eno takšnih mest je Križen drev med Brezovico in Slopami ob jugovzhodnem vznožju Brkinov.⁶ Po zemljevidu sodeč leži kraj na meji med Slopami in Brezovico, čeprav pripovedovalka iz Slop o meji ni vedela ničesar (Hrobat, 2009a; Sl. 6⁷). Nahaja se ob vznožju Bilen ali Vilen vrha, prazgodovinskega gradišča in strašljivega kraja, ki so se ga Sloparci iz strahu izogibali (Hrobat, 2003, 165–167; Slapšak, Hrobat, 2005, 306). Križen drev je v knjigi o Slopah opisan kot mesto na poti, od koder so Sloparci prvič zagledali farno cerkev v Brezovici in se prekrizali. Na tem mestu so se pogrebni sprevodi ustavili, spočili, nosači krste so se zamenjali (Pibernik, 1999, 201). Kraj z enakim pomenom je tudi Poklon, danes sicer vasica pod naseljem Col pri Repentabru na Tržaškem Krasu, vendar še pred drugo svetovno vojno najbrž le mesto z eno samo hišo. Kmetje na poti v Trst naj bi se

4 Po ustnem sporočilu prof. dr. J. Bogataja (21. maj 2008) so se pogrebne procesije ustavljale na križiščih tudi na Slovenskem.

5 V Karpatih, v južni Poljski, pogrebne procesije niso nikoli potekale po poljih, ker so verjeli, da bi povzročile neplodnost zemlje (Lehr, 1999, 125–126).

6 Enak toponim je na tromeji med občinami Rodik, Podgrad in Artviže (Pibernik, 1999, 201). Nanj se navezuje vrsta izročil o nadnaravnih pojavih (zaklad, kače, krvavo stegno) (glej Hrobat 2009b).

7 Zaradi omejitve prostora v članku ne prilagam vseh slik, ampak nekatere citiram z drugega mesta.

Sl. 1: Mrtvaški hrib pri tromeji med vasmi Komen, Sveto in Rubije (izdelal: Sašo Poglajen). Vsi zemljevidi te vrste, ki so uporabljeni v članku, temeljijo na kartografskih podatkih, ki so "Javne informacije Slovenije, Geodetska uprava Republike Slovenije, TTN 5 in DTK 25. © Geodetska uprava RS."

Fig. 1: Mrtvaški hrib (Hill of the Dead) at the meeting point of three boundaries between the villages Komen, Sveto and Rubije (author: Sašo Poglajen). All maps of this sort, used in the article, are based on data from the database of the Surveying and Mapping Authority of the Republic of Slovenia, TTN 5 and DTK 25. © Surveying and Mapping Authority of the Republic of Slovenia.

na tem mestu poklonili romarski cerkvi sv. Marije na Tabru (Guštin Grilanc, 2005; pripoved 385⁷).

Podobno obredno mesto po imenu "Mrtva počivala" je po besedah sogovornika iz Tomaja pri Orleku in neke med ozemljem Merč in Sežane.

Pri Orleku so rekli "mrtva počivala" kraju, kjer so tisti, ki so nosili trugo pokojnika k pogrebu, počivali ali izmenjali rame. "Mrtva počivala" so rekli tudi kraju neke med Merčami in Sežano. Vse so uničili, ko so delali rekonstrukcijo ceste, saj so bila ob cesti. (8, 9)

Mejni položaj kraja za postanek z mrličmi se ponovi tudi na pogrebni poti iz Škrbine v Komen.

K: So šle kǎšne stare poti tod mimo? Al da so rekli al stara pot, jesiarska, Napoleonova, mrtvaška cesta, bela cesta ...

Sveto – Škrbina – Kuomn, tistǎm trikotnikom, tǎm nuotr. /.../ (285)

P: Mrtvaški hrib je tǎnle guor pruti Škrbini, tu so vǎn že Ščrbinci povedli, ne /.../. Tu je že na mjeji /meji/ "Mrtvaški hrib", kamnita griža, na kateri so po pripovedih naslednjih sogovornic iskali fosile, je, sodeč po zemljevidu in pripovedih iz Škrbine in Komna, prav na tromeji med Svetim, Škrbino in Komnom ali vsaj v njeni neposredni bližini. Pogled na zemljevid (Sl. 1) razkrije,

7 K: Ma kaj Poklon? Zǎradǎ tega, ku si vidu cǎrǎku?

P: Ja, ma je, kǎr je bǎlu tu svetišče, romarsko svetišče, že zdavnaj. In kǎdǎr so ljudje pǎršli mimo, so nekako poklonili tej Mariji devici.

K: In na tem mestu si prvič zagledu cǎrku, al zakaj prou tuki?

P: Ne, tu je staru mislǎm 1100. Sej točnu, jǎs puole pozabǎm, ma 1100, 1200, je bla že cǎrku gor, ne. Je blo romarsko svetišče. Tu so se še templarji tǎku ustavljǎli, recimo. So se poklonili Mariji, recimo.

K: Ne, ki jǎs sǎn čula, dǎ teji poklon, dǎ so tǎm, kǎmǎr prvič zagǎledǎš to romarsko cǎrku. Dǎ, ku se ti prvič razpre, uno mesto se imenuje poklon.

P: Oh, tu nisǎn še čula, vidǎš, tu je nova. Lǎhko bi tudi blo. Ma ne. Ne! Zǎtu, ker krajevno zǎdej gljǎdǎn, ku vidǎš, jǎ vidǎš prej, kukǎr na Poklonu. Ozjǎroma, če pridǎš gvišnu sǎs kjǎrega kraja. Če prideš sǎs Trsta gor, mogoče po tisti cesti, je res na Poklonu. Al niti ne. Ma če prideš sǎz Slovenije ne, sploh ne. Zǎtu, ki jǎ videt dosti prej. Ne bi držalo tu pǎr nǎs. Odvisno od kuot. Ma sǎmo ta kraj je biu, ja, ni bla vas. Zdej je postala vasica, recimo. Ma ni bla vas. To je bla recimo pot, ki je vodila v, gor no, do Ljubljane na Kranjsko. U bistvu dve gostilni sta bli, kej je bla furǎmanska pot. /.../ (385)

da je "Mrtvaški hrib" v resnici na ozemlju Komna, ob tromeji z vasmi Sveto in Rubije. Slednja katastrska občina je najbrž mlajša in je pripadala Škrbini, zato so sogovorniki govorili o ozemlju Škrbine.

/.../ K: Ma kaj maste kašən hrib, ki se kliče Mrtvaški?⁸

Rečejo Mrtvaški, ma se ne ve zakaj.

Tle od Kuomna gor.

Jə blo pokopališče u Kuomni in ki so nesli mrliča, kər ni blo ne autou, ne nosil, so nesli mrliča in so počivali. In zətu rječejo Mrtvaški hrib.

Ma od ki so nesli?

S Škrbine so uozili u Kuomn pokopavət, prej ku je bil tle žjegən.

K: In təm so se ustavli?

Təm so počivali. Da zətu so rekli Mrtvaški hrib.

/Pogovor o lokaciji ... Kjer je "presečen" ovink ... Tu vedno nekaj kopljejo – iščejo najbrž kamenine. Na polovici ceste med Komnom in Škrbino./

Ma tu so že stari o tem govorili?

Ne ne, zdej so zəčjəli tu, kopaju ma kdu ve, kej jəščəju.

Ma tu je prou na cjəsti. Na obeh straneh, kə je biu ovink prej in pol so nərđili ravnu cjəstu, so prebili hribček. In zdej na objəh straneh zmjəri neki kopljeju. Pa Təlani təm dosti neki bəzgəjo /brskəjo/ vən. (327)

"Mrtvaški hrib" se začne na križišču, ki je uporabljen za definiranje tromeje. V tradicionalni percepciji sveta velja križišče za najnevarnejši prehod med svetovi. S simboliko sekanja linij, cest je koncept križišča podoben tromejam, kjer se ravno tako zgoščajo izročila o nadnaravnih pojavih. Križišča so zato vsako leto obredno zaščitili pred vdorom "tujih" sil s kresovi (odganjanje čarovnic) in na njih opravljali čarne obrede že od antike (Odisej) (Hrobat, Lipovec-Čebon, 2008). Daljši postanek na Mrtvaškem hribu je pri ljudeh celo porajal šaljive pripovedi o tem, da so se mrličji na poti na pogreb zbudili.

/.../ K: A je kašna mrtvaška al ...

P1: Mrtvaška, ku bi rjəku, enkrət sə nosili u Kuomən zakopavət ljudi. In nə Mrtvaškem hribi, ki rječejo. Vənde /təm/ so počivali. Də sə jə ženska obədila in muož jə rjəku, nej neseju dəmu, kər je že pəršla h sebi in puole nəzaj umrla ... "Təga hudiča ne več domu!" /smeh/ Te przədjəne /prizadane/ ne, ma mənə ne briga kaj te. Təko sə rekli.

P2: Pol so rekli Mrtvaški hrib.

P1: In tud duhovnike, kə so mjəli, jə reku, rečmo, te šagre, kə so ble, zmjərej so rekli, tle je Mrtvaški hrib, ki so lədjə počivali zəs mrtvimi. /.../ (335)

Po golem naključju sem pri preverjanju zemljevida Kobjeglave našla še ena "Počivala" (Hrobat, 2009a, sl. 13). Izročila o njih ne poznam, vendar se po zemljevidu sodeč vzorec ponovi. Toponim "Počivala" označuje ledino ob katastrski meji med Kobjeglavo in Tupelčami,

čez katero poteka pot proti cerkvi sv. Mihaela in pokopališču v Kobjeglavi. Postavitev svetih točk, v tem primeru cerkev in pokopališč, na katastrskih mejah in na obrobjih vaških posesti je moč opaziti v Makedoniji, s čimer so po mnenju Ljupča S. Risteskega ljudje simbolno poudarjali in označevali sveto mejno črto, ki so jo tudi redno obnavljali in vzdrževali (Risteski, 2005, 185, 194–200; Šmitek, 2004, 211–212; Hrobat, 2009b).

"Mrtvaški breg" je na pogrebni poti iz Gabrovice k romarski cerkvi sv. Marije Oberšljanske, ki je na stičišču območja vasi Komen, Mali dol, Divči in Tomačevica. S kombiniranjem podatkov sogovornika, zemljevida (glej Atlas okolja) in franciscejskega katastra Komna (glej www.gov.si – 1, 2009-08) je mogoče ugotoviti, da je bil "Mrtvaški breg" približno na tromeji med Tomačevico, Gabrovico in Komnom. Pripovedovalec namreč omenja, da je lokacija "Mrtvaškega brega" na vzponu, preden pride cesta na Pedrovce, ki označuje vzpetino na omenjeni tromeji. Po zemljevidu sodeč, če vključimo še obris reliefa (TTN 5 ali 10, Atlas okolja), je breg proti Pedrovcem prav "Mrtvaški breg", ki potemtakem leži na tromeji (Sl. 2). Upošteva je zarisano pot na franciscejskem katastru sklepam, da je pogrebna pot, ki se je v smeri iz Gabrovice nadaljevala od "Mrtvaškega brega" naprej do cerkve Marije Obršljanske, predstavljala hkrati mejno črto med Komnom in Tomačevico (Sl. 3). Ujemanje meje vaške posesti, "Mrtvaškega brega" in "Mrtvaške poti", ki jo pripovedovalec omeni najprej, izraža tesno povezavo med konceptom meje in stikom s "svetom mrtvih".

K: Ste čuli že kdaj, də so kej rekli, də je bla Mrtvaška, Bela, Napoleonova cesta?

P1: Ta je bəla "Cesarska cesta".

K: Ta tuki?

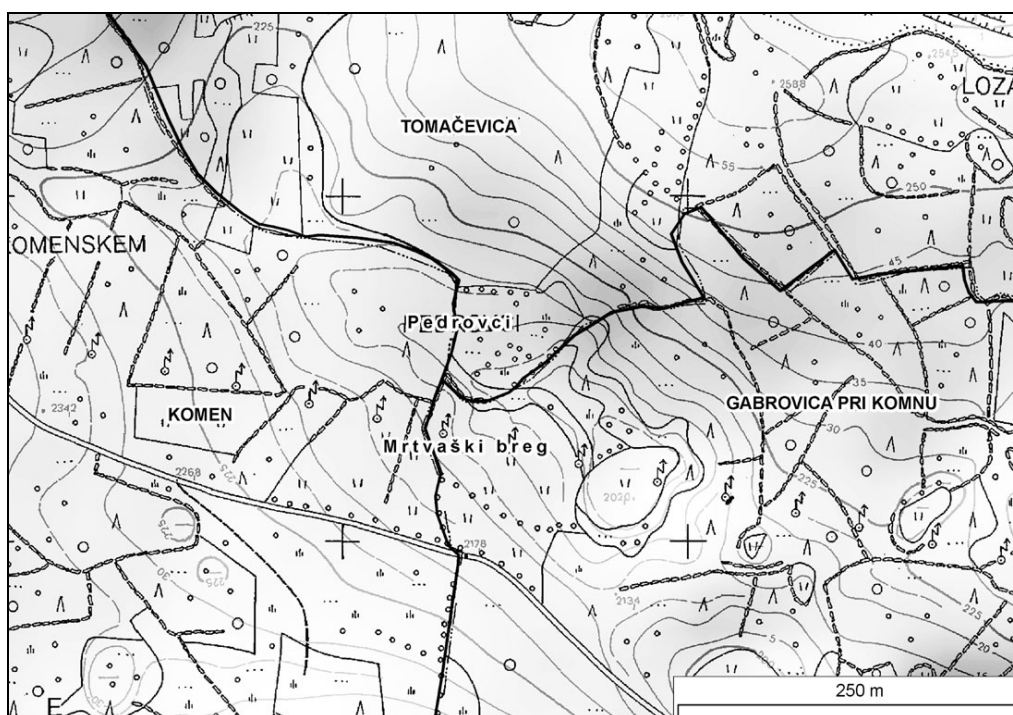
P1: Cesarska ja. To se "Cesarska cesta". Zgljəda, to je Marija Terezija jə zrihtəla. /.../ Ja, za u Gabrouci vem za Mrtvaško puot. /.../ Prouzaprou Mrtvaški breg, se reče.

K: In kaj je pa təm?

P1: Tu je təku. Je cjərku Devica Marija Obəršljanska. Tu ku grjəste iz Tomačeuze pruti Kuomnu in ku prideste dol u dno je ovink, zəčne guozd, kər naravnost guor grjəste in pridəste direkt, tən, h cjərkvu. Samo zdej u Gabrouci, tu mi je pravu še nono, tu, ni blo učasih pokopališča in so nosili pokopavət te lədi /ljudi/ h Devici Mariji. In tu je še preci deleč. In so šli dol po gmajni, jə dol, doklər so puolja, tle vəd vasi jə taka poljska puot, puol naprej jə bla stəza. In tən po tisti stəzi, ku so šli guor, təm, so rekli puole Mrtvaški breg. Še zdej rečejo Mrtvaški breg tistəmu območju. /Na moje vprašanje ponovi .../ Se uzpenja ke, pride ke u Pedrouce. Səmo tən so prou, na tistmu kraju, ki rječejo Mrtvaški breg, təm so počivali prouzoprou.

P2: Kukər səz Gorenja u Pouvər. Mrtvih počival. Tən, ku je u sredini puoti, sə tədi počivali z mrličji.

8 Zaradi večglasnosti in številnosti sogovornic (4) pri zapisu po govora oseb ni bilo mogoče identificirati, zato v zapisu pripovedovalk ne razlikujem.

Sl. 2: Mrtvaški breg na tromeji med Komnom, Gabrovico in Tomačevico (izdelal: Sašo Poglajen).

Fig. 2: Mrtvaški hrib (Hill of the Dead) at the meeting point of three boundaries between the villages Komen, Gabrovica and Tomačevica (author: Sašo Poglajen).

K: Tudi z Gorenja u Povjær?

P2: Ja. /.../ Moja mama je z Gorenj, tudi ve. Zmiri so rekli *təm*, klanc, ku je, uānde /təm/, dā so počivali siz mrličəm, rječejo mrtvi počival. /.../ Tu so tiste izraze, ku tistu.

P1: Ja, *təm kəmər* so počivali, so rekli Mrtvaški breg. Lih malu klanc *təku*, se uzpenja. (403)

V navedem pogovoru se sogovornica spominja, da so "mrtva počivala" poznali tudi na poti iz Gorenja v Povir. Pregled zemljevida razkrije, da je mesto "mrtvih počival" znova ob katastrski meji, in sicer med vasema Gorenje in Povir (Hrobat, 2009a; sl. 16). Del poti, po kateri so hodili v pogrebni procesiji, je bil uporabljen za zarisovanje meje, in sicer med ledinama Klečet in Na počivali. Tudi ledinsko ime Klečet vzbuja pozornost tako zaradi etimologije, če ta izhaja iz "klečati", kot zaradi lokacije na križišču in hkrati na katastrski meji. Ledina "Na počivala" z zemljevida, ki gotovo predstavlja omenjana "mrtva počivala", je na rahlem klancu, ki se dviga od meje proti Povirju.

OZNAČENO MESTO POSTANKA POGREBNIH PROCESIJ NE ZARADI POČITKA, TEMVEČ "IZ NAVADE"

Na območju Povirja sta bili kar dve mesti "mrtvih počival". Kakor je povedala sogovornica iz Senadolic, rojena v Povirju, so bili postanki na pogrebnih procesijah

proti Povirju na dveh poteh, na tej iz omenjenega Gorenja in na poti iz Brestovice. Predvsem je zanimiv poudarek pripovedovalke, da se na mestu "mrtvih počival" niso toliko ustavljali zaradi počitka, temveč že zaradi tega, ker se je bilo treba ustaviti zaradi navade. Obredno mesto postanka so označevale celo skale.

K: Kaj pa če je *kəšən* posebən *kamən* al posebna skala, da bi blu posebne oblike, da so ljudje kej govorili od njega al da so bli *kəšni* zakleti ljudje al da so hodili ...

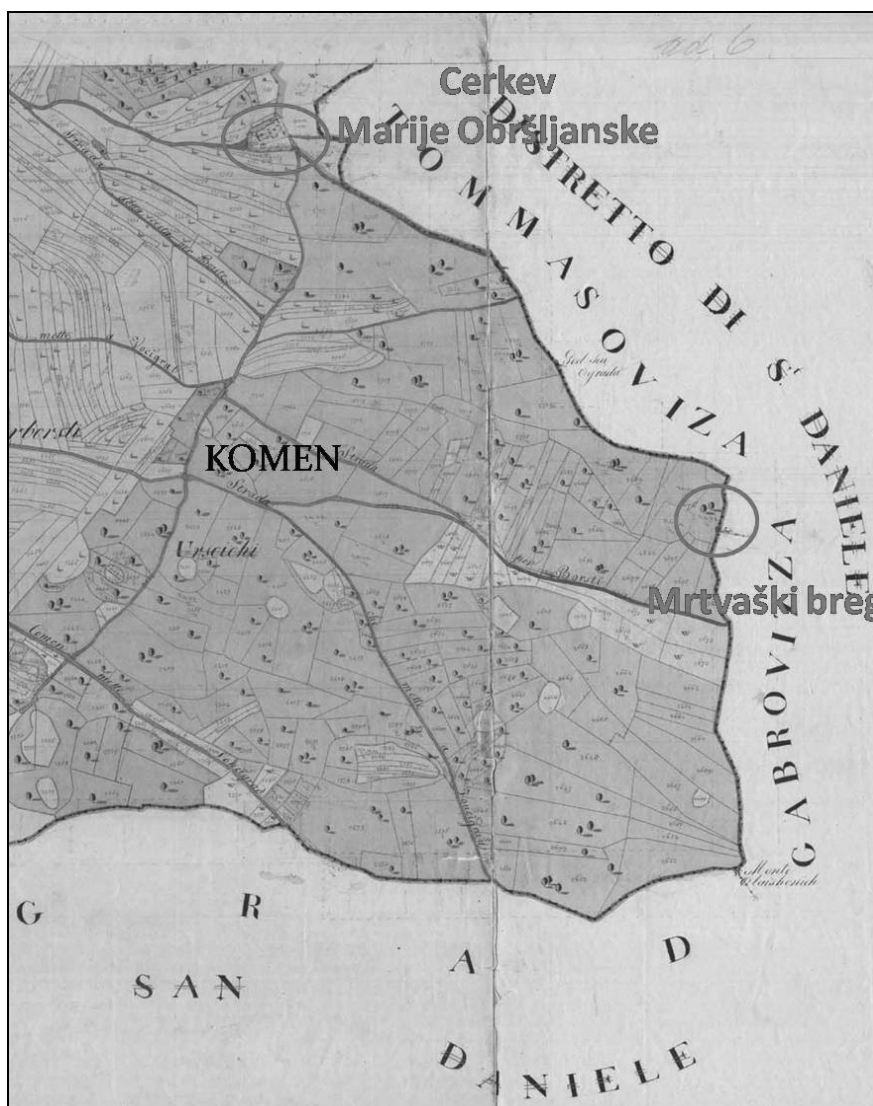
P: Ne, tu se ne spomnem, da bi kdaj. Edinu jəz vem za dve skali, ki sicer ena niti ne bi več vjadla, ki je. Tu so ble, ki smo rekli, da so "mrtve poč"... Mi smo rekli po domače "mrtvi počvali", ne. Tu se pravi ...

K: A, ja?

P: Ja. Ena je *pər* Brestovici, Brestovica u Povir, ku se grjə, ku so nesli zakuopat, ne. Ku prideš gor u vasi, ki vas je tle, pol grjəš tuku guor, no in *təm* je blu tud križišče, *kəmər* je uni kal in studenci, ki so, in tisto, ne. *Təm* je bla, tuku, ena taka ... Usek, je bla skala, *təm* se je zmjəram ustavlo, *kədər* se je neslo zakuopat. *Təm* so počivali al pa so se menjəli. Ena je bla *təm*. In ena je bla med Povirjəm in Gorenjami. Ma ki, vəm pa ne vem povedat.

K: A, ja?

P: Ja. Je pa bla *təm* ena skala. To so glih *təku* rekli. Tu se pravi, da se je vedno ... Z Brestovice zdej ne, ki se gre z *avtəm*, ma *təkrət*, ku so nosili oziroma peljali, se je vedno *təm* ustavlo. Tud če ni blo potrebe, ma *təm* se je

Sl. 3: Pogrebna pot, ki se je v smeri od 'Mrtvaškega brega' blizu tromeje med Gabrovico, Tomačevico in Komnom nadaljevala do cerkve Marije Obršljanske, je predstavljala hkrati mejo med Komnom in Tomačevico (Arhiv Republike Slovenije, obdelal: Sašo Poglajen).

Fig. 3: The funerary path continuing from Mrtvaški breg (Slope of the Dead) at the meeting point of three boundaries between Gabrovica, Tomačevica and Komen towards the church of St. Mary of Obršljan corresponds to the boundary between Komen and Tomačevica (Archives of the Republic of Slovenia, rendering: Sašo Poglajen).

vedno ustavlo. Tu je bla tista navada, stara, ne, kaj jæs vem, da se ustavæš tæm, no.

K: In tu med Povirjæm in Gorenjæm tudi?

P: Ja, po ti ta stari cesti.

K: Po stari cesti ...

P: Po stari cesti. Po tisti cesti, ki sæm væm prej rekla.

Tæm po stari cesti, v enmi kraji, sæm tudi vedla kje, ma ne vem več, ne bi niti najdla.

K: Se spomneste tud vi, da ste se tæm ustavla?

P: Ja. Ja.

K: Ma tu, ku ste nosili pokopavæt?

P: Ku so nosili zakopavæt, ja.

K: Iz kam u kam so nosili?

P: Iz Gorenja u Povir, ne. Ker še zmjæram nosijo. Iz Brestovico tudi u Povir. U Povirji je pokopališče za Gorenje, Brestovico, Plešivco in Žirje. Za vse te štjæri vasi je pokopališče. In tu ku so ... Iz Žirij ni blu taku delč, za Žirje ne vem, da bi se kdaj ustavljæli, ker ni blo taku delč, s Plešivce tud ne, ker se je šlo sorazmerno, z ... Gorenjskemi pa vem, da je blo! Se dobro spomnem, ki je blo u tismi konci, smo imeli mi tudi uograde, ma točno, ki je blo, væm pa ne vem povedæt.

K: In se je reklu obuje mrtvo ...

P: Ja, "Mrtve počvali".

K: "Mrtvi počvali". /... Pogovor o tem, da bi pokazala mesto pri Brestovici./

K: A, ja. In ste rekla, da je ta pr Brestovici na križišču?

P: Ma, ne križišče ... Ni križišče od cest. Tu se gre, ku se grjə z Brestovice, Brestovica, vas je na hribi, ne. Pol grjəš dol navzdol, spodi je bla kal in štjerna təkrət, puol je rjəbər in pol grjəš še malo po ravn ... Prouzəprou se malo spuščəš proti Povirji. In tle pride cesta s Povirja in zavije proti Studencəm, ne vem, če ste kdaj čula, Studenc pa Globočaj.

K: Ne.

P: No. Tu so ti kali, ki smo včasəh žvino napajəli. U Studencəh pa so ble tri štjerne, ki so ljudje po vodo hodili za mojga cajtə, ku səm bla jəz doma, so hodili po vodo, ku je bla suša, zə prət al pa za živali. Ni bila čista uoda. No in təm, ki zaviješ nuotr, tle, taku je pa bla tista skala. Tako da je ni taku težku duobət.

K: Tu je ta ...

P: Brestovica – Povir. Za uno ne vem.

K: Za tu pa ste zanjo sam čula?

P: Tisto se spomnem, da smo se təm ustavli, ku se je neslu pokopət, se pravi, ku səm bla jəz še zelu majhna ... Samu ki je, pa ne bi znala povedət. Tisto pa res ne.

K: In tu je bla velika al majhna /op. skala/? Se kej spomneste?

P: Ne, ne, ni bla ne vem kuku velika. Bəl bi člouk rjəku, ku en znak, da se je vedlu, da se təm ustavəš. (217)

Lokacija "mrtvih počival" na pogrebni poti iz Brestovice v Povir, ki ne leži na meji, na prvi pogled poruši dosedanj vzorec obrednih postankov pogrebnih procesij na ali v bližini katastrskih mejah. Iz pogovora in zemljevidov (glej www.gov.si – 2 (2009-08) in Atlas okolja⁹) je razvidno, da je postanek na pogrebni poti iz Brestovice ob kamnu na poti v bližini Studencev, ob glavnem nepresahljivem viru vode v Povirski fari (Križnar, Mahnič, 2005, 321).

Pomen katastrske meje v tem primeru zamenja voda. Da bi razumeli simboliko enačenja vode in katastrske meje, pogledajmo, kakšen pomen ima voda v ljudskih predstavah.

"MRTVAŠKA POČIVALA" OB VODI: O LOČNICI MED SVETOM ŽIVIH IN MRTVIH V LJUDSKIH PREDSTAVAH

Voda je ena najbolj znanih liminalnih točk v prostoru, saj v predstavah ljudi po vsem svetu velja za pot na drugi svet in mejo med svetovoma živih in mrtvih. Po slovanskih predstavah se v vodi zadržuje duša prvih štiridesetih dni po smrti. Po interpretaciji Mirjam Mencej je verovanje izraz predstave o vodi, ki je funkcionirala kot vez med tem in onim svetom, hkrati pa je prevzela

vlogo razmejevanja, meje med obema svetovoma. Voda je bila zato uporabljena v pogrebnih šegah kot sredstvo za vzpostavljanje stikov z onstranstvom. V to pomensko kategorijo avtorica uvršča šego vračanja pogrebcev s pogreba čez vodo, ki so jo nekateri pojasnjevali z verovanjem, da duša umrlega vode ne more prekoračiti, avtorica pa jo pojasnjuje z načelom simpatetične magije, ki pomaga pokojniku pri prehodu na drugo stran vode, v deželo mrtvih (Mencej, 1997, 8–9; 131–154; 1999, 195–204).

Če sprejmemo interpretacijo vode kot prehodnega mesta med svetovi, postane razumljiv podatek iz Šepulj, da "kres je bil zmeraj v bližini vode" (Pripoved 23). Po eni strani je bilo kurjenje kresa v bližini vode razumljivo s praktičnega vidika, zaradi nevarnosti požara. Po drugi strani pa je mogoče kres interpretirati kot apotropijsko dejanje, saj so ga najpogosteje kurili na križiščih, da bi se zaščitili pred čarovnicami (Hrobat, Lipovec-Čebren, 2008, 29), kar priča pripoved iz Lokve.

/... o kurjenju kresov za sv. Ivana/ P2: Ta prvo so na križišči. Kəmər je križišče, da se srečavajo štrige. Uəndi /tam/ je bil kres. Puole uoəndi pər Pili, uoənde, kər se grje.

/... o mestih kurjenja kresov/

K: Ma təm, oni so postavli təm, kəmər, na križišči, kəmər so štrige, al kaj?

P2: Ma, ja, ma rekli so ...

P3: Da so razgnali štrige!

P2: Da so razgnali štrige, ma jih ni blo!

P3: Da so zanetli kres. Še kər je šlu tistu u zrak, "A, ha, bežijo štrige," se je neki reklu. /smeh/. Tisti plamen, ki je šou gor, ne plamen, tistu žarjəče, iskrice. Ki so šle gor u ləft /zrak/, od kresa. "A, ha, grejo štrige zdej!"

P2: /smeh/ Ja, vse taku je blo včasih. (159)

Znano je, da so bili magijski obredi vedno postavljeni na meje "svojega" in "tujega", saj so ljudje ta mesta zaznavali kot rizična zaradi nevarnosti vdora nečistega in kaotičnega v urejeni človeški svet (Radenković, 1996, 49–54). S tega stališča bi lahko kres v bližini vode pojasnili kot obrambo pred vdorom zlih sil. Na Krasu je sicer zelo malo naravne površinske vode, zato so liminalna območja prehoda predstavljali v glavnem kali, umetno zajezone stoječe vode, ob katerih so večkrat zakurili kres (Pripoved 297). Drugi vir vode na Krasu so redki izviri in vodnjaki, ki se jih je prav tako oprijemala mistika nadnaravnega, strašljivega. V Rodiku so se vile, škrti in bajne pošasti srečevali ob vodnih izvirih in v mlinih ob potokih (Peršolja, 2000, 19–21, 47–48, 115–116), ogenj, kjer se duše vicajo, so videvali nad potokom na katastrski meji (Peršolja 2000, 90), v izviru v Štanjelu je strašilo "krvavo stegno" (Kocjan, Hadalin, 1993, 61), v vodnjakih v Ricmanjih "krvavi četer" (Morato, 2007, 38), v "štjer-nah" v Štorjah pa so se otroci bali moža.

9 Zemljevida ne prilagam, ker je na njegovi povečavi vidno zgolj ime ledine Studenci (GKY:418496, GKX: 63445, Atlas okolja).

K: *So vās tēku kdaj straši, ku otroke, dā je kēšan kraj tēku nevarēn al, dā tēm straši?*

P: *Edino zē, kēmār ... Čē jē bla kēšna vuoda. Kēšna štjērna al kej takēga. Nuotār, dā jē muož. Dā bo potjēgnu nēs nuotār.* (417)

Nad vodami, rekami naj bi se zadrževale duše, luč-ke, kar pa naj se, po mnenju sogovornice iz Štorij, na Krasu ne bi dogajalo zaradi pomanjkanja vode.

K: *O dušcāh so kej govorili kdaj se vračājo, kam se vračājo?*

P: *Ma, ne, ne. /.../ Zāres ni blu. Sā vidli, kē so bli pijani in taki hādili domou. /smeh/ Tistu, dā je bāl blu nād vuodo! Nā rekāh! Dā so tist, nā vem, ku an plin, dā se jē zbrou u kēp /zbral skupaj/ in res, dā je zēgārelu, kār je pršu na zrak, na kisik. In puol so misēnli /mislili/, dā so duše.*

K: *Kaj so pravli, dā so nād vodo so se zbērāle duše?*

P: *Nād vodo, ja. Dā so se tisti uognji pārkāzavāli. Ma tlje talku vode ni blu. Ni blu možnosti, dā so se pārkāzāle, nje. /.../ Tu so pravli bāl tēn guor po Sloveniji, kēmār je kēšna reka. Ne, tle nemāmo nāč.* (426)

Zaradi konotacije onstranstva so bile vode pogosto vir čaščenja. Izročilo govori, da naj bi Kraševci malikovali oziroma častili nekega vodnega duha v dolini Brestovice in ob kalu Studencu ali Piljenici pri Mohorinih, ki naj bi bil čarodejen. Ob tem je rasel cer z vraščeno kamnito ploščo, na katero naj bi prinašali zelenje (Medvešček, 2006, 205). Zmago Šmitek navaja številne primere poganskih kultov vodnih izvirov in dreves, ki so se ohranjali še dolgo po pokristjanjevanju. Še leta 1331 so frančiškani zatrli čaščenje nekega drevesa blizu Kobarida, spod katerega je tekel potok, tako da so drevo izruvali in studenec zasipali (Šmitek, 2004, 64). Na Krasu je poznano čaščenje izvira v Jezeru vrh Čuka nad Rodikom, kjer naj bi še do 19. stoletja z mašami in procesijami blagoslavljali "lokev" in mirili hudiča, "lint-verja", ki naj bi v njej prebival (Sila, 1882, 42; Slapšak, 1997, 20; Hrobat, 2004, 63–78).

Analogije "mrtvaškim počivalom" ob vodi, Studencih, ob poti iz Brestovice v Povir najdemo v studencu, imenovanem Mrtvašnica ali Počivalnik, na območju Čiginja pri Tolminu, kjer je bil obvezen postanek pogrebnih procesij z mrličmi. Najbrž je obredni kraj postanka zelo starega izvira, iz časov prvih prafar, saj naj bi po pričevanju domačinov nosili mrličje iz Benečije in Bohinja (Čiginj elaborat), kar potrjuje enako izročilo o dolgi poti pogrebnih procesij od Bohinja vse do cerkve sv. Danijela v Vogljah (Cvetek, 1993, 216), sosednje vasi od Čiginja.¹⁰ Značilnost kraja obrednega postanka na "mrtvaški poti" pa ni bila le voda, temveč tudi bližina tromeje (Sl. 4), in sicer med Čiginjem (katastrska občina

Kozaršče), Seli pri Volčah (k. o. Sela) in Volčanskimi Ruti (k. o. Rute).

SKLEP: FOLKLORNI IN OBREDNI VIDIK MEJE V KONCEPTUALIZACIJI PROSTORA

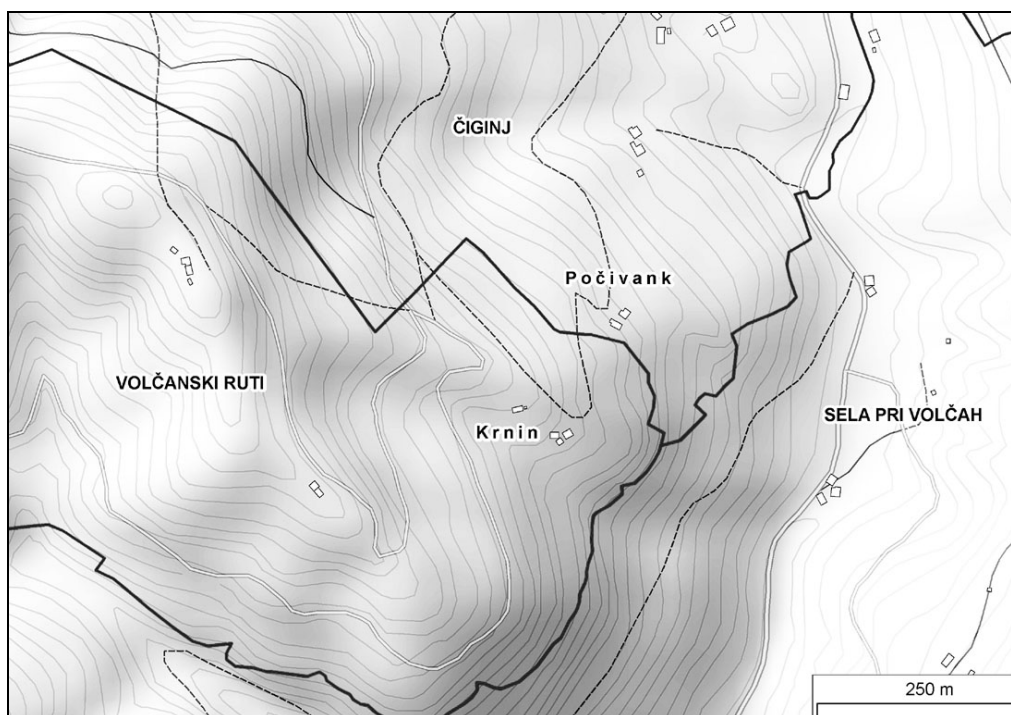
Na vseh omenjenih, natančno določenih mestih "mrtvaških počival", "mrtvaških bregov" ali "križen dreva" so se ljudje v pogrebnem sprevodu ustavili, prekrižali, zmolili in menjali nosače krst. Postanki niso bili povezani le z utrujenostjo prvih nosačev, temveč, kot pravi sogovornica, predvsem z navado.

Enačenje postanka pogrebnih procesij ob vodi s postanki na katastrskih mejah je tezo o posredništvu katastrskih mej z onstranstvom potrdilo z drugega, obrednega vidika. Voda je v slovanskih religioznih predstavah delovala kot posrednica med svetom živih in mrtvih (Mencej, 1997, 131–143), zato je mogoče sklepati, da so postanki na katastrskih mejah imeli enako vlogo: Ne gre za zavajanje "mrtveca", da ne bi mogel najti poti domov z območja "tujega" sveta, druge vasi ali onstranstva, temveč gre bolj za pomoč pokojniku pri prehodu v svet mrtvih na tistih mestih, na katerih se ohranja stik med obema svetovoma. V odsotnosti površinske vode, kar je na Krasu zelo pogosto, so mesto prehoda v onstranstvo prevzele predvsem katastrske meje.

Poseben simbolni pomen katastrskih mej v tradicijskih predstavah se tako odraža na več ravneh. Na katastrske meje, še posebno na tromeje se vežejo folklorne izročila o bitjih z vmesnega območja med svetovi (kače, čarovnice, "krvavo stegno", vedamec, duše, kovač in razni tujci), ki igrajo vlogo posrednikov z onstranstvom. V ustnem izročilu se ravno na teh mestih odvijajo pokopi ali žrtvovanja ljudi, pri čemer ni moč spregledati povezave s smrtjo, onstranstvom (Hrobat, 2009b). Realen vidik konceptualizacije katastrskih mej odseva v obrednih dejavnostih ob "mrtvih počivalih", posebnih mestih na pogrebnih procesijah, torej na tistih poteh človeka, ki so najpomembnejše v razločevanju dveh svetov, živih in mrtvih.

Tako folklorne izročila kot obredne dejavnosti na ali ob katastrskih mejah kažejo, da meje niso imele le funkcionalne vloge razločevanja "domačega" in "tujega" kot "sosedovega", temveč so hkrati razločevale med "domačim" kot totranskim in "tujim" kot nadnaravnim, ontranskim. Kakor je pokazal Tim Ingold, tradicionalne skupnosti ne ločujejo med praktično-tehnično interakcijo z okoljem in mitsko-religijsko ali kozmološko konstrukcijo okolja, kar je pogosta dihotomija med naturalistično in kulturalistično perspektivo v antropološki interpretaciji. V takšnih skupnostih ne skušajo okolja

¹⁰ Bohinjsko izročilo o pokopu mrličev v faro v Vogljah, na Primorskem, se odraža v povedki, kjer pozimi zamrznejo mrliča, da lahko počaka na pogrebno procesijo v pomladnem času, ko postane dolga planinska pot med obema dolinama Alp, Posočjem in Bohinjem prehodna (Cvetek, 1993, 216). Izročilo o tako dolgi "mrtvaški poti" čez Alpe je raziskovala Tea Tomažinič v okviru seminarja pri prof. dr. A. Pleterskem na Oddelku za arheologijo Filozofske fakultete v Ljubljani.

Sl. 4: Studenec Mrtvašnica ali Počivalnik kot mesto obrednega postanka na 'mrtvaški poti' v bližini tromeje med vasi Čiginj, Sela pri Volčah in Volčanski Ruti na Tolminskem (izdelal: Sašo Poglajen).

Fig. 4: The well Mrtvašnica (Morgue) or Počivalnik (Resting Place) as a site of ritual stop of the funerary procession near the meeting point of three boundaries between the villages Čiginj, Sela at Volče and Volčanski Ruti in the area of Tolminj (author: Sašo Poglajen).

rekonstruirati fizično, da bi ga prilagodili svojim kozmološkim percepcijam, temveč so ti koncepti že narejeni v svetu, ki je bil dan (Ingold, 2000, 9–11, 42, 55–58, 101, 147–150).

Izmed teh je koncept meje osnovnega pomena v človeški percepciji sveta, saj omogoča permanenten stik med svetovi. Na osnovi tega binarnega razmerja je sploh mogoče funkcioniranje sveta, varovanje skupnosti in ohranjanje strukture v konstantnem ravnoesju in redu

(Mencej, 1997; Dragan, 1999, 340; Risteski, 2001, 171–173). Nadnaravno, ki vznikna na mnogih mestih v prostoru in še posebej pogosto na katastrskih mejah (glej Hrobat, 2009a, 68–93), se v tem pogledu ne zdi nekaj izključujočega in grozovitega, temveč je zgolj posledica postavitve nekega nasprotja (integriranega v domačo krajino), v razmerju s katerim se v enem izmed vidikov resničnosti ustvarja ravnoesje sveta.

PERCEPTION OF SPACE THROUGH FOLKLORE. DEAD RESTING SITES (MRTVA POČIVALA) AND WATER AS TRANSITIONS TO THE YONDERLAND IN THE KARST REGION

Katja HROBAT

Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Znanstvenoraziskovalni inštitut, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2

e-mail: katja.hrobat@ff.uni-lj.si

SUMMARY

The study of the perception of space in oral tradition has shown, that people do not perceive space as a three-dimensional system in accord with the western model, but rather supplement the three visible dimensions with the fourth, which represents the yonderland. The intertwinement of the imaginary and real, the yonderland and this world, is denoted by the concept of the 'footstep of mrak' (mrakova stopinja), an unpredictable and undescribable

site within the landscape bearing real consequences for human existence (loss of orientation, death). People established a certain set of rules, a logical system, which accurately defines the sites where the "other" world enters into "their" world.

The entire system leans on the structural logic of the boundary, which creates the qualification of space according to the principal of the binary logical system. The boundary is more than a line, it simultaneously represents the third element within the system, which functions as a mediator between the two contradicting sides it separates.

The function of mediation between this world and the other has been assumed by cadastral boundaries, as indicated by numerous traditions concerning apparitions, immolations and burials of creatures existing between the two worlds (Bloody Thigh, Vedamec, Snake, Blacksmith, Unclean Dead, Foreigner, etc.). The article focuses on the ritual aspect of cadastral boundaries and thus supplements the perception of cadastral boundaries in folklore as the boundaries between the worlds of the living and the dead.

Funerary activities, performed on cadastral boundaries, can be traced in the phenomenon of the 'dead resting site' (mrtva počivala) on the path of the funeral procession, the purpose of which is to separate sharply the worlds of the dead and the living. They are ritual sites, where the funeral procession would stop, people would pray and pallbearers would exchange. According to the informant, the funeral procession did not stop to rest, but rather to honour a custom. A crucial piece of information is the fact that dead resting sites are not picked at random, but lie at or near cadastral boundaries. From this point of view it becomes clear why ritual activities took place in these particular sites, which also corresponds to the theory of transition or transcending rituals, which represent an integral part of the traditional concept of boundary.

An exception among the dead resting sites, which normally lie near cadastral boundaries, is the site on the funeral procession path between Brezovica and Povirje, which is situated near the water. Several traditions from the Karst region confirm the hypothesis, that in traditional culture, water represented a boundary as well as the associating medium between the worlds of the living and the dead. The record concerning dead resting sites near the water speaks in favour of the hypothesis that in the Karst region, where surface water is scarce, the role of the passage to the yonderland was largely assumed by cadastral boundaries. It seems that water and cadastral boundaries bear a similar, perhaps even identical symbolic meaning in the concept of the world, structured upon the notion of the boundary.

The function of the boundary is not merely to separate contradicting sides, but also to establish a permanent contact between the worlds. From this scope, the concept of the supernatural does not seem to represent something exclusive and atrocious, but is simply a consequence of the formation of a certain contradiction (integrated into the familiar landscape) in relation to which the equilibrium of the world is established in one of the aspects of reality.

Key words: Karst, folklore, perception of space, boundaries, dead resting sites, water, death customs

LITERATURA

Atlas okolja (2007): http://gis.arso.gov.si/atlasokolja/profile.aspx?id=Atlas_Okolja_AXL@Arso (2009-08)

Bacqué, M. F. (1997): Conclusion: Les vertus psychologiques des rites funéraires. V: Bacqué M.-F., (ur.): Mourir aujourd'hui. Les nouveaux rites funéraires. Paris, Editions Odile Jacob, 245–274.

Baudry, P. (1997): Le sens de la ritualité funéraire. V: Bacqué M. F., (ur.): Mourir aujourd'hui. Les nouveaux rites funéraires. Paris, Editions Odile Jacob, 223–244.

Cadore, A. (2007): Espace. V: Bonte, P., Michel I., (ur.): Dictionnaire de l'ethnologie et de l'anthropologie. Paris, Presses universitaires de France, 235–236.

Cvetek, M. (1993): Naš voča so včas zapovdval. Bohinjske pravljice. Ljubljana, Kmečki glas (Zbirka Glasovi 5).

Čiginj elaborat (2007–2008): Študentski elaborat raziskave hišnih in ledinskih imen v Čiginju na Tolminskem (tipkopis). Vaje pri predmetu Kultura in način življenja Slovencev / Rituali. Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.

Descola, P., Pálson, G. (2002): Introduction. V: Descola P., Pálson, G., (ur.): Nature and Society. Anthropological perspectives. London, New York, Routledge, 1–22.

Douglas, M. (2008): Purity and Danger. An Analysis of concept of pollution and taboo. London - New York, Routledge.

Dragan, R. (1999): La représentation de l'espace de la société traditionnelle. Les mondes renversés. Paris, L'Harmattan.

Durkheim, E. (1982): Elementarni oblici religijskega života. Beograd, Prosveta, Biblioteka Kariatide.

- Eliade, M. (1992):** Kozmos in zgodovina: mit o večnem vračanju. Ljubljana, Nova revija.
- Ellis Davidson, H. (1993):** Introduction. V: Ellis Davidson, H., (ur.): *Boundaries & Thresholds*. Gloss, The Timpl Press, 7–12.
- Gell, A. (1992):** Antropologija časa: kulturne konstrukcije časovnih zemljevidov in podob. Ljubljana, Študentska založba.
- Gennep, A. (1977 (1960)):** *The rites of passage*. London, Henley, Routledge - Kegan Paul.
- Grošelj, L. (2008):** Smrt in šege ob smrti na Idrijskem (tipkopis). Vaje pri predmetu Kultura in način življenja Slovencev / Rituali, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo, Filozofska fakulteta, Ljubljana.
- Guštin Grilanc, V. (2005):** Col – Poklon – Fernetiči/Ferneti. Repentabor/ Monrupino, Obična Repentabor.
- Hrobat, K. (2003):** Šembilja na rimskih cestah. O ustnem izročilu in arheoloških raziskavah. Diplomsko delo. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, neobj.
- Hrobat, K. (2004):** Ustno izročilo o Lintverju kot indikator ritualnega prostora antične skupnosti Ajdovščina nad Rodikom. *Studia mythologica Slavica*, 7, 63–78.
- Hrobat, K. (2009a):** Ustno izročilo o krajini Krasa v mitološkem in arheološkem kontekstu. Doktorska disertacija. Oddelek za etnologijo in kulturno antropogijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, neobj.
- Hrobat, K. (2009b):** Folklor v vlogi označevanja vaških mej kot prostorskih vrzeli v onstranstvo. Primer Rodika. *Studia mythologica Slavica*, 12 (v tisku).
- Hrobat, K., Lipovec - Čebren U. (2008):** Križišča niso nikoli sama. Mejni prostori na Krasu in v Istri. *Studia mythologica Slavica* 11, 25–37.
- Ingold, T. (2000):** *The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*. London, New York, Routledge.
- Kocjan, D., Hadalin, J. (1993):** Bežji zlodej, baba gre. Kraške storje. Ljubljana, Kmečki glas (Glasovi 6).
- Križnar, N., Mahnič, R. (2005):** Voda in led. Etnografska podoba vodnih virov v Brestovici pri Povirju. V: Mihevc, A., (ur.): *Kras*. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 311–340.
- Leach, E. (1983):** Kultura i komunikacija. Logika povezivanja simbola. Beograd, Prosveta (Biblioteka XX vek).
- Lehr, U (1999):** The magic of the time of death. A contribution to the study of funeral customs on the Carpathian village. *Etnolog*, 9 (60), 1. Ljubljana, 117–126.
- Lévi-Strauss, C. (1989):** Strukturalna antropologija. Zagreb, Stvarnost.
- Ložar-Podlogar, H. (1999):** Šege ob smrti na slovenskem podeželju. *Etnolog* 9(60), 1. Ljubljana, 101–115.
- Medvešček, P. (2006):** Let v lunino senco. Nova Gorica, Taura.
- Mencej, M. (1997):** Pomen vode v predstavah starih Slovanov o posmrtnem življenju in šegah ob smrti. Ljubljana, Slovensko etnološko društvo.
- Mencej, M. (1999):** Verovanje o vodi kot o meji med svetovoma živih in mrtvih. *Etnolog* 9(60), 1. Ljubljana, 195–204.
- Morato Ravbar, N. (2007):** Kruh in ribe. Od Bržanije prek Trsta do Soče. Celje, Društvo Mohorjeva družba – Celjska Mohorjeva družba.
- Peršolja, J. M. (2000):** Rodiške pravce in zgodbe. Ljubljana, Mladika.
- Peršolja, J. M. (2006):** Škocjanski kaplanci. Škocjan, Turistično društvo.
- Pibernik, J. (1999):** Pravca o Slopah. O zgodovini, družbi, gospodarstvu in kulturi majne brkinske vasi od davnih časov do današnjih dni. Kranj, samozaložba.
- Radenković, L. (1996):** Simbolika sveta u narodnoj magiji južnih Slovena. Beograd, Prosveta, – Balkanološki institut SANU (Biblioteka slovenski svet).
- Risteski, L. S. (2001):** Space and Boundaries between the worlds. *EthnoAnthropoZoom*, 1, 1. Skopje, 154–179.
- Risteski, L. S. (2005):** Kategorite prostor i vreme vo narodnata kultura na Makedoncite. Skopje, Matica Makedonska.
- Segaud, M. (2007):** *Anthropologie de l'espace. Habiter, fonder, distribuer, transformer*. Paris, Armand Colin.
- Sila, M. (1882):** Trst in okolica: zgodovinska slika. Trst, Edinost.
- Slapšak, B. (1997):** Starejša zgodovina Rodika. V: Pregelj, M., (ur.): *Rodik med Brkini in Krasom: zbornik ob 350. letnici cerkve. Koper, Ognjišče*, 19–64.
- Slapšak, B., Hrobat, K. (2005):** Detecting Ritual Landscape in Oral Tradition: the case of Rodik-Ajdovščina. *Histria Antiqua*, 13. Pula - Zagreb, 301–310.
- Šmitek, Z. (2004):** Mitološko izročilo Slovencev. Svetinje preteklosti. Ljubljana, Študentska založba.
- Štular, B., Pleterski, A. (2005):** Izročilo in prostor. Sistem za vnos podatkov. http://www.zrc-sazu.si/iza/si/splet_publ/prostor.html (2005-06)
- Vinogradova, L. N. (1999):** Notions of "good" and "bad" death in the system of Slavic beliefs. *Etnolog*, 9 (60), 1. Ljubljana, 45–49.
- www.gov.si – 1 (2009-08):** <http://www.gov.si/arhiv/kataster/imgb/g/g046a06.jpg>
- www.gov.si – 2 (2009-08):** <http://www.gov.si/arhiv/kataster/imgb/g/g021a05.jpg>

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2009-02-20

UDK 712.253:730(497.4Portorož)

MUZEJSKI PARKI SODOBNIH SKULPTUR: POGLED NA PORTOROŠKO FORMO VIVO OB IZBRANIH PRIMERIH IZ ITALIJE

Majda BOŽEGLAV - JAPELJ
Obalne galerije Piran, SI-6330 Piran, Tartinijev trg 3
e-mail: majda.bozeglav-japelj@obalne-galerije.si

IZVLEČEK

Prispevek predstavlja nekatere pristope k oblikovanju muzejskega parka sodobnih skulptur, v katerem se udejanja dialog med naravnim ali urbanim prostorom in njegovo umetniško vsebino. Pobude in vzroki nastanka tovrstnih zbirk so različni. Pregled nekaterih izbranih primerov se v pričujočem prispevku osredinja na območje Italije, ob katerem se vzpostavljajo slovenska prizorišča kiparskih zbirk na prostem, imenovanih Forma viva. Opisi posameznih primerov so razvrščeni v formacije zasebnega in javnega značaja. Kiparske zbirke Forma vive v Sloveniji, kamor sodi tudi portoroška, se tipološko uvrščajo med zadnje. Vpetost v mednarodni prostor in dolgoletna tradicija sta domačo prirediteljem vpisali v itinerarij še vedno dokaj živahnega simpozijskega dogajanja po svetu. Vendar porast novih, vedno bolj ambiciozno zasnovanih projektov, in vse večja ambientalna senzibilnost kažeta, da je potrebno projekcijo delovanja te manifestacije v prihodnosti zastaviti drugače. Skozi primerjalno analizo izbranih primerov se v besedilu izrisujejo otipljive smernice za nadaljnji razvoj oziroma vsebinsko nadgradnjo portoroške zbirke kamnitih skulptur.

Ključne besede: prostor, muzejski parki, sodobna skulptura, Forma viva, simpoziji, naravni in urbani ambient

I PARCHI MUSEALI PER LE SCULTURE CONTEMPORANEE: IL CASO DI FORMA VIVA A PORTOROSE E DI ALCUNI ALTRI ESEMPI IN ITALIA

SINTESI

Il contributo prende in considerazione alcuni approcci alla realizzazione dei parchi museali dedicati all'esposizione di sculture contemporanee, all'interno di un complesso sistema che mette in comunicazione il loro contenuto artistico con lo spazio naturale ed urbano. Gli stimoli e le ragioni che animano la nascita di questo genere di collezioni sono diversi. L'articolo pone a confronto alcune esperienze di questo tipo presenti in Italia con le collezioni di sculture in pietra che trovano collocazione nel parco sloveno di Forma Viva (Portorose). Il parco sloveno si colloca oggi nel vivace itinerario dei Simposii internazionali di scultura. Tuttavia, l'aumento di nuovi e sempre più ambiziosi progetti, nonché la crescente sensibilità ambientale, mostrano che in futuro sarà necessario ripensare l'attività di questa manifestazione. Attraverso un'analisi comparativa dei casi scelti, saranno tracciate alcune linee direttrici utili ai fini della valorizzazione contenutistica della raccolta di sculture in pietra di Portorose.

Parole chiave: spazio, parchi museo, scultura contemporanea, Forma Viva, simposii, ambiente naturale e urbano

UVOD

Park se tradicionalno predstavlja kot potovanje v jedro spoznanja, bodisi konceptualnega, emotivnega ali sentimentalnega. Od tod izhaja tudi njegova moč prevzemanja obiskovalca z različnimi čuti: osuplostjo, navdušenjem, stanjem očaranosti ali zamaknjenosti. Podobna emocionalna vživetja lahko posredujejo tudi sodobni prostori prenovljenih vsebin na odprtem, ki jih s skulpturami in instalacijami polnita ljubiteljska strast redkih mecenov ali vedno bolj aktualne pobude javnega značaja, bodisi v obliki simpozijske izkušnje ali aktualnejših oblik pojavljanja sodobne ustvarjalnosti na odprtem.

Izraz *muzejski park sodobnih skulptur* razlaga italijanska umetnostna zgodovinarica Antonella Massa kot parkovni ambient, namenjen javni uporabi, katerega temeljna komponenta je plastična stvaritev (Massa, 1995, 13). Najdemo ga v obliki zasebnih ali javnih zbirk na odprtem, pa tudi v bolj razvejanih formacijah, ki v funkciji odprtih razstavišč vključujejo še vrsto drugih dejavnosti (varovanje in valorizacija nekega ambientalnega predela, ekonomske, obrtne ali komercialne aktivnosti, permanentno izobraževanje in raziskovalne pobude) in delujejo kot prave muzejske ustanove.

Kompleksna oblika odnosa med umetnostjo in ambientom se v interpretaciji italijanske poznavalke uresničuje v treh različnih prostorskih tipologijah (Massa, 1995, 13).

V etnografskem muzeju na odprtem se obnavljajo arhitekturni ruralni ambienti, t. i. ekomuzeji, ki jih danes imenujemo naravni parki, medtem ko so sodobni parki primeri interdisciplinarnosti, kjer se v kompleksni evoluciji vrtno arhitekture prepletajo različne discipline, s poudarjeno vlogo umetnosti oziroma skulpture v njem. V tretjo kategorijo je uvrstila kiparske zbirke na odprtem ali, širše, intervencije ambientalne umetnosti. "Seveda", poudarja avtorica, "gre za priložnostno razmejitev, kajti nekatere tipologije se med seboj prepletajo in jih ni enostavno ločevati (Massa, 1995, 14).

Uporabljeni termin *muzejski park sodobnih skulptur* seveda ne ustreza najbolj tistim sodobnim projektom, ki privilegirajo integracijo z naravnim in urbanim okoljem kot sestavnim in ključnim delom same kompozicije. Nedvomno bi se tem poskusom, nenehno vpetim v dinamiko rasti, bolj prilegal pojem: struktura v razvoju, delo v

nastajanju (*work in progress*), morda ambientalne ali urbane instalacije. Glede na njegovo pogostost in razširjenost uporabe v obstoječi strokovni literaturi velja izraz ohraniti tudi v tem besedilu, saj na enostaven način povzema bistvo svojevrstnega dialoga med naravo in umetnostjo.

Čeprav so vzroki nastanka tovrstnih umetniških kompleksov in njihova zgodovina¹ zelo različni – nedvomno bi zaslužili poglobljen kronološki pregled, ki ga obstoječi prispevek ne more podati – pa velja le na kratko osvetliti pobudo oziroma vpliv, ki ga je pri nastanku nekaterih imela tradicionalna prireditve *Skulptur.Projekte Münster*.

Manifestacija, ki se od leta 1977 vsakih deset let odvija v nemškem mestu Münster, je prva vzpostavila pogoje za resno raziskavo položaja sodobne umetnosti v urbanem prostoru, njene socialne in estetske funkcije. V tistem obdobju so tudi druge mednarodne prireditve (Documenta v Kasslu, 1970, in Biennale v Benetkah, 1976, 1978) usmerjale pozornost v problematiko odnosa med skulpturo in ambientom, a je pojav tega razstavnega koncepta, ki nima primerjave v svetu, predstavljal svojevrstno prelomnico. Na njem so se mednarodno izkušeni umetniki spoprijeli s konkretnimi vsebinami, z arhitekturnimi, urbanimi, zgodovinskimi ter socialnimi in psihološkimi tematikami, ki so jih razvijali v mestu in njegovi neposredni okolici. *Site specificity* (anglosaški izraz za celoto praks *in situ*) postavitve ali oblike dela v povezavi s prostorom in kontekstom so nadomestile prostostoječe skulpture, *drop sculpture* ali *standing sculpture*, ki so v tem času izgubljale svoj pomen. S časom je Münster postal institucija in pomembna avtoriteta na tem področju. Čeprav sta Klaus Bussmann in Kasper Koenig, promotorja tega velikopoteznega projekta, po dveh uspešnih realizacijah podvomila v smiselnost njegovega trajanja v prihodnosti, je stekla tretja (1997) in pred dvema letoma še četrta (2007) edicija. Kljub takim in podobnim dilemam ter ob dejstvu, da prihodnost tega projekta nikoli ni stremela po oblikovanju parka sodobnih skulptur na odprtem, pa je bil njegov vpliv na nastajanje takih in podobnih pobud v širšem evropskem prostoru, tudi v Italiji, kar precejšen.

Razmah parkov skulptur v Italiji² beležijo poznavalci predvsem v osemdesetih letih 20. stoletja.³ Gre za projekte z različnimi zgodovinskimi ozadji, med katerimi kakovostno izstopajo iniciative, nastale kot posledica

1 Za prvi evropski muzej sodobnih skulptur na odprtem velja Middelheimmuseum v Antwerpnu (Belgija). Ustanovljen je bil leta 1950, po mednarodni razstavi sodobne skulpture. Njegova zbirka se je vrsto let (1951–1989) oblikovala v sklopu bienalne prireditve, od devetdesetih let prejšnjega stoletja pa se dopolnjuje z načrtnimi odkupi. Drugi najpomembnejši evropski parki sodobne skulpture so še: Kröller-Müller Museum Otterlo na Nizozemskem, Louisiana Museum for Moderne Kunst v Københavnu na Danskem, Yorkshire Sculpture Park v Veliki Britaniji (Blázquez et al., 2007).

2 Zadnji evropski vodnik (Blázquez et al., 2007) vsebuje izbor šestnajstih najpomembnejših parkov skulptur v Italiji.

3 Prvi javni park skulptur v Italiji *Parco di Pinocchio/Ostržkov park*, ki se nahaja v bližini kraja Montecatini Terme (Toskana), je bil odprt leta 1956. Kot spomenik nacionalnega pomena je posvečen italijanskemu pisatelju Carlu Collodiju, avtorju svetovno znanega literarnega junaka Ostržka.

Sl. 1: Pogled na delovišče portoroške Forma vive (foto: Arhiv Obalnih galerij Piran).
Fig. 1: An aerial view of the Portorož Forma Viva (photo: Archive of Obalne Galerije Piran).

vpliva problemsko zastavljenih mednarodnih projektov,⁴ na katerih je bila izpostavljena interakcija med skulpturo in odprtim prostorom.

Besedilo se osredinja na primere italijanskih *open aire* kolekcij ali muzejev sodobnih skulptur na odprtem, ki delujejo v okviru zasebnih (*Fattoria di Celle-Spazi d'arte / Kmetija Celle – Umetniški prostori, Pistoia, Italija; Fondazione Severi/Fondacija Severi, Modena, Italija*) in javnih pobud (*Parco urbano di sculture in pietra/Mestni park kamnitih skulptur, Fanano, Italija; Arte all'Arte, San Gimignano, Italija; Tuscia Electa, Chianti, Italija*), kamor se tipološko umešča tudi slovenska manifestacija, *Forma viva*, katere sestavni del je tudi portoroška zbirka kamnitih skulptur.

ZASEBNI MUZEJSKI PARKI SODOBNIH SKULPTUR

Ob primerih javnih parkov sodobne skulpture v Italiji izstopajo nekatere večje formacije zasebne narave. Najpogostejše so nastale na osebno pobudo njihovih ustanoviteljev, ljubiteljev umetnosti in zbirateljev, ki so v zamišljen projekt vložili tudi lastna sredstva. Izbrana primera, *Fondacija Severi: zbirka sodobne skulpture* in

Umetniški prostori Celle, se med seboj razlikujeta tako v formalnem kakor tudi vsebinskem smislu.

Fondacija Severi: zbirka sodobne skulpture

Fondacija Severi se nahaja na območju Modene, v neposredni bližini kraja Torre Maina di Maranello. Zasebna zbirka sodobne skulpture – lastnik je Umberto Severi, podjetnik v tekstilni industriji – obsega dela različnih dimenzij, od malih formatov do monumentalnih skulptur. Slednje so razporejene v parku, ki obkroža grajsko stavbo v neogotskem slogu.⁵ Kompleks parka z gradom je izoliran od obrobnihi poljedelskih površin.

Čeprav je bila Fondacija ustanovljena šele leta 1992, se je zbirka začela formirati že konec petdesetih let. Takrat je lastnik Umberto Severi obstoječo zbirko likovne umetnosti – pretežno dela iz štiridesetih let prejšnjega stoletja – začel dopolnjevati izključno s primeri plastične ustvarjalnosti.

Namen podjetnega mecena je bil, da skozi kiparsko zbirko ter z občasnimi razstavami, organizacijo seminarjev in izdajo publikacij spodbuja razvoj in difuzijo sodobne umetnosti v javnem življenju.⁶

4 Documenta v Kasslu (1970), Beneška bienala (1976 in 1978) ter Skulptur Projekte Münster (1977).

5 Vilo je lastnik zbirke Umberto Severi kupil leta 1970 (Massa, 1995).

6 Zbiratelj je predvidel postavitev paviljona za razstave in gledališke predstave, za dogodke, kulturne manifestacije z namenom, da postane fondacija center kulturnih srečevanj in promocije umetniškega raziskovanja.

V zbirki, ki obsega preko šestdeset del na odprtem, poleg izbranih tujih ustvarjalcev (Moore,⁷ Calder, Man Ray, Indiana, Segal, Oldenburg, Noguchi, Nevelson) prevladujejo dela priznanih italijanskih umetnikov in predstavnikov kulturnega življenja območja Carpi in Emilie-Romagne (Martini, Marini, Mascharini, Manzù, Viani, Melotti, Cavaliere, Ceroli, Fontana). V njej so zastopane smeri figuralne umetnosti pa tudi dela predstavnikov avantgarde ter izbrani primeri likovnih izkušenj iz petdesetih in šestdesetih let 20. stoletja.

Prostorske umestitve so estetsko-plastična dopolnila parkovnega organizma, kjer prevladujejo prostostoječe sculpture ali *standing sculpture*. Skulpture v njem se niso navdihovale v krajini, kamor so postavljene, temveč predstavljajo njen "estetski presežek".

K vtisu enotne podobe pripomorejo tudi oblikovno enotni zidani podstavki večjega števila skulptur – zgrajeni so iz barvnih zidakov, kot grajska stavba –, ki jih prepleta bršljan.

Japonski umetnik Yoshin Ogata je ustvaril skulpturo z naslovom *Le vie dell'acqua*, 1992. Monumentalno delo iz belega marmorja poskuša s svojo postavitvijo na zeleni površini z rahlim naklonom v vsebinski in formalni interpretaciji preseči običajne prostostoječe rešitve. Simbolična forma, v kateri razbiramo dinamiko vodnega elementa, skuša evocirati percepcijo ritma vode, polnega elegantne tišine.

Med prostorsko organizirane primere sodi tudi delo Pietra Cascelle *La Fontana degli sposi-La Fontana degli Ghibellini* (s. d.). Obsežna talna skulptura – nameščena je na travnatem pasu pred vhodom v stavbo – predstavlja redek primer realizacije, ki na odprtem vzpostavlja odnos do naravnega prostora in predhodno obstoječo stavbo. Skulptura tlorisno povzema neobstoječo srednjeveško stavbo. Predstavnik družine Ghibellinov, mož in žena, sta upodobljena v arhaizirani monumentalni formi, ki kaže bolj epske kakor lirične vzore. Sedeča ob vodnjaku vabita obiskovalce, da se jima pridružijo.

Delo Georgea Segala, predstavnika ameriškega pop arta, se naslavlja *Man on a bench* (1985). S svojo belino daje skulptura vtis, da je oblikovana v lomljivem gipsu, kar opozarja na krhkost življenja. Vendar je plastika v resnici izdelana v belo obarvanem bronu. Umetnik je odlitke ustvarjal s pomočjo resničnih ljudi, ki jih je upodabljal v vsakdanjih položajih. Podobe vsakdana ponavljajo umetniško izkušnjo spajanja umetnosti in življenja, s katero je Segal v šestdesetih letih tudi postal znan. Umetniško oblikovan prostorski sklop, *environment*, povsem obkroža opazovalca in ga pritegne v trenutek umetniškega snovanja. Ambientalna skulptura z značilnostmi gledališke scenografije se zlahka umešča v odprt

prostor, vendar ga v smislu konteksta z ničimer ne nadgrajuje. Lahko bi bila postavljena kjerkoli.

Celle: prostori za ambientalno umetnost

Fattoria di Celle – Spazi d'arte (Kmetija Celle / Umetniški prostori Celle) se, izolirana na gričku, nahaja v kraju Santomato v oklici Pistoie. V njem hranjena mednarodna zbirka sodobne likovne in ambientalne umetnosti je zasebna last družine Gori. Na razsežnem prostoru štiridesetih hektarov zemlje je postavljenih okoli štirideset instalacij na odprtem, ostala dela – petindvajset – so postavljena v zaprtih prostorih historičnih stavb. Romantična parkovna struktura, v kateri so se že od sedemnajstega stoletja dalje pojavljali primeri izbrane arhitekturne opreme (neogotska čajnica, mostiček čez jezero, tempelj na otoku, umetno kitajsko jezero, egiptčanski obelisk ...), je nudila ugodne pogoje za postavitev ambientalne umetnosti. Preden je park leta 1981 začel gostiti sodobno skulpturo, je bil pod vodstvom spomeniškovarstvene službe primerno restavriran. Posebnost te pobude je v predstavljanju ambientalne umetnosti, ki izhaja iz prostorskih dispozicij parkovnega ambianta.

Zamisel o projektu se je lastniku porodila v drugi polovici sedemdesetih let 20. stoletja, ko so se pomembne tradicionalne prireditve, kakršni sta Beneški bienale (1976, 1978) in Documenta v Kasslu, tematsko osredinile na raznovrstnost kiparskih izrazov, s katerimi so umetniki začenjali posegati v prostor. Giuliano Gori si je zamislil svojevrstno prireditev, ki naj bi umetnike z naročilom obvezovala predvsem v dveh točkah: uporabi trajnih materialov in ustvarjanju realizacij za prostor, v najboljšem pomenu angleške besede *site specific*. Leta 1981 je sestavil komisijo s pomembnimi predstavniki s področja sodobne umetnosti, ki jo je vodil Amnon Barzel (selektor za Izrael na Beneškem bienalu leta 1976).⁸ Pobudnik prireditve se je izkazal bolj za mecena in svojevrstnega zbiratelja, kot pa za podjetnega galerista, saj svojih del ne prodaja in s tem ne more kovati dobička.

Prireditev izstopa po dolgotrajnem postopku, povezanem z nastajanjem umetniškega dela. Avtorji so k soodelovanju povabljeni predvsem zaradi svojih sposobnosti, s katerimi se prilagajajo posebnostim izbranega kraja. Imajo možnost izbirati mesto postavitve, vendar morajo pri tem upoštevati nepisano pravilo, ki pravi: "pravice umetnosti se nehajo tam, kjer začenjajo veljati pravila narave" (Mazzanti, 2004, 61). Soočanje s prostorom poteka postopoma, v več fazah, pri katerih je veliko pozornosti posvečeno seznanjanju z materiali in

⁷ Skulptura angleškega kiparja Henryja Moora je ena redkih primerov v Italiji.

⁸ Člani komisije *Celle – Umetniški prostori Celle / Spazi d'arte Celle*: Renato Barilli (umetnostni zgodovinar in kritik), Francesco Guerrieri (arhitekt), Knud Jensen (ustanovitelj Muzeja Louisiana na Danskem), Manfred Schneckeburger (kustos dveh Document v Kasslu).

preverjanju sposobnosti obrtniškega dela lokalnih mojstrov. Gre za svojevrsten način ustvarjanja, ki temelji na etiki, promociji raziskovanja v odnosu do ambienta umetniškega dela.⁹

Izkušnja s prostorom in načinom dela je bila za nekatere umetnike prelomna. Umetnika Anne in Patrick Poirier sta, na primer, ambientalno vokacijo odkrila šele v tem kraju, saj do tedaj nista imela priložnosti delovati na odprtem. Nekateri avtorji so po tej izkušnji opustili prejšnje slogovne usmeritve, npr. Robert Morris, ki je opustil svoje minimalistične pristope in postal ambientalni umetnik. Richard Serra je materiale v jeklu zamenjal za kamen. Nekateri drugi ustvarjalci pa so postali znani ravno s stvaritvijo, ki so jo ustvarili v tem prostoru.

Z izmenjavo različnih naturalističnih profilov in zaprtih prostorov so *Umetniški prostori Celle* svojevrstna sklenjena celota, kjer sledimo trem različnim območjem posegov. Travnate površine ob vili s prosto stoječimi skulpturami, gozdnati predel, kjer naletimo na romantični italijanski vrt terasaste oblike, z vsemi svojimi posebnostmi slikovite pokrajine, ki predstavlja enega redkih primerov te vrste v Toskani, in razsežne obdelovalne površine. V njih so postopoma nastajale različne intervencije, ki izstopajo po svoji vpetosti v prostor.

Anne in Patrick Poirier sta mitološki kontekst bitke med velikani z Olimpa (*Smrt Efialta / Morte di Efialte*, 1982) ustvarila na enostaven, a sugestiven način. Ob vznožju umetnega slapa, ki ustvarja zvočno-prostorsko ambientacijo, vznikajo na več mestih kamniti fragmenti velikanov, ranjenih v bitki (npr. s sulico predrto oko). V primerjavi z veličastnim vtisom, ki ga nudi celotna prostorska intervencija, kaže *Labirint* (1982) Roberta Morrisa racionalnejšo rešitev. Predstavlja zgleden primer prilagajanja umetnika okolju, njegovemu zgodovinskemu prostoru. V njem je avtor formalno raziskovanje minimalizma združil s tradicijo prostora. Barvna igra marmornih sten labirinta povzema značilne kromatske alternacije kamnitih oblog po okoliških srednjeveških cerkvah. Podobne minimalne znake in geometrijske forme lahko najdemo tudi v intervencijah Sola LeWitta ali Danija Karavana ali pa v travnatih sledih Richarda Longa.

Park Celle predstavlja primer racionalne in urejene krajinske formacije, v kateri se odnos prostora ne razrešuje z intuicijo, ampak s potrpežljivim iskanjem kompatibilnosti. Spominja na ameriške parke ali podobne evropske primere (Kröller-Müller), tudi zaradi prisotnosti land artistov, ki je v italijanskem prostoru, pa tudi v Evropi redka, in ponuja redko priložnost raziskovanja in študija produkcije te smeri sodobne umetnosti. Njegova

ambiciozna umetniška pobuda je postala vzor in usmeritev za kasnejše podobne primere v vrsti drugih držav, med njimi Francije, Španije in ZDA (Kalifornija). To se kaže tudi v pozornosti, ki jo pomembni muzeji sodobne umetnosti še vedno posvečajo njegovi predstavitvi.¹⁰

JAVNI PARKI SODOBNE SKULPTURE

Projekte javnega značaja v Italiji, bodisi parkovne strukture ali razstavne iniciative, v prvi vrsti določa njihov ustanovitelj, ki je v takih primerih lahko občina, regija ali celo država, pa tudi pristojna ministrstva ali posamezne skupine in društva. Čeprav jih v osnovi povezuje skupna značilnost vzpostavljanja odnosa med sodobno umetnostjo in ambientom, krajem, pa najdemo v namenu, vsebini oziroma kontekstu in sami obliki iz-

Sl. 2: Kipar na portoroški Forma vivi pri delu (foto: Arhiv Obalnih galerij Piran).

Fig. 2: A sculptor at work at the Portorož Forma Viva (photo: Archive of Obalne Galerije Piran).

9 Prva dela na prostem so leta 1982 prispevali: Alice Aycock, Dani Karavan, Robert Morris, Dennis Oppenheim, Anne in Patrick Poirier, Ulrich Ruckriem, Richard Serra, Mauro Staccioli, George Trakas, medtem ko je stvaritve za notranje postavitve ustvarilo šest italijanskih avtorjev: Luciano Fabro, Mimmo Paladino, Giuseppe Penone, Michelangelo Pistoletto, Gianni Ruffi in Gilberto Zorio.

10 *Arcadia in Celle-Gori Collection* je bil naslov potujoče razstave, ki je v letih 1999 in 2000 potovala po Japonski.

vedbe temeljne razlike. Gre za projekte s posebnimi zgodbami, ki skozi sodobne umetniške interpretacije del ponujajo različne načine doživljanja geografske in mentalne krajine, v katero so vpeti naslednji primeri: *Fanano – mednarodni kiparski simpozij v kamnu in muzej, Arte all'Arte: instalacije na odprtem in Tuscia Electa: posegi v urbana naselja*.

Fanano: mednarodni kiparski simpozij v kamnu in muzej

Fanano je majhen kraj v okolici Modene, znan po lokalni tradiciji obdelave kamna (Collina, 2004, 72–74). Zato ni naključje, da je bil v njem leta 1983 ustanovljen mednarodni kiparski simpozij.¹¹ Prireditelj, ki jo finančno podpira občina Fanano, Društvo za promocijo turizma in kulture (APT Fanano) in pokrajina Emilia-Romagna, ima tudi uglednega pokrovitelja – Predsedstvo Republike Italije. Organizacija kiparskih srečanj poteka v okviru Društva Fanano E', pod vodstvom Daniela Sargentija.

Na mednarodnem simpoziju, ki se je prvih dvanajst let dogajal neprekinjeno, kasneje pa postal bienale, so povabljeni umetniki teden dni obdelovali kamen iz sosednjih kamnolomov. V začetnem obdobju so prevladovala kiparske stvaritve v obliki reliefnih plošč, s katerimi so bila opremljena pročelja mestnih stavb.

Prireditelj je po desetih letih zabeležila obdobje krize, ki ga poznavalci pripisujejo upadu zanimanja s strani lokalnih oblasti, pa tudi samega prebivalstva. Inovacije v zasnovi in organizaciji so leta 1994 nakazale nove poti v razvoju prireditve. Delovišča so preselili izven mesta, umetnikom so omogočili uporabo lokalnega materiala, podaljšali so trajanje simpozijev (tri tedni) in določili drug termin, bolj zanimiv za obiske šolske mladine in turistov. Manifestacija se je, preko ministrstev Evropske unije, tesneje vpela tudi v mednarodni prostor. Nova formula je predvidevala tudi realizacije skulptur *"a tutto tondo"* ali *standing sculpture*, kar se je izkazalo za uspešen premik, saj je dogodek dobil nov zagon.¹² Vsebinske spremembe in nove organizacijske pobude so zmanjšale pogostost srečanj, zato je prireditelj postal bienale.

Manifestacija je poskušala vzdrževati kakovostno raven udeležencev s predselekcijami. Od osemdesetih prijav so tridesetim poslali vabila za predložitev izde-

lanih projektov. S tem materialom so pripravili razstavo ter ponudili meščanom možnost, da se o njih izrečejo. Izbrane natečajnike so kasneje povabili k sodelovanju.

Prireditelj se je v letu 1999 povezala s turizmom. Kiparji so ustvarjali na temo romarske poti Nonantole–Pistoia. Vzporedno so organizirali poseben simpozij kamnosekov – Premio Olimpio¹³ –, ki je pritegnil, poleg kiparjev in umetnostnih kritikov, tudi različne obrtnike. Leta 2001 je v kraju potekal Mednarodni kongres evropskih simpozijev in parkov skulptur. Dve leti zatem sta tematski sklop srečanja zaznamovala dva motiva *Gotska linija/Linea Gotica* in *Park emigranta/Il Parco dell'emigrante*. Če je bil prvi naslov posvečen temi miru in svobode, je drugega, z likom izseljenca,¹⁴ zaznamovala simbolična nota.

Obstoječi muzej sodobne skulpture na odprtem je nastal v sklopu prizadevanj po ureditvi mestnega jedra in njegovega okolja, z vključevanjem izbranih del Mednarodnega kiparskega simpozija v kamnu, ki predstavljajo klasične vzore celopostavne skulpture, *"a tutto tondo"* ali *standing sculpture*.

V tem času je v Fananu nastalo preko dvesto skulptur, ki so jih kiparji izdelovali pretežno iz lokalnega materiala (kamen Macchia). Dela so razporejena po lokalnem območju, v krajih Lotta, Serrazzone, Trignano, Canevare, Ospitale, Fellicarolo, Trentino in Celle di Castelfranco, Maranello, Marano sul Panaro, Guiglia in Modena. S takim pristopom se nadaljuje kontinuiteta tisočletne tradicije, ki so jo vzdrževali lokalni kamnoseki s svojimi izdelki na reliefih in arhitekturnih detajlih tega prostora.

Arte all'arte: instalacije na odprtem

Arte all'arte je naslov vsakoletnega razstavnega projekta – na ogled je od septembra do januarja –, ki ponuja postavitev, instalacije sodobne umetnosti na podeželju in v mestih osrednje Toskane. Kulturno združenje Arte Continua iz San Gimignano je iniciativo ustanovilo leta 1996¹⁵ in jo zastavilo v sodelovanju z devetimi občinami (Casole d'Elsa, Montalcino, Poggibonsi, Firenze, Montalcino, Colle Val d'Elsa, San Gimignano, Siena, Volterra, Vinci) in tremi deželnimi sedeži (Siena, Pisa, Firenze), Toskansko regijo (Regione Toscana), Nizozemskim združenjem/La Comunità Fiamminga, Evropsko unijo/L'Unione Europea, Muzejem Leonardo da Vinci/Il Museo Leonardiano di Vinci, SMAKOM iz Genta, Muzejem Het Domein iz Sittarda.

11 Spodbudili so ga takratni župan Giancarlo Muzzarelli in kiparja Italo Bortolotti in Davide Pavullo.

12 V tem letu so kiparji Francesco Cremoni, Riccardo Grazzi in Luciano Massari izdelali tri monumentalna dela za mesto Modena. Istega leta je prof. Giorgio Balocchi izdelal fontano v kamnu v sodelovanju s študenti Akademije. Močan vtis je imela uporaba velikih marmornih blokov *"Nostro sasso"*, *"I sassi di Macchia"*. V letu 1995 je prevladal tematski koncept, ki je zahteval realizacijo vodnjakov (Collina, 2004).

13 Nagrada Premio Olimpio je posvečena spominu priznanega kamnoseka Olimpia Orlandina (Collina, 2004).

14 Posvečeno izseljencu Feliceju Pedroniju (Felix Pedro) iz Fanana, ki je emigriral na Aljasko (Collina, 2004).

15 Kulturno združenje je nastalo po zamislih treh mladih snovalcev, Maria Christianija, Lorenza Fiaschija in Mauruzia Rigilla ter na pobudo galerista Luciana Pistoia, ki je že vrsto let intenzivno deloval na področju razstavne in galerijske dejavnosti, Galleria Continua v San Gimignano (Mazzanti, 2004, 169).

Namen likovne pobude je, da se z vsakoletnimi razstavnimi iniciativami, na katerih se pojavlja mednarodna struktura umetnikov, vzpodbuja zveza med preteklostjo in sedanjostjo oziroma sodobno umetnostjo, kot regeneracija dialoga stoletne tradicije kraja, ohranjenih sledi in običajev, s svetom sodobne umetnosti in nekaterimi občinami, skozi dva tematska profila: *Arte Architettura Paesaggio* in *Arte tecnica Scienza*.

Kulturno združenje letno organizira v šestih mestih šest samostojnih razstav. Vsako leto jih zasnujeta dva kustosa, tuj in domač,¹⁶ ki povabita k sodelovanju umetnike, da realizirajo dela za določen prostor. Razstavne dogodke spremljajo vodniki – katalogi, ki ponujajo teoretične reflesije kritikov, kustosov in organizatorjev ter obsežno slikovno gradivo likovnih realizacij, ki ponazarjajo artikulirano raziskovanje umetnikov in kritikov. Tako se vsako leto novi umetniki iz različnih kulturnih sredin soočajo s kompleksnim tkivom urbanega in krajevnega konteksta in postanejo ustvarjalci novih izzivov, povezanih s krajem.

Delo Mimma Paladina (1998) predstavlja skupino petindvajsetih skulptur, živalskih (krokodili) in človeških teles, ki skrčeni v fetalnih položajih vznikajo nad gladino vode. Terakotne figure so zaradi enostavnega vzdrževanja kasneje ulili v bron (2000). Svetleča površina se v vlažnem ozračju blešči še z večjo močjo in stopnjuje vtis o starodavnem prostoru, kraju pozabe in izgubljenega spomina. Stojeca voda v vodnjaku ob deževju naraste, zalije ležeča telesa in ustvarja vtis, da gre za fetalno vodo večnega življenjskega vira.

V Sieno je bila leta 2003 povabljen tudi slovenska umetnica Marjetica Potrč, ki se je soočila s svojevrstno urbanistično konfiguracijo mest. Ustvarila je integrirane intervencije, skorajda mimetizirane s pokrajino, kot zgovorne znake sodobnosti *Urbano poljedelstvo/Agricoltura urbana*, 2003. Na strehah Fontembranda je zgradila vrt, opremljen z zbiranjem in recikliranjem deževnice, ki opozarja na prihodnjo ekološko problematiko mesta.

Arte all'Arte je projekt, ki vzpodbuja zvezo med preteklostjo in sedanjostjo prek sodobne umetnosti kot regeneracijo dialoga stoletne tradicije kraja in njenih ohranjenih sledi.

Ob tem je pomembna socialna in kulturna iniciativa, ki pripomore k ustvarjanju občutka pripadnosti in zanimanja za določene kraje, tako tistih, ki v njih stalno živijo, kakor tudi tistih, ki se z njimi srečajo le občasno. Organizatorji prireditve si prizadevajo oživiti vsakdanje

življenje manjših krajev, ki so zaradi svoje obrobne lege v odnosu do velikih centrov prikrajšani za vsakovrstne dogodke. Ustvarjalna dejavnost umetnikov v teh prostorih ohranja živost historičnih jeder, obenem pa skozi neobičajne in aktualne spodbude tudi njene tradicije in obrti.

S spodbujanjem praks iz preteklosti se, po mnenju nekaterih poznavalcev, sodobna umetnost vrača v javni prostor za ponovno vzpostavitev mesta kot centra človeške dejavnosti.

Sl. 3: Kipar na portoroški *Forma vivi* pri delu (foto: Arhiv Obalnih galerij Piran).

Fig. 3: A sculptor at work at the Portorož *Forma Viva* (photo: Archive of Obalne Galerije Piran).

16 Izjemoma prvo leto so štirje italijanski umetniki ustvarjali v štirih mestih pod vodstvom enega same kustosinje, Laure Cherubini. Že leta 1997 je prišlo do usklajenega delovanja domačega in tujega kustosa, Giacinta di Pietrantonio in Jana Hoeta (Casole d'Elsa in Colle Val d'Elsa). Leta 1998 je k projektu pristopilo mesto Poggibonsi, znano bolj po industriji, kakor po umetnosti, ki se je ponašalo s selektorskim tandemom: Florian Matzner in Angela Vettese. Četrta edicija je zaznamovala vstop *Arte all'Arte* v evropske projekte skupaj z Museo Leonardiano iz Vinci in muzejev v Gentu ter Sittardu. Leta 2000 (kustosi Roberto Pinto in Gilda Williams) se je število stalnih del povečalo na tri. S kustosoma Manuelo de Cecco in Vicentom Todolijem se je manifestacija v letu 2002 vrnila v Sieno (Mazzanti, 2004, 170).

Sl. 4: Pogled na portoroško Forma vivo z zraka (foto: Arhiv Obalnih galerij Piran).
Fig. 4: An aerial view of the Portorož Forma Viva (photo: Archive of Obalne Galerije Piran).

Tuscia Electa: posegi v urbana naselja

Tuscia Electa je bienalna manifestacija s posegi v urbana naselja v pokrajini Chianti. Začela se je leta 1996 v občini Greve.¹⁷ Kasneje se je število sodelujočih mest florentinske in sienske pokrajine povečalo: Greve, San Casciano, Val di Pesa, Tavarnelle, Impruneta, Gaiole, Radda, Castellina, Chianti. Večina del ima le kratek časovni rok trajanja, stalne instalacije se nahajajo v mestih San Casciano, Tavarnelle in Grave (Mazzanti, 2004, 197).

Posebnost manifestacije je njeno vstopanje v historična jedra, grajske komplekse z dvorišči, trgi in ulicami, ter postojankami z vinskimi in gastronomskimi posebnostmi. Organizatorji skušajo izpostaviti dialog med umetniškim izrazom in izbranim prostorom kot evolucijo kompleksnega ambientalnega doživetja. Izbrani umetniki se posvečajo krajevnim posebnostim, zapuščeni predelom mestnega vsakdana, vstopajo v interakcijo z zgodovino in običaji v izginjanju. Prireditve kaže, da lahko tudi zgodovinsko ohranjena mestna jedra, manjša naselja ali podeželja z obdelanimi površinami, predstavljajo primeren prostor ustvarjalnih intervencij s pomočjo sodobnih likovnih rešitev.

Toskana se že vrsto let ponaša z raznovrstnimi umetniškimi akcijami. Veliko je znanih in mednarodno uveljavljenih ustvarjalcev, ki jih je pritegnil izziv pre-

teklosti tega prostora. Od prvih poskusov so se trajno ohranila dela naslednjih umetnikov: Maria Merza, Maura Staccioli, Anne in Patricia Poirierja ter Jana Dibbetsa.

Delo Maria Merza – instalacija jelena in neonske sekvence arabskih števil se nahaja na obzidju kraja San Casciano – je postalo celo trajen razpoznavni znak prireditve in kulturnih projektov, ki jih promovira *Tuscia Electa*. Jelen v okameneli, napeti drži¹⁸ stoji na robu zida in je pripravljen, da že v naslednjem trenutku poskoči in s tem sproži za seboj val neskončnega štetja. V potovanju časa in prostora predstavlja vznemirljiva realistična podoba jelena prisposodbo rasti in napredka. Sprva je kazalo, da taka realizacija predstavlja preveliko obremenitev za obzidje. Zaradi kasnejše vizualne učinkovitosti je kljub temu dobila stalno namestitev.

Realizacija ambientalnega posega na četrti ediciji (2002/03), delo Antonyja Gormleyja z naslovom *Edge II*, je pripomogla ohraniti lep primer industrijske stavbe dediščine – zbiralnik vode. Sicer še delujoča arhitekturna struktura v centru kraja San Casciano je bila namenjena rušenju. Vertikalna, trideset metrov visoka zgradba, je s svojo notranjostjo, povsem praznim prostorom, predstavljala za umetnika odkritje. Po njegovem mnenju je imela elegantna in funkcionalna arhitektura iz povojnega obdobja enake možnosti ohranitve kot Trojanski steber (Mazzanti, 2004, 198). S svojo lokacijo je

17 Prireditve je leta 1996 nastala na pobudo Fabia Cavallucija in Sergia Bettinija, ki sta organizirala tri edicije: 1996, 1997–98, 2000.

18 Sprva so uporabili balzamirano figuro jelena, ki so jo zaradi enostavnejšega vzdrževanja kasneje izdelali v aluminiju (Mazzanti, 2004, 199).

stavba predstavljala del živega mestnega organizma, ki sicer ni bil namenjen umetnosti, a jo je z intervencijo – umetnik je v njej načel dialog človeka s prostorom – spremenil v prostor domišljije.

Preseganje estetske sfere in prestopanje v socialno dimenzijo je leta 2003 določal koncept kustosinje Arabelle Natalini. Težnja po interferenci z vsakdanom je umetnike silila v izbiro urbanih vozlišč, kjer se "pretaka" največ ljudi in kjer so nekatera dela našla tudi trajno namestitvev. Alicia Framis je svojo realizacijo z naslovom *Kidea* postavila v kraju Greve. Igrača – labirint je objekt, ki v formi in obarvanih geometrijah povzema neoplastične rešitve modernističnega umetnika Mondriana. Velik kvadrat z labirintom v svoji notranjosti je otrokom predstavljal prostor za pobeg pred budnim nadzorom odraslih. Ponazarja zapletena razmerja odraslih in otrok oziroma povzema željo sodobnega človeka po oblikah skupnega bivanja, druženja in ustvarjanja pripadnosti. Ni naključje, da prihaja avtorica iz Barcelone, mesta, ki je v primerjavi z ostalimi evropskimi središči naredilo veliko na področju redefinicije in identifikacije urbanega prostora, predvsem v prizadevanjih po uveljavljanju sodobne umetnosti na odprtem ter v želji po preoblikovanju degradiranih območij in oživljanju socialnih sredin.

Načrt, ki so si ga zastavili organizatorji s projektom *Tuscia Electa*, je bil, da se ustvari socialna zavest do umetniške ponudbe v teritoriju, in sklepi, da se ustvari stabilne znake umetniških vstopanj, da se presoja njihovo vzdržljivost v prostoru, dialektičen pomen in obstojnost materialov.

Forma viva: kiparske zbirke v znamenju krajevnih posebnosti

Forma viva, slovenska mednarodna zbirka kipov na odprtem, se v vrsti zgoraj naštetih primerov uvršča med najstarejše. Nastala je v sklopu mednarodnih simpozijских srečanj kiparjev, ki so se od leta 1961 odvijali sprva v Kostanjevici na Krki (les) in v Portorožu (kamen), kasneje pa še na Ravnah na Koroškem (1964, kovina) ter v Mariboru (1967, beton). Naša dežela je bila takrat

druga na svetu, ki je po vzoru St. Margarethna v sosednji Avstriji (ustanovljen je bil leta 1959) organizirala podobno prireditev mednarodnih razsežnosti,¹⁹ ki je predstavljala "sprotni odmev na umetnostne pobude iz sveta" (Bernik, Čopič, 1981, 15).²⁰

Podobne iztočnice, kakršne so si zastavili snovalci prvega simpozija v Avstriji, so veljale tudi za organizatorje domače prireditve. Ti so srečanja snovali v duhu medsebojnega druženja kiparjev iz raznih krajev sveta, izmenjavo izkušenj ter neobremenjenega ustvarjalnega izziva, ki so ga avtorjem nudili dani materiali: kamen, les, železo in beton.

Zamisel o izbranih kiparskih materialih, vpetih v raznolike podobe slovenske krajine, se je kasneje izkazala za svojevrstno posebnost, po kateri je prireditev postala prepoznavna v mednarodnem prostoru. Ni naključje, da sta tudi pri ustanovitvi slovenskega simpozija, poimenovanega *Forma viva*,²¹ imela pomembno vlogo dva slovenska kiparja, Janez Lenassi in Jakob Savinšek.

Izbira kamnitega gradiva je v Portorožu sovpadala s krajevnim kulturnim izročilom, ki se je kazalo v bogati tradiciji istrskega kamnoseštva. V Kostanjevici pa so se za les odločili zaradi neposredne bližine hrastovega gozda, iz katerega so zlahka dostavljali hrastove hlode na delovišče v bližini samostana. "Ta vezanost," poudarja Bernik, "naših kiparskih simpozijev s krajevnimi posebnostmi, je vsekakor njihova izjemnost, ki se je kot zanimivost mednarodnih razsežnosti še bolj uveljavila, ko so prireditelji *Forme vive* odprli novi kiparski delovišči" (Bernik, Čopič, 1983, 16). Po treh zaporednih simpozijih v Kostanjevici na Krki in na Seči pri Portorožu so se leta 1964 aktivnosti dveh središč pridružile Ravne na Koroškem, leta 1967 pa je bilo ustanovljeno še četrto in zadnje delovišče v Mariboru. Sicer neobičajen kiparski material – beton – je ustvarjalcem predstavljal poseben izziv ter nudil priložnost, da s svojimi stvaritvami sodelujejo pri urejanju mestne podobe.²²

Program mednarodne prireditve – pripravljal in vodil jo je upravni odbor, s pomočjo pomožnega strokovnega telesa – je predvideval vsakoletno izvedbo kiparskih srečanj z udeležbo tujih in domačih avtorjev. Upravni odbor so sestavljali predstavniki ustanoviteljev ter druž-

19 V obdobju prvega slovenskega simpozija, leta 1961, so v Evropi potekala še tri podobna srečanja. Poleg St. Margarethna, kjer se je srečanje odvijalo že tretjič, sta se pojavila še simpozija v Kirchheimu – tega simpozija se je udeležil tudi slovenski kipar Jakob Savinšek – pri Würzburgu in v zahodnem Berlinu. Zatem pa so se podobne prireditve odvijale še na Češkoslovaškem, v Italiji, Franciji, Romuniji in na Nizozemskem, pa tudi izven stare celine, na Irskem, v Izraelu, na Japonskem, v Kanadi ter Združenih državah Amerike (Božeglav - Japelj, Bojanič, 2002, 336).

20 V času ustanovitve slovenskega simpozija je bil že uveljavljen Mednarodni grafični bienale (Škrjanec, 1993, 9).

21 Idejo za poimenovanje slovenskega simpozija *Forma viva*, ki ga razumemo kot živo kiparsko dejavnost raziskovanja v smeri vedno novih izraznih oblik plastičnega snovanja, je predlagal kipar Jakob Savinšek (Jakob Savinšek 1922–1961, 1994, 144). Ime se je izkazalo za učinkovito tudi pri prepoznavnosti prireditve, saj se je izraz (*forma viva*) kasneje začel uporabljati za kakršnokoli obliko skupinskega dela kiparjev na prostem, na primer *Forma viva Zreče* (Božeglav - Japelj, Bojanič, 2002, 330).

22 Slovenski simpozij je s svojo intenzivno dejavnostjo postajal vzor in spodbuda za razmah številnih podobnih srečanj na domačih tleh, med katerimi so: študentska kiparska delavnica na štanjskem gradu, študentski kiparski simpozij v Ljubljani, kiparska srečanja v Bihaću, Cazinu, Arandelovcu, Valjevu, Vrnjački Banji, Prilepu, v Labinu na Hrvaškem in *Forma viva Zreče* (Božeglav - Japelj, Bojanič, 2002, 330).

benih in kulturnih organizacij²³ s sedežem v Ljubljani, medtem ko je za izvajanje srečanj na deloviščih skrbela skupina izbranih posameznikov.²⁴ Pri izpeljavi tako razvejane organizacijske strukture je bila ravno njihova vloga ves čas izjemno pomembna.

Seveda so bila prizadevanja organizatorjev vpeta v širši družbeni kontekst naše takratne države, Jugoslavije, posebno naklonjene odprtosti in uveljavljanju v svetu. Taka usmeritev je pripomogla, da so s simpozijско plastiko začele prodirati v naš prostor tudi sodobnejše kiparske forme. Pa čeprav v okvirih tistega kiparskega gledanja, ki je z uporabo tradicionalnih materialov težilo k obnavljanju klasičnega modelacijskega principa in je pri aplikaciji nove kiparske občutljivosti ponovno vzpostavljalo idealna razmerja, s katerimi sta se v preteklosti prepletala umetnost in rokodelstvo.

V primerjavi s tujimi sorodnimi prireditvami – pogosto zasebnega značaja –, ki so skulpture kasneje tržile, je slovenska temeljila na principih družbenega upravljanja. Realizirane plastike so praviloma ostajale v prostoru njihovega nastanka, v lasti posameznih lokalnih ustanoviteljev, in v posameznih lokacijah postopoma oblikovale kompleksne kiparske zbirke z značajskim predznakom izbranega materiala.

K prepoznavnosti slovenskega simpozija v svetu je pripomogla tudi publicistična dejavnost z izdajo letnih katalogov – sprva so izhajali po vsakem zaključenem simpoziju, kasneje so povzemali večletno delovanje –, v katerih so bila z izbranim fotografskim gradivom in potrebno dokumentacijo zabeležena delovanja posameznih srečanj.²⁵ Ob dvajseti obletnici kiparskega simpozija je njeno kontinuirano delovanje zaokrožila obsežna monografska publikacija, ki s strokovno valorizacijo kiparskih prizorišč in obstoječih zbirk – prispevala sta jo umetnostna zgodovinarja Stane Bernik in Špelca Čopič – še danes predstavlja dragoceno in nepogrešljivo gradivo za spremljanje in poglobljen študij sodobne kiparske ustvarjalnosti na prostem.

Kljub večjemu ali manjšemu številu sorodnih prireditvev v svetu in doma velja opozoriti na dejstvo, da je bilo njihovo trajanje vedno časovno omejeno. Forma viva pa je v prvotni organizacijski obliki gojila nepre-

kinjeno tradicijo kiparskih srečanj skorajda trideset let. Organizatorji so projekt na začetku zastavili le za obdobje petih let. Zaradi dobro sprejete ideje in odmevnosti je bilo kasneje trajanje simpozija preneseno na nedoločen čas. Vzporedno s prostorskim širjenjem se je kakovostno nadgrajeval tudi vsebinski koncept prireditve. Tako v Kostanjevici kot v Portorožu je bilo kiparsko ustvarjanje namenjeno formiranju galerij na odprtem, medtem ko so na Ravnah in v Mariboru simpozijske plastike oblikovale širši in ožji urbani prostor.

Tudi po njenem formalnem razpadu²⁶ so nekatera razstavišča neprekinjeno (Portorož), druga z desetletnim zamikom (Kostanjevica, 1998) nadaljevala z delom in si prizadevala ohraniti zastavljen dialog med naravo in umetnostjo. Tudi na Ravnah, kjer je skrb nad monumentalno likovno dediščino prevzel Koroški muzej Ravne²⁷ in z izdajo kataloga zbirke opravil tudi vrednostno oceno kiparskega fundusa –, je leta 2008²⁸ ponovno steklo kiparsko ustvarjanje v jeklu. Širjenje ponudbe kiparskega itinerarija pa se obeta celo v Mariboru, kjer dejavnost simpozijskih srečanj miruje že od leta 1986. Odgovorni ne izključujejo možnosti, da bi manifestacijo z novimi vsebinami vključili leta 2012 v programski okvir aktivnosti Evropske kulturne prestolnice.

Mističnost kamnite zbirke na odprtem

Zeleni polotok Seča pri Portorožu je bil za kiparska srečanja primerna rešitev zaradi potrjenih prostorsko urbanističnih programov, namenjenih zeleni, rekreacijsko-parkovni površini. Izbira kamnitega gradiva na tem delovišču je sovpadala s krajevnim kulturnim izročilom, ki se je kazalo v bogati tradiciji istrskega kamnoseštva, in možnostjo, da se ga v velikih blokih lahko dostavlja iz bližnjih kamnolomov v Hrvaški Istri, v Marušcih, Valturi, Kanfanaru in drugod.

Čeprav se je kamnita zbirka portoroške galerije začela oblikovati na konici polotoka Seča, kjer je bilo prvotno delovišče, se je kasneje hitro širila po grebenu in terasastih površinah polotoka. Zgovoren pričevalec najzgodnejše simpozijske dejavnosti je območje Linderja. V tem delu se nahajajo prve realizacije,²⁹ ki pa ti-

23 Predsednica prvega Upravnega odbora je bila Vilma Pirkovič, tajnik pa Marjan Vidmar (Božeglav - Japelj, Bojanič, 2002, 326).

24 V Kostanjevici je kot pobudnik, dolgoletni član Upravnega odbora in organizator, od vsega začetka aktivno deloval Lado Smrekar, takratni ravnatelj kostanjeviške osnovne šole in kasneje Galerije Božidarja Jakca. Tudi na ostalih deloviščih so imeli v veliki meri zasluge pri ohranjanju živega kiparskega dogajanja zlasti nekateri posamezniki, kot na primer v Ravnah na Koroškem Franc Fale, takrat predsednik občine, ali v Portorožu dolgoletni ravnatelj Obalnih galerij Anton Biloslav (Božeglav - Japelj, Bojanič, 2002, 326).

25 Vse do leta 1976 je oblikovno podobo katalogov snoval arhitekt Grega Košak. Kasneje je grafično opremo, brez večjih oblikovnih sprememb, podpisoval arhitekt Ranko Novak.

26 Zaradi neusklajenih pogledov na možne oblike prihodnjega delovanja je konec osemdesetih let 20. stoletja prišlo do razpada Forme vive. Od leta 1991 se je simpozij kontinuirano obdržal le v Portorožu.

27 Koroški muzej Ravne (danes Koroški pokrajinski muzej, enota Ravne) je v začetku leta 1997 prevzel strokovno upravljanje skulptur ravske Forme vive. Kasneje je pripravil tudi dokumentarno razstavo, katalog zbirke ter okroglo mizo (22. 5. 1998) z zgovornim naslovom *Forma viva na razpotju*.

28 Pred tem so se kiparji na Ravnah zadnjič zbrali leta 1989.

29 Obiskovalcem je del tega prostora že vrsto let nedostopen, kar prikraja polno doživetje kiparske galerije kot povezane celote.

Sl. 5: Pogled na portoroško Forma vivo z zraka (foto: Arhiv Obalnih galerij Piran).
Fig. 5: An aerial view of the Portorož Forma Viva (photo: Archive of Obalne Galerije Piran).

pološki raznolikosti in kakovosti predstavljajo sklenjeno in zaokroženo celoto.³⁰ Zasnova kiparskih postavitvev v njem sledi svojevrstnemu redu, ki se sklada z obstoječo krožno obliko drevesnega nasada v prostoru galerije. Več let je ta podoba ostajala nedotaknjena. V zadnjem času jo je vizualno znatno "ogrozila" obsežna talna skulptura (Milena Lah, Gail Morris, Villi Bossi, Miloš Chlupač, Janez Lenassi, 1991), zaradi katere je bil žrtvovan tudi del naravnega zelenega zastora pred njo, kar je vidno porušilo ravnovesje predhodne namestitve. Ko je leta 1983 umetnostni zgodovinar Stane Bernik izdelal prezentacijski načrt, na osnovi katerega je arhitekt Vojteh Ravnikar prispeval ureditveno shemo galerijske zbirke v Portorožu, so bila podana temeljna izhodišča za reševanje njene kompleksne prostorske problematike (Božeglav - Japelj, Bojanič, 2002, 355). Glede na to, da je Bernikov idejni koncept predvidel prostorsko kontinuiteto prvotnih postavitvev, je taka rešitev pokazala vidno odstopanje od zastavljenih načrtov. Podoben pristop spoštovanja razvojnega vidika zbirke je veljal za območje grebena, z vzdolžno potjo in terasastimi površinami pod njo. Avtor je pri vrednotenju obstoječega stanja upošteval vse razpoložljive površine in predvidel tudi poseganje v južno smer. Severna stran, proti Portorožu, s strmim naklonom padajočega terena ni nudila možnosti nadaljnjega širjenja. V projekciji razvoja galerije so bila upoštevana prostorska izhodišča

celotnega območja polotoka Seča z namenom, da se s spomeniškovarstvenega stališča zavaruje kulturna krajina z vsemi njenimi posebnostmi, skupaj s predlogom za hortikulturno, prometno in vizualno komunikacijsko ureditvijo prostora. Tudi Ravnikarjev ureditveni načrt je sledil načelu zaključenega galerijskega prostora po vzoru Linderja. Zagovarjal je zasnovo kamnite zbirke z elementi parkovne kompozicije (Božeglav - Japelj, Bojanič, 2002, 348).

Z leti je kiparska zbirka izrabljala razpoložljive površine, kjer so se nove postavitve s skulpturami bolj ali manj uspešno podrejele že oblikovanemu okolju. Marsikatera umestitev se je smiselno vgradila v obstoječo krajinsko podobo. Zlasti izstopajo skupinsko zasnovani koncepti, ki so leta 1979 znali pristopiti k problematiki prostorskega oblikovanja galerije na prostem. V vrsti kakovostnih realizacij je zaznati preseganje zaprtosti kiparske forme in bolj suvereno obvladovanje prostora okoli sebe (Mirsad Begić, 1979; Taheshi Tanabe, 1983). Ocena prostorske podobe Forme vive, ki jo je ob njeni dvajsetletnici podal Stane Bernik,³¹ ponuja oprijemljive smernice za prihodnje vrednotenje teh zbirk.

Kasnejši poskusi razbremenitve osrednjega galerijskega prostora s širjenjem navzven, v okoliške urbane sredine – koncept take ureditve je vseboval že Bernikov prezentacijski načrt –, je pokazal vrsto projektno dobrih zasnov (sodelovanje dveh kiparjev Janeza Lenassija in

30 Tudi s spomeniškovarstvenega stališča gre za najpomembnejši del Forme vive (Bernik, 1982–1983).

31 Več o tem v omenjeni monografski publikaciji (Bernik, Čopič, 1983, 15–27).

Masayukija Nagaseja leta 1985 pri prenovi piranskega Židovskega trga, ureditev športno-rekreacijskega centra portoroške Marine leta 1987, projekt ureditve malega mestnega parka na Cankarjevem nabrežju v Piranu, pri katerem sta leta 1995 sodelovala Janez Lenassi in Atanas Atanasoski), izpeljanih tudi v sodelovanju z arhitekti in strokovnjaki drugih področij (konservatorji). Spoštovanje do ambienta kažejo programsko zasnovane rešitve za izbrana okolja – na primer vertikalna skulptura Jose Villa Soberona iz leta 1997, ustvarjena za koprsko Marino –, ki ostajajo spodbudne tudi za prihodnost, a vedno v okviru dejanskih potreb širšega prostora. Niso izostajale tudi lokacijske selitve že ustvarjenih umetnin. Velikokrat so bile rezultat naključnega izbora projektantov stavb, ki so izbirali med skulpturami, "odloženimi" na simpozijem delovišču. Redna simpozijaska dejavnost je v zadnjih letih še dodatno zgostila število skulptur v galerijskem delu. Ponekod jih skorajda ni več mogoče neobremenjeno doživljati s primerne razdalje. V ambientu sredozemskega rastlinja, med bujno vegetacijo visokih cipres in oljčnih gajev, nedaleč stran od urbanega naselja, predstavlja kamnita zbirka pomensko in vizualno nadgradnjo krajinskih posebnosti izbranega okolja, ki v prihodnje služi ustreznejšo predstavitevno podobo.³²

SKLEP

Parke sodobne skulpture v večini primerov določajo široki teritoriji, kjer se v času in prostoru udeležujejo različni posegi. Poleg tesne vpetosti v lokalne posebnosti kraja jih determinira predvsem oblika naročil in geografska lokacija. V izbranih italijanskih primerih je odnos z naravnim ambientom, bogato kulturno preteklostjo, ki jo hranijo mestna jedra, prednostna kvaliteta. Ta je ponekod bolj, drugod manj poudarjena, nedvomno pa prispeva k prepoznavnosti njihove značilne podobe v svetu.

Neposrednemu nadaljevanju münsterskega modela lahko sledimo v nekaterih iniciativah, ki so se v devetdesetih letih pojavile v italijanskem prostoru in sodijo med pobude javnega značaja. *Tuscia Electa: posegi v urbana okolja* in *Arte all'Arte: instalacije na odprtem* (Toskana) sta primera, kako se lahko s kritičnim pristopom do pojavljanja sodobne umetnosti v zgodovinskih mestih in vztrajanjem pri mednarodni zasedbi avtorjev vzpostavijo inovativne smernice za nadaljnje razvijanje tovrstnih pobud. Umetniška dela vzpostavljajo nova razmerja, ravnovesja med mestom in podeželjem, med preteklostjo in prihodnostjo. S spodbujanjem sodelujočih umetnikov, da s sodobnimi likovnimi rešitvami oživljajo zgodovinska mestna jedra, se vzpostavlja dialog med sodobno umetnostjo in umetnostjo preteklosti. Pri obujanju teh prostorov se ustvarja sodobna kritiška

pozicija, ustvarja se javna umetnost, ki odgovarja potrebam sodobne družbe. V ospredju je živahnost kulturnega trenutka tega prostora.

Nekatere pobude (*Arte all'Arte*) so uspeli skozi valorizacijo sodobne umetnosti v zgodovinskem okolju podeželja, periferije, utrditi tudi prakso združevanja interesov javne in zasebne iniciative, *profit/no profit*. Postopek, ki ohranja trajnost postavitve del, ni nikoli dogovorjen vnaprej. Šele kasneje, skozi valorizacijo, se oceni delo in smisel njegove ohranitve.

Sorodna prizadevanja pri uveljavljanju kompleksnega in ambicioznega umetniškega projekta na odprtem so vodila tudi zasebnega zbiralca Giuliana Gorija pri snovanju *Umetniških prostorov Celle* (Toskana). Pobuda izstopa predvsem z jasnim konceptom, ki ga je lastnik zastavil v tesnem sodelovanju s priznanimi tujimi in domačimi strokovnjaki, in pri katerem je zelo pomembna izbira ustvarjalcev ter želja lastnika, da se na primeren način uveljavijo posebnosti ambientalne umetnosti. *Umetniški prostori Celle* še danes predstavljajo neke vrste laboratorij ambientalne umetnosti in se težko klasificirajo v tesne okvire jasnega in definitivnega opredeljevanja. Vsaka nova pridobitev lahko dodatno spremeni predhodno uravnotežena prostorska razmerja in kompleks celotne podobe naravnega parka.

V primerjavi z zgoraj omenjenimi vzori, katerih izvorni značaj se bolje opredeljuje v izrazu "*parkovne strukture v razvoju* ali *work in progress*," vzporedno obstajajo tudi tradicionalne podobe parkov skulptur. Njihove oblike predstavljanja sodobne kiparske ustvarjalnosti na prostem kažejo v vsebini, kakovosti in vrsti izbranih del večje podobnosti z muzejskimi strukturami, kjer predstavlja zbirka temeljni rezultat procesa akumulacije z vnaprej določenim ciljem. Mednje sodijo zasebne iniciative, ki jih je usmerjala zbirateljska strast in družinska tradicija, kot v primeru *Fondacije Severi: zbirka sodobne sculpture* (Emilia Romagna). Podoba tega parka govori o osebnih intuiciji in likovni dojemljivosti ustanovitelja, zasebnega zbiralca Umberta Severija. Ustanovljena je bila z namenom širjenja zbirateljskega fonda in promocije sodobne plastične umetnosti. V evoluciji okusa njene formacije sledimo postopnemu odpiranju od lokalnega v mednarodni prostor. Slogovna raznolikost pridobljenih skulptur po eni strani rešuje njeno podobo pred uniformiranostjo, po drugi pa dokumentarno beleži tudi kakovostna nihanja izbranih eksponatov. Čeprav ne sledimo najbolj značilnim sodobnim umetniškim tokovom, kot velja za *Umetniške prostore Celle*, lahko, skozi primere drugih umetniških smeri, spremljamo nekatere premike na področju sodobnega plastičnega oblikovanja. Pri tem najdemo, tako v figurativnih kot abstraktnih slogovnih pristopih zbranih del,

32 Pomemben prispevek k njeni širši razpoznavnosti bi predstavljala že priložnostna publikacija – vodnik z zemljevidom –, ki bi zajel vse lokacije skulptur, tudi tistih nameščenih izven sklenjenega galerijskega prostora na polotoku Seča.

predvsem celopostavne plastične rešitve ter le redke poskuse dialoga umetniških del s prostorom namestitve.

Kako lahko postane muzejski park zelo močan in prepoznaven pečat neke mestne skupnosti, kaže mesto Fanano (Emilia Romagna) s svojim kiparskim simpozijem in parkom skulptur. Obstoječi muzej sodobne skulpture na odprtem je nastal v sklopu prizadevanj po ureditvi mestnega jedra in njenega okolja, z vključevanjem izbranih del Mednarodnega kiparskega simpozija v kamnu. V začetnem obdobju so prevladovala kiparske stvaritve v obliki reliefnih plošč, s katerimi so bila opremljena pročelja mestnih stavb. Kasnejši razširjeni koncept se je odprl ustvarjanju klasičnih vzorov skulpture "a tutto tondo" ali *standing sculpture*, monumentalnih in avtoreferenčnih plastik, ki nima tesne povezave s prostorom, predvsem pa se je uspel bolj neposredno vpeti v okolje delovanja (obrt, turizem) in s tem ohraniti prireditev pri vitalnem življenju.

Prostor kot izziv, uporabljeno gradivo kot navdih in krajina za doživetje, so kratke iztočnice, ki lahko služijo za koordinate pri vstopanju v prostore slovenskih simpozijev zbirk *Forme vive*. Njihovo izrazno raznolikost

prepoznavamo v posebnem vzdušju mediteranskega ambienta, v objemu zelenega gričevja dolenskega sveta, kjer krajinska silhueta karakterizira strukturo celote, ter v intervencijah plastično-vizualnega značaja urbane prostora v primeru Raven in Maribora. Vsako prizorišče izpričuje svoje posebnosti, s skupnim imenovalcem – odprtim prostorom. Soočanje s tem naravnim ambientom je prednostna kvaliteta simpozijev zbirk, ki z izvornimi posebnostmi in samosvojimi umetniškimi interpretacijami, ostajajo prepoznavni vizualni označevalci prostorov, v katerih nastajajo. Projekcija simpozijev srečanj in njenih prostorov se kaže v ponovni obuditvi vseh prizorišč in njihovem enotnem nastopu, na osnovi že omenjenih povezovalnih izhodišč. Vsako prizorišče, umetniški kraj, s svojimi posebnostmi in realizacijami *in situ*, lahko z izoblikovanjem profiliranega programa pobudi možnosti sodelovanja med ustanovami in ljudmi, ki z valorizacijo ambienta na novo zarišejo topografijo socialnega prostora in kjer se lahko uresničujejo različna področja delovanja: sodobna skulptura, muzejsko poslanstvo in varovanje naravnega ambienta.

OUTDOOR MUSEUMS OF CONTEMPORARY SCULPTURE: A VIEW ON PORTOROŽ FORMA VIVA IN THE LIGHT OF SELECTED ITALIAN SCULPTURE COLLECTIONS

Majda BOŽEGLAV - JAPELJ

Obalne galerije Piran, SI-6330 Piran, Tartinijev trg 3

E-mail: majda.bozeglav-japelj@obalne-galerije.si

SUMMARY

Outdoor museums ("museum parks") of contemporary sculpture, including the symposium environment of Forma viva, are a meeting place of nature and art. A number of sculpture collections whose formation was grounded in a functional framework – i.e. the placement of sculptures in open space with nature serving as a background – have changed with time, placing increasing stress on and prominence to the integration with space as a constituent element of the composition itself. The festival Skulptur.Projekte, organized since 1977 every ten years in the German city Münster, has spurred the launching of a number of quality projects focusing on contemporary sculpture in natural and urban environments and eventually leading to the establishment of sculpture parks all over Europe. The Italian parks (Fattoria di Celle-Spazi d'arte/Celle Farm – Artistic Space, Pistoia, Italy; Fondazione Severi/Severi Foundation, Modena, Italy) and public incentives (Parco urbano di sculture in pietra/Civic Park of Stone Sculptures, Fanano, Italy; Arte all'Arte/Art to Art, San Gimignano, Italy; Tuscia Electa, Chianti, Italy) mentioned in the article differ both in terms of contents and formal status (private vs. public). What they all have in common is the aspiration to interact with the surrounding environment marked by a rich cultural past. Within such a framework, they conceive a wide variety of programme activities that are increasingly orientated towards the contemporary international fine arts arena and that help them maintain their successful public image in the world.

Launched in the second half of the previous century in Slovenia, the international sculpture symposium Forma viva was one of the rare events in Slovenia that reached beyond the domestic fine arts scene and followed international trends. Its image was built on four different locations where sculptors used different materials (Kostanjevica na Krki – wood, Portorož – stone, Ravne na Koroškem – steel, Maribor – concrete). Vivacious symposia gave rise to extensive outdoor collections of sculptures. The initial idea to find the ideal balance between nature and art in two gallery complexes – formed in Kostanjevica na Krki and Seča near Portorož – was complemented by the tendency to create plastic arts in more modern materials and integrate them into the ramified tissue of the urban

space (Ravne na Koroškem, Maribor). At the end of 1980s, the joint organization of the symposium came to an end, which first led to gradual cessation of the symposia in all locations except Portorož, then to the emergence of new conditions for addressing the situation and eventually to the formation of completely different approaches to the resurrection of symposia. The last decade thus witnessed various proposals by individual locations, which gave rise to the possibility of forming bases for a new joint organizational undertaking that would be reasonable to launch as a national project.

The inherent peculiarities of the sculpture materials and their idiosyncratic artistic interpretations remain the trademark of the four Slovene symposium collections. The current trends in contemporary plastic arts reveal a new interest for the environment and landscape, with sculpture being transformed from a decorative (integrative) element into a subject with a completely autonomous character. The increasingly important factors of interaction between space, natural and urban, and contemporary art are therefore becoming the basis that will have to be taken into account by the Portorož collection of stone sculptors when re-addressing its artistic dialogue with the environment.

Key words: space, outdoor museums, contemporary sculpture, Forma viva, symposia, natural and urban environments

VIRI IN LITERATURA

Associazione per la promozione Turistica e Cultura (2009): Associazione per la promozione Turistica e Cultura. Fanano-Parco Museo di Scultura e Pietra. [Http://www.simposiodifanano.it](http://www.simposiodifanano.it) (20. 2. 2009).

Bernik, S., Čopič, Š. (1983): Forma viva 1961–1981. Kostanjevica na Krki, Portorož, Ravne na Koroškem, Maribor. Ljubljana, Izvršilni odbor Skupščina delegatov Forma viva.

Bernik, S. (1982–1983): Forma viva. Mednarodni simpozij kiparjev Portorož. Galerija na prostem – Seča. Idejni prezentacijski načrt. Ljubljana, Izvršilni odbor mednarodnega simpozija.

Blázquez, J. et al. (2007): Parchi di sculture. Arte e natura, guida d'Europa. Modena, Edizione di Valeria Varas e Raul Rispa.

Božeglav - Japelj, M., Bojanič, L. (2002): Mednarodni kiparski simpozij Forma viva. Zgodovinski razvoj in vrednotenje kiparskega delovišča Portorož. V: Hoyer, S. A. (ur.): Kultura na narodnostno mešanem ozemlju Slovenske Istre. Varovanje naravne in kulturne dediščine. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 323–357.

Bussmann, K., Koenig, K., Matzner, F. (1997): Sculpture. Projects in Münster 1997. Ostfildern-Ruit, Verlag Gerd Hatje Cantz.

Carlini, L., Di Biagi, P., Safred, L. (2008): Arte e città. Trieste, EUT Edizioni Università.

Collina, C. (2004): I luoghi d'arte contemporanea in Emilia-Romagna. Arti del Novecento e dopo. Istituto per i beni artistici culturali e naturali della Regione Emilia-Romagna. Materiali e Ricerche. Bologna, Editrice Compositori.

Čopič, Š. et al. (1994): Jakob Savinšek 1922–1961. Retrospektivna razstava. Ljubljana, Moderna galerija.

Čopič, Š. (2000): Javni spomeniki v slovenskem kiparstvu prve polovice 20. stoletja. Ljubljana, Moderna galerija.

Di Marzio, M. (2003): Citazioni. Un caso di Public Art a Milano. Milano, Silvana Editoriale.

Castiglioni, P. G. (1992): Fondazione Umberto Severi. Scultura contemporanea. Modena, Franco Cosimo Panini Editore.

Duranci, B. (1989): Umetničke kolonije. Subotica, NIO "Subotičke novine".

Košan, M. (1999): Forma viva Ravne na Koroškem 1964–1989. Ravne na Koroškem, Koroški muzej.

Mazzanti, A. (2004): Sentieri nell'Arte. Il contemporaneo nel paesaggio Toscano. Firenze, Artaut – Maschietto editore.

Matzner, F. (2001): Public Art. Kunst im öffentlichen Raum. Ostfildern-Ruit, Hatje Cantz.

Massa, A. (1995): I parchi museo di scultura contemporanea. Firenze, Loggia de' Lanzi.

Ravnikar, V. (1983): Forma viva. Mednarodni simpozij kiparjev Portorož. Galerija na prostem – Seča. Ureditveni načrt. Ljubljana, Izvršilni odbor mednarodnega simpozija.

Skupine, gibanja, težnje (2003): Skupine, gibanja, težnje v sodobni umetnosti od leta 1945. Ljubljana, Studia Humanitatis.

Sedej, I. (1972): Forma viva. Deset let kiparskih srečanj v Kostanjevici, na Seči pri Portorožu, na Ravnah na Koroškem in v Mariboru. Ten Years of Forma Viva. Sin-teza, št. 23. Ljubljana, 1–7.

Škrjanec, B. (1993): Zgodovina ljubljanskih grafičnih bienalov. Ljubljana, Mednarodni grafični likovni center.

Tršar, M. (1979): Slovensko kiparstvo po letu 1945. V: Bernik, S.: Slovenska likovna umetnost 1945–1978. Ljubljana, Mladinska knjiga – Moderna galerija – Arhitekturni muzej, 45–57.

original scientific article
received: 2009-03-04

UDC 811.135.1'282(497.571)

SELECTED ISTRORUMANIAN ENTOMONYMES OF LOCAL ORIGIN

Goran FILIPI

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1

e-mail: goran.filipi@zrs.upr.si

ABSTRACT

The article discusses eighteen insect names and some closely related forms (for instance honey, sting). The entomonymes are part of a larger corpus of over eight thousand forms we have collected (research results were published on several occasions, after their final authentication and supplementation in 2008 in all villages where Istrorumanian is spoken to this day: Žejane, Šušnjeveca, Nova Vas, Jesenovik, Letaj, Brdo, Škabići, Trkovci, Zankovci, Miheli, Kostrčan) and which does not consist of entomonymes alone. For this article a selection of local original entomonymes was made. In the case of individual Istrorumanian villages, where along with local entomonymes loanwords are used, they too were analyzed to their original etymons. The local forms represent approximately one third of the entire corpus of words. Alongside each entomonym, recorded during field studies, forms known from literature are cited (from all available Istrorumanian dictionaries and glossaries). Each Istrorumanian entomonym is compared with similar words in the other three historical Rumanian dialects (Daco-Rumanian, Aromanian, Megleno-Rumanian). At the end of etymological article the original etymon is given.

Key words: entomonymes, Istria, Istrorumanian, dialectology, etymology

SELEZIONE DI ENTONIMI ISTROROMENI D'ORIGINE LOCALE

SINTESI

In quest'articolo vengono trattate diciotto denominazioni d'insetti ed alcune forme a queste strettamente correlate (es. miele, pungiglione). Da un corpus generale d'oltre ottomila forme (le ricerche sono state pubblicate in più occasioni, dopo la loro finale verifica e supplementazione, nel 2008 in tutti i villaggi dove l'istroromeno è parlato tutt'oggi: Žejane, Šušnjeveca, Nova Vas, Jesenovik, Letaj, Brdo, Škabić, Trkovci, Zankovci, Miheli, Kostrčan) che noi stessi abbiamo raccolto, di cui non fanno parte solo entonimi. Per quest'articolo abbiamo eseguito solo una selezione di entonimi locali ed autentici. Anche nel caso di determinati villaggi istroromeni, nei quali affianco agli entonimi originali vengono utilizzati prestiti, è stato analizzato l'etimo originale. Del corpus totale, la forma locale rappresenta all'incirca un terzo. Accanto ad ogni entonimo registrato durante gli studi sul campo sono state citate le forme letterarie (presenti in tutti i dizionari e glossari istroromeni disponibili). Ogni entonimo istroromeno è considerato in relazione ai rimanenti tre dialetti romeni storici (dacoromeno, arumeno e meglenoromeno). Alla fine dell'articolo etimologico viene fornito l'etimo locale.

Parole chiave: entonimi, Istria, istroromeno, dialettologia, etimologia

When recording Istrorumanian forms, a system of graphical characters was used, which was elaborated for the Istro-Romanian Linguistic Atlas. It is an adapted version of Croatian Latin alphabet with additional graphemes characterizing special Istrorumanian phones and special characters for *lj* and *nj* diagrams:

ǎ – open-mid back rounded husky vowel a
 ɛ – strongly open e
 ə – semitone, which can be heard between v and r in the Croatian word *vrt*, corresponds to the Rumanian *ă*
 ċ – strongly softened č
 ś – softened š
 ž – softened ž
 3 – the first sound in Ital. *zelo*
 ġ – a sound between the Croatian *dž* and *đ*
 ɣ – strongly aspirated fricative, like in the Spanish word *lago*
 ĭ – Croatian *lj*
 ı – Croatian *nj*

In Istrorumanian words, accentuation is recorded by underlining the stressed vowel except in the case of *ǎ*, which is always stressed. Accentuation in one-syllable words is not marked.

Istrorumanian nouns are cited in singular without any articles, and are followed by extensions for a given article (-u or -a), for plural (-o, -e, -č etc.), for plural with a given article (-i, -ele, ...) and finally for gender determination (*m.*, *f.*, *n.* or *bg*¹). The verbs are cited in their infinitive form and in the first person singular present tense. Adjectives are given in singular and plural for *m.*, *f.*, *bg.* and *n.*

Dialectal forms (Croatian, Slovenian, and Italian) which we recorded, are recorded in the same graphical system (accentuation is recorded as usual in corresponding dialectal literature). The forms from literature are given in their original graphical form.

The following abbreviations were used in this work:

adj. – adjective
 Ar. – Aromanian
 bg. – Rumanian type neutrum gender
 Bug. – Bulgarian
 Chak. – Chakavian
 Cro. – Croatian
 Cz. – Czech
 Dr. – Daco-Rumanian
 e.g. – for instance
 f. – noun of the female gender
 f.g. – female gender

Germ. – German
 Gr. – Greek
 Ir. – Istrorumanian
 Istr. – Istriote
 Ital. – Italian
 Lat. – Latin
 lit. – literary/literature
 Mac. – Macedonian
 Mr. – Megleno-Rumanian
 n. – neutrum of the Chakavian type
 not. – note
 prn. – pronoun
 Prslav. – Proto-Slavic
 Rum. – Rumanian
 Rus. – Russian
 Ser. – Serbian
 Sln. – Slovenian
 sot. v. – southern villages (Šušnjeveca, Nova Vas, Jesenovik, Letaj, Brdo, Škabići, Trkovci, Zankovci, Miheli, Kostrčan)
 stand. – standard
 Ven. – Venetian
 Vlat. – Vulgar Latin

1. Housefly (*Musca domestica*)

In Šušnjeveca *muške*, *-a*, *-e*, *-ele f.*, in Zankovci *muska*, *-a*, *mušč*, *muščele f.*, in all other villages *muska*, *-a*, *-e*, *-ele f.*

Local entomonym. *muscă* in Miorescu (Vlr, 135), *múške* in Byhan (IrG, 284), *musca* in Popovici (DRI, 128), *muske* in Pușcariu (Slr, 316), *músche* in Cantemir (Tlr, 172) < Lat. *mūscā*, REW, 5766 > Dr. *muscă* (DEX, 663; IrG, 284, s. v. *múške*; DRI, 128, s. v. *musca*); ar. *múscă* (DDAr, 717; DRI, 128, s. v. *musca*), *muscă* (DArM, 359), *musko* (DRI, 128, s. v. *musca*); Mr. *múscă* (DMr, 199; DRI, 128, s. v. *musca*).

2. Blue bottle fly (*Calliphora vomitoria*)

In Nova Vas *măre muške*, in Letaj *ča măre muska*, in Miheli *muska ča măre*, in Zankovci and in Kostrčan *măre muska*, in Jesenovik an entomonym for the forest fly is used: *muska de kâl* (see 3.), while in the other villages an entomonym for a housefly is used: *muska*, *-a*, *-e*, *-ele f.* (see 1.).

The entomonymes in next section are syntagms of local elements which could be translated as "big fly" and "that big fly"²: *ča* demonstrative adj. and prn.³ f.g. [(in Šušnjeveca *ca* was recorded, in Žejane *čâ*, in the other villages *ča* – this is more or less the same as reported in

1 bg. is the Rumanian neutrum (two-gender), while n. is the neutrum of the Chakavian (Slavic) type.

2 Compare Mr. *muscă-mari* "bumble bee" (DMr, 199, s. v. *múscă*).

3 An adjective in this case.

all repertories used) < Lat. **ecce-illu* (DEX, 6) > Dr. *acel*, *acela* (DEX, 6; DER, 43); Ar. *ațel* (DDAr, 177; DER, 43); Mr. *tséla* (DMr, 307), *țela* (DER, 43)]; *măre* adj. "big" [in Žejane *măre/mârle*, *măre/măra*, *măro*; *mâr*, *mâr*, *mâr* were recorded, in Šušnjeвица and in Nova Vas *măre*, *măra/măre*, *măro*; *mar*, *mar*, *mar*, in other sot. v. *măre*, *măre/măra*, *măro*; *mâr*, *mâr*, *mâr* (in literature as: *măre* (Slr, 314, DRI, 124, Dlr, 226, IrHR, 112), *mare* (Vlr, 133), *măre* (Tlr, 170), *mârle* (IrHR, 113)) < Lat. *mās*, *mārem*, DER, 5091⁴ > Dr., Ar. *māre* (DEX, 599, DDAr, 656), Mr. *māri* (DMr, 183)]. For *muska* see 1.

3. Forrest fly (*Hippobosca equina*)

In Žejane, Brgud, Trkovci, Zankovci, Miheli *muska de kâ*, in Šušnjeвица *muška li kâlu*, in Nova Vas *muska lu kâlu*, in Jesenovik, Letaj and Kostrčan *muska de kâl*, in Škabići *koŕski komar*.

Ir. repertories we have used contain no corresponding forms. Except in the case of Škabići, all recorded entomonyms are syntagms of local elements. Indeed, the entomonym *koŕski komar* might have originated in *loco* (no term, corresponding to entomonyms with *komar* can be found in Chakavian speech⁵) in such a manner that the term for a horsefly (*komar* – see 7.) was determined with a Chak. adjective *kòŕski* ← *kōŕ* [< Prslav. **kon'b* (SES, 256)].

Other syntagms contain the noun *muska* "fly" (see 1.) determined by the genitive of *kâ(l)* or the genitive syntagm *de*⁶ [< Lat. *de*, REW, 2488 > Dr. *de* (DEX, 262; DER, 2797), Ar., Mr. *di* (DER, 2797)]+ *kâ(l)*. Compare the latter (see 10.) to Dr. *múscă de cal* (DEX, 663, s. v. *múscă*) and *muškə kajaskə* (IrLA, 915 – for Rudna Glava); Mr. *muscă-di-cal* (DMr, 199, s. v. *múscă*).

4. Gnat

In Šušnjeвица and Nova Vas *mušice*, *-a*, *-e*, *-ele f.* were recorded, in all other villages *mušica*, *-a*, *-e*, *-ele f.*

Recorded entomonyms do not designate a small fly but rather a whole series of small insects.

The authors of the Ir. repertory we have used do not cite these forms. We assume that the word is local (and corresponds to the Chak. entomonym of the type *mušica*) as it exists in all Rumanian dialects: Dr. *múšičă* (DEX, 664); Ar. *mušičă* (DDAr, 720), *mushitsă* (DArM, 359); Mr. *mušitsă* (DMr, 199) – authors of dictionaries

listed above quote the Bug. etymon *mušica*, while Papahagi, quotes the Lat. solution: "Lat. **muscea* + *-iță*" (DDAr, loc. cit.) according to sources from the end of the 19th and the beginning of the 20th century as well as the Bulgarian one. It seems more likely that we are dealing with a Slavism.⁷ Marko Snoj s. v. *mušica* writes: "Beseda, ki se nar. glasi *măšica*, se je pisno naslonila na *múha*. Vendar *mušica* ni manjšalnica od *múha* (...), temveč se je razvila iz pslovan. **măšica* 'komar'."⁸ (SES, 364).

5. Common fruit fly (*Drosophyla melanogaster*)

In Šušnjeвица and Nova Vas we recorded *mušice de vir*, in all other villages *mušica de vir*, and the second form in Letaj and Jesenovik: *muska de vir*.⁹

The local syntagm (if the form is not a Chakavianism – see 4.) literally translates to "wine gnat": *mušica* (see 4.) / *muška* (see 1.) + *de* (see 3.) + *vir* "wine" – in Žejane we recorded *vir*, *-u*, *-ure*, *-urle m.*, in all sot. v. *vir*, *-u*, *-ure*, *-urle bg.*, and in Istrorumanian repertories we used also quoted *vir* (IrG, 381; Slr, 329; Vlr, 156; DRI, 164; Tlr, 186; Dlr, 298; IrHR, 214) < Lat. *vīnum*, REW 9356 > Dr. *vin* (DEX, 1162), Ar. *vin* (DER, 9266), Mr. *vin* (DMr, 327).

6. Green bottle fly (*Lucilia caesar*)

In Šušnjeвица and Nova Vas we recorded *muska verde*, while in all other villages we recorded *verde muska*.

Local syntagms (the authors of the Ir. repertory do not quote corresponding entomonyms¹⁰): adj. *verde* "green" {in Šušnjeвица and Nova Vas we recorded *verde*, *verde*; *verdi/verz*, *verde/verz*, in other villages *verde*, *verde*; *verdi*, *verde/verdi* [in available Ir. repertories we found the form *verde* (IrG, 380), *verde* (Vlr, 156), *verde* (Tlr, 185), *verde* in Žejane (IrHR, 212 – for Žejane)] < Lat. **virdis*, REW 9368a.2 > Dr. *verde* (DEX, 1156), Ar. *veârde* (DDAr, 1106), Mr. *veârdi* (DMr, 324), *vîârd* (DMr, 325)}. For *muska* see 1.

7. Pale giant horsefly (*Tabanus bovinus*)

In Žejane *komâr*, *-u*, *-e*, *-ele i -i m.*, in Šušnjeвица and Jesenovik *komâr*, *-u*, *-Ø*, *-i m.*, in Zankovci *komor*, *-u*, *-Ø*, *-i m.*, in other sot. v. *komar*, *-u*, *-Ø*, *-i m.*

4 Etymology is somewhat questionable: "El cambio de sentido ha sido explicado por Tiktin, por medio de un cruce, poco probable, con *magnus* (...)" (DER, 5091).

5 Compare to *kòŕska mûha* from Brgud and Čepić.

6 In all Ir. villages *de* was recorded.

7 Cioranescu (DER, 5528) only cites the Slavic etymology.

8 Another meaning can be given here – the Mr. *mušitsă*: "insectă de felul țânțarului (= a type of mosquito – autor's note)", (DMr, 199).

9 Compare Mr. *muscă-di-vin* (DMr, 199, s. v. *múscă*).

10 It exists in lit. Rum.: *muscă-verde* (DEX, 663, s. v. *múscă*).

In the Ir. repertoires we have used only contain two corresponding forms: *komôr* in Byhan (IrG, 245), and *comâru* in Popovici (DRI, 99).

The entomonyms of the type *komar* in Chakavian speech usually denote a mosquito: e.g. in *komâr* in Boljunština (RBG), *kômar* in Brgud (IrLA, 910), *komâr* in Orlec, Cres and Selca na Braču (ČDOC, 272; RSG, 171), *komôr* in Brusje na Hvaru (ČL, 435), *komôr* in Vis (LVJ, 230) and *kômâr* in Vrgada (RGV, 92). The denomination of "horsefly" has only been confirmed for a few localities in Istria: *kômar* in Orbanici (ČDO, 468), *kômar* in Pićan (PI, 50), *kômor* in Čepić (IrLA, 898), Svetvinčenat, Čabruniçi, Valtura and Ližnjan (ILA, 898).¹¹ In other Slavic idyomes¹² the forms of the type *komar* denote a mosquito: Sln. *komár* (SSKJ-cd), Rus., Cz. *komár* (SES, 251), Mac. *komap* (MSS, 173), Bug. *komap* (TP, 264) < Prslav. **komarъ* (SES, 251). Ir. entomonyms might be of local origin: in Mr. there is a loanword from Bulgarian *lômar* denoting a "horsefly" (DMr, 76).¹³ The meaning "horsefly" is only given to this word in Rumanian linguistic system. In this case the forms of the type *komar* changed their original meaning of "mosquito", to "horsefly", leaning on the similar-sounding Ir. word.¹⁴

The case of Žejane is particularly interesting. The horsefly is called *komâr*, while the mosquito is called *komar*, -u, *komarci*, *komarci m.* (this form is a loanword from Chakavian and leans on local entomonyms for the horsefly) – plural form is produced according to Cro. *komarac*, *komarci*, which is not unusual in the Ir. system.

8. Tick (*Ixodes ricinus*)

In Žejane, Šušnjeveca, Brdo, Trkovci and Kostrčan we recorded the form *karpelj*, -u, -Ø, -i m., in Škabići *karpelj*, -u, -e, -ele bg. In Nova Vas, Jesenovik, Letaj, Zankovci and Miheli separate forms denominate a tick, which is full of blood, and the one which is not; the

former is called *karpelj*, -u, -Ø, -i m., and the latter is called *karpušc*, -a, -e, -ele f. in Nova Vas, *karpuša*, -a, -e, -ele f. in Jesenovik, Zankovci and Miheli and *karpučka*, -a, -e, -ele f. in Letaj.

Out of all the authors of Ir. repertoires we have used, only Kovačec cites the entomonym, which he recorded in Šušnjeveca: *cârpúčkę* (IrHR, 48).

Entomonyms are in fact basically of local Rumanian origin, albeit they are transformed into Chakavian Rumanianisms. In Chakavian repertoires we have used, the forms like *krpelj* are predominant: *kîrpelj* (RGK, 129), *krpej* (RB, 41), *krpelj* [*kîpelj*] (RMGM, 67), *krpalj* [*kîrpalj*] (DCM, 77), *krpěl* (RGV, 99¹⁵), *krpěj* (RSG, 180), *kgpùša* in Valtura and Čabruniçi,¹⁶ *kgpèja* in Svetvinčenat, Čabruniçi and Ližnjan, *kgpěl* in Svetvinčenat (ILA, 920), *karpūša* in Brgud, *karpūčka* (IrLA, 920) in Čepić. Skok cites *kîpuša* (Dubrovnik, Boka, Bakar), and the Istrian form *krpūša* (Vodice). S. v. also discusses the forms like *krpelj* and argues that both words are pastoral terms: "riječ je pastirski termin, zacijelo leksički relikv iz jezika srednjovjekovnih Vlaha (...) Nalazi se još u arb. (sc. albanskom) *këpushë* f. Prema tom refleksu hrv.-srp. *r* je nastao iz rumunjskog reduciranog glasa *ă*, koji je zamijenjen u bugarskom sa *a*." (SKOK, II/211). In the same source the forms of the type *krpelj* are interpreted with the exchange of the extension -uša > -elj with *smrdelj*. As stated above, formally, Ir. entomonyms are leaning on Chakavian, though in five villages (Nova Vas, Jesenovik, Letaj, Zankovci and Miheli) they have preserved the semantic contrast "tick full of blood" vs. "tick, which had sucked no blood", that is "large tick" vs. "small tick", which can also be found in Arumanian and Megleno-Rumanian speech¹⁷: Ar. *câpushi* "голем крлеж"¹⁸ (DArM, 127); Mr.: *căpúșă* "când căpușa este mai mică, se numește cărtșan"¹⁹ (DMr, 59). In Dr. this contrast could not be confirmed: *căpúșă* (DEX, 151), as well as the other two Arumanian dictionaries we have used: *căpuși* (DAr, 202, s. v. *căpușă*), *căpúșe* (DDAr, 271).

11 Entomonym was also assumed by the Istr. speaking population of Šišan: 'komor. Along with this form, the people from Šišan also use the local form *ta'van* (ILA, 898); *ta'vana* and *tava'nela* in Rovinj, *tava'nela* in Bale, Vodnjan and Galižana (ILA, 898). The word is also known in Ven.: *tavan*, *tavana*, *tavanela* (VG, 1142), *tavan* (GDDT, 725) and Friullan: *tavân* (PIRONA, 1178) *tavan* (FSS, 810) < Lat. *tabānus*, REW, 8507.1 [> Rum. *tăun* (DEX, 1076)]. Ital *tafano* (DLI-cd) < Lat. **tafānus*, REW, 8507.2: "Da una var. dial. **tafānu(m)* (rappresentata nell'onomastica etrusca) per *tabanu(m)* (che pur ha suoi propri continuatori: V., p. es., C. Tagliavini in RLiR IX 1933ç 317–319, e, in particolare, nell'Italia merid., ciò che toglie forza all'ipotesi di una sua provenienza osco-umbra). Forse di provenienza etrusca." (DELI-cd).

12 According to the ARJ V/236 s. v. *kômâr* only has one meaning - "mosquito". Under the entry *kômâr* (which he cites after Karadžić) Skok too only cites one meaning – "Culex" with a note usually with a diminutive extension -bc *komârac* (SKOK, II/132).

13 We could not confirm this in the other two Rum. dialects.

14 In Istrian Chakavian speeches the forms like *komar* can denominate one or the other insect.

15 The entry is given along with the Istrian entomonym *krpūša*.

16 In Čabruniçi it means "large horsefly".

17 As far as we know such opposition does not exist in Slavic speech.

18 = large tick. No form denominating a small tick was found.

19 = when the tick is small, it is called *cărtșan* – Capidan only interprets this lit. Rum. entry descriptively: "Căpușa mai mică de culoare roșiu-cafenie; se pune pe boi, capre și chiar oameni." (DMr, 62).

The Rumanian forms cited above are diminutive forms *-ușă* of *cap* "head" (DEX, 133) < Lat. *caput*, *-íte*, REW, 1668.²⁰ For the Rum. *cap* Cioranescu reconstructed the Vlat. **capum* from which he derives forms of the type *căpușă* (DER, 1396).²¹

9. Louse (*Pediculus humanus*)

The entomonym for a lous is unique in all villages: **peduklu, peduklu, pedukli, pedukli** m.

The form *pedukl'u* was recorded by Byhan (IrG, 304), *pěduchiu* by Maiorescu (Vlr, 139), *peducfu* by Popovici (DRI, 134), *pedúcl* by Cantemir (Tlr, 175), *peducl'e* by Sârbu and Frățilă (Dlr, 248) and *pedúcl'u* by Kovačec in Šušnjevic, Nova Vas and Žejane (IrHR, 145). Local word: Dr. *padukje* (IrLA, 902 – in Rudna Glava in Serbia), *pădúche* (DEX, 762), Ar. *pidúcl'iu* (DDAr, 842), *piduclju* (DArM, 414), Mr. *pidúcl'u* (DMr, 221) < Lat. *pědūcūlus*, REW 6361.

9. 1. Nit

In Žejane **lindira, -a, lindir, -rle** f., in Šušnjevic and Nova Vas **lindire, -a, -e, -rle** f., in other sot. v. **lindira, -a, -e, -rle** f.

Local word: *lindirę* in Byhan (IrG, 265), *lindirę* in Popovici (DRI, 120), Kovačec cites *lindirę* from Nova Vas and Šušnjevic, *lindira* from Žejane (IrHR, 105) < Lat. *lëndīne*, REW, 4978.2 > Dr. *lindinā* (DRI, 120, s. v. **lindirę**; DEX, 574), Ar. *lindinā* (DDAr, 631; DRI, 120, s. v. **lindirę**; Mr. *lindinā* (DMr, 170).

9. 2. Lousy

In Žejane we recorded **ušliv, -a, -o; -i, -e, -i** adj., in sot. v. **pedukliv, -a, -o; -i, -e, -i** adj.

The authors of Ir. repertoires we have used do not cite any similar forms.

The form from Žejane is certainly a recently introduced loanword and derives from the standard Croatian language (school influence): *ušljiv* (RHJ, 1324), adjective derived from the noun *uš* (AnRHJ, 1268)²² < Prslav. **vъsb* (SES, 701).

In the sot. v. we recorded the hybrid adjective following the Chakavian model: the Chakavian extension *-(l)jiv* has been added onto the local base *peduklu* (see 9.). Despite repeated verifications we were not able to confirm the local term ***pedukljos**. Dr. *păduchiós*

(DEX, 762), Ar. *piducl'ios* (DDAr, 842), *piducljos* (DArM, 414), Mr. *piducl'ós* (DMr, 221).

9. 2. 1. A person with lice

In Žejane we recorded **peduklār, -u, -Ø, -i** m., in all sot.v. **peduklivac, -u, peduklivci, peduklivci** m.

Out of all the authors, only Kovačec cites the form (for Žejane as well): *peducl'ār* (IrHR, 144), derived from *peduklu* (see 9.) and the local extension *-ār*. In the sot. v. we could not confirm the forms like *peduklār*. Instead the word we recorded was the adjective *pedukliv* (see 9.2.) with the Chakavian suffix adapted to their pronunciation *-ac*, thus producing a hybrid of the local base and two foreign suffixes.

10. Flee (*Pulex irritans*)

In Žejane **pureč, -u, -e, -ele** m., in Brdo and Škabići **pureč, -u, -e, -ele** bg., in Šušnjevic **puracu, puracu, puracu, purac, puraci** m., in other sot. v. **pureč, -u, -Ø, -i** m.

Local word: *purec, puric* in Maiorescu (Vlr, 119), *púretš* in Byhan (IrG, 323), *pureč, pureč* in Popovici (DRI, 142), *púrec* in Cantemir (Tlr, 177), *púreč* in Kovačec for Nova Vas (IrHR, 161) < Lat. *pūlex*, *-íce*, REW, 6816 > Dr. *purik* (IrLA, 905 – for Rudna Glava), *púrice* (DEX, 873), *purice* (IrG, 323, s. v. **púretš**); Ar. *púric* (DDAr, 896), *purik* (IrG, 323, s. v. **púretš**), *puric* (DArM, 445; DRI, 142, s. v. **pureč**); Mr. *púric, púrits* (DMr, 241), *puric* (DRI, 142, s. v. **pureč**).

11. Dragonfly (ordo Odonata)

In Žejane **kaliču lu domniču**, in Šušnjevic **kaliču lu domniču**, in Nova Vas, Jesenovik and Letaj **kaliču lu domniču**, in Brdo, Škabići, Trkovci and Zankovci **kalič, -u, -Ø, -i** m., in Miheli and Kostričan **prekiženica, -a, -e, -ele** f., in Jesenovik also **iropłānčić, -u, -Ø, -i** m.

There are no related forms of the entomonyms *prekiženica* and *iropłānčić* in repertoires at our disposal. They represent loanwords from some Chakavian speech – entomonyms cannot even be found in Chakavian repertoires we have used. The first is a derivative of the adjective *prekinjen* [< Prslav. **ky(d)nōti* "vreči" (SES, 230, s. v. **-kíniti**)] with the extension *-ica* – it owes its name to the obvious separation of its head from the rest of its body. The entomonyme *iropłānčić* (diminutive of

20 S. v. also cites the Rum. *căpușă*.

21 Cioranescu cites the Serbian *kapuša*, while we were not able to confirm this form either in ARJ, CP¹, CP², or PCX. Only the form with *-r-* was found: *křpuša* (ARJ V/630, PCX 10/658, CP² I/433).

22 In Chakavian there are forms like *šenac*: e. g. *šenac* → *šenčřf* (RBG) in Boljunština, *šenac* → *šenčřliv* (RR) in Roverija – corresponds to the stand. Cro. *ušénac* (RHJ, 1324, s. v. **ušěnci**).

iropplan "aeroplane" is metaphoric – because of its long wings placed on the front third of its body, this insect, indeed, resembles an aeroplane.²³ The words like *iropplan* etc. correspond to an obsolete standard Croatian word *aeròplān* (RHJ, 6) < franc. *aéroplane* (SES, 3).²⁴

Entomonymes like *kaliču lu domniču* are local syntagms (Ir. repertories we have used do not contain similar forms) based on the word "horse": in all villages we recorded *kā, kálu, kāl, kālī m.* [cal (Vlr, 112), *ca* (Tlr, 159), *cā* (Dlr, 194; IrHR, 44)] < Lat. *cabāllus*, REW, 1440 > Dr. *cal* (DEX, 125), Ar. *calu* (DAr, 167, s. v. **cal**), *cal* (DDAr, 238; DArM, 113), Mr. *cał* (DMr, 55). The other part of the syntagm is the genitiv of "Jesus": in all localities we recorded *domnič, -u m.*, which is the hybrid diminutive of *domn*, "God", with an extension *-ič* – in Žejane, Šušnjeveca, Nova Vas and Jesenovik we recorded *domnu, domnu, domni, domni m.*, in other villages *domn, -u, domni, domni m.* Only Sârbu and Frățilă of all the authors of repertories we have used, cited a term for Jesus and God – *domnič, domn* (Dlr, 208), others only cite terms for god: *domnu* (DRI, 107), *dómnu* (IrG, 209; IrHR, 70), *domn* (Tlr, 164) < Lat. *dōmnus*, REW, 2741.2. The Ir. entomonyme corresponds in both ways to Arumanian name *cálu al Dumnidză'ŭ* (DDAr, 238, s. v. **cal**), *callu allu Dumniđă* (DAr, 167, s. v. **cal**).²⁵

The "horse, small horse, mare, small mare" commonly appears in entomonymes of dragonflies (and other insects): [e.g. Ital. *cavalletta* "nome comune di molte specie d'Insetti Ortotteri, recanti danni alle coltivazioni" (DLI-cd); Sln. *kobilica* "žuželka zelene barve z zelo dolgima zadnjima nogama (dragonfly)" (SSKJ-cd); Germ. *heupferd* "(dolgoroga) kobilica" (VNSS-cd);²⁶ Cro. *kòńic* "skakavac iz porodice konjica", *vilin konjic* "vrsta kukca koji leti uz vode" (RHJ, 484)]. It seems that this kind of names were primarily used for grasshoppers, as their jumping was associated with that of a horse, and only later became used for other insects.

The entomonyme *kalič* is a hybrid diminutive word with the extension *-ič*.

The entomonyme from Čepić – *końič* (IrLA, 889) does not fit into the Chakavian (or the wider Croatian) entomonyme type for the kind of insect discussed here, so we assume, that it is borrowed from some Ir. speech.

12. Ant (family Formicidae)

In Žejane they call ants *furniđa, -a, furniž, -ile f.*, in Šušnjeveca *furniđe, -a, furniž, -ile f.* and *furniđe, -a, -e, -ele f.*, in Nova Vas *farniđe, -a, farniž, -ile f.* and *farniđe,*

-a, -e, -ele f., in others sot. v. *furniđa, -a, furniž, -ile f.*, in Jesenovik and Letaj also *furniđa, -a, -e, -ele f.*

The local entomonyme: *furniđe* in Byhan (IrG, 221), *furniđa* in Popovici (DRI, 111), *furniđe* in Pušcariu (Slr, 310), *furniđe* in Cantemir (Tlr, 166), *furniđa* (in Žejane) and *furniđe* (in Šušnjeveca and Nova Vas) in Kovačec (IrHR, 82) < Lat. *furnīca*, REW, 3445 > Dr. *furniķa* (IrLA, 913 – for Rudna Glava), *furniča* (DEX, 406); Ar. *furniča* and *furniđa* (DDAr, 481), *furniđa* (DArM, 245); Mr. *furniđa* and *furniča* (DMr, 133).

12. 1. Anthill

In Žejane we recorded *furniđar, -u, -e, -rle m.*, in Šušnjeveca and Nova Vas *furniđal, -u, -Ø, -i m.*, in Nova Vas also *furniđar, -u, -Ø, -i m.*, in Brdo and Miheli *braviňak, -u, braviňac, braviňaki m.*, in other sot. v. *braviňak, -u, -Ø, -i m.*

The entomonymes like *furniđar* are local. Kovačec recorded the same form in Žejane, however, his form is of a different morphological type: *furniđar, -u, -Ø, -i*, and from Nova Vas he only cites *furniđal, -u, -Ø, -i* (IrHR, 82). Other authors have not cited this word. The word exists in other Rumanian dialects as well: Dr. *furniçar* (DEX, 406); Ar. *furnigar* (DArM, 245); Mr. *furniđar* (DMr, 133). Derivatives with the extension *-ar* (< Lat. *-arium*).²⁷

The words like *braviňak* are loanwords from some old Istrian Chakavian speech [Chakavian repertories we have used do not contain this word, however, during field work in Istria we recorded several affirmations ourselves (e.g. in Kršan *braviňak*) – as far as we are aware, this word is not used south of Rijeka], derivative from *bravinac* [the word is also known in Slovene Istria (e.g. in Sveti Anton near Koper *br'vinc* – NSSA, 18; we recorded *braviňc* in Korte and *bərvĩnci* in Malija) and in Croatian Istria (we could only confirm its use in Milevoj, who found *braviňac* in Labin – RLC, 54; however, we recorded *braviňac* and the Sln. form in several villages). Like in *mravinac* and the Sln. word there is a change *m* → *b* (e.g. *mraviňac* in Svetvinčenat – ILA, 913; *mravũnac* in Čepić – IrLA, 913), from *mrav* (from a part of Istria and Dalmatia) < Prslav. **morvъ* (HER, 425).

13. Bee (*Apis mellifica*)

In Žejane we recorded *albire, -a, albir, -le ž, celice, -a, -e, -ele f.* in Šušnjeveca, *čelice, -a, -e, -ele f.* in Nova Vas, *čelica, -a, -e, -ele f.* in other sot. v., in Šušnjeveca

23 Or a helicopter, as seen by the Istriote speaking population of Šišan: *li'kotero* (ILA, 889).

24 "The word is composed from the Gr. *aēr* 'air' and the Lat. *planus* 'the tramp'. The original meaning is thus 'the air tramp' " (ibidem).

25 In stand. Rum. the dragonfly is denominated by the syntagm *calul-dracului* (DEX, 125, s. v. **cal**) – *dracului* = gen. of *drac* "devil" (DEX, 317) < Lat. *draco*, -one "dragon", REW, 2759.

26 Germ. *Pferd* "horse" (VNSS-cd).

27 Capidan reconstructs Lat. **formicarium* from the Mr. *furniđar* (DMr, 133).

also *cele*, *-a*, *-e*, *-ele* f. and in Nova Vas, Trkovci, Miheli and Zankovci also *čela*, *-a*, *-e*, *-ele* f.

Byhan cites *albirę*, *-re* (IrG, 185) and *tšélitsę* (IrG, 365), Maiorescu *albira*, pl. *albire* (Vlr, 106), Popovici *albirę* (DRI, 87) and *čelițe*, *-a* (DRI, 105), Cantemir *albíre*, *-r* (Tlr, 157), Sârbu and Frățilă *abira*, *-e* (Dlr, 186), Kovačec *al'bíre*, *-a*, *al'bír*, *-le* from Žejane (IrHR, 22).

The entomonyme from Žejane is of local origin: Dr., Mr. *albină* (DEX, 24; DMr, 10), Ar. *alčínă* (DDAr, 82), *alghină* (DAr, 35; s. v. *albină*) < Lat. *alvīna* "košnica", REW, 393.

Words like *čela* and *čelica* are loanwords from Chakavian speech: e.g. *čèla* in Čepić (IrLA, 1565), Svetvinčenat, Čabrunići, Valtura and Ližnjan (ILA, 1565), *čelā* and *čelīca* in Brusje on Hvar (ČL 109), *čēla* and *čēlica* in Beli (BBT, 64), *čelā* in Senj (SR, 16)²⁸ < Prslav. **bъčela* or **bьčela* (SES, 67, s. v. *čebēla*).

13. 1. Sting

āku de albirę in Žejane, *āku de celice* in Šušnjeвица, *āku de čelice* in Nova Vas, *āku de čela* in Zankovci, *āku de čelica* in other sot. v.

All recorded words are syntagms meaning "the bee's needle", or literally "needle of the bee". The local word for the first element of the syntagms above, *āku* "needle": for the sewing needle²⁹ we recorded *āk*, *-u*, *-ure*, *-urle* m. in Žejane, *āk*, *-u*, *-Ø*, *-i* m. in Šušnjeвица, Nova Vas, Jesenovik and Letaj, *āk*, *-u*, *āč*, *-i* m. in Brdo, Trkovci, Zankovci, Miheli and Kostrčan, *āk*, *-u*, *āče*, *-ele* bg. in Škabići and in Šušnjeвица and Jesenoviku also *āk*, *-u*,

-ure, *-urle* bg. (IrLA, 683). Pușcariu recorded *āc* (Slr, 301), Sârbu and Frățilă *āc*, *-ure* (Dlr, 186) and *uāc*, *-ure* (Dlr, 291), Kovačec recorded *āc*, *-u*, *-urle* in Žejane (IrHR, 20) – Dr., Ar., Mr. *ac* (DEX, 5; DDAr, 51; DMr, 7) < Lat. *acus*, REW, 130. The second element of the syntagm, *de*, is also of local origin (< Lat. *de*, REW, 2488) and the third, *albirę*, *čelica*, see 13.

13. 2. Honey

In Žejane *mľāre*, *-ele*, *mľāre*, *-erle* f. (?), in Šušnjeвица and Nova Vas *mľāre*, *-a*, *-e*, *-ele* f., in other sot. v. *mľāre*, *-a*, *-e*, *-ele* f., in Letaj, Brdo, Škabići, Trkovci, Zankovci, Miheli and Kostrčan also *med*, *-u*, *-ure*, *-urle* bg. and in Letaj, Zankovci, Miheli and Kostrčan also *med*, *-u*, *-Ø*, *-i* m.

The forms like *mľāre* are local [Byhan cites *mľōre* (IrG, 279), Maiorescu *mliare*, *mliarā*, *mniere* (Vlr, 134), Popovici *mľāre*, *-a* (DRI, 126), Cantemir *mľāre* (Tlr, 171), Sârbu and Frățilă *mľāre* (Dlr, 229), Kovačec *mľāre*, *-a* from Šušnjeвица and Zankovci and *mľāre*, *-ele* pl. from Žejane (IrHR, 119)], they are also present in other Rumanian dialects: Dr. *miére* (DEX, 632), Ar. *n'eáre* (DDAr, 794), *ńere*, *ńare* (DER, 5262), Mr. *ńári* (DMr, 210), (*m*)*ńári* (DER, 5262) < Lat. **melem* (DER, 5262), derivative from *měl*, REW, 5469.

Forms like *med* (*mêd*, *mèd* – throughout the Chakavian realm) are loanwords from Chakavian speeches: e.g. *mêd* in Brgud, *mèd* in Čepić (IrLA, 1574) < Prslav. **medъ* (SES, 330). Out of all the Ir. repertoires used, only the one by Cantemir contains *med* (Tlr, 170).

Fig. 1: Honey bee (source: pdphoto.org, photo: Jon Sullivan).

Sl. 1: Čebela (vir: pdphoto.org, foto: Jon Sullivan).

28 In Brgud *pčēla* (IrLA, 1565) according to the standard Croatian *pčēla* (RHJ, 813).

29 Compare to the Čepić form *ŕgla* "sting" (IrLA, 1566) < Prslav. **ŕgъla* (SES, 181).

ALPHABETICAL LIST OF LATIN NAMES OF THE STUDIED ENTOMONYMES

Apis mellifera – 13.
Calliphora vomitoria – 2.
Drosophyla melanogaster – 5.
 Family Formicidae – 12.
Hippobosca equina – 3.
Ixodes ricinus – 8.
Musca domestica – 1.
 Ordo Odonata – 11.
Pediculus humanus – 9.
Pulex irritans – 10.
Tabanus bovinus – 7.

ALPHABETICAL LIST OF RECORDED ISTRORUMANIAN FORMS

albjre – 13.
 âk – 13.1.
 âku de albjre – 13.1.
 âku de celice – 13.1.
 âku de čela – 13.1.
 âku de čelica – 13.1.
 âku de čelice – 13.1.
 ča märe mŭska – 2.
 de – not. 6.
 domn – 11.
 domnič – 11.
 domnu – 11.
 farnige – 12.
 furniga – 12.
 furniya – 12.
 furnigâl – 12.1.
 furnigâr – 12.1.
 furniyâr – 12.1.
 furnige – 12.
 kâ – 11.
 kaljcu lu domniču – 11.
 kaljč – 11.

kaljču lu domniču – 11.
 kaljču lu domniču – 11.
 kærpeľ – 8.
 kærpučka – 8.
 kærpuša – 8.
 kærpuše – 8.
 komâr – 7.
 komor – 7.
 koński komar – 3.
 lîndira – 9.1.
 lîndire – 9.1.
 märe – 2.
 märe mŭska – 2.
 märe mŭske – 2.
 mläre – 13.2.
 mŭska – 1.; 2.
 mŭska ča märe – 2.
 mŭska de kâ – 3.
 mŭska de kâl – 2.; 3.
 mŭska de vir – 5.
 mŭska lu kâl – 3.
 mŭska verde – 6.
 mŭšica – 4.
 mŭšica de vir – 5.
 mŭšice – 4.
 mŭšice de vir – 5.
 mŭške – 1.
 mŭška li kâl – 3.
 peduklâr – 9.2.1.
 peduklîv – 9.2.
 peduklîvâc – 9.2.1.
 *peduklîs – 9.2.
 pureč – 10.
 purăcu – 10.
 peduklu – 9.
 verde – 6.
 verde – 6.
 verde mŭska – 6.
 vir – 5.

IZBRANI ISTROROMUNSKI ENTOMONIMI DOMAČEGA IZVORA

Goran FILIPI

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000, Garibaldijeva 1
 e-mail: goran.filipi@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Članek analizira osemnajst izrazov za žuželke in nekaj oblik, ki so z njimi v tesni povezavi (npr. med, žalac). Izraze smo izbrali iz obsežnega korpusa, ki obsega več kot osem tisoč oblik (ne le entomonimov) in ki smo ga sestavili sami. Raziskavo smo izvedli v več fazah in v vseh krajih, kjer se še danes govori istroromunsko: Žejane, Šušnjeva, Nova vas, Jesenovik, Letaj, Brdo, Škabići, Trkovci, Zankovci, Miheli, Kostrčan. Zadnje preverbe in

dopolnitve so iz leta 2008. Za potrebe tega članka smo naredili izbor domačih, izvirnih entomonimov. Če se poleg domačih izrazov v nekaterih istroromunskih vaseh uporabljajo tudi izposojene oblike, so tudi te obdelane do končnih etimonov. V celotnem korpusu je domačih oblik približno tretjina. Ob vsakem entomonimu, ki smo ga zabeležili na terenu, so dosledno navedene še oblike iz literature (iz vseh istroromunskih slovarjev in glosarjev, ki so na voljo). Vsak istroromunski entomonim primerjamo s podobnimi v ostalih treh zgodovinskih romunskih narečjih (dako-romunski, aromunski in meglensko-romunski). Na koncu vsakega etimološkega članka je naveden končni etimon.

Ključne besede: entomonimi, Istra, istroromunski, dialektologija, etimologija

BIBLIOGRAPHY

- AnRHJ** – AniĆ, V. (1998): Rječnik hrvatskoga jezika. Zagreb, Novi Liber.
- ARJ** – Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika (I–XXIII), 1880–1976. Zagreb, HAZU.
- BBT** – Velčić, N. (2003): Besedar Bejske Tramuntane. Mali Lošinj – Beli – Rijeka, Katedra čakavskog sabora Cres-Lošinj.
- CP¹** – Stefanović Karadžić, V. (1987): Srpski rječnik. Beograd, Prosveta-Nolit.
- CP²** – Stefanović Karadžić, V. (1964): Srpski rječnik. Beograd, Prosveta.
- ČDO** – Kalsbeek, J. (1998): The Čakavian Dialect of Orbanići near Žminj in Istria. Amsterdam-Atlanta, Rodopi.
- ČDOC** – Houtzagers, H. P. (1953): The Čakavian Dialect of Orlec on the Island of Cres. Amsterdam, Rodopi.
- ČL** – Hraste, M., Šimunović P. (1979): Čakavisch-deutsches Lexicon, I. Köln-Wien, Böhlau Verlag.
- DArM** – Cuvata, D. (2006): Dicționar armănescu – machidunescu. Skopje, Uniea cultură a armănjor dit Machidunii, Biblioteca națională armănească "Constantin Belmace", Clectsica. "Mihaileanu".
- DCM** – Breu W., Piccoli, G. (2000): Dizionario croato molisano di Acquaviva Collecroce. Campobasso, Associazione culturale Naš grad.
- DDAr** – Papahagi, T. (1963): Dicționarul dialectului aromân. București, Editura Academiei Republicii Populare Romîne.
- DELI-cd** – Cortelazzo, M., Zolli, P. (1999): Dizionario Etimologico della Lingua Italiana. Bologna, Zanichelli.
- DER** – Cioranescu, A. (1966): Diccionario etimologico rumano. Tenerife, Madrid, Universidad La Laguna.
- DEX** – Dicționarul explicativ al limbii române (1998). București, Univers Enciclopedic.
- DLI-cd** – Devoto G., Oli, G. C. (2003): Il Dizionario della lingua Italiana. Firenze, Zanichelli.
- DMr** – Capidan, T. (1928): Meglenoromâni III, Dicționar meglenoromân. București, Accademia Româna.
- DRI** – Popovici, J. (1909): Dialectele romîne, IX: Dialectele romîne din Istria, II. (texte Ei glosar). Halle A. D. S., Editura autorului.
- FSS** – Brecelj, M. (2005): Furlansko-slovenski slovar. Nova Gorica, Goriška knjižnica Franceta Bevka.
- GDDT** – Doria, M. (1987): Grande dizionario del dialetto triestino. Trieste, Il Meridiano.
- HER** – Gluhak, A. (1993): Hrvatski etimološki rječnik. Zagreb, August Cesarec.
- ILA** – Filipi, G., Buršić-Giudici, B. (1998): Istriotski lingvistički atlas. Pula, Znanstvena udruga Mediteran.
- IrG** – Byhan, A. (1899): Istrorumänisches Glossar. Leipzig, Jahres-bericht des Instituts für rumänische Sprache.
- IV IrHR** – Kovačec, A. (1998): Istrorumunjsko-hrvatski rječnik s gramatikom i tekstovima. Pula, Znanstvena udruga Mediteran.
- IrLA** – Filipi, G. (2002): Istrorumunjski lingvistički atlas/ Atlasul Lingvistic Istroromân/ Atlante Linguistico Istroromeno. Pula, Znanstvena udruga Mediteran.
- LVJ** – Fortunato, A. R. (1977): Libar viškiga jazika. Toronto, published by the author.
- NSSA** – Jakomin, D. (1995): Narečni slovar Sv. Antona pri Kopru. Trst, Škedenjski etnografski muzej – Opera Culturale di Srevola.
- PCX** – Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika, 1–15 (A-nokavac), 1959–1996. Beograd, Institut za srpskohrvatski jezik.
- PI** – Ružić - Sudčev, Š. (1999): Pićan i pićonski idiomi. Pula, C.A.S.H.
- PIRONA** – Pirona, G. A., Carletti, E., Corgnali, G. B. (1996): Il nuovo Pirona: vocabolario friulano. Udine, Società filologica friulana.
- RB** – Bačić-Fratrić, A. (1988): Rječnik blatskog govora hrvatskog jezika na književni jezik rastumačen. Blato, published by the author.
- RBG** – Francetić, I. (s. d.): Rječnik boljunskih govora (manuscript). Pula.
- REW** – Meyer-Lübke, W. (1971): Romanisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg.

RGK – Maričić Kukljičanin, T. (2000): Rječnik govora mjesta Kukljice. Zadar, Matica hrvatska.

RGV – Jurišić, B. (1973): Rječnik govora otoka Vrgade. Zagreb, HAZU.

RHJ – Rječnik hrvatskoga jezika (2000). Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža – Školska knjiga.

RLC – Milevoj, M. (2006): Gonan po nase (rječnik labin-ske čakavice). Labin, Mathias Flacius.

SES – Snoj, M. (1997). Slovenski etimološki slovar. Ljubljana, Modrijan.

Slr – Pușcariu, S. (1929): Studii istroromâne, III. București, Cvltvra Națională.

SKOK – Skok, P. (1971–1974): Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, I–IV. Zagreb, JAZU.

SR – Moguš, M. (2002): Senjski rječnik. Zagreb – Senj, HAZU – Matica hrvatska Senj.

SSKJ-cd – Slovar slovenskega knjižnega jezika (CD-rom). Ljubljana, DZS.

Tlr – Cantemir, T. (1959): Texte istroromâne. București, Editura Academiei Republicii Populare Române.

VG – Rosamani, El. (1999): Vocabolario giuliano. Trieste, LINT.

Vlr – Maiorescu, I. (1996): Itinerario in Istria e vocabolario istriano-romeno. Trieste, Edizioni Parnaso.

VNSS-cd – Debenjak, D., Debenjak, B., Debenjak, P. (1993): Veliki nemško-slovenski slovar (CD-rom). Ljubljana, DZS – Anebis.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2008-09-28

UDK 811.163.6'28(497.4-14)

IZ ETIMOLOŠKE DELAVNICE SDLA-SI (OB IZIDU SDLA-SI II)

Rada COSSUTTA

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije Koper, SI-6000 Koper, Titov trg 5
e-mail: rada.cossutta@zrs.upr.si

IZVLEČEK

V prvem delu prispevka avtorica ob izidu druge knjige dialektološkega istrskoslovenskega atlasa SDLA-SI osvetljuje pomen regionalnih lingvističnih atlasov za razvoj slovenske dialektologije. Drugi del prispevka se osredinja na etimološko razčlenbo romanskih in germanskih izposojenk, ki jih je avtorica v atlasu izluščila iz razdelka, ki obravnava gozdarstvo in predelavo lesa. Nujnostne in priložnostne izposojenke, sopomenke, izpeljanke in zloženke jasno ponazarjajo pojav interference v istrskoslovenskem narečnem izrazju.

Ključne besede: SDLA-SI II, istrskoslovenski govori, pojav interference: romansko-germanske izposojenke

DAL LABORATORIO ETIMOLOGICO DELLO SDLA-SI (IN OCCASIONE DELLA PUBBLICAZIONE DELLO SDLA-SI II)

SINTESI

Nella prima parte del contributo l'autrice, in occasione della pubblicazione del secondo volume dell'atlante dialettologico istriano sloveno SDLA-SI, illustra il significato degli atlanti linguistici regionali per lo sviluppo della dialettologia slovena. La seconda parte del contributo è incentrata sull'analisi etimologica dei prestiti romanzi e germanici, estrapolati dall'autrice dalla sezione dell'atlante riguardante la silvicoltura e la trasformazione del legno. I prestiti di necessità e quelli occasionali, i sinonimi, i derivati e i composti evidenziano chiaramente il fenomeno dell'interferenza nel lessico dialettale istriano sloveno.

Parole chiave: SDLA-SI II, le parlate istriane slovene, il fenomeno dell'interferenza: prestiti romanzo-germanici

UVOD

Neizpodbitno dejstvo je, da je vznik lingvistične geografije spremenil vsa dotedanja videnja na jezikoslovno stroko. Gilliéronov kartografski prikaz francoske leksike je imel v naslednjih desetletjih in stoletjih nešteto posnemovalcev na eni strani in kritikov na drugi. Tudi oče slovenske dialektologije Fran Ramovš se je zavedal pomena lingvističnega atlasa in zanj izdelal tudi načrt, ki si ga je Tine Logar zastavil kot življenjsko nalogo, toda njegove uresničitve, žal, ni dočkal. Veliko let kasneje je po njegovi zamisli izid slovenskih regionalnih atlasov SDLA-Ts in SDLA-SI globoko zaoral ledino tržaške in istrskoslovenske lingvistične geografije, ki je danes v pravem razmahu.

Vsak doslej izdani slovenski regionalni atlas, tako prvi za tržaški Kras kot današnji za slovensko Istro, je le odprta knjiga, ki odpira slovenski in romanski dialektologiji nove razsežnosti ne samo za rekonstrukcijo besed, ampak tudi za rekonstrukcijo jezikovne podobe obravnavanega območja. Atlas je verodostojen posnetek stanja besed v določenem zgodovinskem trenutku, ni pa brezhiben, saj je odvisen od poteka raziskave, od utemeljenosti vprašalnice, od informantove razgledanosti in njegove gotovosti oziroma negotovosti, od preciznosti zapisovalca in še in še bi lahko naštevala. In vendar ko začneš brskati po njem, ti vsaka karta razgrinja tako jezikovno bogastvo, take včasih neslutene glasoslovne, oblikoslovne in sploh leksikalne barvitosti, ki odpirajo pot v nove jezikoslovne ugotovitve, v odkrivanje vedno novih jezikovnih plasti in tiste narodove preteklosti, ki bi bila že zdavnaj izbrisana, če je ne bi lingvistične karte iztrgale izumrtju in pozabi. Tudi SDLA-SI, ki je prvi narečni atlas slovenske Istre, nadaljuje tradicijo izdajanja lingvističnih atlasov v evropskem prostoru. Njegovo bogato leksikalno gradivo izpričuje pojav slovansko-romansko-germanske interference, ki se izraža v nenehnem prepletanju istrskoslovenskih izposojenk in v leksikalni razslojenosti istrskoslovenskega izrazja.

Namen pričujočega prispevka je iz razdelka SDLA-SI II, ki obravnava gozdarstvo in predelavo lesa, izluščiti večinoma romanske in germanske izposojenke. Tudi v tej panogi, ki jo sicer predvideva vprašalnica ASLEF, a v slovenski Istri zaradi geomorfskih značilnosti ni doživela pravega razmaha, se namreč iz istrskoslovenskega narečnega besedja da razbrati izredno leksikalno bogastvo. Pri etimološki razčlembi prevzetih besed se poslužujem tipične etimološke metode z navajanjem izposojenih izrazov in raziskovalnih točk atlasa, v katerih so ti izrazi izpričani. Sledi primerjava analiziranih izrazov z ustreznimi, večinoma istopomenskimi, termini v sosednjih govorih in narečjih z navajanjem podatkov, ki jih prinašajo zlasti dialektološki slovarji, in zadnjega izvora besede. Nekatero izposojenko izpričujejo pojav simbioze avto-

tonih in prevzetih izrazov v isti raziskovalni točki, kar je razvidno iz primerjave ekspresivnosti izposojenk s pristnimi narečnimi izrazi, ki nimajo ustreznega ekspresivnega naboja. Posebej je izpostavljena tudi skupina t. i. nujnostnih izposojenk, ki vključuje specifične termine brez vzporednic v obravnavanem govoru.

SEZNAM ANALIZIRANIH KART

Karta 715: Gozdar
Karta 716: Odmev
Karta 718: Jarek, ki ga izdolbe deževnica
Karta 726: Lesena koza za žaganje
Karta 727: Deska 1,5 cm
Karta 728: Deska 3 cm
Karta 729: Deska 6 cm

ETIMOLOŠKA RAZČLEMB A PREVZETIH BESED

Karta 715: gozdar (sl. 1)

Medtem ko vzhodni in jugovzhodni del slovenske Istre izraza ne pozna (obmorski del slovenske Istre namreč nima gozdov), se v notranjem delu ob slov. novejšem izrazu *ȳoz'dar* pojavljajo sopomenke romanskega, germanskega in celo hrvaškega izvora:

1) romanizem (Pomjan) *'boškār* / (Osp) *'bōškār* z glasoslovnima inačicama (Osp, Dekani, Potok, Kubed, Marezige) *'buoškār* / (Potok) *'buoškār*, prim. milj. slov. (Korošci) *'buoškār* (SDLA-Ts 715), biz. *boscar* (Domini, 1985, 56), iz it. *bosco* 'gozd';

2) romanizem (Gračišče) *vārd'jan*, prim. trž. it. in istr. it. (Koper) *guardian* 'čuvaj', iz istopomenskega it. *guardiano* (Rosamani, 1990, 463);

3) romanizem (Belvedur) *'luȳar* 'carduelis spinus', prim. istr. it. (Koper) in mugliz. *lugar*, trž. it. *lugaro* (Doria, Noliani, 1987, 338; Rosamani, 1990, 554). Ornitonim, ki je tipična beneška oblika, Doria v prenesenem pomenu navaja kot oznako Avstrijca oz. gozdarja, ki jo zasledimo tudi na istrskoslovenskem območju;

4) germanizem (Pregara) *'fešnar* / (Hrastovlje) *'feštnar*, iz n. *Förster* 'gozdni čuvaj, gozdar', je v primerjavi s sopomenko *ȳoz'dar* starejši izraz in nedvomno povezan z avstrijsko preteklostjo in železniško povezavo teh istrskih vasi;

5) hrv. izposojenka (Sočerga) *šu'mar*, prim. tudi *šúma* 'gozd' (ESSJ IV, 130; Karničar, 1990, 337), je ob sopomenki *ȳoz'dar* novejši izraz z zanimivim akcentskim premikom.

Karta 716: odmev (sl. 2)

Večji del slovenske Istre krije, z različnimi glasoslovnimi variantami, glagolska oblika za 3. osebo ednine *rašpon'dava*, dobessedno 'odgovarja', ki je sicer romanskega izvora (prim. it. *rispondere* 'odgovoriti, odgo-

varjati'), toda z dodatkom slov. glagolske pripone z oblikoslovnega vidika prilagojena strukturi istrskoslovenskih govorov.

Karta 718: jarek, ki ga izdolbe deževnica (sl. 3)

Karta je tipičen primer izredne istrskoslovenske leksikalne barvitosti: slovanski leksikalni fond je namreč zastopan s termini (Črni Kal) *'jarək*, (Hrastovlje) *'razȳor*, (Belvedur) *'jorak*, ki je hrv. izvora, (Sočerga) *ž'lep*, (Padna) *st'ry'a*, (Potok) *ž'liep* / *žle'binā*, romansko interferenco pa izpričujejo naslednje izposojenke:

1) (Malija, Gažon, Pomjan) *fə'sau* / (Dekani, Gračišče) *fə'sāu* / (Dekani, Boršt, Krkavče) *fā'sau* / (Marezige, Pregara) *fā'sāu*, prim. tudi milj. slov. (Korošci) *fə'sau* (SDLA-Ts 497), kar je izposojeno iz istopomenskega istr. it. *fossal* (Rosamani, 1990, 398), ki je tudi trž. it. in bizj. izraz (Doria, Noliani, 1987, 245; Domini, 1985, 187; Rosamani, 1990, 398);

2) romanizem (Osp, Kubed, Sočerga) *kə'naŋ* / (Movraž) *ka'naŋ* / (Trebeše) *ka'nāŋ*, ki mu ustreza tudi istopomensko kraš. *kə'naŋ* (SDLA-Ts 718) oz. slov. *kanal* 'prekop, vodni jarek', je danes evropska kulturna beseda iz lat. *can(n)ālis* (ESSJ II, 14);

3) romanska interferenca je izrazita v Krkavčah, kjer je poleg že obravnavanega romanizma *fā'sau* izpričana sopomenka, prav tako romanskega izvora, *t'rešā*, ki jo lahko vzporejamo tudi s furl. *tressa* 'prečni pas' in furl. inf. *tressā* 'utrditi počez' (Pirone, 1983, 1214 d.), ki mu ustreza istopomensko trž. it. in istr. it. *tresar* (Doria, Noliani, 1987, 757);

4) izoliran romanizem je v Koštaboni *tron'bin*, prevzet iz istr. it. *tombin* / *trombin* 'pokrov odtočnega kanala; cestni jarek' (Rosamani, 1990, 1162), ki ga zasledimo tudi na Krasu (prim. istopomensko kriš. *tron'bin*, ki je tudi mikrotoponim).

Karta 726: lesena koza za žaganje (sl. 4)

Da seganje po romanski izposojenki večkrat ne izvira iz nujnostnih razlogov, kot se to dogaja v primeru pomanjkanja ustreznega izraza v lastnem govoru, pač pa da gre to pripisati določenemu govornemu položaju oz. potrebi po večjem ekspresivnem naboju, ki ga ima izposojenka v primerjavi s pristnim narečnim izrazom, je dokaz soobstoja oz. simbioza avtohtonih in prevzetih terminov v isti raziskovalni točki. Tak primer izpričuje karta 726: v Kubedu poleg slov. izraza *'kuān* zasledimo romansko sopomenko *kəvə'leŋ*, ki jo lahko vzporejamo z istopomenskim trž. it. in istr. it. *cavaletto* (Doria, Noliani, 1987, 139; Rosamani, 1990, 193) ter furl., bizj. in mugliz. *cavalèt* (Pirone, 1983, 110; Zudini, 1981, 70). Prav tako je v Padni, poleg slov. izraza *ko'bilca*, v rabi istopomenski romanizem *kəvə'leŋ*, v katerem je razvidna metaplazma prej navedenega *kəvə'leŋ*.

Karte 727, 728, 729, ki označujejo deske 1,5 cm, 3 cm oz. 6 cm, so klasičen primer t. i. nujnostnih izposojenk. Gre namreč za specifične tehnične termine, prevzete iz romanskega okolja, ki sintetično in učinkovito nadomeščajo opisne razlage, katerih se poslužujejo istrskoslovenski govorci za oznako istih predmetov.

Karta 728: deska 3 cm (sl. 5)

Romansko interferenco odražajo naslednji izrazi:

1) istr. slov. (Potok) *'ponte* / (Sočerga) *'ponte* / (Marezige) *'puonte*, prevzeto iz istopomenskega trž. it. in istr. it. *ponte* (Rosamani, 1990, 814);

2) istr. slov. (Gažon, Padna) *'uənčərca* z glasoslovnimi inačicami *'uončərca* v Pomjanu, *'unčərca* v Krkavčah, *'vönčərca* v Trebešah in *'ončarica* v Pregari, prim. tudi slov. *unča* 'utežna mera', je izvorno romansko. Izposojeno je namreč iz it. (učeno) *uncia* / (ljudsko) *òncia*, to pa iz lat. *uncia* 'dvanajstina celote' z dodatkom slovenske samostalniške pripone (ESSJ IV 263 d.);

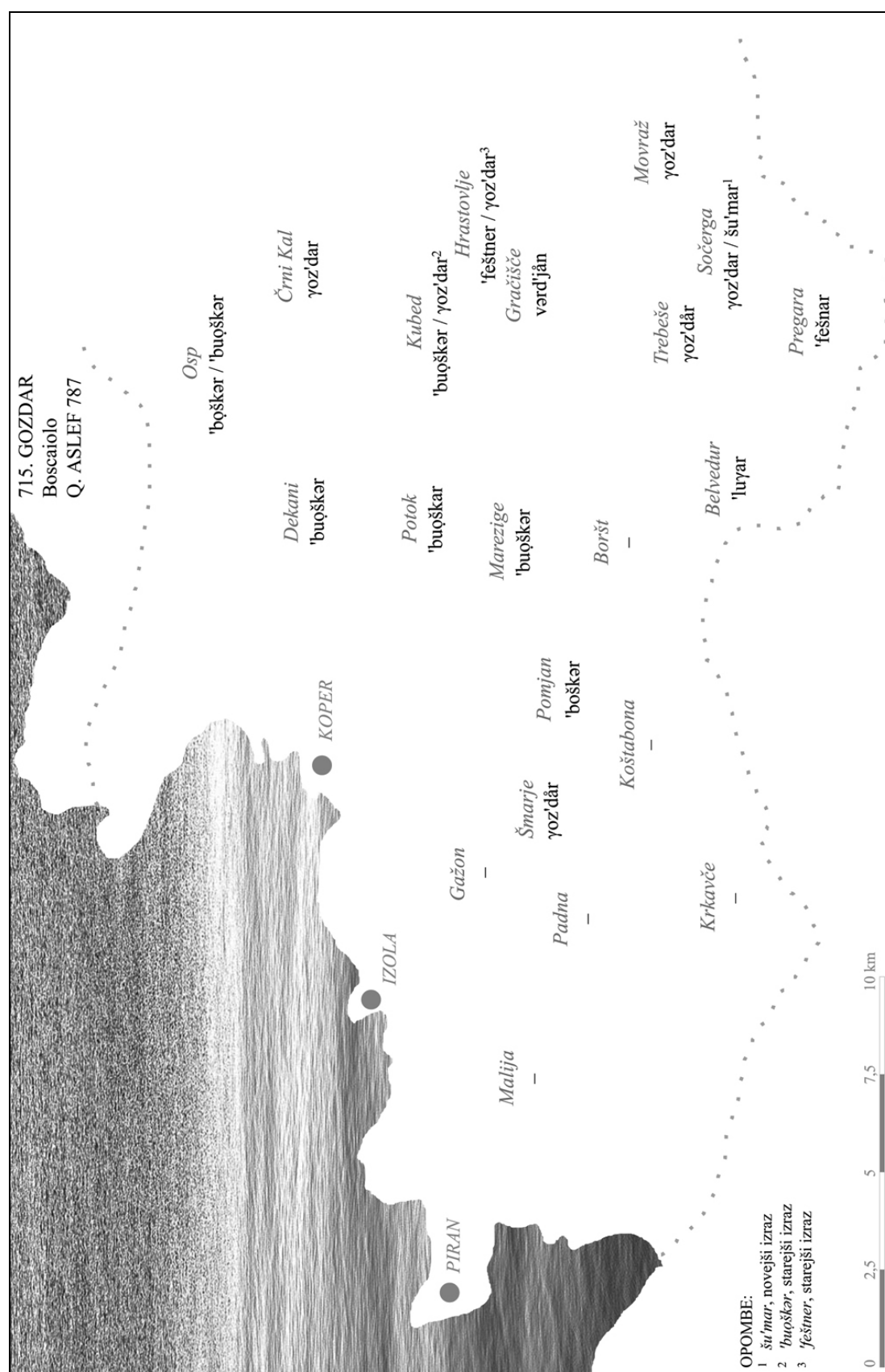
3) istr. slov. (Boršt) *tri'kyatərca* je zloženska, katere prva sestavina je slov. števnik *tri*, druga pa romanskega izvora (< it. *quarto* 'četrt, četrtna') z dodatkom slov. samostalniške pripone.

Karta 729: deska 6 cm (sl. 6)

Poleg že navedenega romanizma *'ponte* prinaša karta 729 njegovo izpeljanko (Osp) *pənte'žel*, prim. tudi kraš. *ponti'žel* (SDLA-Ts 728, 729), ki je sprejeta iz trž. it. (tudi bizj.) *pontiçél* 'mostiček' (Doria, Noliani, 1987, 484; Domini, 1985, 351). Romansko prisotnost potrjuje tudi romanizem pl. *tra'vėti* v Sočergi, prevzet iz trž. it. dem. *traveto* 'tramič' (Rosamani, 1990, 1173). Kot dokaz izredne razslojenosti istrskoslovenskega besedja navajam še dva germanizma na isti karti: istr. slov. (Črni Kal) *'dila*, prim. kraš. in slov. *dila* 'deska', iz bav. avstr. *Diele* (Striedter-Temps, 1963, 109), in istr. slov. (Sočerga) dem. *t'ramič*, ki je v pomenu 'pomožni tram' sicer splošno-slovensko, a germanskega izvora, iz srvn. *trām* (ESSJ IV 211; Striedter Temps, 1963, 239).

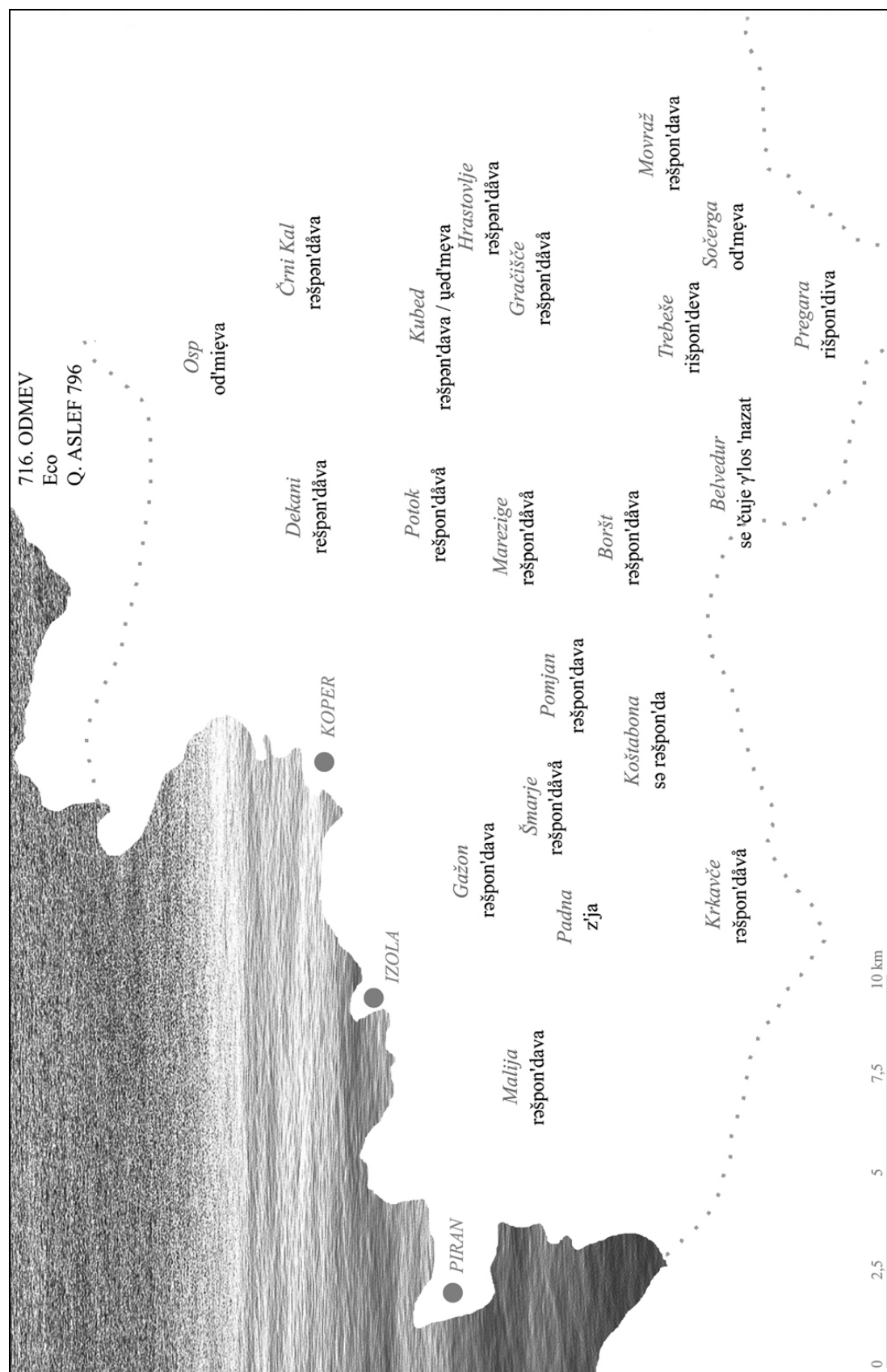
Karta 727: deska 1,5 cm (sl. 7)

Na tej karti, poleg že razčlenjenih izposojenk, zasledimo dobro zastopan romanizem (Hrastovlje) *šku'reta*, prim. tudi kraš. (Zgonik) *šku'reta* (SDLA-Ts 727), / (Malija) *šku'reta* / (Krkavče) *šku'retā*, pretvorjen, prek metaplazme, v Črnem Kalu v maskulinizirano obliko *šku'ret*, poleg njegove glasoslovne inačice *ško'reta*, ki je izpričana v Gažonu, Pomjanu in Pregari. Vse izposojeno iz trž. it. in istr. it. *scureta* 'deščica' (Doria, Noliani, 1987, 606; Rosamani, 1990, 990).

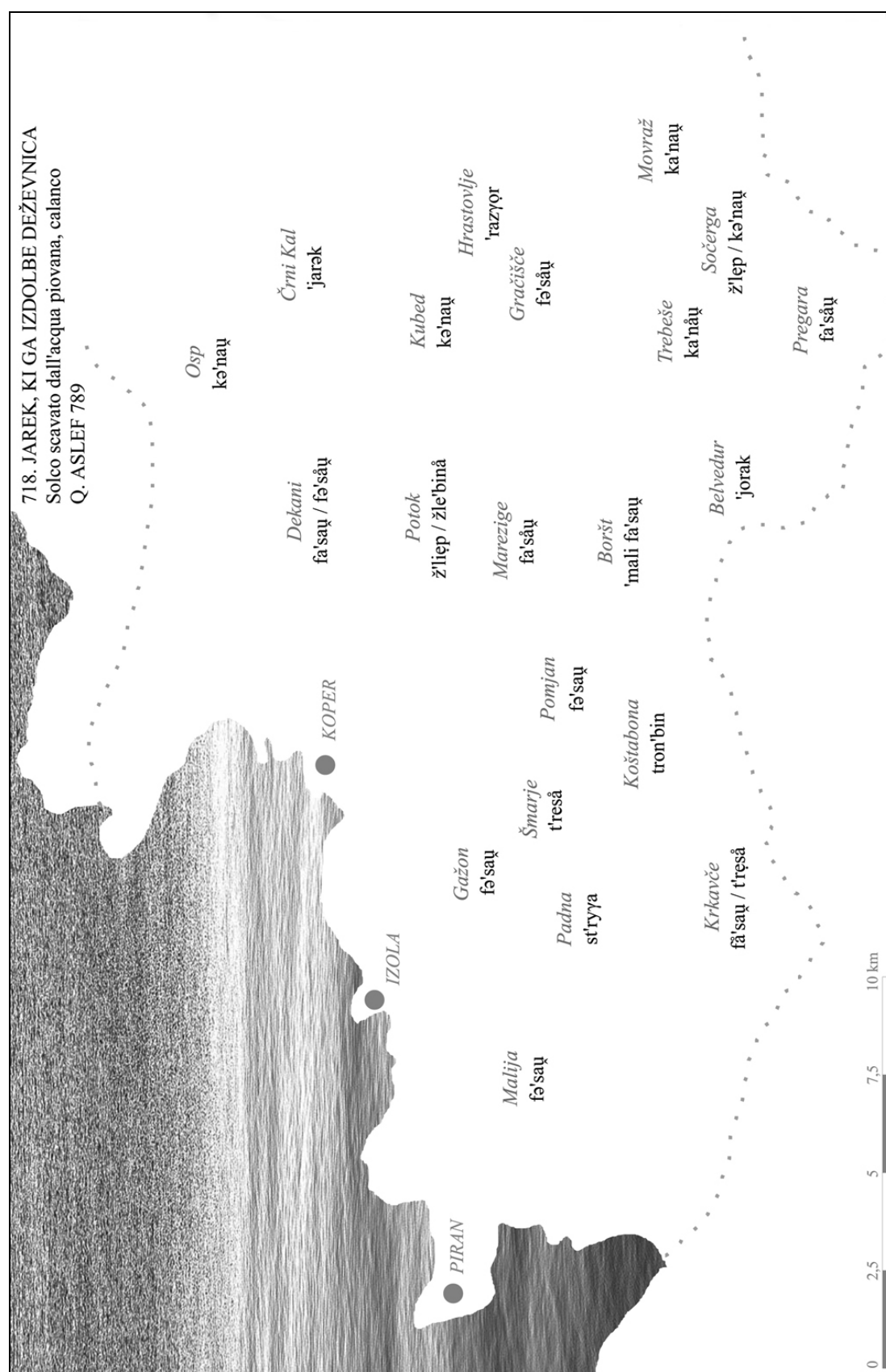

Sl. 1: Karta 715: gozdar.

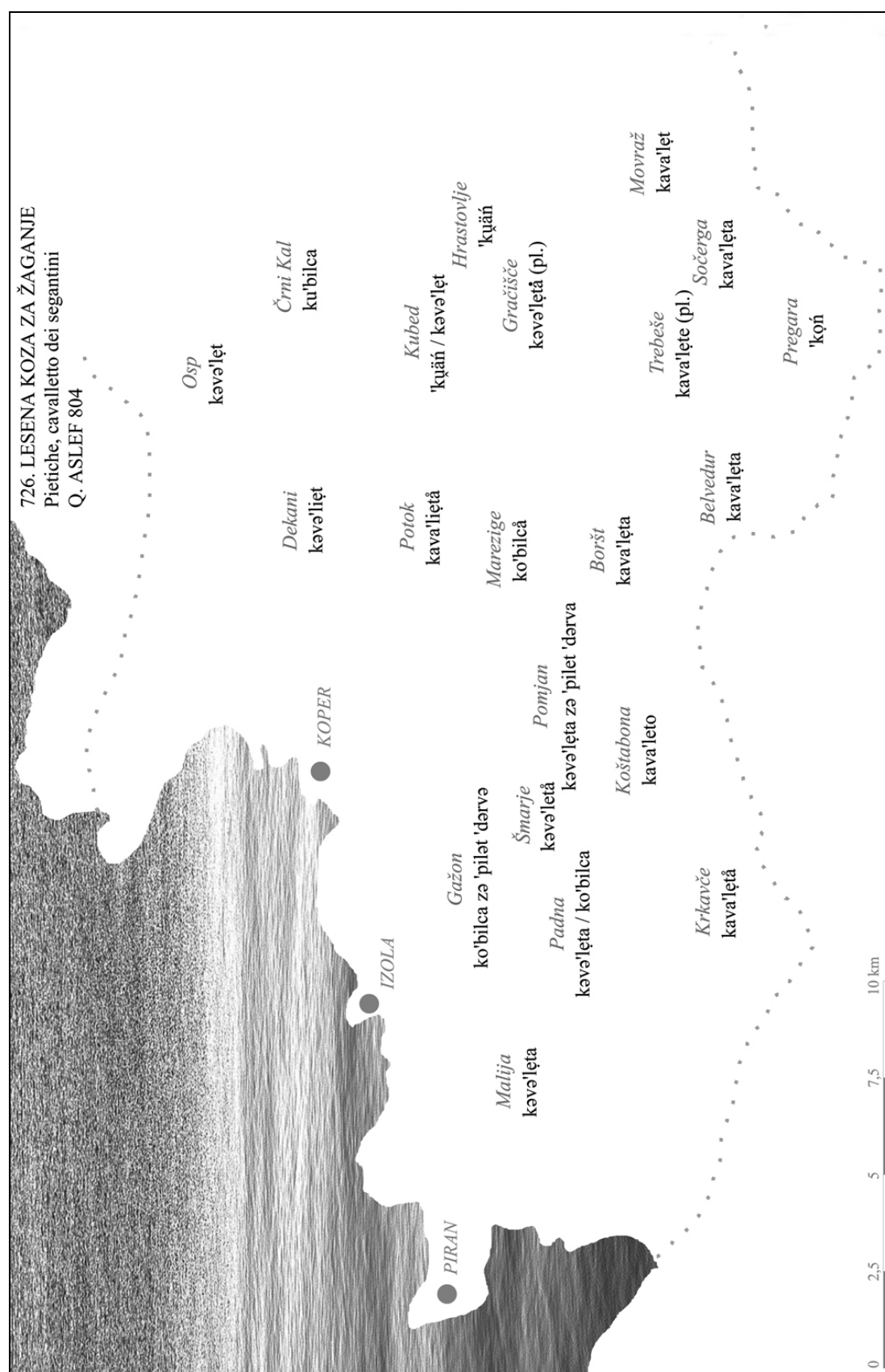
Fig. 1: Map 715: forester.

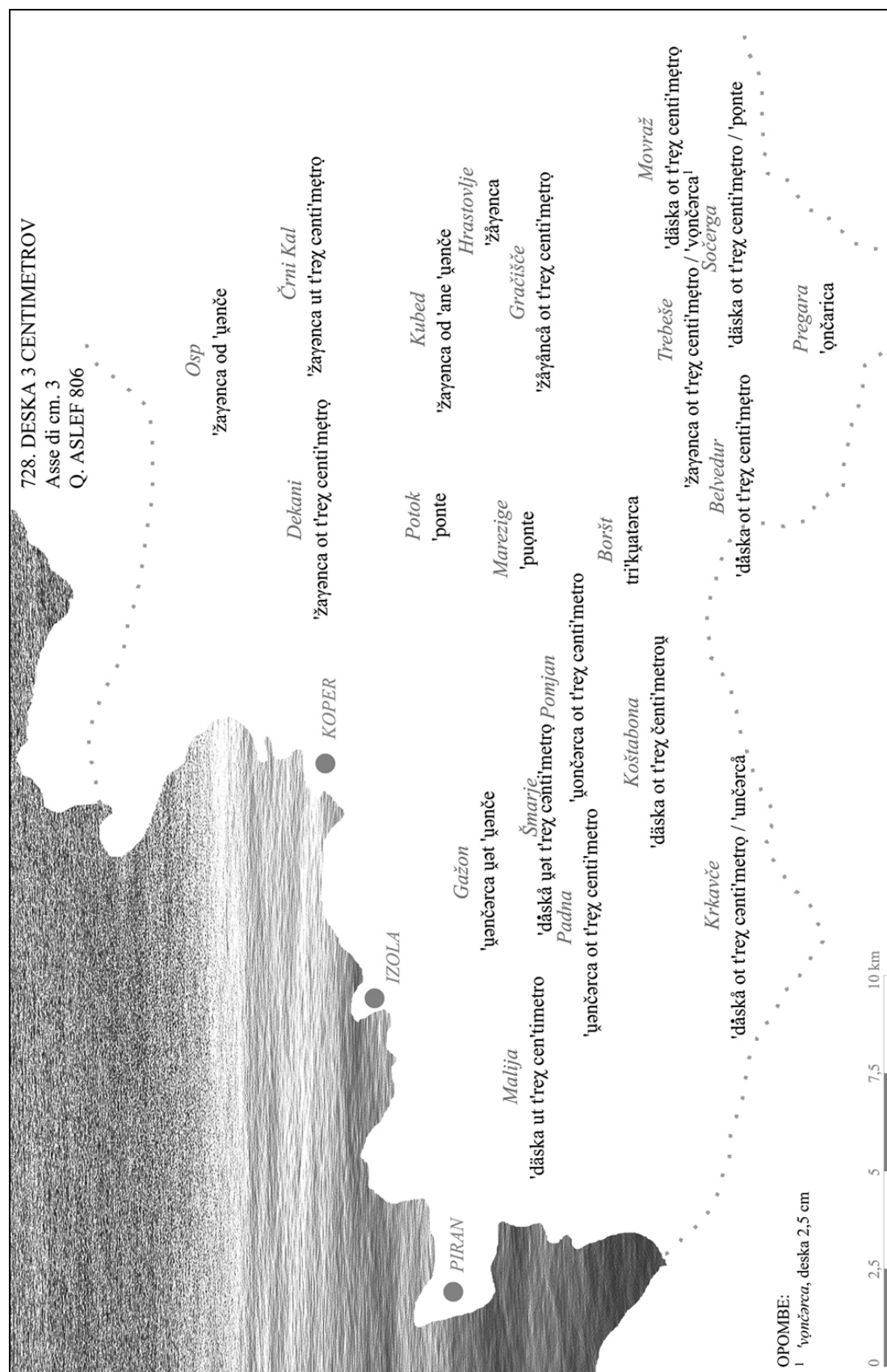
Sl. 2: Karta 716: odmev.
Fig. 2: Map 716: echo.

Sl. 3: karta 718: jarek, ki ga izdolbe deževnica.
Fig. 3: map 718: ditch excavated by rainwater.

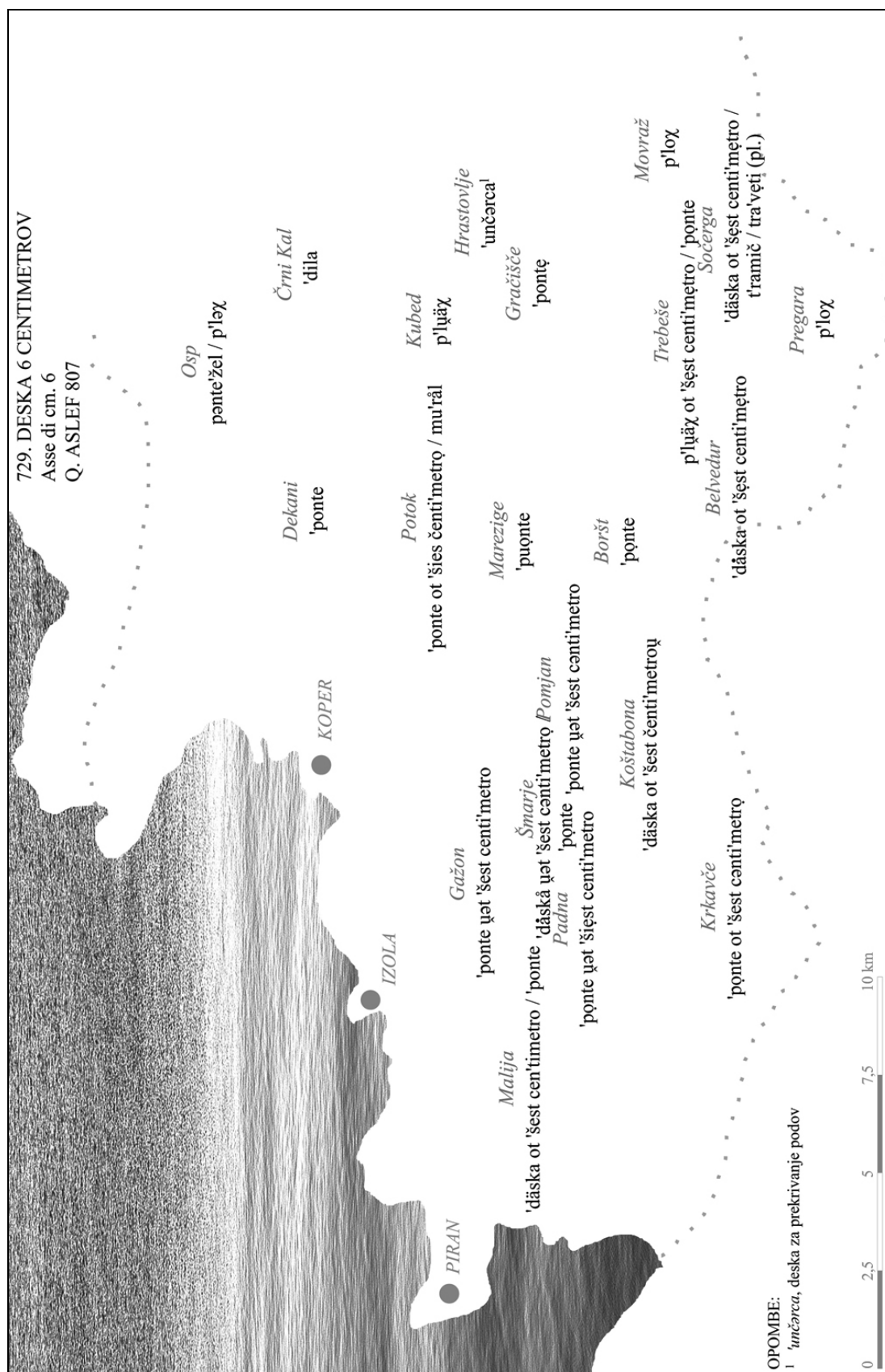

Sl. 4: karta 726: lesena koza za žaganje.
Fig. 4: map 726: wooden sawhorse.

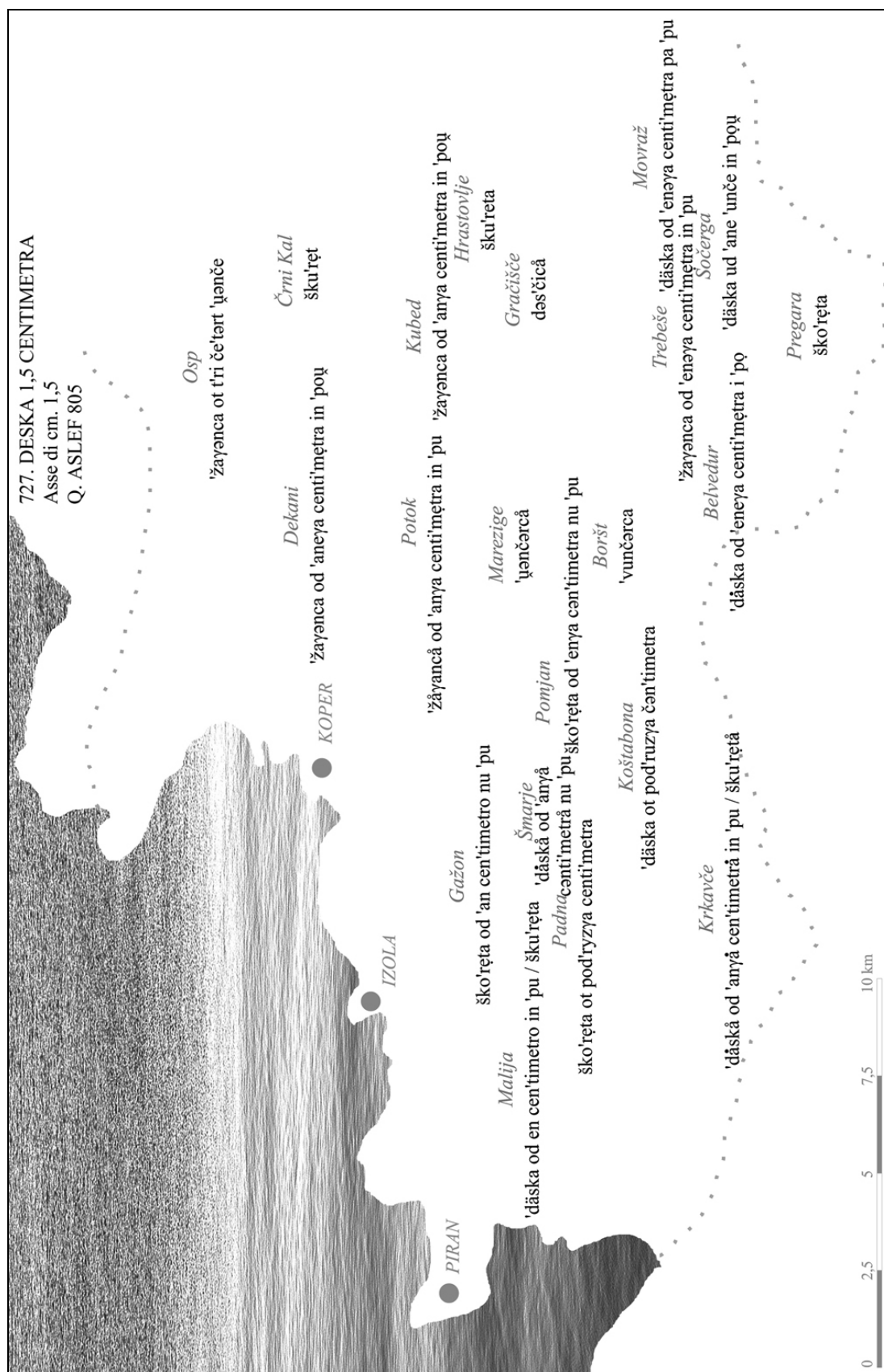
Sl. 5: karta 728: deska 3 cm.

Fig. 5: map 728: board 3 cm.

Sl. 6: karta 729: deska 6 cm.

Fig. 6: map 729: board 6 cm.

Sl. 7: karta 727: deska 1,5 cm.

Fig. 7: map 727: board 1,5 cm.

SKLEP

Izposojeno istrskoslovensko besedje, ki sem ga razčlenila v tem prispevku, ni izraz šibkosti jezika, ampak le odraz njegove živosti. Evidentiranje izposojenega istrskoslovenskega leksikalnega fonda je le sredstvo za zanesljivejše in popolnejše poznavanje domačega govora. Zato je narečno gradivo, ki ga nudi atlas SDLA-SI, le osnova za vse bodoče nadgradnje istrskoslovenskih narečnih raziskav, ki bodo vsakokrat v odkrivanju interferenčnih pojavov in večplastnosti istrskoslovenskega izrazja na novo zarisale jezikovno podobo slovenske Istre.

Naslov prispevka ni naključen: tudi regionalni lingvistični atlas je lahko prava etimološka delavnica, v kateri se jezikoslovcu ob razčlembi vsake lingvistične karte odpirajo nove jezikovne razsežnosti obravnavanega območja.

KRAJŠAVE

bav. avstr.	bavarsko avstrijsko
biz.	bizjaško
d.	dalje
dem.	deminutiv(no)
furl.	furlansko
hrv.	hrvaško
inf.	infinitiv
istr. it.	istrskoitalijansko
it.	italijansko
kraš.	kraško
kriš.	kriško
milj. slov.	miljskoslovensko
mugliz.	muglizansko
n.	nemško
pl.	plural
prim.	primerjaj
slov.	slovensko
t. i.	tako imenovani
trž. it.	tržaškoitalijansko

FROM THE ETYMOLOGICAL WORKSHOP SDLA-SI (AT THE PUBLICATION OF SDLA-SI II)

Rada COSSUTTA

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1

University of Primorska, Faculty of Humanities Koper, SI-6000 Koper, Titov trg 5

e-mail: rada.cossutta@zrs.kp.si

SUMMARY

The publication of the second volume of Slovenski dialektološki leksikalni atlas slovenske Istre [Slovene Lexical Dialectological Atlas of Slovene Istria] (SDLA-SI II) presents the author of this contribution with an opportunity to answer a few questions that arise at the completion of such a comprehensive and long-term project. The dialect material of Slovene Istria, collected by means of field work and based upon the questionnaire of the regional linguistic atlas of Friuli (ASLEF) and then cartographically presented, opens up new dimensions for Slovene and Romance dialectology, for it provides a platform for further studies in this area.

In its essence, the Atlas is no more than an open book calling for phonetic, morphological, semantic and, above all, lexical studies to derive from it and draw a new, scientifically based, linguistic portrait of Slovene Istria. A unique opportunity is offered to the etymologist in particular, who by reconstructing word origins can analyse and record the diversity of Istrian dialects. Using concrete examples extracted from the section of the Atlas dealing with forestry and wood processing, the author attempts to illustrate the phenomenon of interference from the viewpoint of necessity- and occasion-based loanwords, synonyms, derivatives and compounds she came across when gleaning through the Istrian Slovene Atlas SDLA-SI II.

Key words: SDLA-SI II, Istrian Slovene dialects, phenomenon of interference: Romance-Germanic loanwords

LITERATURA

ESSJ – Bezljaj, F. (1976–1982–1995–2005–2007): Etimološki slovar slovenskega jezika, (I–V). Ljubljana, SAZU.

SDLA-SI – Cossutta, R., Crevatin, F. (2005–2006): Slovenski dialektološki leksikalni atlas slovenske Istre I–II. Koper, Založba Annales.

SDLA-TS – Cossutta, R. (1987): Slovenski dialektološki leksikalni atlas Tržaške pokrajine. Trst, Università degli Studi di Trieste, Slavica Terestina.

Domini, S. (1985): Vocabolario fraseologico del dialetto 'bisiàc'. Bologna, Cappelli Editore.

Doria, M., Noliani, C. (1987): Grande dizionario del dialetto triestino. Trieste, Il meridiano.

Karničar, L. (1990): Der Obir-Dialekt in Kärnten, Die Mundart von Ebriach/Obirsko. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Pirone, G. (1983): Il nuovo Pirona, Vocabolario friulano. Udine, Società Filologica Friulana.

Rosamani, E. (1990): Vocabolario giuliano. Trieste, Lint.

Striedter-Temps, H. (1963): Deutsche Lehnwörter im Slovenischen. Wiesbaden, Harrassowitz.

Zudini, D. (1981): Dizionario del dialetto muglisano. Udine, Casamassima.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2009-02-05

UDK 81'373.7'374

PONAZARJALNI PRIMER IN SLOVAROPISNA OBRAVNAVA FRAZELOGIJE

Vida JESENŠEK

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, SI-2000 Maribor, Koroška 160

e-mail: vida.jesensek@siol.net

IZVLEČEK

Besedilo obravnava pojem ponazarjalnega primera v slovaroslovni teoriji in slovaropisni praksi. V ospredju so izbrani teoretični vidiki primera v splošnih in še posebej v frazeoloških slovarjih, predvsem razlaga izbranih vidikov namembnosti in funkcijskosti, ki so ponazorjeni s konkretnimi primeri iz izbranih slovarskih del. Izpostavljeni sta dve dominantni funkciji ponazarjalnega primera – pomenskopojasnjevalna in slovnična ter podan predlog meril za oceno kakovosti slovarskega ponazarjalnega primera.

Ključne besede: ponazarjalni primer, leksikografija, frazeografija, splošni slovar, frazeološki slovar, podatkovna zbirka

ESEMPI D'USO E LA TRATTAZIONE LESSICOGRAFICA DELLA FRASEOLOGIA

SINTESI

Il testo affronta il concetto dell'esempio d'uso nella teoria lessicologica e nella prassi lessicografica. In primo piano vi sono gli aspetti teorici dell'esempio d'uso nei dizionari generici e fraseologici, in primis l'illustrazione degli aspetti selezionati delle finalità e della funzione, raffigurati da esempi concreti tratti da opere lessicografiche prescelte. Sono state messe in evidenza due funzioni dominanti dell'esempio d'uso- di spiegazione concettuale e grammaticale. E' stata elaborata la proposta di criterio per la definizione della qualità dell'esempio d'uso nella lessicografia.

Parole chiave: esempi d'uso, lessicografia, fraseografia, dizionario generico, dizionario fraseologico, raccolta dati

UVOD

Ponazarjalni primer (nem. *lexikographisches Beispiel*, angl. *illustrative material, example*) je pomembna prvina slovarja, po kateri se pogosto meri njegova kakovost. Slovaroslovje ga obravnava v definicijskem, formalnem in tipološkem smislu, razrešuje metodološka vprašanja glede pridobivanja jezikovnih podatkov, uporabnih v funkciji slovarskega ponazarjalnega primera in postavlja kakovostna in kolikostna merila, po katerih naj slovaropisec izbira med dostopnimi jezikovnimi podatki in jih uporabi v povezavi s funkcijskostjo in namembnostjo slovarja, ki ga sestavlja (Wiegand, 1977; Harras, 1989; Zöpfgen, 1994; Abel, 2000). Pričujoče besedilo se ukvarja z izbranimi vidiki ponazarjalnega primera v splošnih (2. poglavje) in frazeoloških slovarjih (3. poglavje), razlaga izbrane vidike namembnosti in funkcijskosti ter jih ponazarja s konkretnimi primeri iz izbranih slovarskih del. 4. poglavje prinaša razmislek o normativni dimenziji ponazarjalnega primera, ki se odraža v merilih za ocenjevanje njegove kakovosti.

PONAZARJALNI PRIMER V SPLOŠNIH SLOVARJIH

Pregled izbrane slovaroslovne literature izkazuje različno razumevanje in posledično tipološko razlikovanje ponazarjalnega primera kot slovaroslovnega pojma, kar se najprej kaže v širokem naboru izrazov zanj (slov. (slovarski) *ponazarjalni primer*, (slovarsko) *ponazarjalno gradivo*, *ilustrativno g.*, *pojasnjevalno g.*, *slovarski zgled*, *primer rabe*, *slovarska ponazoritev*, *iztržek*; nem. *lexikographisches Beispiel*, *Kompetenz-*, *Beleg-*, *Verwendungs-*, *Anwendungs-*, *Kontextbeispiel*; angl. *illustrative material, example*). Vsakokratni prilastek nakazuje njegovo funkcijskost pa tudi vrsto oziroma izvor: primer ponazarja, pojasnjuje, ilustrira eno- ali večbesedne slovarske iztočnice, in sicer tako, da jih prikaže v konkretni, realni jezikovni rabi v konkretnem, realnem (so)besedilnem okolju. Iz nabora izrazov za pojem slovarskega ponazarjalnega primera je brez poznavanja konkretnih slovaropisnih postopkov težko uvideti, ali gre za prikaz avtentične jezikovne rabe ali za konstrukt slovaropisca. Predvsem bi bilo možno natančneje razlikovati med *primerom* in *zgledom*, npr. po analogiji z nemško terminologijo, kjer je raba izrazov *Beispiel* in *Beleg* načeloma razlikovalna. *Beispiel* oz. *primer* bi bil ustreznica slovenskemu *iztržku* (tako SSKJ), ki je konstrukt slovaropisca, nastal na osnovi njegove jezikovne kompetence in/ali s smiselno uporabo oz. predelavo razpoložljivega jezikovnega gradiva. Če v slovarju ilustriramo avtentično jezikovno rabo, v nespremenjeni obliki zajeto iz razpoložljivega slovarskega jezikovnega gradiva, bi bilo smiselno govoriti o *zgledu* (nem. *Beleg*). Tako bi uvedli razlikovalnost med izrazoma *primer* in *zgled*, ki je po Toporišiču (1992) v slovenščini naj ne bi

bilo. V nadaljevanju tega besedila je izraz *primer* uporabljen za poimenovanje slovaropisnega pojma nasploh in ne razlikovalno k izrazu *zgled*.

Tipi in funkcije

Razumevanje slovarskega ponazarjalnega primera je lahko širše ali ožje. V širšem smislu gre predvsem za vrste primera, ki ponazarjajo skladenjske lastnosti iztočnice (npr. predložna vezljivost pri glagolskih iztočnicah), tipično besedno okolje (kolokacije, frazeološke in terminološke zveze, v katerih je iztočnica ena izmed sestavin) ter stavčno oz. besedilno rabo (skladenjska vpetost v besedilno okolje). Medtem ko prvi dve vrsti ponazarjata sistemsko ravnino jezika (*langue* v paradigmatskem in sintagmatskem oziru), gre pri tretji za zrcaljenje *parole* (prim. Harras, 1989, 608). Med ponazarjalno gradivo v širšem smislu v nekaterih tipih klasičnih tiskanih slovarjev sodijo še slikovno in grafično gradivo, izjave in/ali pripovedi informantov (te predvsem v dialektoloških slovarjih), enciklopedične informacije različnega tipa, obsega in oblike, ki pa v tem besedilu niso obravnavane. Ožje razumevanje ponazarjalnega primera se nanaša le na ponazoritev stavčne oz. besedilne rabe iztočnice, ker naj bi le ta merodajno vplivala na ustrezno semantizacijo iztočnice. Navedbe kolokacij, predvsem pa frazeoloških in terminoloških zvez te funkcije ne opravljajo, saj gre za jezikovnosistemske leksikalne enote z lastno semantiko (prim. Zöpfgen, 1994).

Namembnost ponazarjalnega primera je torej v tem, da dopolnjuje slovnične, pomensko-pragmatične in siceršnje vrste navedb k slovarski iztočnici in uporabniku nudi dodatne podatke glede formalno-skladenjskih in pomensko-pragmatičnih lastnosti iztočnice. Posledično se mu pripisujeta dva načelna vidika funkcijskosti: deskriptivni in normativni (Wiegand, 1977; Harras, 1989). Deskriptivnost se kaže v soodnosni povezanosti ponazarjalnega primera z ostalimi sestavinami slovarskega sestavka, predvsem s pomenskimi navedbami, normativnost pa v oblikovanju meril, potrebnih za oblikovanje kvalitetnega ponazarjalnega primera, torej takega, ki lahko posledično merodajno predstavlja jezikovno normo. V slovaropisni praksi prevladuje deskriptivna navezanost primera na sintagmatične in semantično-pragmatične slovarske navedbe, iz česar izhajata njegova *slovnična* in *pomenskopojasnjevalna funkcija*. Zadnja je *pomenskodoločevalna* (prim. Humar, 1996) ali *pomenskorazlikovalna* – ta je najbrž prevladujoča, saj je glede na načelno kompleksnost leksikalnih pomenov ponazarjalni primer pogosto v funkciji razdvoumljanja večpomenskih iztočnic oz. v funkciji razlikovanja možnih pomenskih odtenkov. Tudi v govorici prototipske semantike nastopa ponazarjalni primer v pomenskopoljasnjevalni funkciji; primeri naj bi bili nanizani v zaporedju od najbolj prototipičnega preko manj tipičnih do morebitnih primerov neprototipične (metaforične)

rabe iztočnice (Jehle, 2004), pri čemer gre pravzaprav za razpon med pomenskodoločevalno in pomenskorazlikovalno funkcijo. Končno ponazarjalni primer lahko tudi nadomešča semantično-pragmatične navedbe; po Humar (1996, 178) gre za *pseudorazlagalno funkcijo*.

Metode

Pomemben vidik ponazarjalnega primera je vprašanje njegove avtentičnosti oz. neavtentičnosti in s tem vprašanje virov ter metod, po katerih se pridobivajo slovarsko relevantni jezikovni podatki. Načeloma so sestavljalcu slovarja na voljo naslednje možnosti (posamično ali v kombinaciji): zajemanje podatkov iz obstoječih slovarskih virov, oblikovanje primerov na osnovi lastne jezikovne kompetence, anketiranje informantov, upoštevanje slovarskega gradiva in zajemanje podatkov iz besedilnih korpusov (Bergenholtz, Mugdan, 1990, 1611).

Zagovorniki avtentičnih ponazarjalnih primerov (zgledov po zgoraj predlagani terminologiji) so bili oz. so predvsem slovaropisci, ki se zavzemajo za maksimalno stopnjo dokumentiranosti slovarskega jezikovnega gradiva (npr. Pleteršnik, SSKJ, dialektološki slovarji v slovenskem prostoru). V novejšem času izhaja zahteva po avtentičnosti iz krogov, ki zagovarjajo stališče, da so edini verodostojni slovarski viri obsežni ter področno, prenosniško in funkcijsko uravnoteženi besedilni korpusi (prim. za slovenščino Logar, Gorjanc, 2008; za slovensko frazeologijo Gantar, 2007). Zagovorniki konstruiranih, tj. neavtentičnih primerov (*iztržkov* po slovenski terminologiji) so običajno sestavljalci učnih slovarjev. Prednost takih primerov naj bi bila v tem, da so (lahko) krajši in jih je v slovarju zato lahko več, da so lahko sistematično in dosledno prilagojeni potrebam predvidenega uporabnika ter da jih lahko slovaropisec oblikuje tako, da bo z njimi optimalno ponazoril (subjektivno) izbrane slovnične, sintagmatske in pomensko-pragmatične lastnosti iztočnice. Zagovorniki konstruiranih primerov trdijo tudi, da so izključno korpusno pridobljeni jezikovni podatki neredko kontekstualno in leksikalno prezahtevni za uporabnika določenih tipov slovarjev (predvsem učnih slovarjev) ter da vsebujejo preveč enciklopedičnih in zato slovarsko manj relevantnih informacij. Glede na predvidene prednosti in pomanjkljivosti avtentičnih oz. neavtentičnih primerov je očitno, da se je o njihovem tipu, vrsti in številu treba odločati skladno s tipom slovarja, predvidenim uporabnikom in medijem.

Pri sestavljanju dvojezičnih slovarjev ima slovaropisec glede primerov naslednje možnosti: konstruirane primere lahko brez sprememb prevede v slovarski ciljni

jezik, citate iz literarnih del lahko prevede sam ali uporabi prevode literarnih del, iz katerih primer izvira, če ti obstajajo. Tu se odpira dodatni problem, temelječ na možnih strategijah prevajanja; nekatere namreč prevajalca navajajo k slogovnim in slikovno-metaforičnim razlikam med izvirnikom in prevodom. Lubensky in McShane (2007, 927) zato za primere v dvojezičnih slovarjih predlagata t. i. sobesedilne prevode (contextual translations). Ti pri iskanju prevodne ustreznice k iztočnici omogočajo upoštevanje kontekstualnosti in tako optimirajo slovarski prikaz možnih pomenskih in/ali slogovnih odtenkov besedja v obeh slovarskih jezikih. Vsekakor pa tudi tu velja, da o tipu, vrsti in številu primerov odločajo tip slovarja, predvideni uporabnik in medij.

PONAZARJALNI PRIMER IN FRAZELOGIJA

Podobno kot ponazarjalni primer velja tudi slovarska obravnaava frazeologije za pomembno merilo pri ocenjevanju verodostojnosti in strokovne kakovosti splošnih slovarjev.¹ Načelno pojmovanje frazeologije pri tem je dvojno: tradicionalno je frazeologija razumljena predvsem kot sestavni del slovarskega ponazarjalnega gradiva k iztočnicam, ki so frazemske sestavine in tako neposredno ne vpliva na slovarsko makrostrukturo (tako npr. SSKJ in številni splošni dvojezični slovarji s slovenščino). Nasprotno so frazemi lahko obravnavani kot samostojne večbesedne poimenovalne enote s statusom leksema, torej kot jezikovnosistemski del besedišča. Navedba slovarske oblike frazema v sklopu slovarskega sestavka k enobesedni iztočnici, ki je sestavina frazema, je v tem primeru mikrostrukturna razširitev slovarske makrostrukture. Razlikovanje v statusnem pojmovanju frazeologije posledično spreminja status ponazarjalnega primera: v prvem primeru je frazem izenačen s ponazarjalnim primerom, v drugem primeru slovarska navedba frazema kot leksikalnosistemске enote sama po sebi zahteva in/ali predvideva ponazarjalni primer, tj. ponazoritev rabe. V nadaljevanju se razmislek nanaša na zadnje razumevanje frazeologije v slovarju.

Ugotovitve, ki se nanašajo na ponazarjalni primer na splošno (prim. pogl. 2), praviloma veljajo tudi za frazeologijo, frazeološki primer pokriva slovnično in pomenskopojasnjevalno funkcijo. Izbran naj bi bil tako, da bi ponazarjal zgradbene lastnosti frazema vključno z variantnostjo frazemskih sestavin in/ali alternativnimi leksikalnimi zapolnitvami zunajfrazemskih vezljivostnih določil ter običajno besedilno rabo v pomenskih in oblikoslovno-skladenjskih ozirih, hkrati pa ne bi smel biti prezahteven glede dodatnih domoznansko-enciklopedičnih vsebin (prim. Wotjak, 2001, 264). Zadnja zahteva

1 Prim. Humar (1998, 87): "Frazeologija določa pomembnost, vrednost in uporabnost vsakega splošnega slovarja /.../, saj je od tega, koliko frazeologemov je v slovarju prikazanih, odvisna večja ali manjša informativnost splošnega ali prevodnega slovarja."

je načeloma vprašljiva. Če naj bi frazeologija poudarjeno izkazovala kulturnospecifične značilnosti okolja jezika, čigar sestavni del je, kakor zatrjuje tradicionalna frazeološka veda, je brez dodanih navedb enciklopedičnih podatkov slovarsko ne moremo optimalno prikazati. Še posebej to velja za slovarski prikaz regionalno omejene in/ali narečne frazeologije. Prim. z znakom ☐ uvedeno navedbo enciklopedične informacije v slovarski predstavitvi slovenskih istrskih govorov (Marc Bratina, 2009), ki je za nepoznavalca istrskih govorov nepogrešljiva:

'xi:tit nə 'bi:lä (hitit na bile) 'zemljo podeljevati z vlečenjem slamic' ☐ Žrebanje med krajšimi in daljšimi paličicami/slamicami. Tisti, ki je povlekel daljšo slamico, je "zmagal", tisti pa, ki je potegnil krajšo, je izgubil. Včasih je namreč veljalo, da sta si stranki, tj. najemnik zemlje/vinograda in najemodajalec, delili pridelek, pri čemer je moral najemodajalec prispevati gnojilo. Če je želela ena stranka prekiniti sodelovanje, se je pogodba avtomatično prekinila. Pridelek pa sta si stranki razdelili tako, da sta žrebali za parno oz. neparno vrsto npr. trt, saj bi si sicer lahko ena stranka prilastila boljše vrste oz. boljši pridelek.

Kakor splošna razprava o slovarskem ponazarjalnem primeru je tudi razmislek o frazeološkem ponazarjalnem primeru pogosto kontrastivne narave. Dobrovol'skij (1999) zastopa stališče, da naj primeri načeloma izhajajo iz avtentičnih kontekstov, njihov namen je potrjevanje domnev ekvivalentnosti in ponazarjanje realne frazeološke rabe.² Vendar vsi avtentični konteksti niso primeren vir slovarskega frazeološkega ponazarjalnega gradiva, še posebej, ker vsebujejo raznolike frazeološke variante in prenovitve, ki otežujejo ali celo onemogočajo prevedljivost in s tem slovarsko predstavitev medjezikovnih ekvivaletnostnih razmerij. Sprejemljive naj bi bile "variete v okvirih ususa", torej take, ki ne prestopajo praga tolerantnosti glede na jezikovno normo (Dobrovol'skij, 1999, 117), medtem ko enkratne, kreativne prenovitve niso primerno jezikovno gradivo za ponazarjalni primer, ker ne zrcalijo tipičnosti pomena in rabe slovarske oblike frazema, predvsem pa niso adekvatno prevedljive.

Vsekakor se ob tem odpira vprašanje, kaj govorec nekega jezika še občuti kot običajno, čeprav variantno rabo, in kje se začne področje kreativnosti in inovativnosti. Zgolj statistični podatek o pogostnosti rabe, ki ga zagotavljajo korpusno pridobljeni jezikovni podatki, ni dovolj zanesljiv pokazatelj običajnosti v jeziku, saj je znano, da stopnja pogostnosti rabe in stopnja pozna-

vanja pri govornikih ne sovpadata vedno oz. avtomatično (Jesenšek, 2006). Poleg tega je v govorjenem jeziku število variant in prenovitev še višje kot v zapisanih besedilih, kakor ugotavlja Marc Bratina (2009) za istrsko narečno frazeologijo.

Slovaropisec ima ob naštetih vprašanjih dve možnosti. Prva je predvsem teoretična: lahko se odpove navajanju manj frekventne variantnosti ter za frazeološki ponazarjalni primer izbira med besedilnimi realizacijami t. i. slovarske oblike frazema (ki pa je prav tako lahko variantna). Problem takega odločanja je v tem, da so frazeološke zveze v realni jezikovni rabi manj ustaljene, kot se v frazeološki teoriji predvideva. Še posebej težavno je tovrstno odločanje, če gre za jezik, ki nima empirično preverjenega inventarja standardne frazeologije (npr. slovenščina), ali če gre za slovarsko obravnavo narečne frazeologije, ki temelji na zbiranju frazeološkega gradiva pri (običajno maloštevilnih) informantih.³ Druga možnost je, da variante vključi med ponazarjalno gradivo k slovarski (ali prevladujoči) obliki frazema. V vsakem primeru pa mora biti odločitev povezana z namembnostjo slovarja in posledično s funkcijskostjo primera: prva možnost se zdi primernejša za eno- in dvojezične učne splošne ali frazeološke slovarje, katerih primarni namen je normiranje frazeologije, druga za splošne in frazeološke slovarje standardnega jezika ter za narečne splošne in frazeološke slovarje, katerih primarni namen je inventarizacija in dokumentacija frazeologije.

Praksa v slovarjih

Frazeološki slovarji, predvsem dvojezični, se glede ponazarjalnih primerov bistveno razlikujejo. Nekateri ponazarjalnega gradiva sploh ne navajajo, v drugih najdemo kratke in izmišljene primere, ki pa večinoma ne zadoščajo za ponazoritev kontekstualno ustrezne frazeološke rabe, nekateri navajajo krajše ali daljše citate iz literarnih in/ali medijskih besedil v izhodiščnem in ciljnem slovarskem jeziku, najdemo pa tudi kombinacijo literarnih citatov in konstruiranih primerov v obeh jezikih (prim. Lubensky, McShane 2007). V učnih slovarjih prevladujejo konstruirani in/ali izmišljeni, torej neavtentični primeri, ker naj bi bili v klasičnih tiskanih slovarjih kljub ugotovljenim pomanjkljivostim ustreznejši zaradi omejenega obsega slovarskega sestavka, metem ko slovarji večjega obsega dajejo prednost avtentičnim primerom iz literarnih besedil, še posebej, če ti sovpadajo s prevodi v ciljnem slovarskem jeziku.

2 Konstruirane, t.j. neavtentične primere frazeološke rabe Dobrovol'skij dopušča le, če v besedilnih korpusih ustreznih primerov ni mogoče najti.

3 Prim. razpravo o izbiri in podobi narečnega govornika, ki je primeren za informanta pri zbiranju narečnega frazeološkega gradiva v Marc Bratina (2009).

V nadaljevanju je predstavljena možna praksa nava-
janja ponazarjalnega primera, in sicer na snovi eno-
jezičnega frazeološkega slovarja (CCDI, 1995), večje-
zične frazeološke podatkovne zbirke (EPHRAS, 2006) in
osnutka enojezičnega dialektalnega slovarja (Marc Bra-
tina, 2009). V prvih dveh primerih gre za tip učnega
slovarja oz. pripomočka, namenjenega predvsem tujeje-
zičnemu uporabniku in rabi v receptivnih, produktivnih
in učnih kontekstih, torej pasivni in aktivni rabi.
Navajam ju kot primer možne prakse glede korelacijskih
odnosov med ponazarjalnim primerom in drugimi na-
vedbenimi sestavinami slovarskega sestavka (prim pogl.
2). V CCDI se primeri navezujejo na pomensko razlago,
ki je oblikovana tako, da praviloma vsebuje različne,
predvsem pragmatične in slovnične komentarje, v po-
datkovni zbirki EPHRAS pa primeri sistematično ponaz-
arjajo vrsto eksplicitno razlikovanih tipov navedb k
posameznemu frazemu. Pri Marc Bratina (2009) gre za
osnutek frazeološkega slovarja slovenskih istrskih govo-
rov, namenjenega predvsem inventarizaciji in dokumen-
taciji narečnega frazeološkega gradiva.

Ponazarjalni primer v Collins Cobuild Dictionary of Idioms (CCDI, 1995)

CCDI je prvi angleški frazeološki slovar, v katerem so
ponazarjalni primeri izključno korpusnega izvora. Upo-
rabljen je bil angleški besedilni korpus The Bank of
English, ki je v času zajemanja frazeoloških podatkov
obsegal 211 milijonov besed britanske in ameriške an-
gleščine iz raznovrstnih besedil. Nekateri dvomijo v
optimalnost korpusne metode pridobivanja slovarsko
relevantnih frazeoloških podatkov. Tako Cowie (2007,
933) opozarja na opombo urednikov CCDI, da približno
tretjina zajetih frazemov izkazuje relativno nizko stop-
njo pogostosti in pri teh lahko nastanejo težave pri
iskanju ustreznih besedilnih primerov rabe. Poleg tega
so korpusni primeri načeloma daljši, predvsem zaradi
jasnejše ponazoritve besednega oz. besedilnega okolja,
v katerem frazem nastopa, zaradi česar se v tiskanem
slovarju nujno zmanjša število primerov. Tako se mora
sestavljalec slovarja odločati med večjim številom kraj-
ših primerov, s čimer prepušča izbiro ustreznega pri-
mera uporabniku, in med manjšim številom daljših pri-
merov, s čimer pa pogosto sugerira posplošitve ali po-
enostavljanja glede pomena in rabe frazema.

Alternativna možnost je vključevanje frazema v po-
mensko razlago. Navedbe primerov, ki ji sledijo, so s
tem deloma razbremenjene in se lahko osredotočajo na
ponazoritev dodatnih lastnosti ali posebnosti glede na
pomen in rabo frazema, npr. na ponazoritev kontekstu-
alnega okolja (prim sl. 1) ali na ponazoritev slovničnih
značilnosti v smislu možnega posameznega frazema
(prim. sl. 1) oz. ponazoritev variabilnosti posameznih
frazemskih sestavin (prim. sl. 2).

build bridges

◀◀◀

If you **build bridges** between opposing groups of people, you do something to help them to understand each other or co-operate with each other.

You felt it was your duty to help build bridges between the communities involved here.

We look for ways to build bridges between our two organizations.

□ You can refer to this process as **bridge-building**.

Do all you can to develop an open mind which allows bridge-building between you.

Lovett took the initiative to arrange a bridge-building luncheon at which a compromise could be agreed.

Sl. 1: Slovarski sestavek k iztočnici build bridges (CCDI).

Fig. 1: Dictionary article for the entry build bridges (CCDI).

give the green light

◀◀◀

If a plan or action is **given the green light** or is **given a green light**, someone in authority says that it can be carried out. Verbs such as 'get' and 'receive' are sometimes used instead of 'give'.

Despite local planning opposition he has finally been given the green light to develop a terrace of 11 derelict houses he owns in South Kensington.

I've got a bunch more songs, and if I can get the green light from the powers that be, I'd like to go straight back in and record some more.

Is that a green light for interest-rate cuts or a red one?

Sl. 2: Slovarski sestavek k iztočnici give the green light (CCDI).

Fig. 2: Dictionary article for the entry give the green light (CCDI).

Predvsem se s tem pridobi prostor za ponazoritev pragmatičnih posebnosti rabe, npr. vrednotenjski odnos govorca do vsebin, ki jih frazem poimenuje, ali geo-
grafska pogojena variabilnost oz. omejitev rabe (prim sl. 3) ali tipične kontekstualne oz. slovnične okoliščine rabe (prim. sl. 4 in 5):

shoot a line

You say that someone is **shooting a line** when you think that what they are saying is exaggerated, untrue, or difficult to believe. This expression is used in British English.

He'd been looking for new blood for his office in Vienna. That was the line he shot, though knowing him as I did I'm sure he had a more personal, ulterior motive.

Sl. 3: Slovarski sestavek k iztočnici shoot a line (CCDI).

Fig. 3: Dictionary article for the entry shoot a line (CCDI).

neck and neck ◀◀◀

In a race or contest, if two competitors are **neck and neck**, they are exactly level with each other, so that it is impossible to say who will win.

The latest opinion polls show both parties running neck and neck.

Leeds are currently neck-and-neck with Manchester United for the Championship.

□ You can use **neck and neck** before a noun.

Philippe Jeantot of France and the South African John Martin are involved in a neck and neck race to finish second across the line.

Sl. 4: Slovarki sestavek k iztočnici neck and neck (CCDI).

Fig. 4: Dictionary article for the entry neck and neck (CCDI).

on a roll ◀◀◀

If you say that you are **on a roll**, you mean that things are going very well for you, for example in your work or personal life, and you are making a lot of progress and having a lot of success.

We're on a roll and we're winning, which gives the players that extra belief in themselves.

Everything was going great for me. I made a name for myself and I was on a roll, I couldn't see anything going wrong.

When you start playing consistently, you get on a roll and you're harder to stop.

Sl. 5: Slovarki sestavek k iztočnici on a roll (CCDI).

Fig. 5: Dictionary article for the entry on a roll (CCDI).

Ponazarjalni primer v EPHRAS (2006)

EPHRAS⁴ je večjezično frazeološko učno gradivo, sestavljeno iz dveh poglavitnih komponent: štirijezične podatkovne frazeološke zbirke in zbirke interaktivnih samorazlagalnih vaj za učenje in/ali poučevanje frazeologije. Podatkovna zbirka vsebuje nad 4000 frazemov. Vsak je enotno lingvistično opremljen, in sicer s pomenskimi, slovničnimi in slogovno-pragmatičnimi razlagami oz. komentarji, ki so sistematično podkrepljene s ponazarjalnimi primeri.

Modularni lingvistični opis temelji na modelu za slovarko predstavitev frazeologije (Đurčo, 1992) in upošteva sicer že večkrat izraženo potrebo po večdimenzionalni in integrativni slovarki obdelavi frazeologije (med drugimi Wotjak, 2001). Model predvideva naslednje tipe navedb k posameznemu frazemu:

- navedbo slovarske oblike frazema vključno z upoštevanjem leksikaliziranih variantnih in poljubno zapolnljivih, vendar obveznih sestavin (*dati roko v ogenj za koga/kaj*);
- navedbo pomenske razlage, ki je načeloma kratka, nenarativna, in pogosto vsebuje nefrazeološke ustrezničke k obravnavanemu frazemu (*dati roko v ogenj za koga/kaj: popolnoma zaupati komu/čemu; jamčiti za koga/kaj*);
- navedbo slovničnih lastnosti, ki vsebuje dve vrsti informacij – pri glagolskih frazemih poljubnostni zaimki označujejo obvezna in neobvezna vezljivostna določila (*beliti si glavo: kdo si beli glavo (s čim/kom / zaradi česa/koga)*), druga vrsta slovničnih informacij pa so podatki o skladenjskih vlogah, v katerih frazem nastopa v stavku (*imeti polne roke dela: povedek; s kožo in kostmi: prislovno določilo načina*);
- navedbo leksikalnega okolja, ki vsebuje podatke o variabilnosti frazemskih sestavin (*od glave do pet: od glave do peta/pete / od pet do glave / od nog do glave*) in podatke o tipičnem besedju, ki se pričakovano pojavlja ob frazemu (*črno na belem: piše kaj črno na belem / imeti/dobiti kaj črno na belem / biti črno na belem*);
- navedbo slogovnih oznak (*biti za luno: slabšalno*);
- navedbo pragmatičnih pojasnil; teh je več vrst, nanašajo se lahko na značilna področja, v katerih je frazem pogosto v rabi (*zaiti na kriva pota: frazem se pogosto uporablja, ko se govori o razvoju, vzgoji, izobraževanju mladih ljudi. Praviloma je hkrati mišljeno kršenje zakona*), izražajo govorčevo vrednotenje tega, na kar se frazem nanaša (*pod vsako kritiko: s frazemom govorec izraža zelo negativno oceno in odklonilen odnos do koga ali česa*); nanašajo se na govorna dejanja, ki jih govorec z rabo frazema opravlja (*zavihati rokave: pogosto kot poziv k delu, kot opozorilo, da je potrebno začeti veliko in prizadevno delati, da bi dosegli zastavljene cilje ali rešili problem*);
- navedbo pomensko sorodnih izrazov (*iti na limanice (komu): iti na led (komu)*);
- navedbo besedilnih zgledov (ponazarjalnih primerov), ki so izbrani in prikazani tako, da sistematično ponazarjajo vse našete sestavine opisa posameznega frazema.

Ponazarjalni primeri v EPHRAS-u so avtentični, besedilni in izvirajo iz dosegljivih korpusov obravnavanih jezikov (Nova beseda in Fida za slovenščino) in/ali iz

4 EPHRAS je rezultat mednarodnega raziskovalnega projekta z istim imenom, ki je potekal med letoma 2004 in 2006 in je bil financiran iz evropskega programa Sokrates, Lingua 2. Vodila ga je Vida Jesenšek s Filozofske fakultete Univerze v Mariboru, sodelovali pa so raziskovalci frazeologije iz Avstrije, Madžarske, Slovaške in Slovenije. Leta 2006 je bil nagrajen z Evropskim jezikovnim priznanjem za inovativne dosežke pri razvijanju jezikovnih učnih gradiv in pripomočkov.

iti na jetra komu	
Pomen	<ul style="list-style-type: none"> • kdo ali kaj koga draži, mu povzroča nejevoljo • kaj je za koga nesprejemljivo in ga čustveno vznemirja • kdo kaj ali koga odklanja
Slovnica	
Vezljivost	<ul style="list-style-type: none"> • kdo/kaj gre komu na jetra
Skladenjska vloga	<ul style="list-style-type: none"> • povedek
Besedilni zgledi	<ul style="list-style-type: none"> • To pomladansko in jesensko premikanje ur mi <i>gre na jetra</i>, se pritožuje Emil Z. iz Ljubljane. Prestaviti je treba ročno uro, radio uro, uro na mobiju, uro v avtu, uro na termostatu centralne kurjave, na videorekorderju, pa seveda še na klasični stenski uri, kar je še največji problem. Pri vsem skupaj pa mi ni jasno, čemu vse to počnemo? • Nekateri turisti mi <i>gredo</i> včasih pošteno <i>na jetra</i>, se je namrdnil Alex, ko smo z našo ladjico zapluli v enega od številnih pritokov in previdno križarili med plavajočimi debli in poplavljenim grmovjem. Na vsak način želijo videti piranhe in težko jim dopoveš, da v reki sicer so, ampak ne na vsakem koraku. • Zakaj o fantih, ki so osumljeni umora, govori s prezirom kot o "drogeraših"? Zakaj odkrito priznava, da sicer ne ve zakaj, ampak da so mu <i>šli na jetra</i>?

Sl. 6: Izsek iz podatkovne zbirke EPHRAS.
Fig. 6: An extract from the EPHRAS database.

spletnih poizvedb. K vsakemu frazemu jih je navedenih največ pet. Kvantitativna omejitev temelji na funkcionalnosti podatkovne zbirke v vlogi učnega gradiva, kjer bi veliko število primerov na uporabnika delovalo predvidoma oteževalno, saj bi moral izbirati v množici jezikovnih podatkov, kar ne bi bilo primerno v časovnem in zahtevnostnem smislu. Ponazarjalni primeri so v EPHRAS-u v recipročnem odnosu do vseh vrst slovarskih navedb k posameznemu frazemu. So ponazoritve frazeoloških pomenskih in slovničnih lastnosti ter rabe, hkrati pa so bili pri sestavljanju podatkovne zbirke tudi izhodišče za oblikovanje zgoraj prikazanih vrst navedb.

Ponazarjalni primer v EPHRAS-u je v skladu s funkcijami primera, ki jih za učne slovarje predvideva Zöfgen (1994): ponazarja frazeološki pomen oz. je v neposredni navezavi na pomenske navedbe in v pomoč pri ustrezni semantizaciji frazema; ponazarja pragmatiko frazema, je v neposredni povezavi z navedbami pragmatičnih pojasnil; ponazarja slovnične lastnosti frazema, je v neposredni povezavi s slovničnimi navedbami. Tako v celoti pokriva svojo deskriptivno komponento (prim. pogl. 2).

Ponazarjalni primer v osnutku dialektalnega frazeološkega slovarja (Marc Bratina, 2009)

Slovarska obravnava narečne frazeologije v Marc Bratina (2009) je večinoma v skladu z aktualno frazeografsko teorijo, ki se ukvarja z zgradbo in vsebino slovarskega sestavka v narečnih (frazeoloških) slovarjih, predvsem slovarjih slovenskih in hrvaških narečnih govorov. Zbrano frazeološko gradivo s področja slovenske Istre je tudi v tem slovarju opremljeno z večdimenzionalnimi opisi. Slovarski sestavek k posameznemu

frazemu obsega naslednje najpomembnejše vrste navedb:

- navedbo slovarske oblike frazema, vključno z variantami;
- navedbo poknjžene slovarske oblike frazema, ki jo je avtorica, če je niso podali narečni govorci, zapisala na osnovi lastne narečne kompetence ali pa jo je kontekstualno rekonstruirala (zadnje zlasti pri glagolskih frazemih s pogostimi glagoli, kot so *biti*, *priti*, *hitit se* 'vreči se' ipd.);
- navedbo pomenske razlage oz. pragmatičnega komentarja v primeru pragmatičnih frazemov;
- navedbo narečnega ponazarjalnega zgleda (tj. avtentičnega primera), vključno s fonetičnim zapisom in z navedbo lokacije;
- fakultativno navedbo komentarja, ki vsebuje čustvenostne kvalifikatorje oz. slogovne oznake (zlasti *iron.* – ironično, *kletv.* – kletvica, *zmer.* – zmerjalno, *slabš.* – slabšalno), etimološke podatke, podatke o morebitni omejitvi rabe ipd.

Ponazarjalni primeri (avtorica jih glede na avtentičnost dosledno imenuje zgledi, prim. tudi pogl. 2) so uvedeni s strukturnim označevalcem ●; če jih je več, so numerično ločeni in praviloma opremljeni z navedbo vira oz. z navedbo lokacije, s čimer avtorica optimira preglednost zgradbe slovarskega sestavka in dokumentarno vrednost slovarja.

Primeri so praviloma gradivno dokumentirani, torej avtentični in zbrani po metodi anketiranja informantov. Avtorica zavrača možnost navajanja konstruiranih, neavtentičnih primerov, ki se ji zdijo za govorjeno zvrst, kakršna je narečje, nesmiselni, zato navedba primera pri nekaterih frazemih tudi manjka. S tega stališča se zdi zasnova slovarja sicer nedosledno izpeljana, a je avto-

ričin argument proti neavtentičnim primerom utemeljen. Nenazadnje je tudi umanjkanje primera povedno, izkazuje lahko manjšo stopnjo živosti oz. aktualnosti dotičnega frazema.

jä š'la: ɥ 'Tə:rs ɣ'lɛ:dət 'Mi:χca eno 'Jā:kca (iti v Trst gledat Mihca in Jakca) 'iti v Trst zaman, tj. ne da bi kaj prodala oz. zaslužila' oz. 'jə:t χ 'Mi:χcɛ eno 'Jā:kca (iti k Mihcu in Jakcu) 'iti v Trst'.../ • Γ'rä:n 'Mi:χci inu 'Ja:kci. Tu so nə pə'la:čɛ, nə 'mɛ:s(t)ni pə'la:čɛ ɥ 'Tə:rsti, 'ma:š z'ɣu:n in su d'va: b'ro:nəsta 'fa:nta, Mi'kɛ:ze in ..., ja 'bee:, inu 'tu:čəjo 'u:re, in če ɣ're:š (χ) 'Mi:χci inu 'Ja:kci, 'pə:njər ɣ're:š ɥ 'Tə:rs ... S'mo b'li: pər 'Mi:χca inu 'Jā:kca ɥ 'Tə:rstɛ ... če si šu ɣ'ljā:dət, si šu tən č'jā: 'ma:to, bi 'rjə:ko, fra:jət. (De) ☐ Domnevam, da je bila prvotna oblika frazema iti k Mihcu in Jakcu 'iti v Trst', kasneje pa sta se tako oblika kot pomen razširila. Mihec in Jakec je kip – ura, ki stoji na Velikem trgu (Piazza Unità) s slovenskima lastnima imenoma.

Sl. 7: Izsek iz osnutka frazeološkega slovarja slovenskih istrskih govorov (Marc Bratina, 2009).

Fig. 7: An extract of the draft version of the phraseological dictionary of Slovene speeches of Istria (Marc Bratina, 2009).

Ponazarjalni primer v Marc Bratina (2009) načeloma ponazarja frazeološki pomen in se tako neposredno navezuje na pomenske navedbe. Ker praviloma izvira iz izjav informantov, ki so bile namensko pridobivane, redko ponazarja tudi etimologijo in pragmatične razsežnosti frazemske rabe. Tako pokriva predvsem pomensko-ponazarjalno in manj slovnično deskriptivno komponento.

NORMATIVNOST PONAZARJALNEGA PRIMERA

Normativna komponenta ponazarjalnega primera predvideva merila za oceno njegove kakovosti in primernosti, ki so sicer nujno v soodvisnosti od tipa, namembnosti in funkcijskosti posameznega slovarja, a kljub temu izkazujejo nekaj skupnih značilnosti. Tako je ponazarjalni primer (tudi frazeološki) dober, kadar ima najmanj naslednje lastnosti:

- izkazuje neposredno povezavo s pomenskimi navedbami v slovarskem sestavku ter jih dopolnjuje na način, da ponazarja prototipične lastnosti tega, kar poimenuje nanašalna iztočnica (tudi frazeološka),
- izkazuje neposredno povezavo s slovničnimi (sintagmatskimi, paradigmatičnimi) navedbami v slovarskem sestavku ter jih dopolnjuje na način, da ponazarja tipične slovnične in sintagmatske lastnosti nanašalne iztočnice,

- izkazuje neposredno povezavo s slogovno-pragmatičnimi navedbami v slovarskem sestavku ter jih dopolnjuje na način, da ponazarja tipična besedilno-vrstne, kontekstualne in sporočanjskopoložajne okoliščine rabe nanašalne iztočnice,
- izkazuje vrsto in obliko, ki je prilagojena tipu, namembnosti in funkcijskosti posameznega slovarja. O stopnji kakovosti ponazarjalnega primera pa odločajo še:
 - skrb za ustrezno besedišče: kriterij, ki je v sodobni leksikografiji priznan kot standard in po katerem naj bo besedišče v pomenskih razlagah obvezno tudi lematizirano, se naj razširi tudi na ponazarjalni primer; še posebej naj bi to veljalo za učne slovarje (prim. Köster, Neubauer, 2002, 304),
 - aktualnost ponazarjalnega primera pomeni skladnost z aktualno jezikovno rabo in tudi skladnost z zunaj-jezikovno, tj. življenjsko realnostjo,
 - vsebovanost kulturološke, enciklopedične informacije v ponazarjalnih primerih, kadar to zahteva nanašalna iztočnica,
 - zagotavljanje aktualnih gradivnih virov za zajemanje jezikovnih podatkov, ki so lahko le dovolj obsežni ter reprezentativni besedilni korpusi zapisanega in/ali govorjenega jezika.

SKLEP

Ponazarjalni primer je in ostaja pomembna sestavina slovarskega sestavka v klasičnih ter v enaki meri tudi digitalnih slovarjih in jezikovnih podatkovnih zbirkah. Je merilo kakovosti slovaropisne prakse. Njegovi dominantni funkciji sta pomenskopojasnjevalna in slovnična, pri čemer se frazeološki ponazarjalni primer načeloma ne razlikuje od primera, ki se nanaša na enobesedne lekseme. V dobi digitalnih jezikovnih virov pa se v slovaroslovnem raziskovanju in slovaropisnem delovanju nakazuje pomemben obrat: ponazarjalni primer, ki je tradicionalno potrjeval in ponazarjal jezikovno (in frazeološko) znanje, temelječe na individualni kompetenci slovaropisca in tradiciji njegovih predhodnikov, prehaja v izhodišče in središče vsakršnega slovaropisnega dela. Pridobljen je iz množice realnega in aktualnega korpusnega jezikovnega gradiva, je osnova za jezikovno analizo in vir podatkov za slovarski jezikovni opis. Nov medij, tj. digitalno slovarsko okolje deskriptivne razsežnosti primera razširja in vključuje slovarskega uporabnika kot njegovega aktivnega (so)oblikovalca. Glede na načelno neomejenost prostora je namreč dana možnost za natančnejšo in obsežnejšo ponazoritev slovarskih iztočnic s primeri, za individualno (uporabniško) selekcioniranje primerov (progressive disclosure) in za povezave z besedilnimi korpusi (vključno s preverjenimi in predlaganimi iskalnimi nizi) oz. z drugimi leksikalnimi viri. Na tej empirični osnovi naj bi v prihodnje nastajali sodobni slovarji in leksikalni informacijski sistemi.

ILLUSTRATIVE EXAMPLE AND TREATMENT OF PHRASEOLOGY IN DICTIONARIES

Vida JESENŠEK

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, SI-2000 Maribor, Koroška 160

e-mail: vida.jesensek@siol.net

SUMMARY

The dictionary illustrative example is an element of the dictionary article which illustrates the meaning, pragmatic and grammatical characteristics, and the use of entries and/or sub-entries. Considering the above it is sensible to treat the sort, type, characteristics, and extent of illustrative examples with respect to the type, extent, purpose, and function of the dictionary in question. The example supplements the grammatical, meaningfully-pragmatic and other sorts of citations in a dictionary article and as such offers additional information regarding the meaning, formal, syntactical, and pragmatic characteristics of the entry. The grammatical function of the illustrative example derives from its syntagmic dimension (the example illustrates typical syntactical associations within which the entry is repeated), while its meaningfully-explanatory function derives from the semantic dimension. The latter function can be either meaningfully-designational or meaningfully-discriminative. The function of the illustrative example refers to the syntagmatic, syntactical, semantic, and pragmatic levels of language, which is in accord with both basic ways of dictionary use – passive and active. In accordance with this, the extent of an individual example and the number of examples per entry or sub-entry in a specific dictionary cannot be determined universally, as this involves complex dependence relationships between the type, medium, purpose, function, and user of dictionary as well as between the type and number of other elements of the dictionary article, the latter with respect to the descriptive dimension of an illustrative example as it is understood in this article. The above refers to illustrative examples to one-word as well as multi-word phraseological reference entries and/or subentries.

Key words: illustrative example, lexicography, phraseology, general dictionary, phraseological dictionary, database

VIRI IN LITERATURA

CCDI – Collins Cobuild Dictionary of Idioms (1995). London.

DUW – DUDEN Deutsches Universalwörterbuch (2001). Mannheim etc.

EPHRAS – EPHRAS (2006). Večjezično frazeološko učno gradivo. Ljubljana.

SSKJ – Slovar slovenskega knjižnega jezika (1980–1991). Ljubljana.

Abel, A. (2000): Das lexikographische Beispiel in der L2-Lexikographie (am Beispiel eines L2-Kontext- und Grundwortschatzwörterbuches). Deutsch als Fremdsprache 37, 3, 163–169.

Bergenholtz, H., Mugdan, J. (1990): Formen und Probleme der Datenerhebung II. Gegenwartsbezogene synchrone Wörterbücher. V: Hausmann, F. J. et al. (ur.): Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie. 2. Teilbd. Berlin, New York, de Gruyter, 1611–1625.

Cowie, A. P. (1978): The Place of Illustrative Material and Collocations in the Design of a Learner's Dictionary. V: Stevens, P. (ur.): In Honour of A. S. Hornby. Oxford, Oxford University Press, 127–139.

Cowie, A. P. (2007): English Phraseography. V: Burger, H. et al. (ur.): Phraseologie. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung. 2. Halbbd. Berlin, New York, 929–939.

Dobrovol'skij, D. (1999): Kontrastive Phraseologie in Theorie und Wörterbuch. V: Baur, R. S. et al. (ur.): Wörter in Bildern, Bilder in Wörtern. Beiträge zur Phraseologie und Sprichwortforschung aus dem Westfälischen Arbeitskreis. Baltmannsweiler, Schneider Verlag Hohengehren, 107–122.

Gantar, P. (2007): Stalne besedne zveze v slovenščini. Korpusni pristop. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.

Harras, G. (1989): Zu einer Theorie des lexikographischen Beispiels. V: Hausmann, F. J. et al. (ur.): Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie. 1. Teilbd. Berlin, New York, de Gruyter, 607–614.

Haß, U. (1991): Textkorpora und Belege. Methodologie und Methoden. V: Harras, G. et al. (ur.): Wortbedeutungen und ihre Darstellung im Wörterbuch. Berlin, New York, 212–292.

Hermanns F. (1988): Das lexikographische Beispiel. Ein Beitrag zu seiner Theorie. V: Harras, G.: Das Wörterbuch. Artikel und Verweisstrukturen. Düsseldorf, Schwann, 161–195.

Humar, M. (1996): Slovsko ponazarjalno gradivo zlasti glede na Slovar slovenskega knjižnega jezika. Razprave = Dissertationes, Razred za filološke in literarne vede, 15, 175–185.

Humar, M. (1998): Frazologija kot ponazarjalno gradivo v Pleteršnikovem slovarju. V: Toporišič, J. (ur.): Pleteršnikov slovensko-nemški slovar. Pišece, Komisija "Maks Pleteršnik", Tiskarna Novo mesto, Dolenjska založba, 87–96.

Jehle, G. (2004): Prototype Semantics and Learner's Dictionaries of English. V: Herbst, T. et al. (ur.): Lexikografie, ihre Basis- und Nachbarwissenschaften. (Englische) Wörterbücher zwischen "common sense" und angewandter Theorie. Tübingen, Niemeyer, 53–69.

Jesenšek, V. (2005): Frazologija v splošnih dvojezičnih slovarjih : razmislek ob nemško-slovenskih slovarjih avtorjev Debenjak. V: Jesenšek, M. (ur.): Knjižno in naravno besedoslovje slovenskega jezika. Maribor, Slavistično društvo 154–172.

Jesenšek, V. (2006): Aspekte der Phrasemselektion für didaktische Zwecke: methodische Überlegungen. V: Dimova, A., Jesenšek, V., Petkov, P. (ur.): Zweisprachige Lexikographie und Deutsch als Fremdsprache. Hildesheim-Zürich-New York, Georg Olms, 59–71.

Jesenšek, V. (2008a): Phraseologie im zweisprachigen Wörterbuch. Eine Herausforderung für Lexikographen und Übersetzer. V: Jesenšek, V., Lipavic Oštir, A. (ur.): Wörterbuch und Übersetzung. Hildesheim-Zürich-New York, Georg Olms, 387–404.

Jesenšek, V. (2008b): Slowenische Kollokationen im Wörterbuch. Lexicographica, 24. Tübingen, 135–148.

Klosa, A. (2005): Belege in *elexiko*. V: Haß, U. (ur.): Grundfragen der elektronischen Lexikographie. *elexiko* – das Online-Informationssystem zum deutschen Wortschatz. Berlin, New York, De Gruyter, 96–104.

Köster, L., Neubauer, F. (2002): Kollokationen und Kompetenzbeispiele im de Gruyter Wörterbuch Deutsch als Fremdsprache. V: Wiegand, H. E. (ur.): Perspektiven der pädagogischen Lexikographie des Deutschen II. Untersuchungen anhand des "de Gruyter Wörterbuchs Deutsch als Fremdsprache". Tübingen, Niemeyer, 283–310.

Kühn, P. (2003): Phraseme im Lexikographie-Check. Lexicographica, 19. Tübingen, 97–118.

Logar, N., Gorjanc, V. (2008): Če bogoslovec ne prepiše vira in če slovar nima korpusa. (O gradivni verodostojnosti slovarjev). V: Jesenšek, M. (ur.): Od Megi-

serja do elektronske izdaje Pleteršnikovega slovarja. Pišece, Strokovni odbor Maksa Pleteršnika, Maribor, Filozofska fakulteta, 69–83.

Lubensky, S., McShane, M. (2007): Bilingual phraseological dictionaries. V: Burger, H. et al. (ur.): Phraseologie. Ein internationales Handbuch der zeitgenössischen Forschung. 2. Halbbd. Berlin, New York, de Gruyter, 919–928.

Marc Bratina, K. (2009): Izražanje abstraktnega v slovenskih istrskih govorih (doktorska disertacija). Ljubljana, Filozofska fakulteta.

Müller, J. (1996): Slovar slovenskega knjižnega jezika in kritika z bibliografijo (1960–1992). Razprave = Dissertationes, Razred za filološke in literarne vede, 15. Ljubljana, 187–234.

Nesi, H. (2000): The Use and Abuse of EFL Dictionaries. How Learners of English as a Foreign Language Read and Interpret Dictionary Entries. Tübingen, Max Niemeyer Verlag.

Neubauer, F. (1998): Kompetenzbeispiele in Langenscheidts Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache. V: Wiegand, H. E. (ur.): Perspektiven der pädagogischen Lexikographie des Deutschen. Untersuchungen anhand von "Langenscheidts Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache". Tübingen, Niemeyer, 247–255.

Toporišič, J. (1992): Enciklopedija slovenskega jezika. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Wiegand, H. E. (1977): Nachdenken über Wörterbücher: Aktuelle Probleme. V: Drosdowski, G. et al. (ur.): Nachdenken über Wörterbücher. Mannheim, Bibliographisches Institut, 51–102.

Wotjak, B. (2001): Phraseologismen im Lernerwörterbuch – Aspekte der Phraseologiedarstellung im de Gruyter-Wörterbuch Deutsch als Fremdsprache. V: Häcki Buhofer, A. et al. (ur.): Phraseologiae Amor. Aspekte europäischer Phraseologie. Hohengehren, Schneider Verlag, 263–279.

Zöfgen, E. (1986): Kollokation – Kontextualisierung – (Beleg) Satz. Anmerkungen zur Theorie und Praxis des lexikographischen Beispiels. V: Barrera-Vidal, H. et al. (ur.): Französische Sprachlehre und *bon usage*. Ismaning, 219–238.

Zöfgen, E. (1994): Lernerwörterbücher in Theorie und Praxis. Ein Beitrag zur Metalexikographie mit besonderer Berücksichtigung des Französischen. Tübingen, Niemeyer.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2008-09-05

UDK 81'28'373.7:001.891

ETAPE ZBIRANJA NAREČNEGA FRAZEMSKEGA GRADIVA

Karin MARC BRATINA

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1

e-mail: karin.marc@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Članek prinaša izkušnje in spoznanja terenskega dela dialektologa – frazeologa. Predlagana je metoda zbiranja narečnega frazemskega gradiva z izdelavo usmerjevalne vprašalnice v kombinaciji z vódenim pogovorom, podane pa so tudi izkušnje pri izbiri informatorja oz. oris dobrega informatorja za narečne frazeme.

Ključne besede: dialektologija, narečna frazeologija, metoda zbiranja narečnega frazeološkega gradiva, izdelava usmerjevalne vprašalnice, izbira informatorja

TAPPE DELLA RACCOLTA DEL MATERIALE DI FRASEOLOGIA DIALETTALE

SINTESI

L'articolo descrive le esperienze e le scoperte derivanti dal lavoro sul terreno del dialettologo – fraseologo. Si propone un metodo di raccolta del materiale di fraseologia dialettale con l'elaborazione di alcune domande di indirizzo in combinazione con una conversazione guidata. Vengono descritte anche le esperienze nella selezione dell'informatore, ovvero vengono tracciate le caratteristiche del buon informatore per i frasemi dialettali.

Parole chiave: dialettologia, fraseologia dialettale, metodo di raccolta del materiale di fraseologia, elaborazione delle domande di indirizzo, selezione dell'informatore

UVOD

Frazeologija kot inventarizacija (popis in razlaga) frazemov nekega jezika je v slovenskem prostoru še razmeroma novo področje dialektoloških raziskav, vendar zanimanje zanjo vse bolj narašča. Temu primerno je pri nas (ne)razvita tudi teorija narečne frazeologije. V začetku se zdi smiselno nekaj pozornosti nameniti postopku zbiranja narečnega frazeološkega gradiva, saj je to v strokovni literaturi, kolikor nam je znano, skopo predstavljeno.¹ Po besedah nemške dialektologinje E. Piirainen (2004, 47) sodeč, je frazeologija v dialektologiji v svetovnem jezikoslovju skromno obdelano področje raziskav; nemška dialektologinja sicer navaja le nekaj razprav iz svetovne dialektologije (npr. Burger, 2002; Filatkina, 2002; 2005), upoštevajoč le t. i. velike jezike.² Slovenski dialektologi se sicer lahko o narečni frazeologiji veliko poučimo pri hrvaških dialektologih in drugih jezikoslovcih (gl. npr. Maresić, 1993; Vajs-Zečević, 1994; Matešić, 1995; Turk, 1997; 1998; Menac-Mihalić 2000; 2005 idr.). Dialektologija namreč proučuje narečja, tj. govorjeno zvrst jezika, iz česar izhajajo tudi težave, ki se tičejo zlasti nabora gradiva. Poudariti pa je treba tudi to, da je dialektologovo terensko delo ključna etapa raziskovanja, saj je od zbranega gradiva pravzaprav odvisen ves nadaljnji potek dela; iz tega sledi, da je metodi zbiranja narečnega gradiva vredno nameniti nekaj besed.

V slovenski dialektologiji je narečna frazeologija teoretično obravnavana v delih P. Weissa (1994; 1998; 2000), ki v okviru narečnega slovaropisja predlaga način prikaza frazemov v slovarju; pri S. Poklač (2004), ki se ukvarja z vprašanjem, kaj sodi v t. i. narečno frazeologijo. V. Smole (2007a; 2007b; 2008a; 2008b; Menac-Mihalić, Smole, 2007) v svojih prispevkih med drugim izpostavlja tudi problem zbiranja narečne frazeologije in v tem smislu obravnava pomen izbire primerne narečnega govorca ter predlaga metodo vodenega pogovora na osnovi predhodnega nabora frazemov iz obstoječih virov,³ pri čemer se opira zlasti na tovrstne slovarje v hrvaškem jeziku in njegovih narečjih. Zbiranju narečne frazeologije slovenskih istrskih govorov se posveča tudi

avtorica tega prispevka (Marc Bratina, 2005a; 2006), in sicer (medjezikovno in medzvrstno) kontrastivno (Marc Bratina, 2005b), ter s poudarkom na posameznih posameznih poljih (Marc Bratina, 2007).

Narečno frazeološko gradivo prinašajo nekatera dela L. Karničarja, in sicer leta 1990 izdano delo o obirskem narečju in leta 1994 o živalski frazeologiji v koroških narečjih (1994a); poskusni zvezek *Slovarja govorov Zadrebke doline A–H* avtorja Petra Weissa (1998) s 1218 frazeološkimi enotami. Leta 1999 objavljeno delo o živalski frazeologiji govora Doba pri Pliberku T. Trampusch ter že omenjeni prispevki V. Smole; ti namreč poleg teoretičnih izsledkov prinašajo tudi bogat narečni frazemski nabor, pod njenim mentorstvom poteka na Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete v Ljubljani od štud. leta 2005/06 izbirni diplomski seminar z usmerjenim zbiranjem narečne frazeologije.

Iz razprave K. Kenda-Jež (2006, 25, 28) o raziskovalnih področjih v slovenski dialektologiji druge polovice 20. stoletja je razbrati, da so v slovenskem dialektološkem prostoru frazeološke raziskave, tako teoretične kot tudi samo zbiranje gradiva, še v povojih.

K. Kenda-Jež (2002, 25) se strinja, da naj bi se sodobna dialektologija ukvarjala "tako s strukturo in rabo kot z vrednotenjem narečij (Niebaum – Macha, 1999, 142) in se povezovala z drugimi jezikoslovnimi disciplinami, ki raziskujejo tako rekoč isto predmetnost – sociolingvistiko, kontaktnim jezikoslovjem, jezikovno pragmatiko, psiholingvistiko in kognitivnim jezikoslovjem (Dunaj, 1996, 28; Habrajska, 1998, 60–61)". K temu bi lahko dodali še, da je zlasti za frazeološke raziskave nujna povezava tudi z drugimi humanističnimi in družboslovnimi disciplinami, kot so npr. zgodovina, etnologija in folkloristika, kulturna antropologija, arheologija, filozofija, sociologija, geografija ipd.⁴

V nadaljevanju podajamo izkušnje pri zbiranju narečnega frazemskega gradiva, pridobljene z dialektološkim terenskim delom v slovenski Istri, ki smo ga začeli leta 2004. Predlagana metoda zbiranja narečnega frazemskega gradiva se je oblikovala na podlagi bolj ali manj uspešnih poskusov, njihovi rezultati pa so odraz različnih dejavnikov.

1 Tudi v antropologiji je po mnenju M. Orehovec (2004, 74) o problemih, s katerimi se soočajo raziskovalci pri terenskem delu, premalo povedanega, in čeprav ti nedvomno zelo vplivajo na potek dela in na rezultate raziskave, to ostaja skrivnost terenskega raziskovanja.

2 Prim. tudi razprave o dosežkih slovanskih dialektologij, objavljene v zborniku *Diachronija in synchronija v dialektoloških raziskavah* (2006) v razdelku *Pregled nacionalnih dialektoloških raziskav v 2. polovici 20. stoletja*; zdi se, da narečni frazeologiji še največ pozornosti posvečajo na Hrvaškem.

3 Zaradi neobstoja slovenskega frazeološkega slovarja (doslej je izšel le poskusni zvezek Frazeološkega slovarja slovenskega jezika avtorja J. Kebra I. 2003) in razprav iz frazeografije, s katero se slovenski frazeologi ukvarjajo šele v zadnjem času (prim. Gantar, 2001; 2002), se tudi dialektologi kljub nekaterim pomanjkljivostim navajanja frazeoloških enot v geselskih člankih (prim. Petermann, 1988; Kržišnik, 1987/88) lahko zanašamo le na doslej še najboljše nabor frazemov v frazeoloških gnezdi in ponazarjalnem gradivu *Slovarja slovenskega knjižnega jezika* (SSKJ).

4 Prim. tudi misel M. Matičetova (1956) v zvezi z opredelitvijo predmeta folkloristike: "[M]lada znanstvena panoga, ki jo imenujemo folkloristika, si je namreč izoblikovala z združitvijo filoloških, književnozgodovinskih, kulturnozgodovinskih, geografsko-statističnih in drugih prijemov svojo lastno metodo" (povzeto po Stanonik, 2001, 344).

ETAPE

Izraba virov

Viri, iz katerih mora po našem mnenju zajemati dialektolog, zlasti tisti, ki zbira frazeologijo, so dvojne vrste.

V prvo skupino sodijo zgodovinski, geografski, etnološki, domoznanski, skratka, kulturološki viri, iz katerih v prvi fazi črpa podatke o zunajjezikovni realnosti obravnavanega narečja oz. narečij. Brez pogleda v zunajjezikovne dejavnike, točneje kulturo neke jezikovne skupnosti, nam je namreč tudi njen jezik težko dosegljiv. In obratno.⁵ Da so zunajjezikovni dejavniki pomembno vplivali na oblikovanje narečij, je v slovenski dialektologiji znano že od njenih začetkov. Če namreč Logarjeve besede, da je "[v]sak jezik, in tudi slovenski, [...] rezultat številnih zunanjih činiteljev in silno zapletenega zgodovinskega razvoja, je funkcija celotne materialne in duhovne zgodovine družbe, ki ga uporablja za svoje sporazumevanje" (Logar, 1996, 10), apliciramo na frazeologijo, lahko rečemo, da so tudi ali predvsem frazemi odraz materialne, socialne in duhovne kulture neke jezikovne skupnosti, zaradi česar je po našem mnenju za raziskave frazeologije z vidika kulture med drugim treba upoštevati že omenjeno interdisciplinarnost. Tudi najvidnejša predstavnica frazeologije v Sloveniji E. Kržišnik (2005; 2008) frazeme opredeljuje kot nosilce kulturne konotacije, saj se v njih po njenem prepričanju "pojavi jezikovna sredstva in načini, ki jim dajejo sposobnost, nanašati se na kulturo – zaradi njih frazemi imajo t. i. kulturno referenco in so sposobni odslikavati za dano jezikovno skupnost značilne poteze kulture v obliki jezikovnega znaka" (2005, 70), kar "se v frazeologiji kaže na dva osnovna načina: s prisotnostjo zunajjezikovne danosti s področja materialne, duhovne ali socialne kulture ali z izražanjem kulturnih vrednot in norm neke družbe (jezikovne skupnosti, naroda itd.) z denotativnim ali konotativnim delom pomena" (prav tam). Kot primer navedimo nekaj slovenskih istrskih narečnih frazemov, ki so težko razumljivi brez poznavanja zunajjezikovne resničnosti⁶ na eni strani in brez kulturno-jezikovne kompetence narečnega govornika na drugi:

1. *it okuli crikve u Kubedi [zobi več ne bolijo koga]*

Pomen: 'umreti' – za mrtvega človeka velja, da je rešen vseh tegob, torej tudi bolečih zob. Motivacija:

cerkev v Kubedu je zgrajena na skali, tako da obhod le-te pomeni padec v globino in s tem smrt.

2. *bet jušto ku Francetkin špah*

Pomen: 'precizno, natančno, točno tako, kot si je nekdo zamislil, idealno'. Motivacija: gre za izanekdotični frazem, kar pomeni, da je motivacijska podlaga anekdota; gospa z imenom Francetka se je nekoč hvalila, da je kupila prav takšno vrv, kot si je želela, tj. ravno prav dolgo, ravno prav debelo, skratka, idealno.

3. *it dakordo kur Čurje*

Pomen: 'živeti v slogi in razumevanju'. Motivacija: družina iz Puč (ne ve se, ali je Čur priimek ali hišno ime), ki je bila znana po slogi, razumevanju, ljubezni; kar je rekel oče, to je potrdil tudi sin.

Druga skupina virov, ki je lahko podlaga za izdelavo narečne frazemske vprašalnice, pa zajema folkloristiko in danes zelo razvito narečno leposlovje. Podrobneje o vlogi in izrabi slednjega kot podlagi za delo na terenu v nadaljevanju.

Izdelava usmerjevalne vprašalnice

Običajno dialektologi pri terenskem delu izhajajo iz narečnih vprašalnic, zbrano gradivo pa je nato vir za izdelavo dialektoloških kart oziroma atlasov.⁷ V slovenski dialektologiji se uporablja vprašalnica za *Slovenski lingvistični atlas* (SLA),⁸ slovenski dialektologi, predvsem t. i. ljubljansko dialektološko središče,⁹ sodelujejo tudi pri izdelavi *Slovanskega* (OLA) ter *Evropskega lingvističnega atlasa* (ALE); graško dialektološko središče v okviru projekta *Inventarizacija slovenskega ljudskega jezika na Koroškem* zbira gradivo za *Tezaver slovenskih narečij na Koroškem* (1982–) (prim. Karničar, 1991; 1994b; Žejn, 2006). Za področje dialektoloških raziskav besedišča Tržaške pokrajine je bila izdelana vprašalnica za *Slovenski dialektološki leksikalni atlas Tržaške pokrajine* (SDLA-TS: Cossutta, Crevatin, 1987), po kateri je bilo zbrano tudi gradivo za *Slovenski dialektološki leksikalni atlas slovenske Istre* (SDLA-SI: Cossutta, Crevatin, 2005; gl. tudi Cossutta, Crevatin, 2006; prim. tudi Kenda-Jež, 2006).

Doslej v okviru slovenske dialektologije vprašalnice, ki bi bila posvečena izključno frazeologiji, še ni. O potrebi po zbiranju narečnega frazemskega gradiva sicer opozarjajo mnogi avtorji (gl. npr. Orožen, 1994; Novak, 1994).

5 Žal na tem mestu zaradi omejenega prostora ne moremo podrobneje obravnavati vprašanja o kompleksnem razmerju jezik–kultura.

6 O številčnosti krajevnih frazeologemov v slovenskih narečjih je prepričan tudi F. Novak (1994, 74, 76), ki opozarja, da so razumljivi, samo če je znana motivacija.

7 V svetovni dialektologiji se je od začetkov uporabljalo t. i. indirektno in direktno vprašalnice: pri prvih gre za spraševanje v smislu "Kaj je to?", v drugem primeru, s katerim naj bi se med drugim informatorja spodbudilo za bolj naravne odgovore, pa za poizvedovanje tipa "Kako rečete skodelici?". Čas se seveda pokazal, da ti dve metodi nista uspešni, zato se je terensko delo s tovrstnimi vprašalnicami opustilo (več o tem v Chambers, Trudgill, 1994, 24–28).

8 Vodnik po zbirki narečnega gradiva za SLA je delo dialektologinje Francke Benedik (1999).

9 O treh glavnih dialektoloških središčih, ljubljanskem, dunajskem in graškem, je pisal že J. Toporišič (1987).

Za frazeološke raziskave v narečju velja enako kot za zbiranje leksikalnega gradiva (kateremu sledi izdelava slovarja), in sicer, da so zelo pomembna "dobra in raznovrstna narečna besedila [...], saj je v njih osnovno besedišče postavljeno v različna sobesedila, ki lahko služijo kot ponazarjalni primeri, predvsem pri nepolno-pomenskih besedah (predlogih, veznikih, medmetih), po katerih se ciljno navadno ne sprašuje" (Weiss, 1994, 11). V primeru frazeoloških enot bi lahko dodali še to, da je eden od možnih načinov ugotavljanja pomena frazema s pomočjo konteksta,¹⁰ zlasti v primeru t. i. izlastno-imenskih frazemov pa nam pomen in motivacijo za nastanek frazema (etimologijo) lahko posredujejo zgolj narečni govorniki (gl. primere zgoraj), iz česar sledi, da sta tako kontekst kot narečni govorec sam pri analizi frazeologije ključnega pomena, zato je tudi najprimernejša metoda zbiranja frazemov voden pogovor.

Slovenski narečni frazeologiji je lahko za izhodišče, kot morda neke vrste "usmerjevalna vprašalnica" (izraz je povzet po M. Orožen, 1994, 81), hrvaška narečna (in knjižna) frazeologija, zbrana v narečnih frazeoloških slovarjih, monografskih publikacijah in posameznih člankih; V. Smole (2008a, 62) je tako pri pripravi vprašalnic za študente v veliko pomoč *Hrvaški frazeološki rječnik* (Menac, Fink-Arsovski, Venturin, 2003).

Iz izkušenj lahko zatrdimo, da je zbiranje frazemskega gradiva v narečnem jeziku, ki je v prvi vrsti govorjena zvrst, kompleksno delo.¹¹ Že F. Novak (1994, 75) je v svojem razmišljanju o prepotrebem vseslovenskem narečnem slovarju na podlagi izkušenj predvideval, da pri zapisovanju besednega zaklada govorjenega jezika posameznih krajev največ težav povzroča prav zbiranje frazemov, pri čemer se je treba "zavedati [...], da je redkejša drugotne pomene in pomenske odtenke težko odkriti". Dejstvo je namreč, da je z umetnimi govornimi položaji težko priti do frazeološkega gradiva. Prvič, informatorjev ne moremo preprosto prositi, naj med intervjujem kar uporabljajo frazeme in jim samo razložiti, kaj frazemi sploh so; spodbuditi jih je treba tako, da sami uporabimo nekaj primerov frazemov iz njihovega kulturnega okolja – zato nabor frazemov iz narečne literature – kot izhodišče za začetek vodenega pogovora, kar posredno prinaša tudi razlago bistva frazema, s čimer se izognemo tudi strokovni razlagi tega, kaj frazem pravzaprav je. Drugič, tudi indirektna oz. direktna vprašanja tipa *Kaj je to?* z navedbo frazema oz. *Kako še rečete npr., ko je nekdo pod vplivom alkohola?* ali kaj podobnega ne prinašajo vedno želenih rezultatov. Tretjič, s pripovedovanjem, ki je sicer najuspeš-

nejša metoda za zbiranje leksičnega gradiva, zberemo zaradi omejenega časa premalo frazeološkega gradiva.¹² Teh nekaj dejstev je botrovalo odločitvi o izdelavi usmerjevalne vprašalnice, ki bi vsebovala narečnim govorncem domače frazeme, tj. z izbiranjem iz narečne literature.

Za potrebe frazeoloških raziskav na območju slovenske Istre je bila torej vprašalnica izdelana z izbiranjem frazemov iz narečnega leposlovja in folkloristike. O nujnosti sodelovanja med folkloristi in dialektologi v razgibani slovenski narečni resničnosti je pisala že V. Smole (1994); folkloristi namreč potrebujejo pomoč dialektologa pri posredovanju znanj o narečju, dialektologi pa smo folkloristom hvaležni za oblikovanje takih zbirk, kot so npr. *Glasovi*. Frazemi so bili izpisani tudi iz naslednjih virov: *Istrske teme*, list za Slovensko Istro; *Brazde s trmuna*, glasilo študijskega krožka Beseda Slovenske Istre, št. 1–10; Marija Franca: *Šavrske zgodbe*, Dušan Jakomin: *Narečni slovar Sv. Antona pri Kopru*; Nelda Štok Vojska: *Istrani pravijo, Moja deštra Istra, Tega živega vse toká, Antónci v Pridvoru, Istrjani na Obali: zgodbe, humoreske in igrice*; Marjan Tomšič: *Noč je moja, dan je tvoj*; Nada Morato: *Mrak eno jutrnja idr.* (gl. vire). Vsi ti viri so nam služili kot podlaga za oblikovanje seznama frazeološkega gradiva, ki je, kot rečeno, bolj usmerjevalne narave, hkrati pa se z vsakim intervjujem dopolnjuje, saj se vedno dobi kak nov frazem; na ta način so se namreč informatorji po asociaciji spomnili še na druge take jezikovne enote. Pri vsakem frazemu iz seznama nas je, nadalje, zanimalo še naslednje: 1. poznavanje samega frazema, 2. njegov pomen, 3. raba v ponazarjalnem zgledu, 4. konotacija (negativna ali pozitivna), 5. pragmatične značilnosti, tj. ali je, na primer, frazem omejen na rabo samo za en spol, ali se ga morda uporablja samo v pogovorih z mlajšimi govorniki, tj. otroci ipd. Pridobivanje vseh teh informacij pa je časovno izredno zamudno opravilo.

Terensko delo

Tehnični pripomočki. V dialektološki praksi je ustaljeno, da se intervjuji posnamejo vsaj z avdio tehniko, vse več dialektologov pa danes uporablja tudi video tehniko.¹³ H. Maurer Laussegger (1995; 2006), katere raziskovalni interes na območju avstrijske Koroške se prepleta med dialektologijo in etnologijo, že vrsto let dosledno uporablja video tehniko; slovenska koroška dialektologinja je uvedla tudi termin avdiovizualna dialektologija. Tudi t. i. mariborsko dialektološko središče

10 Kontekst razumemo kot skup nebesedilnih okoliščin in sobesedila (o tem gl. tu di Jakop, 2005, 63).

11 Prim. tudi izkušnje dialektologa L. Karničarja (1994a, 119) in dialektologinje V. Smole (2008a, 61–63).

12 Prim. tudi izkušnje J. Maresić (1993, 155), ki ugotavlja, da je zbiranje frazeološkega gradiva na terenu oteženo tudi zaradi dejstva, da se frazemi v govoru pojavljajo spontano, ponavadi v čustveno obarvanem izražanju (podčrtala avtorica).

13 Prim. tudi metodologijo folkloristike (Stanonik, 2001, 345–380).

pod vodstvom Z. Zorko uporablja tovrstne pripomočke. Potrebo po video snemalnih napravah smo pri zbiranju narečnega gradiva v slovenski Istri sicer začutili v primeru frazemov, ki jih spremlja kretnja (t. i. izkretenjski frazemi: *čapi ruge!* /*dfs. ujemi rogove!*/ 'izraža negativen odnos do naslovnika'), vendar pa smo to vrzel zapolnili z zapiski. Če možnosti dopuščajo – poleg dialektologa mora biti tudi snemalec –, je seveda zaželeno uporabljati tudi video tehniko, vendar pa se po našem mnenju prvi stik z informatorjem z uporabo tega načina snemanja gotovo podaljša oz. ne more priti do pristne govorne situacije med raziskovalcem in informatorji, saj je pri intervjuju prisotnih več ljudi (in "hladnih" predmetov).¹⁴ Zlasti je z video tehniko težko pridobivati frazeme, ki izražajo ali pa s katerimi izražamo čustva. Že prisotnost snemalcev zvoka se sprva izkaže za nadležno, z razvojem intervjuja pa informanti pozabijo nanjo, kar pa po našem mnenju ne more veljati npr. za kamero.

Izbira informatorja. Pozornost slovenskih dialektologov je bila, kar se tiče terenskega dela, doslej usmerjena zlasti k izbiri idealnega govorca.¹⁵ Zgodovina slovenskih dialektoloških raziskav z vidika izbire informatorja je predstavljena v K. Kenda-Jež (2002). Avtorica je predstavila tudi smernice, katerim naj bi pri izbiri primerne posredovalca sledili dialektologi oz. zbiralci narečnih podatkov; v tem smislu govori o modelu idealnega govorca (gl. npr. Kenda-Jež, 2002).

Z informatorji ima dialektolog lahko zelo različne izkušnje, zato si upamo trditi, da ne obstaja nobena formula, s katero bi lahko opisali idealnega govorca. Že P. Weiss (1994, 11) je dejal, da nekateri pripovedovalci dobro pripovedujejo, drugi pa posredujejo zanesljive podatke.

Pri zbiranju narečnega frazemskega gradiva v govorih slovenske Istre se je kot uspešna izkazala izbira narečnega govorca, ki je hkrati informant in informator (o razliki med obema gl. Kenda-Jež, 2002). Pri našem terenskem delu se je potrdila teza R. Kolariča in T. Logarja (gl. Kenda-Jež, 2002, 152), da je treba spremeniti splošno razširjeno mnenje o izobražencih kot

slabih informatorjih, oziroma o tem, da znajo biti avtohtoni izobraženci boljši informatorji od napol izobraženih ljudi. Še zlasti so se za dobre informatorje izkazali tisti z dobro metajezikovno kompetenco, ki je pravzaprav najpomembnejša lastnost govorcev, izbranih za sodelovanje pri SLA (več o tem Kenda-Jež, 2002, 159).

Pri terenskem delu smo tako opazili, da so pri zbiranju narečnih frazemov še bolj kot izvor informatorja, njegova starost, spol, avtohtonost, stalnost bivanja v kraju, ki ga obravnavamo, ter socialni položaj ipd.¹⁶ pomembni njegovo splošno vedenje (razgledanost), jezikovni čut ter domišljija,¹⁷ s čimer je mišljena predvsem informatorjeva siceršnja raba frazemov v prostem govoru in v neformalnem govornem položaju.¹⁸ Poznavanje in raba frazemov, zlasti tistih, ki vsebujejo kulturne podatke, sta del t. i. kulturno-jezikovne kompetence govorca, ki je po našem mnenju pri posredovanju frazemskega gradiva še kako dobrodošla, zlasti za razlago pomena manj znanih oz. geografsko manj razširjenih frazemov (npr. idiolektizmov, lokalizmov).¹⁹

Tudi pri zbiranju frazemov v dialektologiji je pomembno, da se ustvari karseda neformalen govorni položaj, sproščeno vzdušje, kar pomeni, da je treba enega in istega informatorja obiskati večkrat,²⁰ četudi se pri prvem obisku izkaže, da ta sicer ni primeren (upoštevajoč seveda zgoraj omenjene parametre dobrega informatorja). Frazemi so namreč močno ekspresivna sredstva, ki jih govorci ne more uporabljati z neznancem, praviloma pa se jih uporablja nezavedno, kar pomeni, da je že zbiranje samo lahko zelo dolgotrajen proces, pri katerem je zelo pomemben kontekst. Med značilnosti dobrega informatorja za namen zbiranja narečnega frazemskega gradiva zato po besedah V. Smole (2008a, 62) sodijo tudi ustrezne karakterne lastnosti:

"Glede rabe frazemov je razlika med narečnimi govorci prav gotovo največja, povezana tudi z njegovimi karakternimi lastnostmi. Dober pripovedovalec (kar je pomembno pri npr. zbiranju besedilnega in skladenjskega gradiva) ni nujno tudi dober informator za frazeme [...]. Raba frazemov namesto nevtralnih leksemov

14 O vplivu snemanja z videokamero na informatorja je opozorila tudi folkloristka B. Ivančič Kutin (2001; 2003).

15 O vlogi informatorja pri zbiranju narečnega gradiva so pisali tudi Oblak (1894), Tominšek (1903) in Tesni ère (1925), Kolarič (1954), Logar (1958/59, 129), Prunč (1980), medtem ko je bila za Ramovša pomembnejša izbira izpraševalca (povzeto po Kenda-Jež, 2002).

16 Pomen naštetega so poudarjali predvsem sestavljalci različnih narečnih atlasov tako slovenskih narečij kot tudi tujih. Praksa pri zbiranju gradiva za SLA pa je pokazala, da se vseh postavk na terenu ne da upoštevati oz. da omenjena določila niso vselej smotrna (več o modelu idealnega govorca v Kenda-Jež, 2002).

17 Tudi za dialektološke raziskave do 70. let 20. stoletja je značilna izbira "bidialektalnega informanta z visoko metajezikovno kompetenco, navadno izobraženca humanistične smeri, zlasti učitelja oz. profesorja slovenskega jezika" (Kenda-Jež, 2002, 159).

18 Dar govora je sicer ena od temeljnih lastnosti dobrega pripovedovalca folklornih žanrov (prim. Ivančič Kutin, 2001, 183–192).

19 O povezavi med jezikovno in kulturno kompetenco oz. o kulturno-jezikovni kompetenci govorca je pisala tudi E. Kržišnik (2005). Avtorica meni, da je "[p]oznavanje kulturnih znakov in prepoznavanje z njimi povezane kulturne konotacije jezikovnih znakov, [...] frazemov, [...] del kulturne kompetence pripadnikov jezikovne skupnosti oz. naroda" (Kržišnik, 2005, 74). O pomenu frazemov pri razvijanju t. i. medkulturne sporazumevalne zmožnosti gl. Marc Bratina, 2004.

20 V zvezi z izkušnjami pri terenskem delu in stikom z informatorji gl. tudi J. Hadalin (1994).

je odvisna tudi od tipa, celo vsebine besedila; v pripovedih o preteklih dogodkih jo je manj kot v vsakodnevnem sporazumevanju; torej je raba veliko bolj vezana na govorjeno vsakdanjo komunikacijo, v kateri je udeleženi več oseb (tudi samo dva), ki sta v bolj enakovrednem govornem položaju in odnosu, kot sta pripovedovalec (aktivni) in poslušalec (pasivni udeleženec)."

Sicer pa smo informatorje pridobivali s pomočjo metode snežene kepe (podobno pot je ubrala že K. Kenda-Jež (2002, 90); njej so namreč prvi stik z morebitnim informatorjem vedno omogočili njegovi znanci):²¹ narečne govorce, ki smo jih že intervjuvali, smo prosili, naj nam pomagajo pridobiti še koga, ki bi bil pripravljen sodelovati oziroma se jim zdi dober narečni govorci na eni strani ter hkrati dovolj metajezikovno kompetenten za potrebe frazeoloških raziskav.²²

Vodeni pogovor. Terensko delo in stik z informatorji je ena najtežjih, hkrati pa najprijetnejša etapa dialektoloških raziskav. Po besedah K. Hastrup (1992) je terensko delo "sistematični poskus pridobivanja vedenja o raznolikem svetu" (povzeto po Orehovec, 2004, 75). Nikakor ne velja, da je to najlažji del, saj se je treba nanj pripraviti in biti v teku intervjuja miselno osredotočen na dogajanje. V tem smislu si delimo izkušnje z etnologinjo M. Peršič, ki se pri svojem delu na terenu zgleduje po naslednjih načelih:

"Veliko pozornosti posveti prvemu stiku z informatorji, na teren ne hodi nikoli slabe volje ali obremenjena z lastnimi problemi, na pogovor se dobro pripravi in bodi fleksibilna pri uporabi metodičnih pripomočkov v posamičnih situacijah, med potekom raziskave opravi največ tri 'dolge terene' (pet- ali večurne pogovore) na teden, bodi sproščena, iskrena in dojemljiva sogovornica, vendar nadzoruj svoja čustva in bodi notranje trdna, nenehno sledi notranjemu cilju in spretno uporabljaj pridobljeno znanje in izkušnje, da se ne oddaljiš od namena raziskave ipd." (Peršič, 2004, 67)

Poleg priprave na sam intervju je tudi ustnim zgodovinarjem pomembno ustvarjanje osebnega odnosa med raziskovalcem in intervjuvancem, zaupanje pa se vzpostavlja tudi s poslušanjem in postavljanjem kombinacije odprtih in zaprtih vprašanj, prekinjanje informanta pa ni priporočljivo (Morriswey, 2005, 107–113, povzeto po Rožac Darovec, 2006, 456).

Pri intervjuvanju smo upoštevali dejstvo, da je ob prvem stiku informator z izpraševalcem bolj uraden, kot je sicer v pogovoru z znanci, zato je zelo pomemben vtis, ki ga nanj naredimo ob prvem stiku. Izpraševalec mora znati ustvariti karseda domače vzdušje oz. "zapupno situacijo". Večkrat se zgodi, da ob prvem intervjuju izpraševalec ne dobi informacij, ki bi si jih želel, zato je treba enega in istega informatorja obiskati večkrat. Tovrsten način je še posebej primeren za zbiranje frazemov, saj bo informator po našem obisku, v svojem prostem času, začel o tem tudi sam razmišljati in nam bo ob naslednjih intervjujih kar sam postregel z gradivom. Pri dialektološkem delu, točneje pri zbiranju govorjenih besedil, je treba biti pozoren seveda tudi na lasten pristop. Pri intervjujih, opravljenih med govorci slovenskega istrskega narečja, smo vselej pazili, da smo se tudi sami prilagodili informantom, tako da smo uporabljali narečje. Dejstvo je namreč, da je narečje zelo intimen kod, katerega uporaba omogoča tudi intimnejši odnos med govorcema.²³

M. Orehovec (2004, 76) poudarja tudi pomen osebnostnih značilnosti in zrelosti raziskovalca, tj. psiholoških kategorij, ki "implicirajo določene duševne sposobnosti, neko mero osebnih izkušenj v povezavi ne le z inteligentnostjo, torej splošno umsko sposobnostjo, pač pa tudi s čustveno in socialno komponento inteligentnosti in sposobnosti, kar pa ni vedno pogojeno z akademsko izobrazbo [...], pri [čemer] gre za etični vidik dela na terenu, za pošten, korekten odnos do domačinov, odgovorno ravnanje s podatki, ki so mu/ji jih zapuili ipd."

Skratka, predpogoj za vzpostavitev dialoga in za uspešno zbiranje terenskih podatkov je po mnenju M. Orehovec (2004, 76) sposobnost navezovanja stika z ljudmi oz. splošna komunikativnost raziskovalke/ca.

Prepustiti se toku. Čas, ki ga namenimo terenskemu delu, se pogosto izkaže za izgubljenega, saj nemalokrat pride do situacij, ko se intervju spremeni v izpoved. V. Smole (2008a, 62) v tem kontekstu ugotavlja, kot smo videli že zgoraj, da je v pripovedih o preteklih dogodkih raba frazemov sicer manjša kot v vsakodnevnem sporazumevanju, zato v takih besedilih dobimo relativno malo frazemskega gradiva.²⁴ Ne glede na to, smo informatorjem vselej prepustili besedo in se z empatijo posvetili poslušanju življenjskih zgodb, kar pa, kot rečeno,

21 V sociološki literaturi najdemo tudi pojem vzorčenje z dodajanjem (več o tem Haralambos, Holborn, 2005, 840).

22 V fazi zbiranja gradiva v proučevani družbeni skupini je tudi v antropoloških raziskavah predpogoj vstop v socialne odnose z ljudmi in navezovanje stikov ter pozitivno, neobremenjeno ozračje (Orehovec, 2004, 74).

23 Tudi pri sociolingvističnem intervjuju naj bi se ustvarilo take upovedovalne okoliščine, ki bi informantu omogočile sproščeno uporabo lastnega narečja, omilile učinke opazovalčevega paradoksa, zmanjšale možnost za uveljavitev načela premika zaradi podrejenosti in načela formalnosti, po katerem vsako načrtno opazovanje govorca ustvarja formalni kontekst (Labov, 1972, povzeto po Kenda-Jež, 2002).

24 Prim. tudi ugotovitev F. Čermáka (1985, 230, povzeto po Kržišnik, 1994a, 53; 1998, 183) o nizki pogostnosti frazemov v (zapisanih) besedilih; zatrjuje namreč, da je s frazemi bogato besedilo že tisto, ki ima en frazem na 80–120 besed. E. Kržišnik (1998, 193) s tem v zvezi ugotavlja tudi, da je v poročevalnih besedilih praviloma manj frazemov kot v presojevalnih.

terja veliko dragocenega časa.²⁵ V takih situacijah je raziskovalec sicer v dilemi, ali naj pripoved oz. izpoved prekine, saj je speljan stran od začrtane teme; v takih primerih smo se vselej "prepuščili" informatorju, ker smo želeli z njim/njo vzpostaviti zaupen odnos in zabrisati mejo med raziskovalcem/ko in njim/njo kot narečnim govorcem/ko.

Za plodno se je izkazalo tudi skupinsko intervjuvanje, pri katerem so se informatorji sami dopolnjevali; vendar pa ima ta način zbiranja gradiva eno pomankljivost – namreč, lahko pride do prekrivnosti govora²⁶ in posledično do nerazločnosti posnetkov. Že M. Maček (2002 /1930/, 12), ki je v delu o slovanskih govorih v Istri podal tudi lastne izkušnje pri pridobivanju dialektološkega gradiva, je opazil, da je skupinsko intervjuvanje lahko zelo uspešna metoda; pri delu v gostilni, kjer je sicer izpraševal enega informatorja, je nemalokrat prišlo do spora med navzočimi, ki so se vključili v diskusijo o narečju, saj so informatorja, če česa ni povedal prav, vselej opozorili na to.²⁷ V tem smislu se v metodologiji ustne zgodovine govori o procesu, podobnem sestavljanju *puzzlov*, ko vsakdo pristavi svoj košček (več o tem Rožac Darovec, 2006, 447–467).

V slovenski dialektologiji, kjer se je v zadnjem času zbiral pretežno leksikalno gradivo, se je izhajalo iz že zgoraj omenjenih vprašalnic. P. Weiss (1994, 11–12) kot možnosti navaja vodenno spraševanje ter spraševanje s pomočjo vprašalnic ali brez njih, torej prosto. K. Kenda-Jež (2002, 87–88) je v svoji raziskavi cerkljanskega narečja uporabila metodo usmerjenega pogovora o vseh področjih življenja in dela, kar po njenem mnenju pravzaprav predstavlja nekakšen kompromis med sociolingvistično metodo snemanja spontanega pogovora in uporabo specializiranih dialektoloških vprašalnic.²⁸

Podobne metode so uporabne tudi za zbiranje narečne frazeologije. Nemška dialektologinja E. Piirainen (2004, 49) za zbiranje narečnega frazemskega gradiva predlaga dvoje vrst metod, in sicer t. i. direktno, katere podlaga so narečne vprašalnice,²⁹ ter indirektno, v katero vključuje intervjuje, skupinske pogovore, opazovanje informatorja (prim. tudi Dobrovol'skij, Piirainen, 2005, 8). Tudi V. Smole v svojih raziskavah narečne frazeologije uporablja metodo vodenega pogovora – sicer izhajajoč iz vprašalnice, izdelane na podlagi hrvaš-

kega frazeološkega slovarja in frazeološkega gnezda SSKJ –, "pri kateri raziskovalec z opisom situacije spodbudi informatorja – narečnega govorca – k uporabi in razlagi frazema" (2008a, 63); s to metodo je avtorica zbrala tudi tiste frazeme, ki jih v vprašalnici oz. slovarjih sicer ni bilo. Tudi sami smo, kot je bilo omenjeno že zgoraj, osnovno metodo dela, tj. z "usmerjevalno" vprašalnico, dopolnjevali še z vodenim pogovorom. Uporabljeni metodi sta na nek način kombinacija zbiranja frazeološkega gradiva v knjižnem jeziku (zbiranje/prebiranje frazemov iz besedil v knjižnem jeziku), običajnega terenskega dela dialektologa, ki narečno gradivo zbira s pomočjo vprašalnic, ter vodenega pogovora.

NAREČNA FRAZELOGIJA

Frazeologijo preučujeta tako jezikoslovje kot tudi folkloristika. Frazemi so namreč po besedah M. Stanonik (2001, 123) ravno na meji jezika in slovstvene folklorije:

"so največja enota, ki še najde pot v jezikovne slovarje, a hkrati najmanjša, ki jo upošteva slovstvena folkloristika. Veliko takih konstrukcij, na pol sfrazeologiziranih, na pol leksikalno spremenjenih, se pojavlja v vsakem naravno sproščenem govorjenju" (2001, 123), kar pa po naših izkušnjah nikakor ne olajša samega zbiranja frazeološkega gradiva.

Zlasti za t. i. pragmatične frazeme je bilo dokazano, da so predvsem govorni jezikovni znaki, saj se rabijo v neformalnih okoliščinah, pri vsakdanjem govornem sporazumevanju, kjer govorci uporabljajo pogovorni jezik ali govorijo v narečju (več o tem v Jakop 2006, 71, 74).³⁰

O narečni frazeologiji ter zlasti o tem, kaj sodi vanjo, razpravlja S. Poklač (2004), ki po zgledu slovaškega dialektologa F. Buffe predlaga razlikovanje med narečno frazeologijo in frazeologijo v narečju; prva je skupek frazemov, ki nimajo ustreznice v knjižni frazeologiji ali drugih narečjih, frazeologija v narečju pa je sestav vseh frazemov, ki se uresničujejo v danem narečju, torej tudi tistih, ki jih pozna knjižni jezik. To so lahko izvirni narečni frazemi, tj. specifični za neko narečje, ki lahko celo prehajajo v knjižni jezik in druga narečja, kot tudi tisti, ki so iz drugih narečij in knjižnega jezika prešli v sestav danega narečja. V pričujoči razpravi zavzemamo

25 Prim. tudi ugotovitev V. Smole (2008a, 63), "da bi bila pri zbiranju narečne frazeologije metoda opazovanja in beleženja zelo dolgotrajna".

26 Ena od značilnosti govornega diskurza je ravno prekrivajoči ali hkratni govor, "pri čemer predvidoma pride do nerazumljivosti govora posameznega govorca, ki jo povzroči prekrivanje govorov" (več o tem Zuljan Kumar, 2007, 40).

27 Tudi anglosaška dialektologa J. K. Chambers in P. Trudgill navajata skupinsko metodo, ki naj bi jo uvedel W. Labov (Chambers, Trudgill, 1994, 59).

28 Z vodenim intervjujem narečno gradivo zbira tudi J. Škofic (povzeto po Kenda-Jež, 2002, 88).

29 Po izkušnjah hrvaške (narečne) frazeologinje J. Maresić (1993, 155) se o obstoju frazema v nekem govoru ali narečju sicer lahko prepriča s pomočjo npr. obstoječih frazeoloških slovarjev, vendar pa se na ta način težje odkrije frazeme, ki so značilni izključno za obravnavano območje.

30 Prim. tudi hrvaško jezikoslovko D. Maček (1992–1993, 264), ki meni, da frazemi pripadajo govornemu jeziku.

stališče, da je v frazeologiji nekega narečja smiselno upoštevati vse frazeološke enote, ki jih uporabljajo govorci,³¹ za oznako teh pa sami največkrat uporabljamo besedno zvezo *narečna frazeologija*.

V narečno frazeologijo po našem prepričanju sodijo tudi taki frazemi, ki so bili izpričani samo pri enem informatorju; vzrok za to je lahko na eni strani dejstvo, da je bil zajet premajhen vzorec oz. število informatorjev, po drugi strani pa gre lahko za t. i. idiolektizme, katerih zapisovanje med drugim zagovarja tudi P. Weiss, ki meni, da ti "velikokrat vsebujejo za jezikoslovca zanimive podatke" (1994, 36), ter "tudi zato, ker lahko idiolektični pojav postane splošnejši" (2000, 39).³² V našem gradivu je veliko idiolektizmov in lokalizmov, ki so po strukturi primerjalni frazemi, njihove sestavine pa so pogosto lastna imena, zaradi česar bi jih lahko poimenovali tudi izanekdotični ali izlastnostnoimenski frazemi (gl. primere zgoraj).³³ Posameznikovo gledišče je pomembno tudi sociologoma P. Bergerju in T. Luckmanu (1988, 25, povzeto po Sok, 2004, 103), ki sta prepričana, da "subjektivni pomeni postanejo objektivna realnost", oziroma, da "človekova dejavnost producira svet stvari". Tudi tovrstni metaforični izrazi, ki sicer niso konvencionalizirani, se nam zdijo pomembni iz več razlogov. Prvič, kažejo na miselno in torej tudi jezikovno ustvarjalnost ljudi. Drugič, že z gledišča t. i. izkušenskega realizma kot tretje poti za objektivizmom in subjektivizmom, ki mu v okviru teorije metafore oz. kognitivne semantike velik pomen pripisujeta Lakoff in Johnson (1980), med drugim pomembno vlogo pri podajanju pogleda na svet (kot se po našem mnenju kaže iz frazemov) igra tudi osebni vidik govorca: tudi izvirni frazemi izkazujejo materialni, socialni ali duhovni vidik, v okviru katerega so nastali, poleg tega pa njihovi avtorji, torej naši informatorji, z njimi prispevajo svoj košček v mozaik podobe sveta istrskega človeka.

Etnološke, domoznanske in širše kulturološke razprave, ki nam v pripravljalni fazi služijo za oblikovanje vprašanj, ki se sicer frazemov dotikajo le posredno, tj. vprašanj v zvezi z zunajjezikovno stvarnostjo, nam lahko v fazi analize frazeološkega gradiva služijo še kot vir podatkov za natančnejšo določitev pomena frazema.³⁴ Pomen zunajjezikovnih virov pri oblikovanju geselskega članka v dialektološkem slovaropisju je na podlagi predhodnih napotkov za sestavo narečnih slovarjev (npr. *Slovarja ruskih narodnih govorov* ipd.) prikazala že K. Kenda-Jež (1994, 45). Avtorica je izpostavila je zgodovinsko arhivsko gradivo, in sicer tiskano in rokopisno, pisne izdelke posameznih nosilcev narečij (dnevniki in pisma), izbor dialektizmov iz drugovrstnih slovarjev, umetnostna, publicistična, praktičnostrokovna in praktičnosporazumevalna besedila v narečju ter besedje, ki je bilo predmet znanstvenih disciplin (zgodovine, etnologije in celo naravoslovnih ved) (prav tam).³⁵

IZZIVI ZA NAPREJ

Tako kot vsak živ organizem, se tudi jezik, v okviru tega pa tudi frazeologija, spreminja: del je izumre, se arhaizira, drugi se oblikuje in izposoja, kar je samo eden od razlogov za zbiranje frazeološkega gradiva. Sistematične raziskave in strokovna obravnava frazemskega blaga v narečjih pa bi poleg tega dejstva odkrile tudi bogastvo jezika, dinamiko variantnosti frazemov, utrdile mejo v primerjavi s standardom, s pomočjo narečne frazeologije pa bi morda ugotovili tudi genezo t. i. monokolokabilnih sestavin (izraz je povzet po Kržišnik, 1994b), tj. izrazov, ki se danes sicer pojavljajo samo v frazemih (npr. *pri na kant*).³⁶

31 Tudi nekateri hrvaški avtorji (prim. Vajs, Zečević, 1994) narečno frazeologijo razumejo kot frazeologijo ozko teritorialnega območja, ki se lahko od narečja do narečja razlikuje, vanjo pa ne sodijo splošno znani frazemi, ki se nahajajo v knjižnem jeziku.

32 P. Weiss (2006, 330) v tem kontekstu sicer na drugem mestu navaja frazem *jesti ko pri Blekači* s pomenom 'pri kosilu jesti juho za glavno jedjo'. *Blekači* je hišno ime: "Pri Blekači so do približno leta 1985, ko je k hiši prišla mlajša gospodinja, pri kosilu pojedli juho za osrednjo jedjo, npr. za mesom, krompirjem in solato ali za palačinkami, torej ne na začetku kosila, kot je bilo v navadi drugod in je danes povsod v Krašah" (prav tam) in na podlagi tega poudarja vlogo tudi etimoloških podatkov v geslih narečnega slovarja; nekateri frazemi so namreč težko razumljivi brez tovrstnih podatkov.

33 Hrvška jezikoslovka S. Bogović (1997, 131), ki v enem od svojih člankov podaja predlog predstavitve frazemov v splošnih narečnih slovarjih, za označevanje izvirnih frazemov (ali lokalizmov) predlaga oznako *etnograf. fraz.*, iz česar lahko sklepamo, da jih tudi po njenem mnenju ne gre zanemarjati.

34 Bistveni del antropologije, tj. neposredno terensko delo, se vzporeja z drugimi razpoložljivimi viri in literaturo (Orehovec, 2004, 75).

35 Prispevek o etnoloških raziskavah kot drugotnem viru za dialektologa avtorica sklene s spoznanjem o zlasti dokumentacijski vrednosti etnoloških izsledkov za namene dialektoloških raziskav, ki opozarjajo na obstoj določene besede oz. njenega prostorsko omejenega pomena, ter o njihovi uporabnosti pri sestavi posameznih območnih semazioloških vprašalnic (Kenda-Jež, 1994, 52).

36 Naj na tem mestu opozorim na pomen dialektologije pri etimoloških raziskavah frazemov. Poljski dialektologi so namreč odkrili pomen leksema *filip*, ki nastopa kot sestavina frazema *wyskoczył jak filip z konopii* (dobesedno: skočiti kot filip iz konoplje) 'nenadoma povedati nekaj neumnega'. Kot pravi A. Będkowska – Kopczyk, nihče nikoli ni vedel, kaj je ta *filip*, dokler niso dialektologi ugotovili, da *filip* neke pomeni zajec (gre torej za narečni frazem lovskega ali kmečkega porekla). Motivacija je primerjava človeka z zajcem, ki naenkrat naredi nekaj neumnega (iz elektronske korespondence z A. Będkowsko - Kopczyk).

PHASES OF COLLECTING IDIOMATIC PHRASES USED IN DIALECTS

Karin MARC BRATINA

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1

e-mail: karin.marc@zrs.upr.si

SUMMARY

In the Slovene area, phraseology as taking inventory (i.e. preparing the list and providing the explanation) of idiomatic phrases of a certain language is a relatively new subject of research on dialects, attracting increasing attention. With the theory of dialect phraseology being fairly undeveloped in Slovene linguistics, it seems reasonable to put forward a few methodological proposals and to present our fieldwork experience. Fieldwork is the most important part of dialectologist's research as all his/her further work depends of the material collected; in our research, the basic method using a "guided questionnaire" was complemented with a guided conversation. Our methodology thus combined the selection of idiomatic phrases from texts written in standard Slovene, fieldwork involving the collection of phrases on the basis of a questionnaire, and guided conversations. Given the fact that Slovene dialectology has not yet developed a questionnaire intended exclusively for research on phraseology, our research, conducted in Slovene Istria, conceived a questionnaire by selecting idiomatic phrases from Slovene fiction written in Istrian dialects and from Istrian folk songs. Our fieldwork experience revealed that it is reasonable to prepare a questionnaire based on fiction written in local dialects for each dialect or at least each regional group of dialects as such a questionnaire could provide an excellent starting point for the collection of idiomatic phrases in all Slovene dialects. The use of such a questionnaire namely encouraged the informants to think of idiomatic phrases not included in our list, which resulted in the enrichment of the list, with associations brought up by the informants serving as the introduction to guided conversations. Our experience in selecting the informants, i.e. native speakers of Istrian dialects, revealed that what counts in the collection of dialect phrases is not only the informants' origin, age, gender, autochthonous status, length of residence in the area researched and social position, but above all the scope of their general knowledge, linguistic sensibility and eloquence, with the latter affecting the informants' use of idiomatic phrases in spoken language and informal situations. The knowledge and use of idiomatic phrases, in particular those comprising cultural information, make part of the so called speaker's cultural and linguistic competence, the possession of which is, in our opinion, of vital importance for the transmission of dialect phraseology.

Key words: Dialectology, dialect phraseology, method of collecting idiomatic phrases used in dialects, guided questionnaire conception, informant selection

VIRI IN LITERATURA

Brazde s trmuna (1996–). Glasilo študijskega krožka Beseđa slovenske istre. Loper, Koper, Ljubljana, Center Vita, Andragoški center Slovenije. 1996–.

Istrske teme (1998–2000). List za slovensko Istro. Koper, Vita.

Franca, M. (1990–1995): Šavrske zgodbe. Koper, Fontana.

Jakomin, D. (1995): Narečni slovar Sv. Antona pri Kopru. Trst, Škedenjski etnografski muzej.

Morato, N., Pahor, Š. (2002): Mrak eno jutrnja (Glasovi 25). Ljubljana, Kmečki glas.

Štok Vojska, N. (1996): Istrani pravijo. Marežige, samozaložba.

Štok Vojska, N. (1997): Tega živega vse toká. Marežige, samozaložba.

Štok Vojska, N. (1998): Moja deštra Istra: o njenih ljudeh, lepotah, posebnostih. Marežige, samozaložba.

Štok Vojska, N. (2002): Antónci v Pridvoru, Istrjáni na Obali: zgodbe, humoreske in igrice. Marežige, samozaložba.

Tomšič, M. (1989): Noč je moja, dan je tvoj. Istrske štorije (Glasovi 2). Ljubljana, Kmečki glas.

- Benedik, F. (1999):** Vodnik po zbirki narečnega gradiva za Slovenski lingvistični atlas (SLA). Ljubljana, Založba Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti.
- Bogović, S. (1997):** Frazeologija u čakavskim dijalektološkim rječnicima. *Fluminensia*, časopis za filološka istraživanja 9, 1997, 1–2. Reka, 121–132.
- Chambers, J. K., Trudgill, P. (1994⁷):** *Dialectology*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Cossutta, R., Crevatin, F. (1987):** Slovenski dialektološki leksikalni atlas tržaške pokrajine (SDLA-TS). Trst, Università degli Studi di Trieste, Scuola superiore di lingue moderne per interpreti e traduttori.
- Cossutta, R., Crevatin, F. (2005):** Slovenski dialektološki leksikalni atlas slovenske Istre (SDLA-SI). Knjižnica Annales Majora. Koper, Založba Annales.
- Cossutta, R., Crevatin, F. (2006):** Slovenski dialektološki leksikalni atlas slovenske Istre (SDLA-SI II). Knjižnica Annales Majora. Koper, Založba Annales.
- Dobrovol'skij, D., Piirainen, E. (2005):** *Figurative Language. Cross-Cultural and Cross-Linguistic Perspectives*. Elsevier.
- Gantar, P. (2001):** Slovenska frazeologija v dosedanjih slovarjih glede na aktualna slovaropisna načela. *Jezikoslovni zapiski*, 7, 2001, 1–2. Ljubljana, 207–223.
- Gantar, P. (2002):** Temeljne prvne zasnove frazeološkega slovarja. *Slavistična revija*, 50, 2002, 1. Ljubljana, 29–49.
- Hadalín, J. (1994):** Folklorna pripoved – od pripovedovalca k bralcem. *Traditiones*, Zbornik inštituta za slovensko narodopisje, 23. Ljubljana, 161–176.
- Haralambos, M., Holborn, M. (2005):** *Sociologija. Teme in pogledi*. Ljubljana, DZS.
- Ivančič Kutin, B. (2001):** Dober pripovedovalec z zornega kota poslušalca in raziskovalca. *Traditiones*, Zbornik inštituta za slovensko narodopisje, 30. Ljubljana, 183–191.
- Ivančič Kutin, B. (2003):** Raziskovalni položaji pri terenskem zbiranju prozne folklorne. *Traditiones*, Zbornik inštituta za slovensko narodopisje, 32. Ljubljana, 117–124.
- Jakop, N. (2005):** Tipologija oblikoslovnih, skladenjskih in pomenskih značilnosti slovenskih pragmatičnih frazemov. Doktorska disertacija. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
- Jakop, N. (2006):** *Pragmatična frazeologija*. Ljubljana, Založba Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti.
- Karničar, L. (1991):** Obirsko narečje v luči graškega raziskovalnega projekta. Sedemdeset let slovenske slovenistike. Zborovanje slavistov ob stoletnici rojstva Frana Ramovša, Ljubljana 1990. Ljubljana, 96–109.
- Karničar, L. (1994a):** Živali v frazeologiji koroških slovenskih narečij. *Koledar Mohorjeve družbe v Celovcu*, 3. Celovec, 119–126.
- Karničar, L. (1994b):** Koroška narečja kot most do slovenskega knjižnega jezika. *Jezik in slovstvo*, 39, 1993/1994, 6. Ljubljana, 219–228.
- Kenda-Jež, K. (1994):** Etnološke raziskave kot (drugotni) vir v narečnem slovaropisju. *Traditiones*, Zbornik inštituta za slovensko narodopisje 23. Ljubljana, 45–68.
- Kenda-Jež, K. (2002):** Cerkljansko narečje. Teoretični model dialektološkega raziskovanja na zgledu besedišča in glasoslovja. Doktorska disertacija. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 11–94.
- Kenda-Jež, K. (2006):** Slovenska dialektologija v drugi polovici 20. stoletja. V: *Koletnik, M., Smole, V.: Diahronija in sinhronija v dialektoloških raziskavah*. Zora, 41. Maribor, Slavistično društvo Maribor, 22–30.
- Kržišnik, E. (1987/88):** Frazeološko gradivo v Slovarju slovenskega knjižnega jezika. *Slava II*, 1987/88, 2. Ljubljana, 143–162.
- Kržišnik, E. (1994a):** Frazeologija v kratki pripovedni prozi druge polovice 19. stoletja. Zbornik predavanj XXX. Seminarja slovenskega jezika, literature in kulture, 30. Ljubljana, 53–67.
- Kržišnik, E. (1994b):** Slovenski glagolski frazemi: ob primeru frazemov govorjenja. Doktorska disertacija. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
- Kržišnik, E. (1996):** Norma v frazeologiji in odstopi od nje v besedilih. *Slavistična revija*, 44, 1996, 2. Ljubljana, 133–154.
- Kržišnik, E. (1998):** Frazeološka sredstva v vlogi razkrivanja družbenih sprememb med leti 1945 in 1995. V: *Vidovič-Muha, A.: Slovenski jezik (Najnowsze dzieje języków słowiańskich)*. Opole, Uniwersytet Opolski, Instytut Filologii Polskiej, 183–200.
- Kržišnik, E. (2003):** Frazeologija v Slovenskem pravopisu 2001. *Slavistična revija*, 51, 2003, 2. Ljubljana, Slavistično društvo Slovenije, 221–237.
- Kržišnik, E. (2005):** Frazeologija v luči kulture. V: *Stabej, M.: Večkulturnost v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. Zbornik predavanj XLI. seminarja slovenskega jezika, literature in kulture, 41. Ljubljana, 67–81.
- Kržišnik, E. (2008):** Viri za kulturološko interpretacijo frazeoloških enot. *Jezik in slovstvo*, 53, 1. Ljubljana, 33–47.
- Lakoff, G., Johnson, M. (1980):** *Metaphor we Live by*. Chicago, University of Chicago Press.
- Maček, D. (1992–1993):** Neka pitanja o definiciji idiomatskih fraza. *Filologija*, 20–21. Zagreb, 263–276.
- Maček, M. (2002 /1930/):** *Slavenski govori u Istri*. Rijeka, Hrvatsko filološko društvo.
- Marc Bratina, K. (2004):** Pomen frazemov z vidika medkulturne sporazumevalne zmožnosti. *Jezik in slovstvo*, 49, 2004, 6. Ljubljana, 33–48.
- Marc Bratina, K. (2005a):** Frazeologija v vasi Rakitovec. V: *Rožac Darovec, V.: Meje in konfini*. Knjižnica Annales Majora. Koper, Založba Annales, 261–288.

- Marc Bratina, K. (2005b):** Frazologija v slovenski Istri. V: Jesenšek, M.: Knjižno in narečno besedoslovje slovenskega jezika. Zora, 32. Maribor, Slavistično društvo Maribor, 141–151.
- Marc Bratina, K. (2006):** Izražanje negativnih čustev v govoru vasi Pregara v slovenski Istri (pragmatični frazem). V: Koletnik, M., Smole, V.: Diahronija in sinhronija v dialektoloških raziskavah. Zora, 41. Maribor, Slavistično društvo Maribor, 366–375.
- Marc Bratina, K. (2007):** Jezikovna podoba istrske ženske. V: Kržišnik, E., Eismann, W.: Frazologija v jezikoslovju in drugih vedah. Europhras Slovenija 2005. Ljubljana, Filozofska Fakulteta, Oddelek za slovenistiko, 235–250.
- Maresić, J. (1993):** O jednom kajkavskom frazemu. *Suvremena lingvistika*, 35–36. Zagreb, 155–158.
- Matešić, J. (1995):** Frazologija i dijalektologija. Hrvatski dijalektološki zbornik, 9. Zagreb, 83–88.
- Maurer Laussegger, H. (1995):** Videodokumentacija narečja. Izkušnje in sociolingvistični problemi na terenu dvojezične Koroške. V: Muršič, R., Ramšak, M.: Razvoj slovenske etnologije od Štreklja in Murka do sodobnih etnoloških prizadevanj. Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva. Ljubljana, Slovensko etnološko društvo – Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 269–274.
- Maurer Laussegger, H. (2006):** Avdiovizualna dialektologija in njeni metodološki pristopi. V: Koletnik, M., Smole, V.: Diahronija in sinhronija v dialektoloških raziskavah. Zora, 41. Maribor, Slavistično društvo Maribor, 439–445.
- Menac-Mihalić, M. (2000):** Frazemi s nazivima kukaca u hrvatskim govorima. *Rasprave instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 26. Zagreb, 179–195.
- Menac-Mihalić, M. (2005):** Frazologija novoštokavskih ikavskih govora u Hrvatskoj (s rječnikom frazema i značenjskim kazalom s popisom sinonimnih frazema). Zagreb, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje – Školska knjiga.
- Menac-Mihalić, M., Smole, V. (2007):** Internacionalni frazemi sa sastavnicom *uho* u hrvatskim i slovenskim dijalektnim sustavima. V: Fink Arsovski, Ž., Hrnjak, A.: Slavenska frazeologija i pragmatika. Zagreb, Knjigra, 148–153.
- Novak, F. (1994):** Zapisovanje besednega zaklada govorjenega jezika posameznih krajev. *Traditiones*, Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje, 23. Ljubljana, 69–77.
- Orehovec, M. (2004):** Vmešavanje v življenje drugih. *Etnolog*, Glasilo Slovenskega etnografskega muzeja, 14. Ljubljana, 73–92.
- Orožen, M. (1994):** Odvisnost narečnega besedišča in načina upovedovanja (izražanja) od spreminjajočega se načina življenja. *Traditiones*, Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje, 23. Ljubljana, 79–86.
- Peršič, M. (2004):** "Etnologa pa ne" ali "Francke (pa) ni več". *Etnolog*, Glasilo Slovenskega etnografskega muzeja, 14. Ljubljana, 63–72.
- Petermann, J. (1988):** Frazologija v SSKJ (I–IV). Obdobja, Sodobni slovenski jezik, književnost in kultura, 8. Ljubljana, 301–310.
- Piirainen, E. (2004):** Cognitive, Cultural, and Pragmatic Aspects of Dialectal Phraseology—Exemplified by the Low German Dialect "Westmünsterländisch". *Dialectologia et Geolinguistica*, Journal of International Society for Dialectology and Geolinguistics, 12. Berlin, 46–67.
- Poklač, S. (2004):** Nekaj teoretičnih izhodišč o narečni frazeologiji in narečnih frazemih. *Jezikoslovni zapiski*, 10, 2004, 2. Ljubljana, 137–147.
- Rožac Darovec, V. (2006):** Metodološki in teoretični problemi ustne zgodovine. *Acta Histriae*, 14, 2006, 2. Koper, 447–467.
- Smole, V. (1994):** Folklorist med prevajanjem in zapisovanjem. *Traditiones*, Zbornik Inštituta za slovensko narodopisje, 23. Ljubljana, 143–154.
- Smole, V. (2007a):** Pomen leksema oko kot sestavine frazemov v slovenskem vzhodnodolenjskem govoru Šentruperta. *Zbornik Matice Srpske za filologiju i lingvistiku*, 50. Novi sad, 853–862.
- Smole, V. (2007b):** Vprašanje kvalifikatorjev v slovenskih (frazoloških) slovarjih knjižnega jezika in narečij (na primeru frazemov s sestavino rit, zadnjica, zadnja plat). V: Kržišnik, E., Eismann, W.: Frazologija v jezikoslovju in drugih vedah. Europhras Slovenija 2005. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, 299–312.
- Smole, V. (2008a):** Hrvaški novoštokavski ikavski in slovenski vzhodnodolenjski frazemi – podobnosti in razlike. *Hrvatski dijalektološki zbornik*, 14. Zagreb, 59–78.
- Smole, V. (2008b):** Geolingvistična predstavitev izbranih frazemov s sestavino roka v slovenskih narečjih. *Slavistična revija*, 56, 2008, 2. Ljubljana, 49–73.
- Sok, J. (2004):** Čustva v pripovedih pripovedovalcev in pripovedovalk s Kozjanskega. *Etnolog*, Glasilo Slovenskega etnografskega muzeja, 14. Ljubljana, 93–105.
- Stanonik, M. (2001):** Teoretični oris slovstvene folklore. Ljubljana, Založba Znanstvenoraziskovalnega centra.
- Stanonik, M. (2004):** Razmerje med govorjenim in zapisanim na primeru knjižne zbirke Glasovi. V: Kržišnik, E.: Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem. Členitev jezikovne resničnosti. Obdobja. Metode in zvrsti, 22. Ljubljana, 331–351.
- Toporišič, J. (1987):** Slovensko narečjeslovje. V: Toporišič, J.: Portreti – razgledi – presoje. K zgodovini slovenskega jezikoslovja. Ob 400-letnici Trubarjeve smrti. Maribor, Založba Obzorja, 217–256.
- Trampusch, T. (1999):** Živalska frazeologija v govoru vasi Dob pri Pliberku na avstrijskem Koroškem. *Slovenski jezik – Slovene Linguistic Studies*, 2. Ljubljana – Lawrence (Kansas), 109–127.

- Turk, M. (1997):** Prilog proučavanja čakavske frazeologije. *Suvremena lingvistika*, 43/44. Zagreb, 313–324.
- Turk, M. (1998):** Frazeologija krčkih govora. V: Lukežić, I., Turk, M.: *Govori otoka Krka*. Crikvenica, Libellus, 265–298.
- Vajs, N., Zečević, V. (1994):** Frazeologija u rječniku hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika. *Filologija*, 22–23. Zagreb, 175–183.
- Vajs, N., Žic Fuchs, M. (1998):** Definicija i frazem u jednojezičnom rječniku. *Filologija*, 30–31. Zagreb, 363–368.
- Vulić, S., Maresić, J. (1998):** Frazemi u rječnicima izvornih čakavskih i izvornih kajkavskih govora. *Filologija*, 30–31. Zagreb, 395–402.
- Zuljan Kumar, D. (2007):** Narečni diskurz. Ljubljana, Založba Znanstvenoraziskovalnega centra.
- Žejn, A. (2006):** Graški leksični raziskovalni projekt – uresničevanje prvega delnega cilja. V: Koletnik, M., Smole, V.: *Diahronija in sinhronija v dialektoloških raziskavah*. Zora, 41. Maribor, 446–445.
- Weiss, P. (1994):** Teorija in praksa slovenskega narečnega slovaropisja. Primer govorov Zadrebke doline med Gornjim Gradom in Nazarjami. Doktorska disertacija. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
- Weiss, P. (1998):** Slovar govorov Zadrebke doline med Gornjim Gradom in Nazarjami. Ljubljana, Založba Znanstvenoraziskovalnega centra.
- Weiss, P. (2000):** Označevanje v slovenskih narečnih slovarjih. *Jezikoslovni zapiski*, 6. Ljubljana, 27–44.
- Weiss, P. (2006):** Besedje na kolesu v (slovenskem) narečnem slovarju z etimologijami. V: Koletnik, M., Smole, V.: *Diahronija in sinhronija v dialektoloških raziskavah*. Zora, 41. Maribor, Slavistično društvo Maribor, 328–335.

pregledni znanstveni članek
prejeto: 2007-12-18

UDK 316.77:316.346.2

SPOLNA RAZLIKA/SPOLNA ENAKOPRAVNOST V JEZIKU/KULTURI

Paula ZUPANC

Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije Koper, SI-6000 Koper, Titov trg 5
e-mail: paula.zupanc@siol.com

IZVLEČEK

Članek obravnava problematiko spola oziroma spolne razlike kot slovnične kategorije jezika/kulture, ki reprezentira ženske in moške kot spolne subjekte svojih lastnih govorov, vpetih poleg vsakdanjega izražanja tudi v najrazličnejše družbene diskurze. Spol oziroma spolna razlika je univerzalna kategorija tako v biološkem kot v jezikoslovno-filozofskem pojmovanju. Zaradi tega je njen pomen posebej poudarjen tudi v vseh sodobnih ustavodajnih listinah, ki zapovedujejo enakopravnost človekovih pravic. Vendar je slovenščina, kakor tudi ostali slovanski jeziki, pa tudi nekateri drugi, v neskladju s to univerzalno deklaracijo, ker se še vedno oklepa arbitrarne odločitve jezikoslovcev, da se zastavlja moški spol kot nezaznamovan (unmarked) v odnosu do ženskega spola, ki je zaznamovan (marked). Ohranja se odnos hierarhije, kjer moški slovnični spol prevzame vlogo univerzalne kategorije in predstavlja tudi ženski slovnični spol, ki postane neviden, neslišen brez lastne jezikovno-spolne reprezentacije. Posledice so vidne v neprisotnosti žensk v vseh oblikah javne udeležbe, predvsem v sferi političnega, kjer se oblikujejo in uprizarjajo silnice moči in upravljanja skupnih dobrin.

Ključne besede: spolna razlika, jezik/govor, spolna enakopravnost, spolna enakost, nevtralnost, spolna nesimetrija

DISPARITÀ SESSUALE/UGUAGLIANZA SESSUALE NELLA LINGUA/CULTURA

SINTESI

L'articolo affronta la problematica sessuale, ovvero la differenza sessuale quale categoria grammaticale della lingua/cultura che rappresenta le donne e gli uomini come soggetti sessuali dei loro stessi discorsi, fissati oltre che nell'espressione quotidiana anche in svariati linguaggi della società. Il genere, ovvero la differenza tra i sessi, è una categoria universale sia nel significato biologico che in quello linguistico-filosofico. Per questo motivo il suo significato è particolarmente marcato anche in tutte le moderne carte costituenti che impongono l'uguaglianza dei diritti umani. Tuttavia, la lingua slovena, come pure altre lingue slave, ma non solo queste, è in disaccordo con tale dichiarazione universale in quanto si aggrappa ancora alla decisione dei linguisti di porre il sesso maschile come non marcato (unmarked) in rapporto al sesso femminile, invece marcato. Viene conservato il rapporto gerarchico, dove il genere grammaticale maschile assume il ruolo di categoria universale in rappresentanza anche del genere grammaticale femminile, destinato quest'ultimo così ad essere invisibile, silenzioso privo di una propria rappresentazione linguistico-sessuale. Le conseguenze sono visibili nell'assenza delle donne da tutte le forme della partecipazione pubblica, soprattutto dalla sfera della politica dove prendono forma e sono rappresentati i flussi di potere e l'amministrazione dei beni collettivi.

Parole chiave: differenza tra i sessi, lingua/linguaggio, parità di diritti tra i sessi, parità tra i sessi, neutralità, asimmetria tra i sessi

ORIS PODROČJA

Vprašanja prepletenosti in soodvisnosti *spola* in *jezika* se zastavljajo v najširšem obsegu področij družboslovja, ki tudi zaradi takih vprašanj meddisciplinarno sodelujejo, ko se soočajo s skupnimi dilemami. Soodvisnost spolne razlike in jezika se izraža predvsem v filozofiji, jezikoslovju, pravu, pedagogiki, književnosti, medijih z vsemi svojimi pisnimi in vizualnimi besedili, kamor sodijo časopisi, revije, film, gledališče in televizija, kot tudi posredno v prirodozlovnih znanostih, gospodarstvu, politiki in še kje.

Tej ugotovitvi sledi predpostavka, da se fenomena spolne razlike in njenega izraza v jeziku v pomembni meri navezuje tudi na področje zaposlovanja in delovanja v znanstvenoraziskovalnih in pedagoških okvirih, pa seveda tudi na vsa druga področja družbenega delovanja, od politike, medijev, prava, umetnosti in gospodarstva, da omenimo samo nekaj pomembnejših okoliščin, kjer sta jezik in učinkovita komunikacija osnovi za učinkovito (so)delovanje.

K problematiki spolne razlike v jeziku/govoru se tesno navezuje problematika odnosa do lastne (spolne) identitete in do spolne identitete *drugega/druge*, predvsem pa se nanjo navezuje tudi politično polje državljskih pravic in dolžnosti. Spol ali, bolje rečeno, spolna razlika je ena izmed osnovnih razlik, ki ne samo da poraja življenje, ampak opredeljuje in osmišlja družbeni red (sistem, ordre), kot ga poznamo. Brez spolne razlike ni življenja, predvsem ne na višji stopnji biološkega razvoja. S to ugotovitvijo se strinjajo brez dvoma vsi/vse, ki delujejo na področjih biologije, biokemije, medicine in fizike, ker so dokazi, ki jih te znanosti opredeljujejo, neizpodbitni.

Na področju družbenih ved, kjer je osnova za vsako razmišljanje jezik, s katerim oblikujemo ideologije in diskurze v različnih dejavnostih, je stanje dosti manj jasno. Zaradi dejstva obstoja razlike med moškim in ženskim spolom se ta *spola* nikakor ne moreta enačiti. Bilo bi torej pričakovati, da se spolna razlika odraža tudi v jeziku, torej v strukturi jezika kot sistema, in v vsebini, načinih in oblikah vsakdanjega govora in vseh diskurzov, ki izražajo bitnost in delovanje dvospolnih ljudi. Zaradi dejstva, da oba *spola* tvorita kategorijo človeka, živega bitja, ko imata le skupaj sposobnost nadaljevanja vrste, je pričakovati, da sta enakopravna nosilca izraza svojega lastnega *spola*.

Ti predpostavki – *različnost posameznega spola in njuna partikularna izraznost* v nasprotju s (pred)postavko o 'nevtralnosti' besed/ jezika/ govora, ki jo bom obravnavala posebej – sta vodilo in moja osnovna motivacija za pregled formalnih in pomenskih struktur jezika in preko njega kulture v tistih dimenzijah, ki upogajajo in so obenem upogojene od *spola*. Iz tega – in proti taki

predpostavki – pa izhajata tudi dve nasprotujoči si poziciji (tudi žensk samih kot tistih, ki v jeziku in govoru nimamo enakopravnega položaja), ki ju bom predstavila, kajti še vedno soobstojata v sodobnih kulturah in se medsebojno izključujeta: pozicija in projekt *enakosti* žensk in moških v odnosih do ustavnih in zakonodajnih pravic delovanja in sodelovanja ter pozicija in projekt *avtonomije in specifičnosti* žensk in moških v okvirih ustavnosti in zakonodaje. V navezavi na problematiko izraza in pomena moškega in ženskega subjekta v družbenem diskurzu (ki zavzema pomembno funkcijo tudi v okviru za-poslovanja), ki je zastavljen na politični osnovi človekovih pravic, bom v moji razpravi izpostavila tudi vprašanje ustavnih konsekvenc v udeleževanju moških in ženskih (ustavnih?) subjektov kot državljanov in državljanek, delujočih v demokratičnem političnem okviru. Le-ta ne samo da zajema specifičnost prostora, ki mu daje institucionalni okvir in obliko, ampak izraža sočasno tudi nujno in možno sodelovanje v času, ki ga zapolnjuje z energijo so-bivanja in kreativnega sodelovanja posameznic in posameznikov.

SPOL KOT JEZIKOVNA KATEGORIJA

Spol v jeziku deluje kot gramatični (slovnični) spol, ki ga posamezne kulture in jeziki izražajo (ali ne izražajo) na svojstven, kodificiran način. V slovenščini gramatični spol opredeljuje vsako posamezno enoto jezikovnega zaklada v vseh slovničnih kategorijah, razen v kategorijah predlogov, prislovov, veznikov, členkov in medmetov na različne načine. Označuje torej poleg predmetov in pojmov posameznega moškega in posamezne ženske ter množico žensk in moških in skozi razlike opredeljuje lastnosti, stanja in dejanja. Predstavlja/reprezentira posameznika in posameznico ter družbo v jeziku in v govoru. Zato obravnavamo problematiko gramatičnega/slovničnega spola v različnih teoretičnih okoliščinah: jezikoslovnem, sociolingvističnem, antropološkem, filozofskem, semiotičnem, pravnem in še kje. Vprašanja, ki jih zastavljam, zadevajo interdisciplinarnost, zato sem se jih lotila iz dveh teoretičnih izhodišč: sociolingvističnega in semiotičnega, ki se dopolnjujeta. Obedve dajeta možnosti izbiranja metodologij, ki omogočijo vpogled, analizo in interpretacijo oblik ter načinov izražanja in funkcioniranja obeh spolov tako na paradigmatični kot na sintagmatični ravni, kar je potrebno za ustvarjanje možnosti prehajanja in razumevanja različnih ravni pomenskosti.

Zaradi boljšega razumevanja kompleksnega ozadja, ki je skozi zgodovinski razvoj zahodno-evropskih kultur in jezikov, se pravi tudi slovenskega, opredelilo in vplivalo na današnje stanje v jeziku/kulturi sodobne slovenske družbe, bom v nadaljevanju podala kratek oris razmišljanja jezikoslovcev o kategoriji slovničnega spola. Trditev, ki se ponavlja že od Aristotela naprej, pravi, da

je spol¹ lingvistično nepomembna, "naključna" kategorija brez svojstvene funkcije in brez logične motivacije, je že večkrat naletela na nasprotovanje, ki jih bom predstavila v nadaljevanju.

Tradicionalna gramatika/slovnica izvira iz približno 5. stoletja pred našim štetjem in se je začela razvijati kot disciplina filozofije v helenistični Grčiji. Bila je torej del njihovih splošnih raziskav v 'naravo' sveta, ki jih je obdajal, in njihovih lastnih družbenih institucij. Grški filozofi so vodili debate glede tega, ali je jezik odsev 'narave' ali plod 'konvencije'. Ta opozicija 'narava' in 'konvencija' je bila vsakdanost grških filozofskih špekulacij. Trditev, da je partikularna institucija 'naravna', je nakazovalo, da ima svoje korenine v večnih in neizpremenljivih principih izven same sebe (in zato je bila nedotakljiva); trditev, da je 'konvencionalna', pa je impliciralo, da je bila le sad navad in tradicij (se pravi nekega neizrečenega dogovora, 'družbene pogodbe' med člani skupnosti – 'pogodbe', narejene s strani ljudi in prav tako ovržene).

V diskusiji, ki se je nanašala na jezik, se je razlikovanje med 'naravo' in 'konvencijo' predvsem dotikalo vprašanja, ali obstaja neka nujna povezava med pomenom besede in njeno obliko (formo). Ekstremni privrženci 'naturalistične' šole, med njimi Kratylus, o čigar dialogih je poročal Platon v svojih dialogih tega naslova, so trdili, da vse besede 'naravno' izhajajo iz bitij, predmetov in pojmov, ki jih označujejo (pomenijo). Menili so, da taka povezava ni bila vselej očitna vsakdanjemu človeku ne-filozofu, vendar pa jo je lahko predstavil filozof, ki je sposoben izluščiti 'realno', ki se nahaja za videzom stvari (bitij, fenomenov). Tako se je porodila tudi praksa zavedne in načrtne *etimologije* (beseda sama izhaja iz grškega korena *etymo*, ki pomeni 'resničen' ali 'realen' in nakazuje svoje filozofsko poreklo). Razkriti vir besede in s tem njen 'pravi, resnični' pomen pomeni razkriti eno izmed resnic 'narave'. Omenjali so razno-like poti, po katerih se oblika besede 'naravno' prilagaja svojem pomenu. Med njimi je značilno oponašanje zvokov, onomatopoeia.

Glede spola je bilo kasneje, z Aristotelom, ugotovljeno, da gramatični/slovniki spol opravlja predvsem funkcijo klasifikacije pojmov in predmetov, ki jih jezik označuje. Njegov etimološki izvor (v grščini *γενος*, v latinščini *genus*) označuje koncept "vrste/classe" ali "tipa", torej prvenstveno generični koncept, ki se ne veže direktno na opozicijo moški/ženska.

Poleg te opozicije je pomembna tudi opozicija živo/neživo, človeško/nečloveško, ki je skupna večini jezikov, predvsem pa tudi indoevropski skupini. V večini jezikov se ti opoziciji prekrivata. Večina jezikov ima tudi kategorijo *neuter*, ki je svojstvena kategorija, ker

lahko poleg stvari označuje tudi živa bitja in pojave ter lahko obstaja poleg obeh primarnih spolov. Nekateri redkejši primeri, kot na primer danski jezik, so razvili še dodatne spolne kategorije, kot na primer *skupni spol* (Hjemslev, 1956). Jezik bantu iz afriške skupine jezikov je razvil zelo kompleksen sistem šestih spolov, medtem ko finski in madžarski jezik spolov ne označujeta neposredno. Nekateri jeziki, kot na primer angleščina, se razvijajo v smeri minimalizacije označevanja po spolu. V angleščini se razlikuje po spolu le tretja oseba ednine (he/she/it; him/her v spregatvi tretje osebe ednine s končnico -s), svojilni zaimki tretje osebe ednine (his, her, hers, its) ter nekateri samostalniki, ki označujejo spolno razliko med moškim in žensko, med živalima različnega spola, ali z nekaterimi stvarmi, ki so skozi rabo pridobile specifično spolno oznako.

Jezikoslovci, ki so se opredelili kot funkcionalisti, menijo, da na lingvistični ravni ne obstoja posebna potreba po spolu in da ta prav nasprotno povzroča za govorce dodatno breme skladnje med kategorijami. Francoski funkcionalist André Martinet je v svojem članku z naslovom *Ženski spol v indoevropsčini* izrazil mnenje, da je naloga funkcionalističnega pristopa k lingvistični analizi predvsem v tem, da določi, v kolikšni meri neko dejstvo jezika prispeva k medsebojnemu razumevanju. Jezik kot sredstvo komunikacije namreč po njegovem mnenju nima druge vrednosti kot tiste, ki omogoča sama kot taka označevanje razlike med izjavama, ki sta v nasprotnem primeru identični (Martinet, 1956).

V tako vrsto razmišljanja spada tudi njegovo mnenje, da osebni zaimki tretje osebe, ko razlika med ženskim in moškim spolom nima druge očitne komunikacijske funkcije mimo relacije "do učinkov derivacije", skozi katere se nanaša na "naravo" označevanih bitij ali stvari v obliki končnic, ki razlikujejo med moškim in ženskim. Končnice, ki označujejo ženski spol v pronominalni kategoriji, "v ničemer ne implicirajo spola, ampak podajajo možnost izbire v primeru potrebe po označevanju spolne razlike (v smislu naravnega spola, op. avt.) bitja, ki ga nameravamo re-prezentirati" (Martinet, 1956, 172).

Funkcionalisti, tako kot Martinet, zastopajo svoja stališča glede arbitrarnega označevanja spolnega s sklicevanjem kot zahtevo po jasnosti in enostavnosti sporazumevanja. S svojimi razmišljanji pa niso nikakor doprinesli k razumevanju, denimo, vzroka za razliko med uporabo moškega, ženskega ali srednjega spola za besede/znake/koncepte, kot so na primer "stol", "miza", "narava", "blisk", "sonce", "morje", "občestvo" itd. V primeru torej, ko se nahaja razdelitev samostalniških besed na moški, ženski in srednji spol v celem leksikonu, ostane funkcionalistična zahteva in razlaga brez haska,

1 V tej razpravi bom s tem imenom označevala spolno razliko v smislu 'contrary', kot jo je zastavil A. Greimas v svoji razpravi o pomenu, med moškim in ženskim ter srednjim spolom (Greimas, 1987).

ker ne more podati zadovoljive razlage fenomena spola v jeziku.

Ob vprašanju, ali je kategorija spola semantično motivirana skozi ekstralingvistično izkušnjo ali pa je le arbitrarno izbrana jezikovna oblika brez kakršnegakoli lastnega referenčnega pomena, je večina jezikoslovcev podobnega mnenja. Tako je tudi angleški jezikoslovec John Lyons izrazil mnenje glede spola kot jezikovne kategorije v svojih teoretičnih razpravah iz jezikoslovja, da je le-ta logično neodvisen od vsake posamezne semantične asociacije med spolom samostalnika in fizičnimi ali drugimi lastnostmi oseb ali predmetov, ki jih ta samostalnik označuje (Lyons, 1968). Takšno mnenje prevladuje tudi kljub razmišljanju nekaterih, med njimi tudi Sapirja, ki v svojih razpravah o slovničnih kategorijah razlaga obstoj spolov kot preživetje arhaičnih konceptov, ki kot taki ne živijo več v zavesti govorcev, ampak so se ohranili v strukturi jezika po neke vrste "inerciji" jezikovne oblike (Sapir, 1921).

Sapir ponovno in navkljub svojemu zgoraj omenjenemu uvidu ponovi Aristotelovo mnenje glede spolne razlike kot naključne in nepomembne glede na zasnovo baze jezikovne kategorizacije: "Nesmiselno je, da bi dva koncepta, ki sta tako popolnoma materialna in naključna s stališča filozofije, kot sta to moški in ženski spol, tvorila vez med določeno kvaliteto in osebo, med osebo in akcijo... Videti je, kot da je v nekem trenutku pradačne zgodovine človeška podzavest izvršila nek nujni inventar svojih izkušenj in ga v tej nuji tudi klasificirala in tako onemogočila dedičem popravke konceptov, ki jih bremenijo in v katere ne verjamejo več. Na ta način se je dogma, ki je bila neokretno postavljena v tradicijo, kristalizirala v svojem formalizmu. Jezikovne kategorije tvorijo sistem dogmatičnih 'épaves', ki so vse dogme podzavesti" (Sapir, 1921, 287).

Videti je, da se je večina jezikoslovcev² odločila za negacijo možnega svojstvenega pomena spolne razlike, ki se manifestira v jeziku. Slovnični spol, ki kot jezikovna kategorija beleži v notranjosti jezika to razliko, je tako zreduciran na arbitrarno, semantično nemotivirano obliko, ki generira pomen posredno, ki pa nima primarno nobene inherentne pomenske vrednosti.

Skozi stoletja pa so nekateri jezikoslovci razmišljali

in predstavljali slovnični spol tudi drugače. Najbolj zanimiva stališča je zastopal nemški filozof in jezikoslovec Johann Gottfried Herder, ki je v svojem znanem eseju *O izvoru jezika* (1772, 1966) razkril sledi slovničnega spola pri daljnih prednikih, ki so personificirali svet okoli sebe skozi besedne in pojmovne reprezentacije moškega in ženskega spola – rastline in živali, zemljo, skalovje, vodo in druge naravne in nadnaravne sile, da bi si tako ustvarili razumevanje bivanjskega okolja. Vse v univerzumu so antropomorfizirali, vsi samostalniki so pridobili spol, ženski ali moški, in svoje lastno božje-nadnaravno sebstvo. Herder je trdil, "da so najstarejši govori predstavljali zvočen Panteon, kjer sta prisostvovala oba spola" (Herder, 1966, 133).

Danes imamo teoretično pozicijo, ki razlaga spol kot brezpogojno arbitraren, in teoretično pozicijo, ki pravi, da je spol motiviran. Prva meni, da so oblikovanje in razvoj te kategorije povzročili popolnoma notranji povi, kot na primer fonetične spremembe, vloga analogije, morfološke podobnosti itd. Seveda je tukaj potrebno razpoznati neko določeno simbolnost spolne razlike, ki pa se jemlje kot drugotnega pomena, v bistvu nepotrebna, ampak jo je zaenkrat še nemogoče odstraniti (kot se je to že delno zgodilo pri angleščini, ki jo jezikoslovec Otto Jespersen imenuje "moški jezik", v nasprotju z romanskimi jeziki, ki so po njegovem "ženski jeziki" (Jespersen, 1972).

Nasprotujoča teoretična pozicija³ pa meni, da so bile jezikovne kategorije motivirane skozi investicijo pomena, ki se je nahajal izven jezika, ki pa je bil simboliziran v trenutku, ko se je izvršila nominalna razvrstitev po črti določenih kategorij. To ne pomeni, da gola materialnost razlike spolov strukturira jezikovne kategorije, ampak je to strukturacijo omogočil proces simbolizacije te razlike, ki se je predhodno izvršila in ki so jo različni jeziki reflektirali vsak na svoj način. Ta način razmišljanja, ki predpostavlja obstoj simboliziranega pomena pred nastankom jezikovne oblike, omogoča tudi razumevanje spolne razlike kot pomenske strukture same po sebi, predhodno simbolizirane in sposobne nositi in generirati lastni pomen. Tako je Jakobson v svojih raziskavah problemov prevajanja med različnimi semiotičnimi sistemi pokazal na notranjo semantično moč

2 Zvečine so bili do današnjih časov raziskovalci jezikoslovja moški, pa tudi v današnjem času je med njimi izredno malo žensk. Nobene pa ni, ki bi bila avtorica in nosilka slovnice, tako kot je primer tudi v Sloveniji, kjer slovnice celo imenujemo po avtorjih: Bohoričeva slovnica, Bajčeva slovnica, Toporišičeva slovnica (Toporišič, 1992). Toporišič zapiše v tem geslu, da je to "žargonsko poimenovanje slovenske slovnice". Zanimivo je dejstvo, da je prvi slovenski slovničar Adam Bohorič (1584) obravnaval v svoji slovnici z imenom *Zimske urice proste/ Articae horulae succisivae* vse tri spole enakovredno v smislu, da jih je postavil v sintagmi navedbe v hierarhični vrstni red – moški, ženski, srednji, pri navajanju primerov pa ni dal ženskega in srednjega spola v oklepaj, tako kot je to predstavljeno v najnovejši Slovenski slovnici, ko je v izpeljavi primerov uporabljen le moški spol: vršilec, nosilec, tvorec, govorec, posameznik itd.

3 Zne zagovornice takšne pozicije so: francoska jezikoslovka in filozofinja Luce Irigaray, ki je razvila svojo misel o kompleksnosti vloge jezika pri izražanju subjektivnosti – moškega in ženske – v delu *Parler n'est jamais neutre* (1985), ameriška jezikoslovka in profesorica na univerzi v Berkeleyju Robin Tolmach Lakoff, ki je podala veliko zanimivih primerov o motiviranosti besed in njihovih izvorov v svojem znanem delu *Language and Woman's Place* (1975; 2004: prenovljena izdaja s predgovorom in komentarji), angleška filozofinja in jezikoslovka Dale Spender, med drugimi, z delom *Man Made Language* (1980).

posameznih slovničnih kategorij, posebej še pri njihovi uporabi v metaforičnem in retoričnem okolju (Jakobson, 1956).

Moje mnenje se pridružuje mnenju tistih jezikoslovcev in jezikoslovc, ki trdijo, da spol kot jezikovna kategorija odseva zunajjezikovno strukturo in tako dokazuje ne-nevtralnost jezikovnega sistema v odnosu do materialne podlage naših izkušenj. Tako beleži vsak jezik svojo specifično izkušnjo, kajti opozicija moški/ženska je nominalna in je relacijska, se pravi diferenčno artikulirana med dvema izrazoma.

Po mnenju Luce Irigaray, francoske filozofinje, jezikoslovke in psihoanalitičarke, ta relacija, ki predstavlja spolno razliko, zahteva svoj izraz v govoru, ki ni nevtralen, ampak nosi znake svojega spola.

SPOLNA RAZLIKA IN SPOLNI SUBJEKTI

Kot je prikazal de Saussure v svoji predstavitvi in razdelitvi jezika na jezik kot sistem in strukturo, kjer vladajo pravila in kode in ki vsebuje vso semantično zakladnico kulture ter govor kot njegovo vsakokratno udejanjanje, gibanje in dinamika med obema potekata tudi v vsakodnevnih komunikacijah med govorniki in govorkami. V obeh, tako v jeziku v smislu sistema kulture kot v govoru kot njegovi realizaciji, pa se nenehoma pojavlja vprašanje in dilema *subjekta* kot nosilke ali nosilca govornega dejanja.⁴

Skozi vso zgodovino zahodne civilizacije, od grških in rimskih časov, pa skozi obdobje krščanstva, se je v filozofiji, ki je poleg teologije vodila javne diskurze, oblikoval in se predstavljal en sam, edinstven subjekt, ki je moškega spola. Predstavljen je bil kot filozof, kasneje Bog (v monoteizmu), posvetni vladar kot božji namestnik in njegova inačica, duhovnik. V slovnici⁵ je prav tako nastopal kot "nezaznamovani spol",⁶ ki reprezentira tudi *drugi spol* – ženski.

Moškemu je skozi stoletja pripadala vloga subjekta v govoru in diskurzih, vloga aktivnega in pomembnega člana *polisa*, ženski je bila dodeljena vloga ne-subjekta, vloga varuhinje doma in naraščaja, vloga molčee. To ni

bila zgolj hierarhična razdelitev, saj ženski ni bilo dovoljeno delovati v dejavnostih, ki so bile družbeno vrednotene kot pomembne, ampak je bilo izločanje ženske s področja javnega prostora in političnega delovanja.

Z velikimi družbenimi spremembami, ki jih je prinesla družbena in politična revolucija v Franciji in po njej industrijska revolucija, predvsem pa z napredkom znanosti in tehnologij 19. stoletja, pa se je začela ponovno porajati nujna po možnosti obstoja *drugega*, drugačnega od imperialističnega kartezijskega *logosa*, kar je dobro označil Nietzsche: "Po Koperniku se je človek kotalil od centra proti X" (Bär, 1976, 372). Upoštevati so začeli empirične razlike, vendar so se te razlike še vedno uprizarjale hierarhično, skozi odnos do modela *enega*, ki je bil zgodovinsko moški, odrasel zahodnjak, razumen in kompetenten. Definicija tega *enega* ni prihajala iz moškega samega, torej iz njegove svojstvene subjektivnosti, ampak iz idealne subjektivnosti, ki jo je že pred stoletji ovekovečil Platon in njemu sledeči filozofi, teologi in jezikoslovci. *Drugi* so neposrečene inačice tega *enega*, *mnoštvo* je bilo vedno podrejeno v hierarhičnem odnosu.

Kljub tej dolgi in še vedno trajajoči nadvladi patriarhalnega simbolnega in dejanskega reda lahko zasledimo odpiranje duha mislecev v nujne generativne multipolarnosti že nazaj v antiki, predvsem pri Plotinu in Heraklitu. Ponovno pa se je porodilo v novem, modernem vzgonu s filozofi 19. stoletja, kot so Fichte, Schlegel, Schelling, Hegel, Marx, Kierkegaard, Schopenhauer, Nietzsche in francosko literarno avantgardo moderne – Lautréamont, Mallarmé, Bataille, Artaud in brez dvoma tudi z Ircem Joycem, da ne omenjam likovnih umetnikov in glasbenikov, pravih revolucionarjev na širših področjih vizualnih in zvočnih reprezentacij pomenov. Zastavi se porajanje novega tipa subjekta, ki ga Julija Kristeva imenuje *sujet en procès/ subjekt v procesu*. Meni, da se po Freudovih spisih o spolnosti kot vzlišču med govorico in družbenim ponovno nakaže možnost osvobajanja subjekta iz tisočletnih okovov thetičnega, enostnega v soustvarjalca in proizvajalca (in upajmo

4 Benveniste: "Jezik poučuje definicijo človek... Prav v jeziku in z jezikom se človek konstituira kot *subjekt*, kajti prav jezik sam dejansko, v svoji realnosti, je realnost biti, je koncept tega, kar imenujemo "ego" (Benveniste, 1974, 259) [...]. Ne moremo mimo dejstva, da ta "subjektivnost", ki se predstavlja v psihologiji ali v fenomenologiji, po izbiri, ni drugega kot vznik v biti te fundamentalne lastnosti jezika. Je "ego", ki izjavi "ego". V tem se nahaja osnova subjektivnosti, ki je determinirana z jezikovnim statusom osebe" (Benveniste, 1974, 260). "Govor je tako globoko zaznamovan z izrazom subjektivnost, da se vprašamo, ali bi lahko sploh funkcioniral in se imenoval govor, če bi bil drugače skonstruiran... Instalacija "subjektivnosti" v govoru ustvarja, v govoru samem *in izven njega prav tako* kategorijo 'osebe'" (Benveniste, 1974, 260).

5 SSKJ poda razlago za geslo *slovnica* kot "sistem jezikovnih sredstev in njihovih medsebojnih odnosov". V razlagi gesla *grammaire*, ki je francoska enačica slovnice, navaja Petit Robert, da izhaja iz latinske *grammatica* in grške *grammatike*, ki pomenita 'umetnost čitanja in pisanja'. Če pogledamo obe razlagi pomenov za pojem *slovnica*, vidimo, da se je izvršil prehod od osebne kreativnosti v odnosu do besede in jezika do bolj ali manj 'neosebno', 'objektivno' zastavljenega sistema, ki naj daje videz objektivnosti in neodvisnosti od posameznih uporabnikov tega sistema. Slovenist J. Toporišič navaja v Enciklopediji slovenskega jezika (1992, 288), da je *slovnica* "jezikovni priročnik z obvestili o oblikoslovnih in skladenskih zgradbi katerega jezika".

6 Slavist Rado Lenček, pokojni redni profesor na Columbia univerzi v New Yorku in član SAZU, predstavi razmišljanje o pojmu zaznamovanosti/nezaznamovanosti v članku z naslovom *O zaznamovanosti in nevtralizaciji slovnične kategorije spola v slovenskem knjižnem jeziku* (Lenček, 1972).

tudi soustvarjalko in proizvajalko) besedil, ki izražajo globoke družbene spremembe, intimno povezane s preoblikovanjem nagonov (transformation pulsionnelle) in govornega izražanja (Kristeva, 1974, 13).

Za Nietzscheja je nuja generativne drugačnosti in multiperspektivizma nastopila skupaj s polisemično 'natura' znakov (*označevalcev* po de Saussurju) in s hipotezo 'subjekta kot mnogoternosti' (Nietzsche, 1968, 270).⁷ Tako razmišljanje se je utrjevalo skozi dela Marxa in skozi psihoanalitične in kulturološke uvide Freuda, Junga in njunih sodobnikov, med katerimi so bile tudi znane psihoanalitičarke kot Helen Deutsch, Maria Bonaparte, kasneje Melanie Klein in druge. Kot je že Nietzsche predvideval, da bo klasična grška dediščina v svoji apolonični ortodoksiji s formalnimi omejitvami in enoznačnostjo, ki je podala osnovo za dominantne ideološke sisteme in diskurze patriarhizma, popustila in (Kristeva, 1974). Napočil je povratak Dioniza v družbi žensk, kot ga je opisal Euripides v *Baccae* (470 pred našo ero), z atonično glasbo, z vizijo mnogoternosti, z eratičnim in ekstatičnim plesom, z razkosanim telesom, z divjim poželenjem po življenju, z aforistično in večznačno govorico, s svojim žitjem na obrobju *polisa*. Družba revolucionarno mislečih, avantgardnih intelektualcev in intelektualk je v letih spolne revolucije (1964 in naprej) objavljala svoja novodobna, polisemna razmišljanja v krogu revije *Tel Quel* (Sollers, Kristeva, Houbeline in drugi) in sodelovala ter prepletala nova odkritja v semiotiki z odkritji v psihoanalizi (Lacan, Verdigrone, Guattari, Deleuze, Segre). Sočasno so razmišljali o polisemnem in heterogenem tudi mnogi filozofi in filozofinje, jezikoslovci in kulturologinje, ki se niso vključili v posebne skupine, ampak so posamezno predstavljali svoje prispevke k *revolucionarni družbeni akciji* (Sartre, de Beauvoir, Merleau-Ponty, Camus, Benveniste, Greimas, Barthes, Derrida, Habermas, Foucault, Irigaray, Lyotard in drugi/druge), ki se je oplajala z *radikalnim psihoanalitičnim vpogledom*. Rezultat teh kompleksnih razmislekov je prinesel monumentalno in radikalno zmes metasociologije in metapsihologije, eksosemiotike (študije semiotičnih sistemov zunaj telesa) in endosemiotike (študije semiotičnih sistemov v telesu). Semiotika služi kot epistemološki med-prostor za prepletanje političnozgodovinskih in literarnopsihoanalitičnih

zavračanj dotedanjih predpostavk in resnic (Mainberger, 1974, 445; Bär, 1976, 371).

To je bil odločilen premik v smeri semiotične pragmatike ali, kot bi rekli v Marxovi terminologiji, v smeri semiotične prakse/*praxis*, ki preiskuje bio-sociopolitične pogoje za produkcijo znakov in ki meri v znamenju ideološkega k splošni strategiji prevetritve ali "*diseminacije*" (Derrida, 1973) etabliranih hierarhij moči. Načela, ki vodijo semiotične prakse te vrste, se prvenstveno trudijo prevetrili vsakršne semiotične sisteme, ki uveljavljajo ekskluzivno premoč v danem kulturnem kontekstu. Tako je tudi Habermas, član Frankfurtske šole, predstavil kot svojo pomembno nalogo povezati Marxa in Freuda v njunem skupnem imenovalcu – jeziku.⁸

Jezik/govor in drugi semiotični sistemi, ki se nanj navezujejo (film, gledališče, ekonomija, pravo) so zastavljeni tako, da odgrinjajo ozadja in skrite globine svojih lastnih konstitucij. Ta semiotična arheologija, ki se je oblikovala po vzoru Nietzschejeve *genealogije* (Nietzsche, 1967[1887]), razkriva bazično in nepopustljivo distorzijo/neuravnovešenost med manifestno površinsko semiotično strukturo (na primer načini govorenja, pisanja, nasprotovanja/ konflikti, praznovanja, zaskrbljenosti, načrtovanja, graditev sistemov in meta-sistemov) in latentno semiotično infrastrukturo, ki za zgoraj naštetih avtorje in avtorice vsebuje predvsem psihične reprezentacije Freudovih impulzov in Marxove osnovne človekove potrebe. Smer takega razmišljanja se je naslanjala na Freudovo izjavo, ki pravi, da "ego ni gospodar v lastni hiši" (Freud, 1923). Ta premik psihičnega centra semiotičnih delovanj stran od Descartove avtonomije in '*logocentrizma*' (Derrida, 1967, prevod v angl. 1976) v skrito središče, ta odklon od Ega k Onemu/Idu, od avtonomije k heteronomiji, od homogene semantične genealogije k heterogenemu procesu semiotične produkcije znakov je bil osrednji zagon, ki je popeljal razmišljanja, pisanja in delovanja v poststrukturalistično in postmoderno obdobje.

Vsa ta nova spoznanja in uvidi so pripomogli pri ustvarjanju širših družbenih sprememb na številnih področjih, predvsem v smeri liberalizacije odnosov med posamezniki in posameznicami in med kulturami, v gospodarstvu, znanosti, pravu, pa tudi v občutenju nuje po medkulturnem razumevanju in sodelovanju (Čebren, 2005, 96).⁹ Obstajajo pa področja družbenega delova-

7 "Inercija /*inertia* potrebuje enotnost (monizem); pluralnost interpretacij je znak moči.", Nietzsche, 1968, 270.

8 Popolnejša razlaga te naloge se nahaja v delu Laplancha in Pontalisa *Psychical representative*, 1973. Razlaga razprave o osnovnih človekovih potrebah, ki jih Marx imenuje 'človekove osnovne prvine', se nahaja v Marxovem *Private Property and Communication*, 1964 [1844].

9 Do podobnega zaključka je prišla tudi Neva Čebren v svoji raziskavi interkulturalnih razlik v izražanju elementov in konceptov, ki naj bi si bili podobni: "Lahko torej zaključimo, da je sporazumevanje preko mej materinskega jezika, odnosno izražanje v tujem jeziku vključeno v prepoznavanje razlik izraznih načinov, ki izhajajo iz teh različnih družbenih stvarnosti. Takšno kontrastno prehajanje okvirov jezikovne definiraniosti je nujno dvosmeren proces. Če se nam primarna podoba sveta in stvarnosti nezavedno začrta v pojme, jo najbrž lahko preidemo le, če jo osvestimo s samorefleksijo. Šele tedaj bomo prepoznali konceptualne in izražajne razlike v drugih kulturno-jezikovnih sistemih." (Čebren, 2005, 96).

nja, predvsem v obravnavanju in rabi jezika, ki še vedno zaostajajo za družbenimi konvencijami in mednarodnimi dogovori.

V sodobnosti so zahodne kulture razvile nove, naprednejše oblike državlanskega bivanja in sodelovanja, ki so predvsem zaživele po drugi svetovni vojni. Države zahodnega sveta so vključile v svoje ustavne listine mednarodno sprejeto doktrino človekovih pravic, kjer naj imajo državljani in državljanke enake pravice in dolžnosti v okvirih svojih skupnosti. V najnovšem obdobju pa so se tem ustavnim dogovorom pridružile še mnoge novoustanovljene države v okviru širših povezovalnih skupnosti, kot je na primer Evropska skupnost. Zastavljena je splošna in osnovna pravica svobode govora, spola, etnične pripadnosti, vere. Ženska gibanja so izborila ženskam več pravic, predvsem do enakopravnosti z moškimi v izobraževanju in pri zaposlovanju.

V tem zadnjem obdobju, ki se je kmalu prevesilo v procese globalizacije in medkulturnega sodelovanja, se je zastavila tudi potreba po etičnem osmišljanju *spolne razlike*, predvsem s strani sodobnih mislecev ženskega in moškega spola (Braidotti, Cixous, Deleuze, Derrida, Gallop, Irigaray, Lyotard, Kristeva, Grosz in mnogi drugi/druge). Teoretske razprave, ki se še vedno vodijo, velikokrat posredno (Heidegger, 1969), se vrtijo okrog vprašanj glede binarnosti spolne (o)pozicije, kjer vztraja hierarhična primarnost in privilegiranost moškega nad ženskim, esencialnosti *versus* kulturni konstrukciji spolov (ki jo je načela že Simone de Beauvoir in jo nadaljuje vrsta feministk drugega vala kot tudi pobornici pravic istospolno orientiranih žensk) in vprašanj ontologije spolne razlike. Derridajevo razmišljanje razlike se v pojmu *différance* navezuje na Saussurjevo 'čisto razliko' in zastavi koncept '*sledi/trace*', ki zajema pojem konstitutivne inskripcije: pred besedo in pred predmetom, pred razlikovanjem med prostorom in njegovimi "vsebinami", besedili in njihovimi "idejami", obstoja neka prvinska in nepojmljiva sled ali razlika, ki vedno okuži čistost posode/kontejnerja z nečistostjo njene vsebine, in obratno. Njegova obravnava Heideggerjevega odnosa do spolne razlike v spisu *Geschlecht. Spolna razlika, ontološka razlika* (1983) zastavi vprašanje: "Kako misliti s temi besedami [spolna razlika] ali skozi njih? Kako je mogoče ugotoviti (Heidegger govori zelo malo o spolni razliki, celo manj kot drugi moški filozofi!), kaj pomeni govoriti o spolni razliki, posebej še, če se spolna razlika ne more pomanjšati/reducirati na spolne identitete žensk in moških? Kaj je njen referent, če poizkušamo izoblikovati/predstaviti razliko, ne pa identiteto? Kje je mesto spolne razlike glede na njegov (Heideggerjev) koncept *Dasein*, ki ga želi ohraniti 'neutrnega', čistega, nevezanega na komplikacije spolnega in antropološko specifičnega?" (Derrida, 1983, 65–83).

Luce Irigaray s svojo kritiko filozofskih, psihoanalitičnih, jezikoslovnih, pravnih, političnih in religioznih

diskurzov, ki izločajo žensko kot možnega subjekta teh diskurzov, meni, da so vprašanja, ki zadevajo spolno ovrednotenje izražanja moških in žensk, predvsem pa tudi ponovni pregled in ovrednotenje jezikovnega sistema skupaj z njegovim besednim zakladom, ki prenaša spolno in kulturno izkušnjo svojih govorcev in govork, vprašanja, ki so največjega pomena za našo dobo. Meni, da je spolna razlika in njena reprezentacija v jeziku in v kulturah eden izmed ključnih dejavnikov pri ohranjanju človeške rase, ne samo v smislu prokreacije, ampak predvsem tudi v smislu regeneracije življenja samega, ne samo v biološkem, ampak predvsem tudi v etičnem smislu.

Po njenem mnenju se oba spola regenerirata drug ob drugem mimo same prokreacije, mimo same nuje po genealoškem nadaljevanju, kar dokazujejo nekatere kulture, ki so znale ohraniti in ki nenehno gojijo kulturo spolne različnosti. Kajti nasprotna možnost, ki je izničenje spolne razlike zaradi težnje po nevtralizaciji razlike in 'enakosti' spolov v jeziku in v izrazih (ki zajemajo široka področja delovanja in bitja ljudi), vodi k nadvladi enega spola nad drugim s postavitvijo in uzakonjanjem svojih lastnih oblik in vzorcev. Taka nevtralizacija, ki se predstavlja kot 'univerzalna' lastnost enakosti, osiromaši prvenstveno spolnost, ki izgublja svojo regeneracijsko energijo z izgubo različnosti in ki vedno bolj dobiva pečat mehaničnosti, perversnosti, nemoči. Preko spolnosti, ki je globoko udeležena v vseh vsebinah in oblikah razmišljanja, se pravi jezika in govora (kot nakazuje tudi slovenska beseda *spol*), se ta nemoč prenaša tudi na kulturo samo, ki nenehno reproducira to zagato v najrazličnejših izrazih – politike, umetnosti, tehnike (Irigaray, 1984; 1985; 1989; 1990; 1992; 1994; 1997; 1999; 2000; 2004; 2008).

V teh razmišljanjih se ji pridružujejo mnoge mislice in misleci ter teoretičarke s področij jezikoslovja, psihoanalize, filozofije in aktivističnega feminizma. Med njimi je tudi Julija Kristeva, ki poudarja, da pozicija *enakosti moških in žensk* ni sposobna adekvatno teoretizirati spolno in reproduktivno razliknost, kar sproža predvsem nezmožnost adekvatne teoretične osmišljenosti specifične pozicije žensk v družbenem in simboličnem redu. Kristeva vztraja na povezavi med delovanjem spolnega in simboličnega: "*Spolna razlika – ki je obenem biološka, fiziološka in se navezuje na reprodukcijo – je prevedena in prevaja razliko v odnosu subjektov do simbolnega kontrakta, ki je družbeni kontrakt: razlika je torej v odnosu do moči, jezika in pomenov. Najbolj učinkovita in najbolj subtilna točka sprememb pozicije žensk, ki jo bo prinesla nova generacija, se bo nahajala v polju neločljive povezave spolnega in simboličnega, katere naloga bo prvenstveno razkriti specifičnost ženske, nakar pa še specifičnost vsakega posameznika*" (Kristeva, 1981, 21).

V primeru pozicije razliknosti, v nasprotju s patriarhalno pozicijo, ko le isto/identično zagotavlja enakost,

je razlika videna ne kot razlika *od* predvidene in predhodne norme, ampak kot *čista razlika*, razlika v sami sebi, kjer ni privilegirane norme (Derrida, 1973). Za ženske, ki zahtevajo opredelitev razlike med moškim in žensko, je torej pomembno kritično premisliti obstoječe definicije in kategorije in ponovno opredeliti svet in sebe v skladu s svojo lastno žensko perspektivo.

Pravica do *enakosti* pomeni imeti pravico biti enak/a moškemu. Zahteva po *avtonomnosti* pa vključuje pravice lastnega in svojstvenega sebstva, ki je žensko v sodelovanju enakopravnosti z moškim sebstvom in svojstvom. Po mnenju Elizabeth Grosz, avstralske kulturnološke in feministične teoretičarke, profesorice ženskih in spolnih študij na univerzi Rutgers v ZDA (Grosz, 1995), se takšna drža odraža v sledečem:

- vzpostavitev *razlike* opozori na nujno bistvenih sprememb v družbenem in simbolnem redu, ki je patriarhalno zastavljen na univerzalizaciji partikularne identitete (belega, heteroseksualnega moškega). Razlika se le stežka vzpostavi v sistemu, ki reducira vsako razliko na razlikovanje in vsako identiteto na en(ak)ost, istovetnost (istost<isti);

- prizadevanja žensk za opredelitev svoje lastne različnosti ne izključujejo prizadevanj moških po avtonomni samoopredelitvi v odnosu do patriarhalnega reda, niti prizadevanja marginaliziranih skupin in posameznikov ter posameznic v boju proti rasističnim prevladam;

- zastavitev možnosti lastnega in specifičnega odnosa ženske do božjega, do transcendentnega, ki ni omejeno le na transcendentalno v imenu Enege, moškega, na simbolno navezavo očeta in sina skozi mediacijo Matere Božje, ampak zajame tudi dekle, žensko v simbolnem odnosu do matere in do Druge, ki je ženska (Kristeva, 1983; Irigaray, 1987).

Luce Irigaray nenehno poudarja nujno predstavitev simbolne povezave matere/hčerke ter reprezentacij le-te skozi pisne in vizualne medije, namesto njunega izločanja in nadomestitve s predstavitevjo deklet in žensk kot predmetov (potrošniškega) poželenja, ki naj bi zapolnjeval osnovni *manko*, izhajajoč iz nesimetričnosti v odnosu obeh spolov do simbolnega, falusnega vladajočega reda. Tako kot Cixous (1980), Le Doeuff (1989), Agacinski (2001) in še prenekateri/re drugi/e je predstavila podobne zahteve tudi Julija Kristeva. V zanimivi obravnavi zgodovinskega prikaza razvoja ideala krščanstva – od Matere Device do Matere Kraljice – v paraleli z lastno izpovedjo sebe kot ženske, ki poraja, z naslovom *Stabat mater*, je opisala ta razkol med simbolnim in semiotičnim, kjer se je v dogmatsko-ideološkem diskurzu krščanstva ustoličila povezava Očeta-Sina-Svetega Duha (Device) in kjer je izpadla možnost simbolne

povezave očeta-hčere, matere-hčere, ki le ponazarja in nenehoma poustvarja osnovno simbolno zgradbo patriarhičnega reda, kjer je ženska, tista iz mesa in krvi, zgolj mater/materija in se nikakor ne more približati idealu ženske/matere (Kristeva, 1983).

SPOLNI SUBJEKT IN NJEGOVA/NJENA POZICIJA

Ko govorimo/izjavljamo/komuniciramo kot odrasle osebe v sodobnem obdobju našega bitja, verjamemo in želimo, da sporočamo tisto, kar je naša namera/intencija, čeprav je sodobna vednost o reprezentacijah in razumevanju pomenov vsega, kar kultura obsega, že presegla to 'romantično' naravnost govorca/ke kot avtorja/ice svojih izjav: poučeni smo z različnimi novimi tehnikami/*techné* konstrukcij vednosti, moči in 'realnosti', kjer se kot posamezniki in posameznice nahajamo predvsem kot trenutna stičišča *diskurzivnih enot*, ki venomer znova odgovarjajo na konkretne ali abstraktne potrebe sodobnih diskurzov. Foucault imenuje v svoji materialistični analizi pozicijo avtorja (izjave) "avtorska funkcija" (Foucault, 1977; Grosz, 1995, 12). Prav zaradi te postmoderne naravnosti '*diskurzivnega subjekta*' vprašanja govora (*le langage*, drugi pol strukture, ki jo je zastavil de Saussure v svoji razmejitvi jezik-govor in ki jo ni nikoli utemeljeno raziskal) še vedno razburja jezikoslovne, filozofske, psihoanalitične in še kakšne duhove zaradi svoje paradoksnosti bipolarnosti polj subjektivnega in objektivnega/nevtralnega. V znanosti je razširjeno mnenje, da je objekt kot gramatična, psihološka/psihoanalitična ali materialna entiteta relativno lahko dosegljiv znanstveni obravnavi in opredelitvi. Kljub temu pa še vedno ne moremo zlahka sklepati, da obstoja premočrten odnos med objektom in objektivnostjo, se pravi stanjem, ki vzpostavlja predpostavke in 'resnice' take, kot so, neomadeževane s priokusi subjektivnih spoznanj ali ideologij.

Kljub dolgim in kompleksnim razpravam, ki so se po Saussurju razvile najprej v fenomenološkem in eksistencialnem okolju in se nadaljevale skozi strukturalizem, psihoanalizo, dekonstruktivizem in tudi v jezikoslovju samem (sodelovali/le so vsi/vse najbistrejše misleci¹⁰ dvajsetega stoletja), se še vedno zastavlja vprašanja subjekta in njegove/njene umestitve v okolju družbenega. K (pred)postavki, da je posameznikov govor možno nadzorovati skozi pravila, ki so zastavljena v jeziku kot kode, se je potrebno vprašati, kje se torej v tem sklopu subjektivnega-družbenega nahaja svojstvo *nevtralnega*, ki naj bi zastopalo polje objektivnosti, predpostavke znanosti in prava. Pojem *neuter* ali *nevtralnosti* se je šele z razvijanjem moderne znanosti začelo enačiti s pojmom *objektivnosti*, predvsem v javnem govoru in v zna-

10 Za pojem *mislec* v slovenščini ne obstoja adekvaten izraz za ženski spol.

nosti (nasprotje tega je pesniški jezik, *poesis*).¹¹ Izhaja iz predpostavke, da se *negira enega in drugega*. Taka negacija pod načelom *enakosti* pelje v polje zakrite dominacije *moškega neutra*, kar izkusimo v vsakdanjem izrekanju v obliki *mi*, ki naj predstavlja oba spola. Ta *enakost* je zaradi arbitrarnega slovničnega pravila o nemarkiranosti moškega spola pripeljala do izginotja ženskega spola, iz slovnice/gramatike kot ustavnega akta izbranega jezika, v našem primeru slovensščine, in iz govora kot tistega sredstva komunikacije, ki ta pravila udejanja.

V Sloveniji, kot v drugih zahodnih družbah in kulturah, je vprašanje izražanja ženskega subjekta še vedno problematično. Slovenska ustava kot slovenska slovnica še vedno predstavlja oba slovnična spola, ženskega in moškega, z enim samim – moškim spolom. Kljub deklaraciji te Ustave, ki v svojem 3. členu pravi: "*Slovenija je država vseh svojih državljanek in državljanov...*", pa v nadaljevanju naslavlja in poimenuje zgolj v moškem spolu. V 104. členu se ponovi naslavljanje na oba spola, ko se izrazi zaprisega novoizvoljenega predsednika republike (m. sp.): "*Prisegam, da bom spoštoval(a) ustavni red, da bom ravnal(a) po svoji vesti in z vsemi svojimi močmi deloval(a) za blaginjo Slovenije.*"

Ponovi se način obravnavanja slovničnih spolov v najnovejši Slovenski slovnici, ko moški spol v svojstvu in vlogi nezaznamovanega spola (unmarked gender) reprezentira ženski in srednji spol, ki sta postavljena v oklepaj. Vemo sicer, da mnogo samostalnikov reprezentira živa spolna bitja, kot na primer samostalniki, ki označujejo specifična spola – ženska, moški, deček, deklica, pes, psica, itd., in da imamo v slovenskem jeziku morfološki sistem končnic, ki opredeljujejo vse tri spole posebej in specifično. Vendar ta isti slovnični sistem, po de Saussurju je to jezik kot zakladnica in skupek kod in pravil o funkcioniranju jezika, arbitrarno odloči primat enega spola nad drugim in določi, arbitrarno, da moški spol reprezentira ženskega.

Tako imamo zapoved, da se v dvojicah in skupinah, kjer se nahaja en sam moški in ena sama ženska ali

množica žensk, uporabi moški spol: "Ana in Marko sta šla na koncert", "Študentje so se zbrali pred zgradbo Univerze" (večino "študentov" sestavljajo dekleta?!).

Zastavlja se vprašanje izraza spolnega subjekta. Ali se res ženska, dekle, prepoznata, občutita, oblikujeta svoje *sebstvo*, svojo *identiteto* ženske, ki je specifična, različna od moške identitete, skozi besede, ki označujejo moškega?¹² Ali je nenehna odsotnost svojstveno ženskega v govoru vzrok molku in odsotnosti ženske v javnem življenju in politiki, kjer se lahko in mora izražati le v moškem jeziku?

S tem vprašanjem se ukvarjam v jezikoslovno-sociološki raziskavi in anketi, ki jo je zasnovala Luce Irigaray, kjer se zastavi vprašanje pozicije ženskega in moškega subjekta v govoru ter razumevanje njihovih pomenov. V sodelovanju z Luce Irigaray in znastvenicami ter znastveniki s področij jezikoslovja, filozofije in sociologije smo anketo priredili in predstavile v več različnih evropskih jezikih – poleg francoščine še v angleščini, italijanščini, nemščini, sama pa sem jo priredila za slovenski jezik in kulturo. V mednarodnem raziskovalnem in primerjalnem sodelovanju smo izsledke predstave s publikacijami in na mednarodnih kolokvijih. Izpostavilo se je predvsem vprašanje, kako se zastavljata moški in ženska kot subjekta govora v sporazumevalnih možnostih, ki nam jih nudita zakladnica jezika (v našem primeru slovenskega jezika) in pravila slovnice. Z analizo tvorjenih stavkov se je izkazalo, da se moški spol, tako v naštetih tujih govornih skupinah kot pri nas, zastavlja dosti bolj pogosto v vlogo subjekta in nosilca akcije, skozi katero zastavi žensko ali predmet v vlogo objekta, ki je ženski spol. Ženske se redkeje zastavljamo v vlogo subjekta, preferenčno pozicijo prepuščamo moškemu ali družbi ("mi" v moški množini), uveljavljajo pa pogosto odnos z drugo/drugim/drugimi.¹³

Dejstvo je, da je pozicija subjekta govora in diskurza tista silnica, ki se navezuje na akcijo, tudi/predvsem politično, prav tako pa vpliva tudi na medsebojne odnose in posledično na medkulturne odnose.

11 V slovenskem jeziku obstojata dva samostalnika moškega spola – *nevtralec* in *nevtalst*, ki sta izpeljana iz tega latinskega pojma, ki ga stara grščina ni poznala kot takega – *nevtum* (m., mn. *nevtro*, *nevtro*), *srednji spol* : postaviti pridevnik v *nevtum*, maskulinizacija *nevtro* (maskulinizacija besed ali oblik srednjega spola). Kot glagolsko dejanje je *nevtalizirati* pridobil različne pomena v politiki, sodstvu, vendar izhaja iz osnovnega pomena – napraviti neškodljivo; obvladati; narediti, da kaj s svojim videzom, značilnostmi ne izstopa; kemično – napraviti, da kaj ni bazično niti kislo. V angleškem jeziku je po razlagi Oxford Standard Dictionary *neuter* pridevnik in samostalnik s pomenom : nobeden (od dveh, iz *ne* (not) + *uter*), prvenstveno ne moški ne ženska, kar se kasneje prenese tudi na dele govora, predvsem skozi glagolsko rabo pasivnega načina intransitivnosti; ne zavzeti ne eno ne drugo stran, mnenje; o posameznikih v razmerju do kateregakoli mnenja ali stvari, kjer obstoja različnost mnenja ali dejanja, ali pa obstoja možnost le-tega.

12 Po mnenju priznane ameriške jezikoslovke Robin Tolmach Lakoff, ki ga je predstavila v svoji odmevni knjigi *The Language War*: "Jezik ni 'samo besede'. Jezik nam omogoči, da vzpostavimo naše sebstvo in nas same kot posameznice in posameznike, kot individue in kot člane različnih skupin; pove nam, kako smo povezani z drugo/drugim, z druga/drugo, pove nam, kdo razpolaga z močjo in kdo ne." (2000, 41).

13 Razlaga koncepta vprašalnika, metodologija izvajanja in interpretacija dobljenih odgovorov se nahajajo v neobjavljeni doktorski disertaciji Paule Zupanc Ećimović z naslovom *Spol v kulturah na ozemlju današnje Slovenije* (1999).

GENDER DIFFERENTIATION/EQUALITY IN LANGUAGE/CULTURE

Paula ZUPANC

University of Primorska, Faculty of Humanities Koper, SI-6000 Koper, Titov trg 5

e-mail: paula.zupanc@siol.com

SUMMARY

In the article I present a contemporary reflection on the propositions concerning the problems of expressing and representing gender differentiation and gender equality in language/culture and the related practice in spoken language. I find categorizations of genders in the scope of their mutual relations and in their relationship towards the cultural principals and systems particularly problematic, as they establish the practice of hierarchy of relations between the sexes, which is contrary to the practice of equality, supposedly intended with particular sexual subjects, through their imperatives established upon arbitrary social conventions. The arbitrary relationship towards the categorisation of grammatical gender has been consolidated through the entire development period of monotheistic dogmas during which the patriarchal social system marked by the undisputed rule of the male (gender) has been reinforced. According to arbitrary ideological decisions and principals the male gender had become the universal gender, the unmarked gender, representing a woman (female gender) as well. I emphasize the questionability of the term "neutrality" associated with the phenomenon of genders, which – even through the representational form of language – must by no means become "non-living" categories of 'neither one or the other'. I also stress the term "equality, which is being used without reflection, as it contradicts contemporary constitutional principals of equality before the law for each individual on account of the fact that we are all different with respect to our sex, religious beliefs, sexual orientation, ethnicity, age, state of health, etc. I present the contemporary term sexual differences as a basic presumption of differentiation in the sense of a universal phenomenon. The question of representation of different gender subjects arises from the basic presumption of the necessity and the need for expressing difference (différence) as the only means of representing meanings. It is not only a question of difference, but also the question of the Other, the question of polisemic versus Equality/Unity. The balance between the sexes – symmetry – does not exist, instead there is hierarchy – asymmetry. Upon the realization of the consequences of the existing linguistic situation, political and constitutional action has been undertaken within some languages and cultures, for instance the U.K. and U.S English, which has established the equality of expressing female and male gender.

Key words: gender difference, language/speech, gender egalitarianism, gender equality, neutrality, sexual asymmetry

LITERATURA

Agacinski, S. (2001): Parity of the Sexes. New York, Columbia University Press.

Antić, M. (1998): Ženske v parlamentu. Sophia. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče Ljubljana.

Bär, E. S. (1976): Psychoanalysis and Semiotics. V: Semiotica, 16, 4. Berlin - New York, 369–387.

Benveniste, E. (1974): Problèmes de linguistique générale I et II. Paris, Gallimard.

Bohorič, A. (1987): Articae horulae succisivae. Zimske urice proste. Maribor, Založba Obzorja Maribor.

Cixous, H. (1986): The Newly Born Woman. Minneapolis, Minnesota University Press.

Chomsky, N. (1972): Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, MIT Press Language and Mind.

Čebbron, N. (2005): Uvođenje interkulturalnih elemenata u nastavu stranog jezika s naglaskom na engleskome kao lingue franci. V: Brez predrasuda i stereotipa, Interkulturalna komunikacijska kompetencija u društvenom i političkom kontekstu. Rijeka, Izdavački centar Rijeka, 91–117.

De Saussure, F. (1967): Cours de linguistique générale. Paris, Editions Payot.

Dale, M. (1975): The Church and the Second Sex. New York, Harper and Row.

Darndorf, R. (1988): The Modern Social Conflict. An Essay in the Politics of Liberty. London, Weidenfeld & Nicholson.

Derrida, J. (1967): De la Grammatologie. Paris, Les Editions de Minuit.

- Derrida, J. (1976):** *Of Grammatology*. Baltimore and London, The John Hopkins U. Press.
- Derrida, J. (1972):** *La dissemination*. Paris, Le Seuil.
- Derrida, J. (1983):** *Geschlecht. Sexual Difference, Ontological Difference*. *Research in Phenomenology*, 13. Chicago, 65–83.
- Le Doeuff, M. (1989):** *The Philosophical Imaginary*. London, Athlone.
- Foucault, M. (1977):** *The Discourse on Language*. V: Bouchard, D. (ur.): *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews* by Michel Foucault. Oxford, Basil Blackwell.
- Freud, S. (1923):** *The Ego and the Id*. London, Hogarth Press.
- Gradivo za slovensko ustavo (1988):** *Gradivo za slovensko ustavo*. Društvo slovenskih pisateljev, Ustavna komisija upravnega odbora in Delovna skupina za ustavni razvoj pri Slovenskem sociološkem društvu. Ljubljana, Časopis za kritiko znanosti.
- Grosz, E. (1995):** *Space, Time, and Perversion*. London, Routledge.
- Greimas, A. J. (1987):** *On Meaning: Selected Writings in Semiotic Theory*. Minnesota, University of Minnesota Press.
- Hegel, G. W. F. (1973):** *Phenomenology of Spirit*. Gloucestershire, Clarendon Press.
- Herder, J. G. (1966):** *On the Origin of Language*. New York, Ungar.
- Heidegger, M. (1969):** *Identität und Differenz*, Pfullingen, Verlag Günther Neske.
- Hjemslev, L. (1956):** *Animé et inanimé, personnel et non-personnel, Essais linguistiques*. Paris, Editions de Minuit.
- Hjemslev, L. (1971):** *Essais linguistiques*. Paris, Les Editions de Minuit.
- Irigaray, L. (1974):** *Speculum de l'autre femme*. Paris, Les Editions de Minuit.
- Irigaray, L. (1977):** *Ce sexe qui n'est pas un*. Paris, Les Editions de Minuit.
- Irigaray, L. (1980):** *Amante marine*. De Friedrich Nietzsche. Paris, Les Editions de Minuit.
- Irigaray, L. (1982):** *Passions élémentaires*. Paris, Les Editions de Minuit.
- Irigaray, L. (1983):** *L'oubli de l'air*. Chez Martin Heidegger. Paris, Les Editions de Minuit.
- Irigaray, L. (1984):** *L'Éthique de la différence sexuelle*. Paris, Les Editions de Minuit.
- Irigaray, L. (1985):** *Parler n'est jamais neutre*. Paris, Les Editions de Minuit.
- Irigaray, L. (1990):** *Sexes et genres à travers les langues*. L'ordre sexuel du discours. Paris, Editions Grasset.
- Irigaray, L. (1992):** *Je, tu, nous*. Pour la culture de la différence. Paris, Editions Grasset.
- Irigaray, L. (1993a):** *Genres culturels et interculturels*. *Revue Langages*, 27, 111. Paris, 12–23.
- Irigaray, L. (1994):** *J'aime à toi*. Paris, Editions Grasset.
- Jakobson, R. (1959):** *Linguistic Aspects of Translation*. V: Brower, R. (ur.): *On Translation*. Cambridge (MA), Harvard University Press, 232–239.
- Jakobson, R. (1971):** *Selected Writings II. Word and Language*. The Hague - Mouton.
- Jameson, F. (1987):** *Foreword in On Meaning, Selected Writings in Semiotic Theory* by Algirdas Julien Greimas. Minnesota, University of Minnesota Press.
- Jespersen, O. (1972):** *Growth and Structure of English Language*. Oxford, Blackwell.
- Kristeva, J. (1974):** *La révolution du langage poétique: l'avant-garde à la fin du XIX. siècle: Lautréamont et Mallarmé*. Paris, Seuil.
- Kristeva, J. (1981):** *Women's Time*. *Signs – Journal of Women in Culture and Society* 7,1. Chicago, 13–28.
- Kristeva, J., (1983):** *Histoires d'amour*. Paris, Editions Denoël.
- Kristeva, J. (2005):** *Revolucija pesniškega jezika*. Piran, Obalne galerije.
- Lakoff, R. T. (1975):** *Language and Woman's Place*. New York, Harper and Row.
- Lakoff, R. T. (2000):** *The Language War*. Berkeley, University of California Press.
- Lenček, R. (1972):** *O zaznamovanosti in nevtralizaciji slovnične kategorije spola v slovenskem knjižnem jeziku*. *Slavistična revija*, 20, 1. Ljubljana, 56–57.
- Lyons, J. (1968):** *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Mainberger, G. K. (1974):** *Die französische Philosophie nach dem Strukturalismus*. *Neue Rundschau*, 84, 3. Frankfurt am Main, 437–458.
- Martinet, A. (1956):** *Le genre féminin en indo-européen*. *Le français moderne*, letnik 4. Paris, 83–95.
- Meillet, A. (1921):** *La catégorie du genre et les conceptions des indo-européens*, *Linguistique historique et comparée* I., Paris.
- Nietzsche, F. W. (1968):** *The Will to Power*. New York, Random.
- Nietzsche, F. W. (1967):** *Genealogy of Morals*. New York, Random.
- Oxford English Dictionary (1989):** *Oxford English Dictionary* (Simson, J., Weiner, E. (ur.)), Oxford University Press.
- Petit Robert (1994):** *Petit Robert: Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*. Paris, Dictionnaires le Robert.
- Sapir, E. (1921):** *Language. An Introduction to the Study of Speech*. New York, Harcourt, Brace & World.
- SSKJ (1991):** *Slovar slovenskega knjižnega jezika*. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Spender, D. (1980):** *Man Made Language*. London-New York, Routledge and Kegan Paul.
- Toporišič, J. (1991):** *Slovenska slovnica*. Maribor, Založba Obzorja Maribor.

Toporišič, J. (1992): Enciklopedija slovenskega jezika. Ljubljana, Cankarjeva založba.

Ustava Republike Slovenije (1991): Ustava Republike Slovenije in Ustavni zakon za izvedbo ustave Republike Slovenije. Celje, Mavrica.

Zupanc Ećimović, P. (1990): Étude comparative sur la différenciation sexuelle. Langue anglaise et etymologies. V: Irigaray, L. (ur.) Sexes et genres à travers les langues. Paris, Editions Grasset, 261–290.

Zupanc Ećimović, P. (1994): Where is the I/she and the I/he in the Contemporary Speech?. A comparative study of the position of the gendered subject in the English, French, and Slovene Languages. V: Buholtz, M., Liang, A. C., Sutton, L., Hines C. (ur.): Cultural Performances.

Proceedings of the Third Berkeley Women and Language Conference. Berkeley, University of California, 801–807.

Zupanc Ećimović, P. (1999): Spol v kulturah na ozemlju današnje Slovenije, doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.

Zupanc Ećimović, P. (2006): Language and Sexual Identities in National and Supra-national Constitutions. V: Jinghua, L., Henshall, K., Hong, X. (ur.): Ethnic Identities and Linguistic Expressions. Languages, Literatures and Cultural Interaction in an Age of Globalization. Beijing, Ren min wen xue chu ban she, 76–90.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2008-12-14

UDK 316.77:811.163.6

GROŽNJA IN ODGOVORNOST V MEDIJSKEM DISKURZU O NACIONALNEM JEZIKU

Simona BERGOČ

Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije Koper, SI-6000 Koper, Titov trg 5

e-mail: simona.bergoc@fhs.upr.si

IZVLEČEK

Namen prispevka je identificirati in predstaviti prevladujoče argumentativne topose v medijskem diskurzu, ki tvorijo strukturo slovenske etnojezikovne identitete. Toposa grožnje in odgovornosti, povezana s slovenskim jezikom, utrujeta jezikovni ekskluzivizem slovenske nacionalne skupnosti. Analizirano gradivo tvorijo komentarji Sobotne priloge Dela v dveh trimesečnih obdobjih pred plebiscitom za odcepitev od SFRJ (23. decembra 1990) ter pred referendumom za pridružitve EU (23. marca 2003). Vzorec je bil zbran, upoštevajoč temeljne komunikološke kriterije: vprašanje medijskega vpliva, branosti in lastništva medijev. Kvalitativna analiza diskurza v nasprotju s pričakovanji ni pokazala bistvenih odstopanj na ravni toposov kot diskurzivnih strategij, kar potrjuje prepričanje, da sta toposa grožnje in odgovornosti čvrsto vgrajena v strukturo slovenske etnojezikovne identitete ne glede na različne družbene okoliščine pojavljanja.

Ključne besede: slovenščina, etnojezikovna identiteta, Evropska unija, kritična analiza diskurza, argumentativni toposi

MINACCIA E RESPONSABILITA' NEL DISCORSO MEDIATICO SULLA LINGUA NAZIONALE

SINTESI

Obiettivo del contributo è l'identificazione e la presentazione dei topoi argomentativi dominanti nel discorso mediatico che costituiscono la struttura dell'identità etnolinguistica slovena. I topoi della minaccia e della responsabilità, connessi alla lingua slovena, confermano l'esclusività linguistica della comunità nazionale slovena. Il materiale analizzato è costituito dai commenti del supplemento del sabato al quotidiano Delo raccolti in due periodi della durata di tre mesi ciascuno, rispettivamente prima del plebiscito per la separazione dalla RSFJ (23. 12. 1990) e prima del referendum per l'ingresso all'Unione Europea (23. 3. 2003). Il campione è stato scelto sulla base dei criteri fondamentali della scienza della comunicazione: la pressione dei media, la tutela e la proprietà dei media. L'analisi qualitativa del discorso in opposizione alle aspettative non ha dimostrato differenze significative a livello di topoi usati come strategie di discorso, a conferma dell'assunto che i topoi della minaccia e della responsabilità sono solidamente inseriti nella struttura dell'identità etnolinguistica slovena indipendentemente dalle diverse situazioni sociali in cui si manifesta.

Parole chiave: lingua slovena, identità etnolinguistica, Unione Europea, analisi critica del discorso, topoi argomentativi

UVOD: PROBLEMSKA IN METODOLOŠKA IZHODIŠČA RAZISKAVE

Z jezikom govorci udejanjamo najrazličnejše komunikacijske potrebe,¹ v pričujočem članku se bom osredotočila na simbolno in performativno vlogo slovenščine kot nacionalnega jezika v dveh specifičnih obdobjih, povezanih z velikimi političnimi pretresi v Republiki Sloveniji. Simbolna in performativna vloga sta najtesneje povezani s kolektivnim vidikom jezikovnega udejstvovanja (čeprav resnici na ljubo o popolnoma individualni razsežnosti jezika težko govorimo), morda bi bilo ustrežnejše reči, da jezik v svoji simbolni in performativni vlogi nosi mobilizacijski potencial.

V prispevku, ki predstavlja del obsežnejše študije o nacionalnem jeziku v procesih političnega razdruževanja in pridruževanja,² me zanima vloga slovenskega jezika v argumentaciji za ali proti državnemu odcepitvi od večkulturne in večjezične Jugoslavije leta 1991 ter za ali proti pridružitvi večkulturni in večjezični Evropski uniji leta 2004. Raziskavo sem opravila s pomočjo metode analize diskurza, ki je v prvem koraku zahtevala nekaj načelnih premislekov v zvezi z gradivom za analizo. Izbor medijskega diskurza je temeljil na predpostavki, da mediji pomembno sooblikujejo javno mnenje. V vseprisotnost medijev in njihov vpliv je možno seveda tudi podvomiti, zlasti zato, ker je to tezo težko empirično dokazati. Alternativna branja medijskih vsebin sicer dokazujejo, da mediji nimajo absolutnega in neposrednega vpliva na interpretacijo resničnosti prejemnikov medijskih vsebin, vendarle pa predstavljajo legitimni institucionalni pogoj in okvir, znotraj katerega se reprezentacije in vrednote, tudi alternativne, producirajo (prim. Bourdieu, 1991, 72–76; Ang, 1996, 10 in naprej; Mihelj, 2004, 403–404). Ob tem je treba poudariti, da je diskurz medijev privilegiran diskurz, saj producira topike, akterje in odnose, ki v družbi veljajo za legitime in

referenčne. Moč vpliva – če sprejmemo predpostavko, da mediji lahko bolj ali manj vplivajo na svoje odjemalce, sem določila s pomočjo koncepta branosti.³ Branost je v nasprotju z načelnim, to je epistemološkim, premislekom o medijskem vplivu koncept, ki sodi v empirično polje argumentacije. Ravno oba vidika, filozofski in empirični, ki se med seboj dopolnjujeta, zagotavljata večjo stopnjo verjetnosti v zvezi z močjo vpliva izbranega tiskanega medija. V raziskavi je izpostavljena tudi povezava medija z državnimi institucijami in posledično vplivom države na uredniško politiko, kar sem utemeljila s konceptom medijskega lastništva (prim. Bašić Hrvatin, Kaučič, 2003; Bašić Hrvatin, Petković, 2007). Raziskava je pokazala, da kljub zamegljeni lastniški strukturi in razpršenemu kapitalu med različnimi delniškimi, kapitalskimi družbami ter skladi v ozadju vleče niti vendarle država – tako leta 2003. Leta 1990 pa je bila lastninska upravičenka Dela SZDL (Socialistična zveza delovnega ljudstva), torej ravno tako država (prim. Bašić Hrvatin, 2005). In ker praksa potrjuje, da je avtonomija novinarjev in urednikov bolj etična zahteva kot resničnost (prim. STA, 2007), lahko skozi optiko lastništva sklepamo, da je Sobotna priloga v obeh opazovanih obdobjih skozi komentarje avtorjev posredovala državno ideologijo, ki se je v uredniškem smislu udejanjala tudi v izboru in pogostosti pojavljanja določenih družbenih akterjev v tistih člankih, ki so problematizirali politično odcepitev in analogno politično pridružitve.

Upoštevač vse tri omenjene komunikološke kriterije, sem za analizo izbrala tednik Sobotna priloga v dveh trimesečnih obdobjih pred plebiscitom za odcepitev od Jugoslavije decembra 1990 ter pred referendumom za priključitev EU marca 2003. Predvidevala sem namreč, da je v teh predvolilnih mesecih potekala najbolj intenzivna medijska in ideološka debata za ali proti odcepitvi oziroma integraciji in posledično povečana prisotnost diskurzivnih strategij, povezanih z argumentacijo v zvezi z določeno politično opcijo.

1 Ena najbolj znanih jezikovnofunkcijskih dihotomij je delitev na simbolno in komunikacijsko vlogo jezika (Edwards, 1984, 16 in naprej, v Škiljan, 2002, 29–30), ki je zaradi svoje enostavnosti v jezikoslovju zelo priljubljena; v konkretnih jezikovnih situacijah pa imajo velikokrat večjo razlagalno vrednost odprti sezname (prim. Škiljan, 2002; Joseph, 2004).

2 Primerjaj avtoričino doktorsko disertacijo *Slovenski jezik v procesih političnega razdruževanja in pridruževanja: vloga jezika pri konstrukciji narodne in državne identitete*, 2008a.

3 Tudi branost (poslušnost/gledanost) je problematičen koncept; s pomočjo meritev branosti namreč ne moremo neposredno ugotoviti, v kolikšni meri določen medij vpliva na občinstvo ali ne; kvečjemu lahko nakažemo večji ali manjši potencial vpliva. Naročnik Nacionalne raziskave branosti je sicer Slovenska oglaševalska zbornica, kar kaže, da je raziskava namenjena za potrebe slovenskega oglaševalskega trga. Raziskava kaže, da je imela Sobotna priloga v prvem trimesečju leta 2003 relativno visok doseg v kontekstu primerljivih časnikov (www.nrb.info). Raziskave o dosegu posameznega medija so bile prvič sicer narejene leta 1992 (Mediana, 1992), zato sem se morala za prvo trimesečje leta 1990 zanesti na podatke dveh let kasneje in nekatere druge okoliščine, navedene v nadaljevanju. V prvem polletju tega leta je časnik Delo dosegel 414.000 ljudi oz. 24 % celotne populacije. Za primerjavo je potrebno navesti tudi druge dnevnike (Sobotna priloga takrat še ni bila upoštevana kot samostojen tednik – v smislu identifikacije dosega): Slovenec 68.000 oz. 4,1 %, Slovenske novice 141.000 oz. 8,6 %, Večer 240.000 oz. 14,5 %. Relativno visok doseg je Sobotna priloga v okviru Dela imela najbrž tudi dve leti prej, kar posredno dokazuje tudi status časopisa "nacionalnega pomena". Bašić Hrvatin in Petković citirata besede Lojzeta Peterleta, tedanjega predsednika vlade, iz intervjuja za italijanski časopis Corriere della sera o imenovanju urednikov (2007, 28–29): "Zdi se mi nenormalno, da vlada poleg tednika Demokracija ne bi imela še časopisov. Kakorkoli že, glede Dela, najpomembnejšega dnevnika, smo sprejeli sklep, ki predvideva, da lahko z notranjim razpisom izberejo kandidata, vendar se mora s to izbiro strinjati vlada" (Delo, 1. 8. 1990).

SIMBOLNA VLOGA SLOVENŠČINE

Moj raziskovalni cilj je bil torej usmerjen najprej v simbolno vlogo slovenščine kot nacionalnega jezika. Simbolno vlogo lahko imenujemo tudi identitetno – pomeni pa tisto potencialno vrednost jezika, da svoje govorce združi v simbolno skupnost, največkrat tako imenovano jezikovno skupnost, v evropskem kontekstu pa velikokrat kar nacionalno skupnost. Samo združevanje govorcev pa je možno pod predpostavko, da je določen jezik vgrajen v identitetno strukturo vsakega posameznega govorca. Vprašanje je, kdaj in kako poteka identifikacija govorca z jezikom skupnosti, ki ji pripada. Jezikovna identifikacija ima dva vidika, individualnega in kolektivnega, ki se med seboj v diahronem smislu močno prepletata, kar z drugimi besedami pomeni, da nobeden od njiju ni prvoten in sta pravzaprav dve plati iste zgodbe. Individualna razsežnost jezikovne identifikacije je povezana z inkulturacijo, ki jo razumem kot proces razumevanja, orientacije in pridobivanja kompetenc na področju predstav, ki konstituirajo neko kulturo. Gre pravzaprav za ponotranjenje kulturno utemeljenih kognitivnih modelov, ki organizirajo in kontekstualizirajo družbeno razširjeno védenje (prim. John, Pool, 1994, 833–834). Na področju jezikovne identifikacije nas zanima zlasti inkulturacija konceptualne povezave jezikovne in etnične pripadnosti, kar imenujem tudi etnojezikovna identiteta. Slovenščina oziroma njena standardna oblika namreč funkcionira ne le kot simbol jezikovne, temveč tudi nacionalne skupnosti. Njena simbolna vrednost – ki jo govorec oziroma govorka slovenščine v procesu inkulturacije ponotranji – je posledica več kot tisočletnih jezikovnih, družbenih in političnih procesov na teritoriju sprva protojezikovne, nato slovenske jezikovne skupnosti v pravem pomenu besede in v zadnji fazi slovenske nacionalne skupnosti. Čeprav zadnja trditev brez obrazložitve lahko deluje tendenciozno ali vsaj zelo poenostavljeno, na tem mestu ni prostora za natančen prikaz vseh tistih sredobežnih in sredotežnih silnic, ki so spremljale razvoj slovenskega standardnega jezika v različnih družbenih in političnih kontekstih (prim. Stabej, Grdina, 2003) in ki so konfigurirale simboliko slovenščine kot nacionalnega jezika. Nemara le nekaj zgodovinskih poudarkov: najbolj oprijemljivi poskusi formiranja slovenske jezikovne skupnosti segajo v 16. stoletje in so posledica instrumentalistične protestantske logike brati Sveto pismo v domačem jeziku. Trubarju je tehnologija tiska omogočila izdajo prve slovenske knjige, čemur je sledilo nekaj-

desetletno obdobje živahne knjižne ustvarjalnosti, ki je posredno vzpostavljala in utrjevala idejo o Slovencih kot posebni jezikovni skupnosti. Vendar pa razvoj standardnega jezika od tu dalje spremlja in zrcali zgodovinske antagonizme, zlasti izkušnje slovenske jezikovne skupnosti v kontekstu večjih političnih tvorb in večinskih jezikov. Slovenska jezikovna skupnost je prevzela poteze nacionalne skupnosti v 19. stoletju, v času nacionalne prebuje, ki jo je sprva "zanetila" elita na podlagi romantične ideje o duhu narodov (prim. program Zedinjena Slovenija, ki ga je oblikovalo dunajsko društvo Slovencev), ki pa se je kmalu prenesla na širše plasti prebivalstva, zlasti s pomočjo taborskega gibanja (Cvirn et al., 1999, 247). Jezik je v tistem času postal eden temeljnih elementov slovenske nacionalne identitete in zdi se, da – kljub okoliščinam, ki so težko primerljive s tistimi v drugi polovici 19. stoletja – to vlogo igra še danes (prim. Mikolič, 1999/2000; Stabej, 2007, Grdina, 2007).

ARGUMENTATIVNI TOPOSI V PERFORMATIVNI RAZSEŽNOSTI JEZIKA

Ker izhajam iz predpostavke o performativni naravi jezika, to je njegovi moči odslikave, zlasti pa oblikovanja družbenih razmerij,⁴ so me zanimale tiste jezikovne strategije, na podlagi katerih lahko razumemo odnos med dejanskim družbeno-političnim dogajanjem pred plebiscitom za odcepitev od SFRJ leta 1990 in referendumom za pridružitve EU leta 2003 na eni strani ter strukturo slovenske etnojezikovne identitete v obeh obdobjih na drugi. Eden od načinov identifikacije strukture etnojezikovne identitete je analiza argumentativnih toposov v tistih elementih diskurza, ki izpostavljajo slovenski ekskluzivizem na ravni kulture. Preden pa predstavim izsledke, je nujno očrtati pojmovanje toposov, ki ga privzemam za potrebe raziskave.

Toposi so v teoriji argumentacije eden trših konceptualnih orehov. Domicilno področje tako teoretičnega motrenja kot praktične uporabe toposov je retorika kot večšina prepričljivega govornega nastopanja, če nekoliko (pre)drzno lakonično definiram to "umetnost" z bogato tradicijo vse od antike do sodobnosti. Veliko znanstvenega razmišljanja o toposih – ki konceptu priznava visoko stopnjo relevantnosti v sodobnosti – zgodbo vendarle začena v antiki (prim. Žagar, 2002, 2008; Žmavc, 2008; Wolrath Söderberg, 2008; Rubinelli, 2006).

4 John E. Joseph v svoji knjigi o jeziku in identiteti namenja posebno pozornost performativni razsežnosti jezika (Joseph, 2004, 19–20). Koncept utemelji z Austinovo teorijo o performativih (1990/1962) – Austin v svoji znameniti knjigi/predavanjih izgrajuje teorijo t. i. performativov, tj. posebnih izjav, ki "prav ničesar ne 'opisujejo' ali 'poročajo' ali konstatirajo, niso 'resnični/e' ali 'neresnični/e'" in pri katerih je "izreči stavek /.../ opraviti neko delo ali del nekega dela, ki ga normalno ne bi opisali kot (ali kot 'zgolj') nekaj reči" (str. 17). Ko torej razpravljamo o toposih znotraj performativne razsežnosti jezika, osvetljujemo njihovo vlogo ne le pri odslikavanju, temveč tudi pri vzpostavljanju reprezentacij, družbenih razmerij in identitet.

Janja Žmavc topose definira kot "temeljne kategorije, ki izražajo razmerja med idejami, med katerimi vsaka (to je kategorija) lahko služi kot obrazec ali metoda za odkrivanje/določanje (tega), kaj bomo o stvari povedali" (Žmavc, 2008, 168). Skok v preteklost nam bo pomagal "utelesiti" abstraktnost definicije. Že v antiki konkurira več pomenov toposov in Sara Rubinelli (2006, 253) ugotavlja, da do danes⁵ še nobeno delo ni predstavilo različnih vidikov pojmovanja toposov dovolj ustrezno, da bi skozi primerjalno razsežnost doumeli njihovo bistvo. Tudi pričujoči prispevek se odreka ambiciozni predstavitvi celostne problematike. Pač pa bo očitana razvoja na pot tistega pojmovanja toposov, s pomočjo katerih si lahko pomagamo razumeti tiste vidike medijskega diskurza, ki je spremljal in (so)oblikoval slovensko politično realnost v trenutkih vzpostavljanja različnih političnih konfiguracij.

Manfred Kienpointner izlušči Aristotelovo definicijo *toposa*, ki ga slednji, kljub temu da ta predstavlja središčni pojem razpravljanja v znamenitih Topikah, ne artikulira enoznačno: toposi so po eni strani iskalne formule, to je orodja za iskanje relevantnih argumentov med možnimi argumenti, po drugi strani pa tudi dokazne formule, ki zagotavljajo verjetnost prehoda od argumenta k sklepu (Kienpointner, 2001, 17–18). J. Žmavc (2008) topose eksplicitno poveže s prepričevalnima strategijama *etosa* in *patosa* – to sta sredstvi, ki prepričevalno moč jemljeta izven polja *logosa*. V nasprotju s pragma-dialektičnim pogledom znotraj teorije argumentacije, ki uporabo *etosa* in *patosa* v prepričevalne namene razume kot odklon od racionalne diskusije in napako v argumentaciji (Eemeren in Grootendorst, 1992, v Žmavc, 2008, 165), J. Žmavc zagovarja tezo, da sta *etos* in *patos* (in z njima povezan koncept *toposa*) ravno tako legitimni strategiji prepričevanja. Ker sta *etos* in *patos* v nasprotju z *logosom* povezana z iracionalnostjo,⁶ so toposi kot sestavni del omenjenih

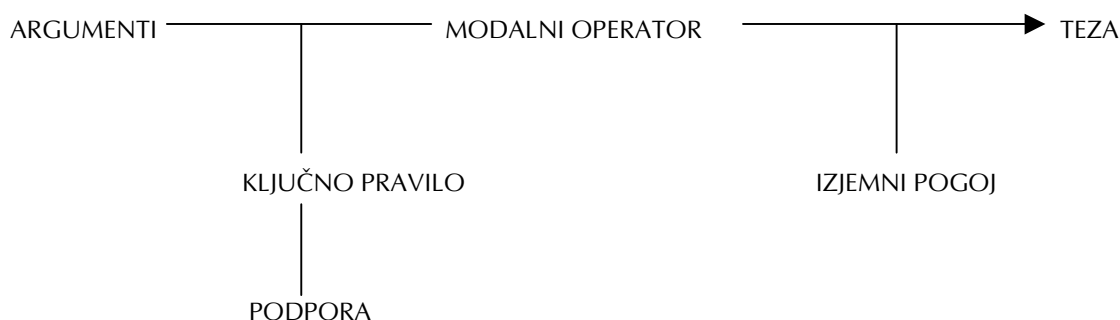
prepričevalnih strategij povezani s tistim delom argumentacije, ki se logiki izmika.

Toposi so bili tudi med Rimljani priljubljena tema znotraj razpravljanja o retoriki, Cicero jih imenuje *loci*, definira pa nekako v smislu mesta, kjer so spravljene argumenti (Žagar, 2002, 119). Prostorska metaforika je dejansko skupna tako grškemu kot rimskemu pojmovanju toposov, Maria Wolrath Söderberg interpretira topose kot nekakšne *prostore* srečanja govorečevega predmeta upovedovanja na eni strani ter prejemnikovih potreb, predhodnega vedenja in pričakovanj (2008, 128). Po drugi strani so toposi tudi imaginarni prostori, stavbe ali pokrajine v smislu področij, kjer so "spravljeni" spomini in od koder jih govorec lahko brez težav ponovno priklje v spomin.

Za današnje razumevanje in uporabo toposov v analitične namene je potrebno navesti dve kategoriji toposov. Barthes po Aristotelu loči "obče kraje" od "posebnih krajev". Za Aristotela je običaj krajev vsega skupaj troje, to je možno/nemožno, obstoječe/neobstoječe in več/manj (Barthes, 1990, 79), za potrebe pričujoče študije pa je še posebej pomemben koncept specifičnih toposov: "Posebni kraji (*eide*, *idia*) so tisti, ki pripadajo določenim predmetom; to so posebne resnice, specialne trditve, ki jih vsi sprejemajo; to so izkustvene resnice iz politike, prava, financ, pomorstva, vojskovanja itn. Ker ti kraji sodijo k praksi spretnosti, posamičnih zvrsti in predmetov, jih ni mogoče naštetih" (Barthes, 1990, 79).

Moderno razumevanje toposov sta uvedla Perelman in Olbrechts-Tyteca (1958), ki jih ne definirata kot mesta, kjer so spravljene/skriti argumenti, pač pa kot zelo splošne premise, ki nam pomagajo graditi vrednote in hierarhije (Žagar, 2002, 119).

Stephen Toulmin je topose nekoliko reartikuliral in predstavil znotraj svoje teorije argumentacije kot "zagotovila", ki so podlaga argumentaciji. Poglejmo si njegovo shemo argumentacije:

⁵ Torej do trenutka, ko je nastal njen članek.

⁶ Pojma racionalnost in iracionalnost ter odnos med njima je daleč od enostavnosti, vendar pa mi okvir pričujočega članka ne dovoljuje širjenja problematike v to smer.

Toulminov model ima torej šest kategorij (Toulmin, 1974/1958, 94 in naprej): argumenti (data) so vzroki za tezo (claim), ki je sklep, posledica sklepanja. Da so navedeni podatki lahko argumenti za tezo, omogoča ključno pravilo (warrant). To je nekakšna hipotetična izjava, jamstvo, ki ima obliko če → potem in vzpostavlja vzročno-posledično razmerje med tezo in argumentom. Dopustnost ključnega pravila se dokazuje s podporo (backing). Gre za opozorila na zakone, norme, pravila vedenja in veljave, ki so povezani z določenim področjem oziroma vsebino argumentiranja. Z modalnim operatorjem (qualifier) pokažemo na stopnjo verjetnosti: verjetno, domnevno, morda. Izjemni pogoji (rebuttal) so tisti okoliščinski dejavniki, ki omejujejo veljavnost ključnega pravila. Pravzaprav so potencialni protiargumenti.

Brinker (1992, 78) na podlagi analize političnega komentarja ugotavlja pomanjkljivost Toulminove sheme in jo nadgradi s pomočjo dveh dodatnih kategorij; ležišča (Einbettung) in baze vrednot (Wertbasis). Ležišče umešča tezo v konkretno situacijo; izpostavljeni so okoliščinski dejavniki, s pomočjo katerih izjava dobi smisel. V bazi vrednot so izpostavljeni vedenjski vzorci in vrednote, pridobljene z vzgojo.

Perelman s kategorijo ključnega pravila oziroma "zagotovila" (s podkategorijo podpore) ter Brinker z bazo vrednot nadaljujeta aristotelovsko tradicijo argumentacije, temelječo na toposih. Ravno tako so toposi bistveni del teorije argumentacije francoskega filozofa Osvalda Ducrota, ki jih definira kot mesta verovanj, prepričanj in predsodkov, ki so bistveni pri vzpostavljanju smisla (Ducrot, Anscombre, 1987, 54–55). Ducrot obenem navede še nekaj lastnosti toposov (1989, 10 in naprej):

- *univerzalnost*: topos mora biti pripoznan v jezikovni skupnosti, ki ji pripadeta vsaj tisti, ki vodi argumentativni postopek – vir –, in tisti, komur je namenjen – naslovnik. Na tej točki naj pripomnim dvoje: toposi vendarle niso vedno značilni le za eno jezikovno skupnost, pač pa lahko povezujejo več jezikovnih skupnosti hkrati. Pravzaprav bi si upala trditi, da so bolj značilni za kulturne in ne jezikovne skupnosti. V tem smislu obstajajo tudi znotraj ene jezikovne skupnosti, če vztrajam pri Ducrotovem poimenovanju/pojmovanju, alternativni toposi, ki se razlikujejo med različnimi kulturami. Bolj smiselno bi bilo topose razumeti kot *kolektivne*;

- *splošnost*: načelo mora biti priznano kot veljavno – ne glede na situacijo, v kateri ga uporabimo – za številne podobne situacije;

- *stopnjevalnost*: skrbijo za povezavo med dvema lestvicama, stopnjevanjema, med katerima vzpostavijo premo sorazmerje.

V analitičnem delu prispevka, ki sledi, privzemam torej zgoraj izpostavljene značilnosti toposov, operacionaliziram pa jih v smislu diskurzivnih strategij, to je bolj ali manj intencionalnih diskurzivnih praks, s pomočjo katerih dosežemo določeni družbeni, politični, psihološki ali jezikovni cilj (prim. Wodak, Meyer, 2001, 73).

PODATKI O GRADIVU IN ANALITIČNI POSTOPEK

Izbor komentarjev⁷ Sobotne priloge (SoP) v dveh trimesečnih obdobjih pred plebiscitom za odcepitev EU SFRJ leta 1990 in pred referendumom za pridružitve EU leta 2003 temelji na predpostavki o živahni medijski debati za ali proti odcepitvi/pridružitvi in aktivaciji argumentativnih toposov, ki naj bi posredno podpirali takšno ali drugačno politično odločitev.

V ožji izbor analize sem uvrstila tiste komentarje, ki so jih pisali profesionalni novinarji in publicisti⁸ in ki so se v svojih prispevkih neposredno ali posredno sklicevali na slovensko kulturno identiteto. Sklicevanju je bilo lahko namenjeno več ali manj prostora (to je konkretnih izjav), le v nekaterih prispevkih je kulturna identiteta glavna rdeča nit. Večina prispevkov ob kulturni identiteti omenja tudi slovenski jezik ali pa jezik kot del kulturne identitete lahko razumemo iz konteksta. S pomočjo tovrstnega gradiva sem si postavila raziskovalno vprašanje: v kakšno razmerje postavljajo avtorji komentarjev slovensko kulturno (in posredno jezikovno) identiteto do toposov grožnje in odgovornosti?⁹ Gradivo, ki sem ga na ta način odbrala, je vsebovalo 28 prispevkov leta 1990 ter 10 prispevkov leta 2003. Ker je pričujoči članek del obsežnejše doktorske raziskave, naj očitam tudi druge metodološke korake, ki se na prispevek posredno navezujejo. Poleg števila člankov je v smislu potencialnega medijskega vpliva izbranih pomenskih entitet (če argumentativne topose v širokem smislu tako razumem) pomembna tudi površina teh člankov, ki znaša leta 1990 25.404 cm², leta 2003 pa 16.340 cm². To pomeni, da so komentarji s sklicevanjem na slovensko kulturno in (ne/posredno) jezikovno identiteto leta 1990 zavzemali

7 V žanrskem smislu sem se omejila na komentarje, saj ti po svojih značilnostih omogočajo relativno uspešno analizo argumentativnih toposov. Za komentar je namreč po Košir (1988, 83–84) značilno sledeče: svoje predmete ocenjuje, vrednoti, pojasnjuje, analizira in razlaga. Novinar ne zajema več iz podatkovne sheme (kdo, kdaj, kaj, kje), pač pa raziskuje ozadja, razmerja med dogajanjem, išče vzroke in posledice. Predmet komentarja je ozadje aktualnega dogodka, o katerem je bila javnost že obveščena, zato ima nekakšno vlogo *naturalizacije vedenja*.

8 V analizo nisem vključila pisem bralcev, saj imajo z vidika potencialnega medijskega vpliva drugačen status kot komentarji profesionalnih piscev. Uredništvo tovrstne prispevke tudi grafično loči od drugih.

9 Širša raziskava je identificirala pojavnost tudi drugih argumentativnih toposov, in sicer toposov svobode, koristi ter finančni topos (Bergoč, 2008a). V pričujočem članku se osredotočam le na toposa odgovornosti in grožnje.

6,5 odstotka celotne površine tednika, leta 2003 pa skoraj 40 odstotkov manj, to je 4,7 odstotka. Podatek, da je bilo leta 2003 v SoP komentarjem, ki omenjajo slovensko kulturno identiteto, namenjenih skoraj 40 odstotkov površine manj, je za mojo raziskavo pomenljiv, vendar na tej točki nezadosten. Namreč, šele na podlagi analize diskurzivne *strukture* prispevkov lahko sklepam o naravi slovenske etnojezikovne identitete, kot se kaže (tudi) iz razmerja med nacionalnim jezikom ter toposoma grožnje in odgovornosti.

Sicer pa podatki o površinah obeh korpusov, ki sem jih analizirala, napeljujejo še na dodaten pomemben sklep, namreč, da razpravljanju o slovenski kulturni (in posredno jezikovni) identiteti ne v prvem obdobju (1990), še manj pa v drugem (2003) uredniška politika pravzaprav ne namenja tolikšnega prostora (in vloge), kot sem pričakovala. Predodcepitveno in predreferendumsko obdobje namreč obvladujejo predvsem ekonomske (1990) in politične (2003) teme (za natančna razmerja med temami prim. Bergoč, 2008a). Smiselno se torej pokaže, da se nadaljnja analiza osredotoči predvsem na *razmerje* med pojavitvami obravnavanih argumentativnih toposov in identificira morebitna odstopanja v strukturi prispevkov.¹⁰

Toposi bodo v nadaljnjem besedilu obravnavani s pomočjo kvalitativne analize diskurza. Ker je smisel diskurzivne analize identifikacija pomena, bo le-ta potekala procesualno. Pozornost bom osredotočala na argumentativne topose, vendar pa bom pri analizi izpostavila tudi druge kategorije, če se bodo pojavile, zlasti pojme: kontekst, implikatura, predpostavka ter metafore.¹¹ Tovrstna celostna analiza je utemeljena na strukturi koherence in kohezije besedil in celostni gradnji pomena. Zaradi slednjega se je pokazal kvalitativni pristop k analizi toposov bolj smiseln od kvantitativnega (prim. Wodak, 2001, 85).

ŠTUDIJA DVEH PRIMEROV: TOPOSA GROŽNJE IN ODGOVORNOSTI V ARGUMENTACIJI O NACIONALNEM JEZIKU

Hipoteza diskurzivne analize slovenske etnojezikovne identitete je bila naslednja: v predodcepitvenem času leta 1990 so bili za medijski diskurz¹² značilni argumentativni toposi, s pomočjo katerih so avtorji izpostavljali kulturni in jezikovni ekskluzivizem kot razlog in vzrok za politično odcepitev.¹³ V predreferenduskem

času leta 2003 naj bi komentarji v zvezi z vprašanji jezikovne in širše kulturne identitete temeljili na ravno obratni diskurzivni matrici. Izpostavljanje jezikovnega ekskluzivizma naj bi namreč bilo v nasprotju s siceršnjo uredniško politiko časopisa, ki je v obravnavanem trimesečnem obdobju zagovarjala evropske integracijske procese (prim. Bergoč, 2008a; Bergoč, 2008b). Takšna ali drugačna relativizacija vprašanj v zvezi s slovenščino kot nacionalnim jezikom je bila nujna, če naj bi bil projekt pridružitve Evropski uniji kot večjezični in večkulturni politični tvorbi uspešen, saj so kljub deklarativni strpni in demokratični kulturni/jezikovni politiki obstajale bojazni (ki so se kasneje potrdile) o dejansko neenakopravnih odnosih med jeziki, ki izhajajo iz političnih in ekonomskih razmerij moči med jezikovnimi in nacionalnimi skupnostmi.

Kvalitativna diskurzivna analiza pa v nasprotju s pričakovanji ni pokazala večjih odstopanj med obdobjema. Analiza argumentacije izbranih komentarjev tednika *Sobotna priloga* je identificirala kot rečeno več vrst argumentativnih toposov, nadaljnja analiza bo izpostavila zlasti odnos med slovensko kulturno identiteto in toposom grožnje in z njim povezanim toposom odgovornosti. V nadaljevanju bo nanizanih nekaj primerov (torej ne vseh) v ilustracijo tega odnosa:

TOPOS GROŽNJE:

če obstaja specifična grožnja, jo je treba preprečiti.

SoP 1990

Josip Vidmar namreč ni posegal samo v literaturo, gledališko in sploh kulturno življenje, temveč je bil, predvsem med NOB in po drugi vojni, zelo soudeležen pri politiki, na straži slovenstva pa je stal še prej, zlasti po letu 1932, ko je izšla njegova pomembna knjižica Kulturni problemi slovenstva, v kateri je obračunal z unitaristi tedanjega časa /.../ (SoP 13. 10. 1990, str. 27, Jože Horvat).

Odlomek je iz prispevka o 95-letnici Josipa Vidmarja z naslovom *Sredi kulture in nad njo*. Argumentacija izhaja iz toposa grožnje, ki je razviden zlasti v formulacijah "na straži slovenstva" ter "je obračunal z unitaristi tedanjega časa". Josip Vidmar je prikazan kot akter, ki se s svojim delovanjem upira grožnji kulturnega imperIALIZMA (to je tedanjega unitarizma). Topos grožnje je na

10 Sorodne raziskave argumentativnih toposov so bile opravljene v: Reisigl, Wodak, 2001; Wodak, de Cilia, Reisigl, Liebhart, 1999; Oberhuber et al., 2005.

11 Ker ti pojmi ne predstavljajo jedra analize, jih na tem mestu ne morem obširno predstavljati, zato za pragmalingvistične koncepte *konteksta*, *implikature* in *predpostavke* prim. Verschueren, 1999/2000, za metaforo pa Lakoff in Johnson, 1980, Drúlak, 2004, Chilton, 1996.

12 Znova poudarjam, da gre za komentarje trimesečnega obdobja v tedniku *Sobotna priloga*.

13 To pa ni bil edini vzrok, pomembni so bili tudi ekonomski (prim. Bergoč, 2008a), vendar na tem mestu omejujem izsledke širše raziskave na kulturno-jezikovni vidik.

jezikovni ravni realiziran s pomočjo metafore vojne, kar je ustaljena kombinacija.¹⁴ Avtor prispevka omenja Vidmarjevo knjigo Kulturni problem slovenstva, v kateri se omenjeni ukvarja z bistvom pojma narod ter za Slovence ugotavlja, da je jezik eden najpomembnejših elementov narodne identitete. V kontekstu takratne Kraljevine Jugoslavije lahko razumemo izdajo knjige – tako kot implicira tudi avtor gornjega besedila – kot dokaz o ekskluzivnosti slovenske narodne identitete znotraj večnacionalne kraljevine. Topos grožnje, na podlagi katerega so nastajala nekatera besedila in argumentacijske sheme že v tridesetih letih 20. stoletja, v znatnem deležu obvladuje predplebiscitarno pisanje v zvezi s slovensko nacionalno identiteto in jezikom. Medbesedilna naveza na Vidmarjevo delo torej ni naključna, pač pa skuša vzpostaviti vrednostni kontinuum na časovni osi ter tako dokazati legitimizacijo odcepitvenih teženj.

V naslednjem odlomku avtor problematizira pojav imigracije in ob tem ravno tako aktivira topos grožnje.

Kar zadeva množične imigracije delovne sile iz drugih okolij Jugoslavije, obstaja v Sloveniji javnomnenjsko nerazpoloženje do prihodnjih imigracij zaradi zaposlitvene in kulturne ogroženosti. /.../ Slovenci pa so kot pripadniki majhnega naroda, ki je v svoji težavni zgodovini narodnega preživetja doživel številne asimilacijske napade na svojo etničnost, izredno občutljivi za svojo kulturo. To pojasnjujejo občutki kulturne ogroženosti ob množičnih imigracijah pripadnikov drugih jugoslovanskih narodov z močno drugačnimi navadami in kulturo (SoP 20. 10. 1990, str. 23, Peter Klinar).

V zvezi s toposom grožnje velja opozoriti na stopnjevalno verbalizacijo; sprva je občutek ogroženosti izražen z evfemiziranim samostalnikom "nerazpoloženje". Narod je pojmovan z metaforo OSEBE ("težavna zgodovina narodnega preživetja"), kar občutek grožnje močno intenzivira. Iz odlomka ni jasno, ali avtor loči med etničnostjo in kulturo, kar lahko razumemo kot pojmovanje bistvene vloge elementa kulture znotraj etničnosti. Mešanje kultur znotraj fiksnih narodnih entitet (in identitet) je prikazano kot problematično, dejstvo je okrepjeno s prislovom *močno* (drugačne navade in kultura). Topos grožnje je učinkovito kombiniran s *toposom zgodovine*, ki se glasi takole: ker nas zgodovina uči, da imajo določena dejanja določene posledice, se je treba izogibati dejanjem, ki so primerljiva s tistimi v preteklosti. Zgodovinski asimilacijski pritiski so po avtorjevem mnenju analogni sočasnim imigracijskim pritiskom, zato so občutki kulturne in zaposlitvene ogroženosti upravičeni (dejanja, ki bodo te občutke ogroženosti omilila, gredo v smeri strožjih pogojev za pridobitev državljanstva, o čemer je govora v članku kasneje).

SoP 2003

Ko smo postali nacija, narod z državo, nato pa doslegli sprejem v OZN, smo si zagotovili preživetje, skupaj z ohranitvijo svojega materinega, slovenskega jezika (SoP 15. 3. 2003, str. 4, Tine Hribar, avtor intervjuja Grega Repovž).

Topos grožnje je v osnovi argumentacijske sheme tudi v izjavah Tineta Hribarja, ki preživetje naroda in ohranitev jezika, ki jima implicitno grozi izumrtje, poveže z institucionalizacijo v obliki države in članstva v OZN: narodu in jeziku lahko preživetje zagotovi država in mednarodno priznanje. Avtor s pomočjo ključa "materin" jezik vzpostavi metaforično polje družine – v tem smislu je pomenljiva tudi izbira svojilnega in ne vrstnega zaimka *materni*, ki poudari preslikavo intimnega odnosa do jezika v javni, to je simbolni pomen slovenščine kot nacionalnega jezika.

Tudi v naslednjih dveh primerih istega članka intervjuvanec razpravljanje o nacionalnem jeziku umesti znotraj toposa grožnje:

Tu se srečamo z vprašanjem, ki ga je Župančič načel v začetku tridesetih let: ali smo Slovenci res določeni samo z jezikom? Jaz osebno, naj povem vnaprej, sem precej prepričan, da je tako. Ali kot je rekel Levstik: vzemi narodu jezik, vzel si mu vse (SoP 7. 2. 2003, str. 5, Matjaž Kmecl, avtor intervjuja Peter Kolšek).

To je kohezivna moč, ki jo je treba gojiti, če hočemo državljansko ozaveščenost. Jaz bi celo predlagal, da bi na ta dan obesili državno zastavo. Če Slovenci že za druge državne praznike ne izobesijo zastave, naj jo vsaj na Prešernov dan (SoP 7. 2. 2003, str. 4, ibid.).

V obeh primerih argumentacija izhaja iz *toposa avtoritete*, ki ga lahko parafraziramo takole: X ima prav oziroma nekaj mora biti storjeno ali ne zato, ker A trdi, da je to prav oziroma da mora biti nekaj storjeno ali ne. V prvem kosu besedila je Oton Župančič postavljen kot avtoriteta, ki postavi "agendo" jezika kot temeljnega označevalca naroda za relevantno, to je kot vprašanje, ki "zasluži temeljit premislek". Tudi Levstik kot avtoriteta je uporabljen v sorodnem smislu, le da je njegova teza eksplicitnejša, postavljena v obliki trditve ("vzemi narodu jezik, vzel si mu vse") – nasprotno Župančičeva v obliki vprašanja vsaj formalno dopušča dva alternativna odgovora ("ali smo Slovenci res določeni samo z jezikom?"). Topos grožnje, ki nas še posebej zanima, avtor gradi v odnosu med jezikom in narodom. Narod eksplicitno poveže s skupnim jezikom oziroma obstoj naroda pogojuje z obstojem jezika. Potencialna grožnja raste iz možnosti izumrtja slovenščine.

14 Prim. analizo diskurza hladne vojne, ki jo je opravil Paul Chilton (1996).

TOPOS ODGOVORNOSTI:

če je nekdo odgovoren za določene probleme, mora delovati v smeri iskanja rešitev za te probleme.

Topos odgovornosti je zrcalna slika toposa grožnje. Odgovornost do upora se v prispevkih velikokrat pojavlja kot odgovor na pojav grožnje.

SoP 1990

To izkustvo z jezikom, ki me spremlja še danes kot ključna sestavina moje pesniške artikulacije, zagotovo ni neerotična, postala je celo tako zavezujoča zame tudi navzven, da prestopa zgolj pesniško prakso in me dobesedno sili k dejavnosti, ki naj pripomore k temu, da se jeziku, za katerega Heidegger pravi, da je hiša biti – in to je zame slovenščina – postavi tudi državna streha nad glavo (SoP 1. 12. 1990, str. 27, Niko Grafenauer, avtor intervjuja Jože Horvat).

Slovenski jezik na tem mestu služi kot impliciten argument državne suverenosti. Intimistično metaforiko jezika kot duhovne domovine¹⁶ uokvirja kolektivistična metaforika jezika kot nacionalne biti. *Topos odgovornosti* je podlaga izjave o tem, da avtorja določeno izkustvo z jezikom sili k političnemu delovanju. Topos odgovornosti se pogosto pojavlja v zvezi s pesniki in njihovo odgovornostjo do ohranjanja slovenskega jezika, kulture in nacije nasploh, izvore tega pojmovanja pa lahko iščemo v nezanimljivem deležu tistih akterjev v slovenski zgodovini, ki so igrali pomembno vlogo pri vzpostavitvi slovenske nacionalne identitete in katerih siceršnje javno delovanje je bilo tesno povezano s književnostjo.

Metafora je sicer učinkovita strategija za izražanje toposa odgovornosti, ni pa edina. Poglejmo si spodnji primer:

Potrebujemo kulturne modele, ki bodo osmislili tudi samostojnost Slovenije oziroma jo omogočali. Na kulturi je, da misel poleti, da se obzorja dvignejo, da se duhovna prostost človeka na Slovenskem razlega od parterja do galerij, in da spoznamo nujnost lastne državne suverenosti (SoP 8. 12. 1990, str. 27, Rudi Šeligo, avtor intervjuja Drago Medved).

Prvine slovnice, ki pomagajo aktivirati topos odgovornosti, so zlasti glagolske oblike prve osebe množine, ki v kontekstu delujejo mobilizacijsko: "potrebujemo

kulturne modele", "spoznamo nujnost lastne državne suverenosti". Odgovornost je aktivirana v tem odlomku tudi na frazeološki ravni: "na kulturi je" je fraza, na katero SSKJ veže pomen dolžnosti¹⁷ (torej odgovornosti); kulturi je poverjena naloga, da vzpostavi okoliščine ("da misel poleti", "da se obzorja dvignejo", "da se duhovna prostost človeka na Slovenskem razlega od parterja do galerij") za čutenje odgovornosti ("da spoznamo nujnost lastne državne suverenosti").

SoP 2003

Citiram nekoliko daljši del prispevka Ivana Štuhca z naslovom *Opora naši suverenosti*. Vodilna tema je vstop Slovenije v evro-atlantske povezave, torej NATO, vendar pa avtor zlasti v uvodu argumentacijo razširi tudi na pridružitve Evropski uniji.

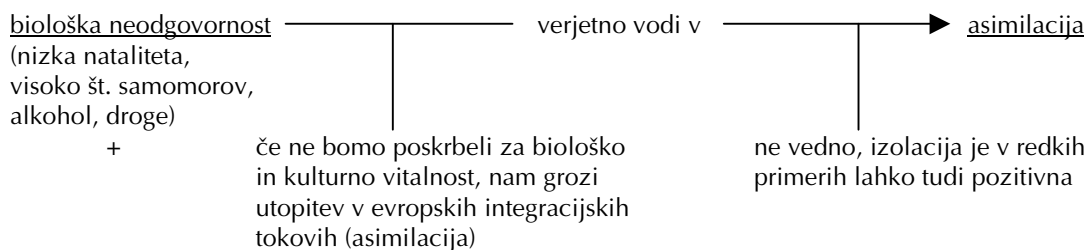
Danes nihče na našem planetu ne more razmišljati zunaj območja globalnosti sveta in človeške skupnosti na njem. Vsaka izolacija in osamitev prej ali slej pomeni notranjo krizo in propad. Slovenija kot država na prehodu ima kljub svoji majhnosti pomembno strateško in komunikacijsko lego, da o naravnem bogastvu niti ne govorimo. Če bi vse mednarodne udeležbe in uspehi bili tako vidni, kot so športni, bi verjetno ugotovili, da smo glede na svojo velikost nesorazmerno številčno prisotni na evropski in globalni ravni. Če bi to tudi načrtno vzpodbujali, se nam ni treba bati, da bi nas integracijski tokovi posrkali. Za to je treba izpolniti vsaj dva pogoja. Najprej je ključ do vsega biološka vitalnost. To pomeni skrb za regeneracijo in zdravo življenje. Nataliteta, število samomorov, zasvojenost z alkoholom in mamili ali drugimi sredstvi niso vzpodbudna dejstva, ki bi govorila v prid prepričanju, da nam je res kaj do lastnega obstoja, kaj šele do lastne skupnosti, katere institucionalno obliko predstavlja država. Drugi pogoj je, da gradimo lastno kulturno identiteto. Skrb za slovenski jezik in za skrbno ter sistematično utrjevanje vseh zgodovinskih ključnih momentov v narodni zgodovini, ki oblikujejo našo zavest, je naloga celotnega vzgojno-izobraževalnega sistema medijev. Brez utrjevanja slovenske samobitnosti ne moremo pričakovati, da bi se Slovenci in Slovenke v boju na mednarodni sceni ne izgubili in za ceno osebnih koristi pozabili na svojo odgovornost do narodove skupnosti. Kdor svojega ne pozna in ne ceni, tisti tudi do tujega ne more zavzeti spoštljivega in ustvarjalnega odnosa, ki nikakor ne vodi v asimilacijo (SoP 22. 2. 2003, str. 27, Ivan Štuhec).

16 Nekoliko prej v intervjuju Grafenauer odgovarja: "Zato je poezija zmerom tudi nacionalno konstitutivna, saj na impliciten način utrjuje izvorne značilnosti jezika, ki pripada nekemu narodu. In v tem jeziku je edino avtentično pesnikovo domovanje."

17 SSKJ v frazeološkem gnezdu navaja stalno besedno zvezo in njeno razlago 'na tebi je, da spregovoriš ti si na vrsti, ti si dolžen', gre torej za različno površinsko realizacijo identične globinske strukture fraze.

Štuhčeva argumentacija je zanimiva zato, ker topos grožnje (če ima neko politično dejanje ali odločitev nevarne in ogrožujoče posledice, ne sme biti izvedeno) aktivira v dveh nasprotujočih si primerih. Prva grožnja je povezana z "izolacijo in osamitvijo", ki vodita v "notranjo krizo in propad". Slovenija torej v kontekstu evroatlantskih partnerstev ne sme ostati nepridružena, ker bo to za njeno politično usodo slabo. Avtor omenjeni argument navede eksplicitno. Drugič je topos grožnje aktiviran popolnoma implicitno v neizgovorjeni argumentaciji: politična integracija ni pametna, ker bomo izgubili svojo nacionalno identiteto. Problem, ki ga avtor ne formulira eksplicitno, je torej možnost izgube slovenske nacionalne identitete ob pridruževanju Evropski uniji in Natu. Implicitno je trditev prisotna v izjavi "Če bi to tudi načrtno vzpodbujali, se nam ni treba bati, da bi nas integracijski procesi posrkali." Predpostavka te trditve je, da integracijski procesi *lahko* posrkajo različne identitete. Sploh če so te skupinske identitete *problematične*: (nizka) nataliteta, samomori, zasvojenost z alkoholom in mamili ali drugimi sredstvi. Omenjena argumentacija je uporabljena strateško, saj je avtorjev glavni namen – kot ga razumem sama – grožnjo izgube nacionalne identitete pravzaprav ovreči (saj vstop v Nato in EU nena zadnje promovira). V ta namen našteje nekaj odgovornosti Slovencev, da se asimilacija ne bi zgodila: biološka vitalnost (tj. skrb za regeneracijo in zdravo življenje), gradnja lastne kulturne identitete (skrb za slovenski jezik ter skrbno in sistematično utrjevanje zgodovinskih ključnih momentov v narodni zgodovini). Avtor slovenskemu jeziku (poleg zgodovine in regeneracije) pripisuje pomembno mesto znotraj nacionalne identitete.

V spodnji shemi, kjer sem uporabila Toulminove kategorije, je prikazana omenjena argumentacija:

1. topos grožnje/nevarnosti: če ima neka odločitev nevarne posledice, ne sme biti izvedena
2. topos odgovornosti: če ima skupina ljudi odgovornost za določene probleme, mora poiskati rešitev

In če argumentacijo obrnemo (toposa grožnje in odgovornosti ostaneta v vlogi "podpore" tudi v tem primeru)¹⁸: Slovenci se ne bomo asimilirali in pozabili na samobitnost, saj moramo skrbeti za svojo kulturno identiteto, to je jezik in zgodovinski spomin. Toposa grožnje in odgovornosti (če je država ali skupina ljudi odgovorna za pojav določenih problemov, mora poiskati rešitev za te probleme) sta v rekonstruirani argumentacijski shemi prisotna istočasno, saj klic k odgovornosti in v tem smislu k akciji predpostavlja obstoj grožnje.

ZAKLJUČNE UGOTOVITVE

Primerjalna analiza toposov grožnje in odgovornosti – v nasprotju s pričakovanji – ni pokazala bistvenih odstopanj v strukturi argumentacije obeh obravnavanih obdobjih (oktober–december 1990 ter januar–marec 2003). Če je pojavnost argumentacije, ki temelji na toposih grožnje in odgovornosti, leta 1990 razumljiva, saj strateško kreira jezikovni in siceršnji ekskluzivizem kot razlog za politično odcepitev od balkanskega kulturnega miljeja, pa se zdi pojavnost občutkov ogroženosti in odgovornosti (v obliki argumentativnih toposov) v zvezi z nacionalnim jezikom leta 2003, ob pridružitvi EU, ne navadna, predvsem pa presenetljivo neusklajena z načelno proevropsko uredniško politiko Sobotne priloge v tistem obdobju. Ostrejšo sliko dobimo, upoštevajoč nekatere izsledke širše zasnovane raziskave (Bergoč, 2008), ki identificira fizično pojavljanje omenjene argumentacije v ožjem kontekstu prispevkov, ki tematizirajo slovensko kulturo in literaturo. Hermetična in devalorizirana tema slovenske literature leta 2003 najbrž ni imela usodnega mobilizacijskega potenciala, ki bi lahko vplival tako ali drugače na izid referendumu.¹⁹

¹⁸ Prim. Toulminovo shemo na str. 6.

¹⁹ Literatura sama po sebi ni nujno hermetična in devalorizirana tema – njen "politični naboj" je odvisen od konteksta. Zgodovina slovenske literature nam kaže, da je imelo leposlovje v kritičnih trenutkih slovenske narodne emancipacije pomembno vlogo (prim. Stabej, 1997). Konec 80. let 20. stoletja so pesniki in pisatelji igrali pomembno vlogo v slovenskem družbenem, tudi političnem življenju (prim. pisateljsko ustavo, majniško deklaracijo ipd.), posredno je imela tudi literatura relativno visok družbeni status, leta 2003 razmere literaturi niso bile več tako naklonjene.

Po drugi strani vse to pomeni, da sta omenjena toposa vseeno čvrsto prisotna v strukturi slovenske etno-jezikovne identitete,¹⁹ ne glede na močno različne družbene in politične okoliščine, s katerimi so se soočali Slovenci kot govorci slovenskega jezika in pripadniki slovenske nacije.²⁰ Vendar pa tej ugotovitvi sledi logično vprašanje: kateri so tisti bistveni dogodki v slovenski kolektivni izkušnji, ki se z inkulturacijo (tako uspešno) vgrajujejo v jezikovnoidentitetno matrico pripadnikov slovenske nacionalne skupnosti? Ali drugače povedano: na kakšen način se občutek ogroženosti slovenske kulture in jezika reproducira? Zdi se, da je odgovornost do zaščite jezika samoumeven in konstruktiven odgovor na pritiske na kulturno in jezikovno identiteto,

ki so jih govorci slovenščine pogosto doživljali v zgodovini sobivanja z večjimi in močnejšimi jezikovnimi in nacionalnimi skupnostmi (prim. Stabej, 2001). Tudi danes nekatere ocene slovenske jezikovne situacije s poudarkom na nezadostni jezikovni zmožnosti govorcev slovenščine problematizirajo izpostavljanje jezikovne ogroženosti (prim. Stabej, 2006), kar je z vidika spodbujanja jezikovne samozavesti, ki je z razvijanjem jezikovne zmožnosti tesno povezano, izrazito neplodno.

ZAHVALA

Za dragocene pripombe k rokopisu se zahvaljujem dr. Janji Žmavc.

THREAT AND RESPONSIBILITY IN MEDIA DISCOURSE ON NATIONAL LANGUAGE

Simona BERGOČ

University of Primorska, Faculty of Humanities Koper, SI-6000 Koper, Titov trg 5

e-mail: simona.bergoc@fhs.upr.si

SUMMARY

The main reflection of this paper could be summarized into the following statement: the topoi of threat and responsibility are firmly incorporated into the structure of Slovene ethno-linguistic identity. This thesis contradicts the scientific presumptions of the paper concerning the mentioned topoi, which represent discursive strategies – that is more or less intentional plans of achieving communication objectives. In the paper, the topoi of threat and responsibility were identified through analysis of discourse in commentaries from the Saturday supplement (Sobotna priloga) of Delo newspaper, monitored in two three-month periods preceding the Independence Plebiscite (23rd December 1990) and the referendum on entering the EU (23rd March 2003). The sample was selected by considering the basic communicological criteria: the question of media influence, their readership and ownership. In the beginning, the author positions the problem of topoi into the debate on the symbolic and performative role of language. She outlines the developmental path of the inclusion of national language into the repertory of national symbols and, with the aid of the performativity concept (the so called creating of reality), presents the topoi as a discursive strategy of creating a relation of values among social phenomena. In the case of the Slovene as a national language the topoi of threat and responsibility function as a unity, namely, if we accept the preposition of threat, someone has to take responsibility for resolving the situation at hand. The author tries to show, that the above topoi have arisen on the basis of historical antagonisms, in particular the experiences of Slovene national community within the context of larger political entities and majority languages. In the period before the plebiscite in 1990, the relevant argumentation emphasized the exclusiveness of the Slovene language, which contributed to the conviction that there is no sense in forming political alliances with "incompatible" cultural communities. In the period preceding the referendum in 2003 one would expect a lower rate of occurrence of argumentation arising from the topoi of threat and responsibility, as the editorial policies of the newspaper in question were distinctly pro-European, however, the analysis of the material did not show any significant differences between the structures of

19 Ob pripombi – kot jo je posredoval tednik Sobotna priloga v obeh analiziranih obdobjih. V zvezi s tem moramo poudariti, da bi bila širše zasnovana raziskava, ki bi upoštevala tudi druge medije (tiskane, avdio-vizualne, elektronske), zanimiva, saj bi rezultate lahko po eni strani bolj posplošili, po drugi strani pa bi analiza morda pokazala specifične diskurzivne strategije, ki jih uporablja določeni medij. Vendar pa pričujoča analiza, ki temelji na širši raziskavi v Bergoč 2008a, zaradi svoje specifične metodologije, ki je usmerjena izrazito lokalno, procesualno in sentenčno, ni mogla upoštevati širšega gradiva. Ob prilagoditvi metodologije bi bila obsežnejša raziskava gotovo zanimiva in relevantna.

20 Raziskava je bila omejena na opazovanje slovenske etnojezikovne identitete. Na te ritoriju Republike Slovenije so tudi druge etno-jezikovne identitete, kar bi bilo zanimivo vključiti v naslednje raziskave tega področja.

argumentation in both periods discussed. Therefore, we can assume that, when it comes to language, the topoi of threat and responsibility are markedly present in the structure of Slovene ethno-linguistic identity regardless of their various contexts. Upon considering the findings of a wider-scope research discussed in Bergoč 2008a, which pointed out the use of argumentation based on the sense of linguistic vulnerability in the context of articles in 2003 discussing culture and the entire corpus of Slovene literature *sensu stricto*, the author elaborated a thesis, that the potential problem of Slovene language was placed into its traditional hermetical context of Slovene literature. In this way it had been stripped of its political charge, persuasive potential and any potential influence on the results of the referendum on entering of Slovenia into the EU.

Key words: Slovene, ethno-linguistic identity, European Union, critical discourse analysis, argumentative topoi

LITERATURA

- Ang, I. (1996):** Living Room Wars. Rethinking Media Audiences for a Postmodern World. London, New York, Routledge.
- Austin, J. L. (1990):** Kako napravimo kaj z besedami. Ljubljana, ŠKUC-Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Barthes, R. (1990):** Retorika starih. Elementi semiologije. Ljubljana, ŠKUC-Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Bašić Hrvatinić, S., Kaučič, L. J. (2003):** Medijska koncentracija v Sloveniji. Medijska preža, 16. <http://mediawatch.mirovni-institut.si/bilten/seznam/16/trg/12>. 3. 2007.
- Bašić Hrvatinić, S. (2005):** Čigavo bo Delo? Medijska preža, 23/24. <http://mediawatch.mirovni-institut.si/bilten/seznam/24/trg/12>. 3. 2007.
- Bašić Hrvatinić, S., Petković, B. (2007):** In temu pravite medijski trg? Vloga države v medijskem sektorju v Sloveniji. Ljubljana, Mirovni inštitut.
- Bergoč, S. (2008a):** Slovenski jezik v procesih političnega združevanja in pridruževanja: vloga jezika pri konstrukciji narodne in državne identitete (doktorska disertacija). Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Bergoč, S. (2008b):** Družbeni akterji in slovenska kulturna identiteta v medijskem diskurzu dveh obdobj. Jezik in slovstvo, 53, 6. Ljubljana, 69–84.
- Chilton, P. (1996):** Security Metaphors. Cold War Discourse from Containment to Common House. New York, Peter Lang Publishing.
- Bourdieu, P. (1991):** Language and Symbolic Power. Cambridge, Polity Press.
- Brinker, K. (1992):** Linguistische Textanalyse. Berlin, Erich Schmidt.
- Cvirn, J. et al. (1999):** Ilustrirana zgodovina Slovencev. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Drulák, P. (2004):** Metaphors Europe lives by. Language and institutional change of the European Union. http://www.arena.uio.no/events/documents/Paper_001.pdf, 26. 3. 2007.
- Ducrot, O. (1989):** Argumentacija in argumentativni "toposi". Problemi, 27, 1, Ljubljana, 3–18.
- Ducrot, O., Anscombre, J. C. (1987):** Argumentacija v jeziku. Filozofski vestnik, 2. Ljubljana, 48–60.
- Eemeren, F. H. van, Grootendorst, R. (1992):** Argumentation, communication, and fallacies: a pragma-dialectical perspective. Hillsdale, Lawrence Erlbaum.
- Grdina, I. (2007):** Težavno porajanje naroda. Nova revija, 26, 307/308. Ljubljana, 207–217.
- John, F., Pool, P. (1994):** Socialization, enculturation and the development of personal identity. V: Tim Ingold (ur.): Companion Encyclopedia of Anthropology. London-New York, Routledge, 831–851.
- Joseph, J. E. (2004):** Language and Identity. National, Ethnic, Religious. Hampshire-New York, Palgrave Macmillan.
- Košir, M. (1987):** Nastavki za teorijo novinarskih vrst. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Lakoff, G., Mark, J. (1980):** Metaphors We Live By. Chicago, London, The University of Chicago Press.
- Mediana (1992):** Branost, gledanost, poslušnost. Analiza medijev v Sloveniji (april 1992). Ljubljana, Inštitut za raziskovanje medijev.
- Mihelj, S. (2004):** The role of mass media in the (re)constitution of nations: the (re)constitution of the Slovenian Nation through the mass media representations of the plebiscite for an independent Slovenia, Bosnian refugees and non-registered migration (1990–2001) (doktorska disertacija). Ljubljana, ISH.
- Mikolič, V. (1999/2000):** Povezanost narodne in jezikovne zavesti. Jezik in slovstvo, 45, 5. Ljubljana, 173–185.
- Perelman, C., Olbrechts-Tyteca, L. (1958):** Traité de l'argumentation: la nouvelle rhétorique. Bruxelles, Editions de l'Université.
- Perelman, C. (1993):** Kraljestvo retorike. Ljubljana, Znanstveno in publicistično središče.
- Oberhuber, F., Bärenreuter, C., Krzyzanowsky, M., Schönbauer, H., Wodak, R. (2005):** Debating the European Constitution. On representations of Europe/the EU in the press. Journal of language and politics, 4, 2. Ljubljana, 227–271.
- Reisigl, M., Wodak, R. (2001):** Discourse and Discrimination. London-New York, Routledge.
- Rubinelli, S. (2006):** The Ancient Argumentative Game: *τόποι* and *loci* in Action. Argumentation 20, 3. Dordrecht-Boston-Lancaster-Tokyo, 253–272.

- STA (13. 4. 2007):** Kje je avtonomija medijev? *24ur.com*. <http://24ur.com/novice/slovenija/kje-je-avtonomija-medijev.html?ar>, 10. 2. 2008.
- Stabej, M. (1997):** Slovenski pesniški jezik med Prešernom in moderno (doktorska disertacija). Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Stabej, M. (2001):** Slovenščina v Evropi, Evropa v slovenščini: premislek pred okroglo mizo. V: Zbornik predavanj. 37. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, 25. 6.–14. 7. 2001. Ljubljana, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete, 261–270.
- Stabej, M. (2006):** Obris slovenske jezikovne politike. *Slavistična revija: Slovensko jezikoslovje danes*, 54. Ljubljana, 309–325.
- Stabej, M. (2007):** Jaz v nas. Nekaj tez o jeziku, identiteti in jezikoslovju na Slovenskem. V: Stereotipi v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi. 43. seminar slovenskega jezika, literature in kulture, Ljubljana, 25. 6.–13. 7. 2007. Ljubljana, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete, 13–24.
- Stabej, M., Grdina, I. (2003):** La lingua slovena: situazione attuale. V: *Slovenia / Societât filologjiche furlane*, ottantesimo congresso, Lubiana, 21 settembre 2003 = [Societât filologjiche furlane], otantesim congrès, Lubiane, 21 di setembar 2003. Udine, Società Filologica Friulana, 395–402.
- Škiljan, D. (2002):** Govor nacije. Jezik, nacija, Hrvati. Zagreb, Golden marketing.
- Starc, S. (2007):** Struktura oglaševalskih besedil in njihove diskurzivne lastnosti z diahronega in sinhronega vidika (doktorska disertacija). Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Toulmin, S. E. (1974/1958):** *The Uses of Argument*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Wodak, R., de Cillia, R., Reisigl, M., Liebhart, K. (1999):** *The discursive construction of national identity*. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- Wodak, R. (2001):** The discourse – historical approach. V: Wodak, R., Meyer, M. (ur.): *Methods of Critical Discourse Analysis*. London, Sage, 63–94.
- Wolrath Soderberg, M. (2008):** Topical Learning. V: Eemeren, F. H. van et al. (eds.): *Understanding argumentation: work in progress*. Amsterdam, Sic Sat, 127–136.
- Verschueren, J. (2000):** Razumeti pragmatiko. Ljubljana, Založba / *cf.
- Vezovnik, A. (2007):** Diskurzivna konstrukcija slovenske nacionalne identitete: analiza časopisnih političnih komentarjev v obdobju vstopanja Slovenije v Evropsko unijo. *Annales, Series historia et sociologia*, 17, 2. Koper, 469–483.
- Žagar, I. Ž. (2002):** Topoi, loci, commonplaces: startingpoints in/for education? *The School field* 13, 6. Ljubljana, 117–128.
- Žagar, I. Ž. (2008):** Topoi, črna skrinjica argumentacije? *Šolsko polje* 18, 7/8. Ljubljana, 73–98.
- Žmavc, J. (2008):** Ethos and pathos in Anaximenes' rhetoric to Alexander: a conflation of rhetorical and argumentative concepts. V: Eemeren, F. H. van et al. (ur.): *Understanding argumentation: work in progress*. Amsterdam, Sic Sat, 165–179.
- www.nrb.info (2007-03):** http://www.nrb.info/opis/podatki_2002_2005/2003-1.html.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2008-11-06

UDK 316.77:070.23(1-2)(497.4)

REGIONALNI TISK IN NADZOR OBLASTI: FUNKCIJA "PSA ČUVAJA" MED REGIJO IN DRŽAVO

Peter SEKLOČA

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1

e-mail: peter.sekloca@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Osrednje vprašanje, na katerega odgovarja članek je, koliko je regionalni tisk avtonomen v zagotavljanju svoje funkcije nadzornika oblasti (funkcija, ki izvira iz liberalne politične teorije) in koliko nanj vplivajo tržni imperativi kot vodilo podjetniškega interesa lastnikov tiska (pozicija, ki jo problematizira kritični politično-ekonomski pristop), med katere včasih spada tudi država. S primerjanjem idej omenjenih dveh teoretskih tradicij je vloga tiska razčlenjena v štirikotniku tisk-država-javnost-ekonomija, nato pa so se teoretska dognanja preko analize komentarjev, izvedene s kvantitativno metodo analize besedil, aplicirala na regionalna časnika Primorske novice in Gorenjski glas ter na njun odnos do slovenske vlade – natančneje do dveh politično različno pozicioniranih centralnih vlad. Ugotovljeno je bilo, da je regionalni tisk zaradi razpetosti med regijske javne akterje, regijsko omejen segment občinstva in družbene podsisteme – od naročnikov oglasov, med katere sodijo tudi regijske izpostave političnih strank, do podjetij in javne uprave, finančno občutljiv, v teh razmerah pa je kritika centralne vlade zaradi relativne "oddaljenosti" še najlažja izbira, ki se lahko združuje tudi s preusmeritvijo na nepolitične teme.

Ključne besede: regionalni tisk, nadzor oblasti, regionalna javnost, novinarstvo

STAMPA REGIONALE E CONTROLLO DEL POTERE: LA FUNZIONE DEL "CANE DA GUARDIA" TRA REGIONE E STATO

SINTESI

Nell'articolo l'autore si interroga con quanta autonomia la stampa regionale garantisce le sue funzioni di controllo del potere (funzione, nata dalla teoria politica di matrice liberale) e in quale misura su di essa influiscano gli imperativi di mercato, quali sono ad esempio gli interessi imprenditoriali dei proprietari di giornali (posizione problematizzata dall'approccio critico politico-economico), tra i quali talvolta figura lo stesso Stato. Ponendo a confronto le idee delle due tradizioni teoriche sopra citate il ruolo della stampa si articola attraverso l'intreccio dei quattro fattori stampa-Stato-pubblico-economia. I risultati teorici, ricavati dall'esame dei commenti editoriali attraverso il metodo quantitativo dell'analisi testuale, sono stati applicati alle due testate regionali "Primorske novice" e "Gorenjski glas" e al loro rapporto con il governo sloveno, o più precisamente con i due governi centrali schierati su posizioni politiche diverse. Ne è derivato che a causa della frammentazione tra gli attori pubblici, la stampa regionale è un segmento di pubblico territorialmente limitato e finanziariamente sensibile a causa del subsistema sociale – a partire dagli inserzionisti, tra i quali appartengono anche le succursali regionali dei partiti politici, fino alle aziende e all'amministrazione pubblica. In queste circostanze tuttavia la critica del governo centrale è a causa della relativa "distanza" ancora la scelta più facile, che può anche combinarsi con le inversioni di tendenza a temi estranei alla politica.

Parole chiave: stampa regionale, controllo del potere, pubblico regionale, giornalismo

Tisk je ob pojavu meščanske javnosti v 17. in 18. stoletju še služil kot prenašalec javnega razpravljanja iz kavarn in salonov v druge – različne ali enake – prostore razprave, obenem pa se je razprava nadaljevala tudi v tisku, kot to je to pokazal Habermas (1989, 58), dandanes pa se množične medije v navezavi s politično liberalno teorijo največkrat pojmuje v avtonomni funkciji nadzora oblasti. Začetki takšnega pojmovanja segajo v razsvetljenstvo in izhajajo iz idej Edmunda Burka in Jeremyja Benthama, če naštejemo samo dva najbolj poznana filozofa, ki sta se ukvarjala z vlogo javnega mnenja in tiska pri nadzoru izvajanja politične oblasti. Natančnejši pregled teorij in nadzorstvenih pojmovanj tiska nazorno pokaže Splichal v svojem delu *Kultura javnosti* (2005), v tem članku pa je pozornost posvečena regionalnemu tisku in njegovemu odnosu do centralne nacionalne oblasti, in sicer v času dveh politično različno orientiranih vlad Republike Slovenije.

V članku se srečata ideji iz dveh različnih teoretskih tradicij – teorije liberalizma in politične ekonomije – ki odnos tiska do oblasti vidita v dveh različnih funkcijah. Prva ima dve struji, od katerih ena poudarja nadzor oblasti, druga pa proaktivno vlogo tiska pri vključevanju članov javnosti v javno razpravo. Druga teoretska tradicija pa kritično razčlenjuje vpetost medijev kot podjetij v ekonomski sistem, kar depolitizira njihovo mogočo vlogo kritičnega očesa javnosti in vstopnih točk v javno razpravo. S primerjavo idej omenjenih dveh teoretskih tradicij bo članek osvetlil možne kombinacije odnosa tiska do politike, njegovo vpetost v gospodarstvo in posledice teh kombinacij za funkcijo kritičnega nadzornika oblasti. Nadzorna in podjetniška funkcija pa se v določenih primerih – in kljub napetostim, ki jih skrivata – lahko tudi kombinirata, kar bo pokazano s povzetkom rezultatov raziskav nekaterih znanstvenic in znanstvenikov o delovanju regionalnega in lokalnega tiska, rezultati pa bodo nato služili za izdelavo teoretskih scenarijev za vpetost tiska v regionalno in nacionalno javnost ter njegov odnos do nacionalne oblasti. Nato pa bodo teoretska dognanja osvetljena skozi rezultate raziskave, izvedene s pomočjo kvantitativne metode analize besedil dveh regionalnih časnikov in njunega odnosa do slovenske vlade – natančneje do dveh politično različno pozicioniranih vlad. Raziskava, opravljena z analizo komentarjev ter intervjuji z novinarji, je zajela dva regionalna časnika, in sicer Primorske novice in Gorenjski glas v dveh obdobjih (leto 2002 in leto 2005–2006). Pred tem bo govora še o metodologiji analize besedil pri takšnem načinu raziskovanja, ki mora pri sklepanju nujno upoštevati objektivne omejitve metode. Sama metoda ima namreč niz omejitev glede svojega dosega, zato je potrebna posebna previdnost pri sklepanju na odnos med jezikovnimi pojavi in zunajjezikovnimi pojavi. Osrednja teza se glasi, da je pri regionalnem tisku kritičnost do centralne vlade in države posledica kombinacije države nadzornika oblasti in podjetniške funkcije

tiska kot zasebne pravne osebe na področju ekonomije, takšna kombinacija pa zaradi notranjih napetosti med tema dvema funkcijama nujno ne vodi k učinkoviti razpravi o skupnem dobrem na nacionalni ravni, čeprav lahko služi interesom regije in lastnikom tiska.

POJMOVANJE ODNOSA MEDIJEV DO OBLASTI

Edmund Burke in Jeremy Bentham – delo slednjega z naslovom *On the Liberty of the Press, and Public Discussion* je še posebej znamenito (Bentham, 2008) – sta tisk pojmovala kot sredstvo zagotavljanja nadzora oblasti zaradi specifičnih funkcij, ki jih je tisk opravljal na prehodu iz absolutizma v meščansko liberalnodemokratsko vladavino. Ideja tiska kot "četrte veje oblasti" je bila utemeljena na načelu publicitete in nadzoru javnosti nad voljenimi predstavniki ljudstva brez tega, da bi bil tisk sploh pojmovan kot dobičkonosna panoga v kapitalističnem ekonomskem sistemu. Sprememba je nastopila z meščanskimi revolucijami in z ustavno zagotovitvijo svobode tiska, v istem času pa se je meščanski razred deklariral kot vodilna družbena sila, ki predstavlja celotno ljudstvo, ter vir legitimacije oblasti. V tem kontekstu je tisk "sicer tudi poslej še ohranjal drugačen vir legitimnosti – kot *organ javnosti* in kot kapitalistično *nedržavno podjetje*, vendar pa je njegova avtonomizacija v posebno "vejo", ki je bila utemeljena na moči kapitala, hkrati izvzela tisk iz splošnega načela javnosti, natančneje iz osebnostne pravice do izražanja" (Splichal, 2005, 61). Tisk je postal eden od sektorjev ekonomije, ki proizvaja dobrine za izmenjavo na trgu, prvenstveno pa je odgovoren lastnikom in šele nato bralcem kot potrošnikom vsebin in obenem državljanom. Tukaj nastopi konflikt interesov med vsemi tremi omenjenimi akterji – lastniki tiska, bralci in državljanji – katerih vloge so tukaj ločene v analitične namene. Lastniki pričakujejo čim večji dohodek, tudi preko prodaje občinstva oglaševalcem, s tem pa se vsebine prilagajajo najširšemu in obenem tistemu segmentu občinstva, ki ima kar najvišjo kupno moč. Ko tisk opravlja funkcijo "četrte veje oblasti" ali z drugimi besedami "psa čuvaja", se državljanom prikazuje kot zaščita pred (pre)močno oblastjo, saj le-ta svojo moč kaj hitro lahko zlorabi za namene zadovoljevanja partikularnih interesov pred samodeklariranim poslanstvom iskanja občega dobrega.

Liberalna teorija pa se ne ustavi samo pri negativni svobodi od oblasti, ki naj bi jo tisk pomagal vzdrževati, temveč vidi tisk nemalokrat tudi kot informatorja in pospeševalca javne razprave. Ti dve funkciji tiska – nadzorna in proaktivna – pa po mnogih analizah nista tako zvezno usmerjeni na nadzor oblasti in/ali služenju državljanom. Mnogi komentatorji opozarjajo, da tekmovanje na prostem trgu, ki se ga udeležuje tisk, še zdaleč ne zagotavlja široke javne razprave in možnosti za objavljane različnih si mnenj. James Curran našteje nekaj glavnih zmot, ki jih zagovorniki trga, ki naj bi skozi

zasebni tisk poskrbel za emancipacijo državljanov v dejavne in "razsvetljene" člane javnosti, največkrat spregledajo: učinkovita svoboda objavljanja mnenj se zaradi tržnih imperativov niža, posledično so ljudje manj informirani ter težje sledijo in prisostvujejo javni razpravi, prav tako pa se s sredinsko pozicioniranimi vsebinami niža inteligentnost in racionalnost razprave (Curran, 2000, 128). Tem očitkom se pridružuje tudi kritika, ki celotno medijsko krajino ocenjuje skozi posledice tekovanja med izdajateljskimi podjetji, s čimer se vsebine medijev pod pritiskom iskanja tržno zanimiv segmentov občinstva depolitizirajo in komodificirajo, nemalokrat pa se tudi prilagajajo interesom politike in gospodarstva, odvisno pač od narave zaveznikov elit moči (Bagdikian, 2004; Mills, 1956). Kapital je nagnjen h koncentraciji, s čimer se v teoriji idealizirana svobodna konkurenca med izdajateljskimi podjetji v praksi prevede na tekovanje oligopolov, mnogokrat pa kartelni dogovori poskrbijo celo za popolnoma monopolno delovanje medijev. Ben Bagdikian živo ilustrira primer medijev v ZDA: "Do 2003. je pet ljudi kontroliralo vse medije, ki jih je še pred dvajsetimi leti vodilo petdeset korporacij" (Bagdikian, 2004, 27). Medijska podjetja se združujejo, povezujejo se vertikalno in horizontalno, poleg tega pa v njihovo lastniško strukturo stopajo podjetja iz drugih gospodarskih panog. Lastniki medijev so tako del globalnega, nacionalnega in regionalnega sistema moči, ki nadzira pretok informacij.

Povezavo političnega sistema z mediji si velja pogledati malo natančneje. Liberalna teorija razume državo kot neodvisno upravljavko tekmujočih si interesov posameznih enot kapitala, ti interesi pa so vsi enako upravičeni v smislu ohranjanja kroženja kapitala. Povedano enostavneje, interesi lastnikov medijev in članov občinstva kot potrošnikov se razlikujejo samo glede tega, kakšno menjalno vrednost bodo dobrine, ki jih proizvede stremljenje po ustvarjanju ekonomske vrednosti, imele v kapitalističnem načinu produkcije, ki postavlja splošne pogoje tekovanja. Država poskrbi za to, da nobeno podjetje ali akter ne prevlada popolnoma nad drugim, skrbi za pomiritev in upravljanje razrednih konfliktov, postavlja zakone in izvaja kazni, s tem pa zagotavlja pogoje tekovanja na trgu. Z vidika politične ekonomije pa tekmujoči interesi predstavljajo nepomirljiva nasprotja v družbeni hierarhiji, ob tem da država še zdaleč ni avtonomna v zagotavljanju njihovega upravljanja. Avtonomna je lahko le takrat, ko pride do upravljanja borbe interesov v posameznem razredu z namenom ohranjanja konkurence posameznih enot kapitala, na primer v intra-razrednem boju lastnikov in njihovih podjetij v enem ekonomskem sektorju. Ko pa se dvignemo na sistemsko raven, neodvisnost države od tekmujočih agentov kapitala "paradoksalno predstavlja

pogoj za njihovo integracijo v parametre kapitala na splošno", pojasnjuje Mike Wayne (2003, 99). Tukaj ima splošen interes samo država, ki regulira ekonomski sektor "od zgoraj", medtem ko se interesi posameznih enot kapitala usmerjajo v izkoriščanje produktivnih sil, katerih del so tudi državljani-bralci, in na tekovanje med seboj. S tega vidika množični mediji potrebujejo prijazno državo, ki bo zagotovila kar najboljše pogoje za prodajo vsebin občinstvu, za prodajo občinstva oglaševalcem in posledično visokim donosom kapitala. Ko pa je država še delni lastnik medijskih hiš, kot je to v primeru analiziranih regionalnih časnikov,¹ lahko "sinergijski" učinki deljenega lastništva še posebej vplivajo na nekritično držo medijev do oblasti.

Ideja o avtonomnem tisku kot nadzorniku oblasti tako pride v navzkrižje z interesi lastnikov medijev. Pričakovanja o avtonomnosti se napajajo iz idealistične koncepcije družbe, ki je še posebej značilna za liberalno politično teorijo. Tisk naj bi bil eden od samostojnih ekonomskih akterjev, ki jih vodijo menjalni odnosi, ti pa se kažejo, kot da nimajo vrednotne usmerjenosti, saj jih vodi domnevno pravična menjava ekvivalentov: bralci bodo kupovali časopis, ki bo kritičen do vlade, če bodo opazili, da svoje funkcije ne opravlja, bodo kupovali konkurenčne časnike, ki bolj verodostojno beležijo dogajanje na političnem prizorišču. Vendar tisk potrebuje državo za zagotavljanje podjetniške svobode, obenem pa država potrebuje tisk za razširjanje svojih sporočil – država je namreč tudi močan komunikator, ki prav tako kot vsi udeleženci javne razprave uporablja medije in ima na razpolago veliko količino ekonomskih virov, moči in vpliva. Tisk in država zato živita v simbiozi, ki jo poganjajo notranje napetosti liberalnodemokratskega političnega sistema in kapitalističnega načina produkcije. Ideja demokracije, po kateri naj bi bili državljani enaki vsaj v javni razpravi, tako trči ob ideji tržne konkurence, ki v realnosti obstaja samo kot oligopolni trg koncentriranega kapitala, in ob ideji o predstavniški državi, za katero so državljani samo drugo ime za živo proizvodno silo, ki jo potrebuje ekonomski sektor. Ta "trk" pa seveda izključuje enostavno enačenje države in monopolnega kapitalizma, ki ga je denimo zagovarjal "vulgarni" marksizem, saj se zgodi na polju konkurirajočih si sil.

SPUST NA REGIONALNO RAVEN: REGIONALNI TISK, REGIONALNA JAVNA SFERA IN DRŽAVA

Država, ki jo vodi politična elita, moč zbira v svojih institucijah, ki so nemalokrat centralizirane tako geografsko kot tudi glede samega delovanja. Upravljanje družbenih podsistemov s strani države poteka "od zgoraj navzdol", medtem ko enote podjetja, tisk, državljani

1 O analizi medijskih trgov v Sloveniji glej Bašić-Hrvatini in Kučič (2005).

in regionalna uprava kot posamezne upravljane enote v primeru reševanja zasebnih in javnih zadev svoje delovanje usmerjajo "navzgor". Različnost v interesih posameznikov in skupin iz določene regije, smereh delovanja, etnični pripadnosti, mnenjih, politični obarvanosti, skratka vsa raznolikost kulturnega, ekonomskega in političnega življenja, predstavlja za državo problem, ki otežuje pot do konsenza na nacionalni ravni o perečih vprašanjih in do učinkovite integracije regij v koherentno delujoč sistem, ki ga upravlja centralna vlada. Omenjena različnost zahteva neprestano preoblikovanje in spremembe družbenih pogodb, ugotavlja Wayne: "Regionalna decentralizacija, včasih na manjše narode, ki so združeni v večjo nacionalno državo, in kampanje proti rasizmu in etnični diskriminaciji, sta dva namiga za takšno preoblikovanje" (Wayne, 2003, 112). Če se tukaj osredotočim samo na regionalizem, potem regionalni tisk služi za reprezentacijo manjših geografskih enot na nacionalni ravni, vstopno točko v javno razpravo – ki obenem poteka na nacionalni in regionalni ravni – med centralistično državo, regijsko upravo in člani javnosti, ki živijo v regiji. Odnos tiska do države sledi predstavljanju regije, njenih družbenih in materialnih značilnosti in pogojev življenja tako v regijski kot nacionalni javni sferi. Definirajmo še regijsko javnost. Kot domena družbenega življenja je to sfera, ki je v načelu odprta in kot taka del nacionalne javne sfere, vendar so v njej obravnavani in preoblikovani le interesi regijskih javnih akterjev, akterji iz drugih delov države pa ne sodelujejo v njej – posledice dejanj regijskih akterjev ne vplivajo nanje, zato tudi nimajo interesa po vključevanju v javno razpravo.

Raziskava Laure Ruusunokse (2006) o lokalnih, regionalnih in nacionalnih javnih sferah, tisku in novinarskem profesionalizmu pokaže na specifičnosti naštetih sfer in odnosa novinarjev, ki so zaposleni v regionalnih in lokalnih časnikih, do trga, politike in javnosti. Novinarji naj bi bili zaradi bližine svojih bralcev, ki jih na primer lahko srečajo tudi na poti v uredništvo ali popoldne med športnimi dejavnostmi, zaradi vključenosti tiska v regionalno življenje in zaradi bližine z lokalnimi in regionalnimi upravami, bolj naklonjeni vključevanju državljanov v novinarstvo, kar spreminja ustajene profesionalne standarde novinarstva kot poklica. Reprezentacija državljanov-bralcev v regionalni javni sferi je olajšana in pospešena zaradi vključenosti novinarjev v življenje skupnosti, kar pa po eni strani predstavlja grožnjo za ohranitev "neodvisnosti in objektivnosti novinarjev", Ruusunoksa (2006, 84) povzema eno bolj glasnih kritik, ki jih je deležen obrat regionalnega tiska k državljanom. Novinarji po besedah kritikov namreč zagovarjajo predvsem rešitve javnih problematičnih

zadev po meri skupnosti oziroma regije, kar mnenje regionalne javnosti izvzema iz prizadevanja za javno dobro na nacionalni ravni. Kar pa še vedno ne pomeni, da so tudi dejanske rešitve zadev po meri regije, če ima škarje in platno za rešitev problemov regije v rokah centralna vlada.

Manjše geografsko območje in celo osebna bližina ter medsebojno poznavanje članov javnosti dajeta zagon ideji deliberativne demokracije in participacije v javni sferi na podlagi medosebnega komuniciranja, posledično pa so tudi sporazumi o reševanju problemov lahko učinkoviti in legitimni samo za manjšo skupnost, zato država te sporazume lažje spregleda. Javno komuniciranje na regionalni ravni se zaradi odprtosti komunikacijskih kanalov za posameznike in skupine, vključenosti tiska v regijske podsisteme družbe in odust-do-ustnega komuniciranja v dejanskosti dokaj približuje idealu "Velike skupnosti", ki jo je Dewey razvil na podlagi analize procesov javnega komuniciranja lokalne skupnosti in nato apliciral na "translokalne" združbe in končno predstavil kot organizacijo družbe, ki bi lahko omogočila učinkovito participativno javnost na ravni države.² Dewey je zagovarjal medosebno sporočanje kot edini način, s katerim se državljani lahko vključijo v krogotok mnenj in obenem ohranijo možnost razumevanja ter tvornega preoblikovanja interesov udeležencev javne razprave. In prav tisk je v modelu Velike skupnosti posrednik med člani javnosti:

"Dokler pomeni, ki jih nosijo objave, ne začnejo krožiti od ust do ust, objavljanje ni popolno, javnost, ki iz njega izhaja, pa je le delno oblikovana in le delno obveščena. Nobenih meja ni, da osebnih intelektualnih danosti, četudi omejenih, ne bi svobodomiselnost širili in potrjevali, kar pa lahko izhaja iz toka družbene inteligence, kadar kroži od ust do ust, od enega do drugega, ko se sporazumevajo člani lokalne skupnosti" (Dewey, 1999, 148).

Zaradi lastnosti, ki jih ima regionalna javna sfera, je doseganje konsenza o problemih, ki naj bi jih reševala država, zato mnogo lažje dosegljiv na ravni regijske kot na ravni nacionalne javne sfere. Posledice neizgrajenih cest, problemov propadajočih podjetij, socialne problematike, naravnih katastrof itd., člani skupnosti dokaj podrobno poznajo ter občutijo; in če jih ne zmorejo reševati sami, še bolj pa, če naj bi zanje vsaj deloma poskrbela centralna vlada, kaj hitro v slednji najdejo krivca in rešitelja obenem. Regionalni tisk je v teh procesih glas regije, njenih institucij in uprave, tudi podjetij in civilnih iniciativ, ki problematizirajo vse od naravovarstva do pregovorne zapostavljenosti regij. V zgoraj omenjeni raziskavi Ruusunoksa ugotavlja, da se novinarji dobro zavedajo svoje vloge kritika vlade in "psa

2 Dewey je javnost sicer neposredno povezoval z državo – zanj je bila država politično organizirana javnost – vseeno pa javno komuniciranje v skupnosti lahko služi za predstavitev analogije delovanja demokratičnih procesov javnega mnenja v konkretnih regijah in s strani Deweyja idealiziranih skupnostih.

čuvalja", obenem pa stopijo na stran državljanov, tako da so v prispevkih, "v katerih državljani razpravljajo z ministri v glavnem mestu, ljudje videni kot predstavniki province in ljudske ravni" (Ruusunoksa, 2006, 91). S takšno taktiko se časnik otrese odgovornosti kritike vlade in jo prenese na regijo oziroma regijsko javnost. Vendar pa takšna rešitev ni dolgoročna, če javnosti ni dan glas ali je neaktivna. Zaščita, ki jo nudi "glas regije" prinese ob ustreznem stimuliranju javnosti koristi tako javnosti kot časniku: javnost je slišna, njena sporočila so okrepljena, časnik pa se pozicionira kot eden glavnih akterjev v regiji, kar mu zvišuje družbeni status in končno tudi naklado.

Ko v regionalni javni sferi vlada močan konsenz o reševanju problematične zadeve, katere naslovnik je vlada, potem ni pričakovati, da bo regionalni tisk zagovarjal pretekle poteze vlade, ki so mogoče povzročile probleme ali pa prihodnje delovanje, ki v regiji ni sprejeto kot ustrezno oziroma ga javnost ne podpira. Tudi v primeru, da se komentator (novinar) ne strinja s pozicijo regijske javnosti ali uprave, politikov, podjetnikov in še bi lahko naštevali, bo do njih prizanesljiv in se bo kritiki poskušal izogniti. Uredniki lokalnega tiska so za takšne primere "izdelali niz strategij, s katerimi se izognejo obtoževanju, še vedno pa z njimi lahko izrazijo mnenje", ugotavlja Karin Wahl-Jorgensen (2005, 87). Uredniki poudarjajo, da so v prvi vrsti zagovorniki lokalnega javnega mnenja, obenem pa tudi v industriji zabave, kar pomeni, da so svojim bralcem zavezani v tolikšni meri, ki še omogoča želeno donosnost kapitala. Takšno prilagajanje interesom je lahko problematično za lastnike, saj pozicija novinarja ali časnika, ki nasprotuje regionalnemu javnemu mnenju, znižuje prihodke od prodaje in dolgoročno zaveznitvo med časnikom in regijo. Še smiselno (z vidika poslovanja časnika) nasprotovanje regijski javnosti bi lahko izrazili z mejno donosnostjo: časnik nasprotuje javnemu mnenju v tolikšni meri oziroma s tolikšno intenzivnostjo, da še ne ustvarja izgube, torej vse dotlej, dokler se mejni stroški še pokrivajo s ceno ene enote prodanega časnika. Seveda se v realnosti ta strategija prilagaja dolgoročnemu planiranju prodaje. Kolumnisti so po besedah Wahl-Jorgensen redko kontroverzni v komentiranju lokalnih zadev, z veseljem pa kritično pretresajo nacionalne in globalne teme. Obenem mnogi novinarji razumejo komentarje kot priložnost za gradnjo zavesti o skupnosti in vzdrževanju njenih moralnih standardov, kar pomeni, da se takšni komentarji na račun ohranjanja kohezivnosti mnenj bralstva odpovedo klasičnemu poslanstvu novinarstva kot kritičnega očesa javnosti – seveda na ravni problematičnih zadev, ki naj bi se reševale na ravni skupnosti ali konkretno regije. Takšno usmeritev je mogoče razložiti s politično-ekonomskega vidika, saj časnik, ki bo kritičen do svojih bralcev, lokalnih elit ali regionalne javne uprave, lahko izgubi vir zaslužka, politično zaslombo in vire novic, ne gre pa zanemariti

vpetosti v lokalni oglaševalski trg. Seveda je po analogiji mogoče sklepati tudi na to, da so posamezni akterji kaj hitro lahko tarča kritičnih prispevkov, če le novinarji in uredniki precenijo, da javnost nima dobrega mnenja o teh akterjih, vendar vse v luči ohranjanja tržnega deleža. Po enakem vzorcu poteka tudi kritika nacionalne vlade. In obratno, ko tisk potrebuje prijaznega upravljavca ekonomskega sektorja in zakonodajalca, ga bo tisk podprl, če le načrtovana in pretekla dejanja služijo interesom njegovim lastnikom, kajpak v kontekstu mnenjskega vzdušja v regiji. Regionalni tisk je torej razpet med regijo in državo, obenem pa je še podjetje, od katerega lastniki pričakujejo dobiček.

METODA ANALIZE ODNOSA REGIONALNEGA TISKA DO VLADE

Nekatere odnose v zgoraj prikazanem teoretskem okviru je mogoče analizirati z metodo kvantitativne analize besedil, saj je na podlagi rezultatov analize teh besedil mogoče sklepati o "lastnostih zunajjezikovnih pojavov. Analiza besedil torej ne omogoča samo sklepanja o komunikatorjih (viru), ampak tudi o recipientih in družbenih okoljih, ki so v določenem odnosu z besedili" (Splichal, 1990, 17). Sistematično proučevanje besedil – v konkretnem primeru komentarjev v dveh regionalnih časnikih *Primorske novice* in *Gorenjski glas* – s tega gledišča nudi vpogled v regionalno in nacionalno okolje, poleg tega pa tudi oceno dogajanja v teh okoljih z vidika novinarjev oziroma časnika. Vendar je pri sklepanju na podlagi rezultatov potrebna previdnost. Če povzamem po Splichalu, ki je v delu *Analiza besedil* (1990) zelo natančno predstavil samo metodo, besedila predstavljajo množico vhodnih informacij, ki iz okolja prihajajo v medije, poleg tega pa tudi množico izhodnih informacij, ki jih mediji pošiljajo v okolje. Na podlagi vhodnih informacij lahko sklepamo na lastnosti okolja, na podlagi izhodnih informacij pa na lastnosti medijev, vendar pa tudi sami mediji delujejo na okolje, tako da brez primerjave med izhodnimi in vhodnimi informacijami ne moremo zagotovo vedeti, kakšna je stopnja interakcije med mediji in okoljem (Splichal, 1990, 33–34). Omenjena primerjava bi pokazala, kako mediji vplivajo na javno razpravo, ki lahko konec koncev teče tudi po drugih komunikacijskih kanalih, denimo ob osebnih srečanjih akterjev. Kot navaja Splichal, pa izkušnje kažejo, da je iz samih lastnosti besedil težko sklepati na dimenzije omenjenega odnosa – v našem konkretnem primeru to pomeni, da v komentarjih ni bilo zabeleženega nobenega dogodka, v katerem bi se javni akterji sklicevali na vsebine in informacije, pridobljene iz istega analiziranega vzorca komentarjev, tako da bi lahko sklepali na povratno zvezo med okoljem in mediji.

Raziskava dveh regionalnih časnikov se bo usmerila na komentarje, ki so vrednostno ocenjevali delo sloven-

ske vlade in opozicije v izbranih časovnih obdobjih. Komentarji v časopisih kot vhodne informacije bodo omogočili sklepati kakšni, kako intenzivni oziroma kako pogosti so bili posegi v države v primorsko in gorenjsko regijo in pa tudi širše na nacionalni in mednarodni ravni. Nato iz komentarjev lahko sklepamo na to, kako so novinarji in uredniki v časnikih vrednotili posege političnega sistema v družbeno okolje – bodisi pozitivno, negativno ali pa dokaj zadržano – lahko pa seveda tudi ugotovimo trende v posvečanju pozornosti delovanju politike. Komentarji so v tem smislu del izhodnih informacij, na podlagi katerih ugotavljamo, kako se dopolnjujeta nadzorna in proaktivna funkcija časnikov – kot jo definira liberalna politična teorija – ter interesi, ki jih narekuje način produkcije – kot ga predstavi kritična politična ekonomija. Povezava teh dveh sklepanj, torej povezava rezultatov analize na podlagi vhodnih in izhodnih informacij, pa predstavlja določen problem, ki bi za rešitev zahteval analizo vzajemnega vplivanja med sistemom in okoljem. Namreč, interpretacija in ocena interaktivnosti ni popolna, če časnik ne umesti v okolje sistemskih imperativov moči, denarja in argumentov oziroma v ekonomski, politični sistem in v specifično javno sfero, za katero tisk predstavlja vstopno točko za akterje različnih interesov. Analiza kritičnosti tiska do oblasti brez upoštevanja teh značilnosti se mora zavedati meja sklepanja in interpretacije. Če javnost legitimira oblast, njena dejanja in od nje zahteva rešitve problemov, ki jih javnost s konsenzom zahteva, potem sklepanje, da kritična naravnost tiska do oblasti eno značno pomeni negativen odnos do oblasti, zahteva najmanj vpogled v procese javnega razpravljanja in ugotavljanje "trdnosti" (Tönnies, 1999) mnenja javnosti. Raziskave, ki ocenjujejo interno in/ali eksterno pluralnost tiska z vidika zastopanosti različnih mnenj v tisku, bi to metodološko zahtevo morale vzeti kot normo. Namreč, dejanja vlade so lahko povsem zgrešile cilj, ne služijo interesom javnosti, ekonomiji, regionalni upravi itd. Analiza besedil kot taka, brez kombinacije z drugimi raziskavami, ne omogoča sklepati na to, ali so besedila v medijih verodostojna ali površno povzela razpravo v javnosti, še manj pa, da je novinar zaradi svojih interesov popačeno predstavil sliko dejanskosti ali komentar prikrojil zaradi pritiskov ekonomskega ali političnega sistema. Na podlagi vsebin kot vhodnih informacij lahko ob odsotnosti raziskav konkretnih dogodkov in delovanja akterjev sklepamo le, kaj se je v okolju tudi dejansko zgodilo, brez tega, da bi mogli reči, da je bil novinar načrtno selektiven pri poročanju ali zapostavljal določena izražena javna mnenja. Ob tem je potrebno poudariti, da je selektivnost in določanje dnevnega reda javne razprave v veliki meri domena medijev, vendar pa analiza vhodnih informacij ne omogoča sklepanja, katere teme in mnenja so bila izpuščena, kot tudi, zakaj se je to zgodilo. Ko pa analiziramo besedila kot izhodne informacije o mediju, pa je mogoče sklepati na lastnosti

medija (na primer glede izbire tem po določenih kategorijah), vendar zopet z zavedanjem, da izbrane teme – objavljene vsebine in mnenja – ne kažejo na to, katere teme in mnenja so bila izpuščena. Analiza besedil je torej utemeljena na predpostavki o objektivirani sliki realnosti, kot jo kažejo vsebine. Z namenom izboljšane vpogleda v družbeno okolje pa so bili izvedeni tudi polstrukturirani intervjuji z novinarji in uredniki, ki bodo upoštevani pri interpretaciji.

S podobnimi metodološkimi zahtevami se srečuje tudi analiza okvirjanja javnih tem. Okvirjanje tem zaznamuje strateško delovanje v javni razpravi s poudarjanjem določenih vidikov in spodbijanjem konkurenčnih okvirov, vse z namenom zmage v razpravi (Pan in Kosicki, 2001, 39), uspeh okvirjanja pa je mogoče oceniti skozi analizo dejanskih konfiguracij družbenih in političnih sil. Distribucija in selektivno poudarjanje določenih mnenj in informacij je prirejena interesom akterjev, med katere štejeemo tudi tisk: "V tem procesu sortiranja 'poudarek' označuje družbeno moč novinarstva, ki leži točno v vključevanju določenih glasov v normativni družbeni diskurz in izključevanju drugih" (Durham, 2001, 125). Spoznanje o strateškem delovanju zato omogoča sklepanje o udeleženi strategiji, trditve o izključenih pomenih, ki ne preživijo kot okviri, so povsem veljavne, vendar šele skozi analizo empirične realnosti izključenih "drugih".

ODNOS REGIONALNEGA TISKA DO VLADE: ANALIZA KOMENTARJEV V PRIMORSKIH NOVICAH IN GORENJSKEM GLASU

Predmet prve analize so bili komentarji časnika Primorske novice v letu 2002 ter med 1. julijem 2005 in 30. junijem 2006. V letu 2002 je časnik izhajal dvakrat tedensko, tako da so bili analizirani 103 komentarji. Do leta 2005 se je časnik preoblikoval v dnevnik, tako da je v proučevanem obdobju v letih 2005 in 2006 izšlo 294 komentarjev, od katerih jih je bilo sto izbranih za analizo.

Predmet druge analize so bili komentarji časnika Gorenjski glas v enakih obdobjih kot pri Primorskih novicah. V letu 2002 je časnik izhajal dvakrat tedensko, analizirano je bilo 79 komentarjev, ki so imeli tudi funkcijo uvodnikov. V letu 2005 je Gorenjski glas začel izhajati tudi ob sobotah in dobil prilogo, imenovano Razgledi, v kateri je na prvi strani komentar, ki je daljši od uvodnikov, ki so bili analizirani za leto 2002. V proučevanem obdobju je izšlo 41 komentarjev, vsi pa so bili predmet analize.

Cilj analize je bil na podlagi vhodnih informacij sklepati na dejanja centralne vlade in posledičnih sprememb družbenega okolja, na podlagi izhodnih informacij pa sklepati na odnos tiska do vladnih posegov v okolje. Pri prvem sklepanju vsebine (komentarje) razumemo kot odraz empirične realnosti (tudi mnenj jav-

nosti), pri drugem kot izraz mnenj poslovnega subjekt, ki deluje v spreminjajočem se političnem in ekonomskem okolju. Ker sta Primorske novice in Gorenjski glas regionalna časnika, ki pokrivata Primorsko oziroma Gorenjsko, komentarji pa obravnavajo tudi teme na ravni celotne države, je bila analiza opravljena posebej za komentarje, ki obravnavajo predvsem tematiko nacionalnega pomena, in posebej za komentarje, ki se dotikajo predvsem regionalne problematike. Analitični model je torej zgrajen okoli denotativne funkcije jezikovnega znaka, v kateri se "znak vselej nanaša na neko entiteto v zunajjezikovni dejanskosti" (Wersig, 1990, 42–43), v primeru naše raziskave na politični sistem Slovenije ter njegova dejanja na regionalni, nacionalni in mednarodni ravni, kot jo beležita časnika.

V obeh primerih – torej analizi komentarjev nacionalnega in regionalnega dogajanja – so bili komentarji razdeljeni na tiste, ki so kot glavno temo obravnavale politiko, ter na tiste, ki so obravnavale nepolitične teme, kot so denimo zdravstvo, šport, kulturo itd. Ključ za določitev teme kot politične je bila obravnava aktualnega političnega dogajanja oziroma tematika, ki je že dalj časa na političnem prizorišču. Nadalje je bila določena vrednostna sodba, vsebovana v besedilu, ki opisuje delovanje političnega sistema. Analiza se sicer opira na komentarje, vendar pa je na podlagi določanja vrednostnih sodb enota analize del komentarja (prav lahko tudi samo en stavek, ponavadi v zaključku), v kateri komentator jasno izrazi svojo sodbo o obravnavani temi. Aktualno politično dogajanje se glede na sodbe razvršča v provladnih, protivladnih, protipozicijskih ali uravnoveženih izraženih mnenj. V tem smislu so bili komentarji razdeljeni na tiste, v katerih je za enoto analize nedvoumno mogoče določiti, da podpirajo vladna stališča ali dejanja oziroma vlado jemljejo v bran (provladni); tiste, ki so kritične do vlade, njenih stališč in ravnanj (protivladni); tiste, ki so kritične do opozicije (protipozicijski); ter tiste, ki so do vlade in opozicije uravnovežene, kar pomeni, da ne ene ne druge ne izpostavljajo v negativnem ali pozitivnem smislu. Za takšno razvrstitev je bilo potrebno v enoti analize najti nasprotje ali odsotnost le-tega med komentatorjevimi objavljenimi mnenji na eni strani ter dejanji, posledicami ali stališči političnih akterjev na drugi strani. Po analogiji, seveda pa z upoštevanjem pozitivnega vrednotenja (načrtovanih) dejanj vlade ali njihovih posledic, je bila izvedena tudi operacionalizacija spremenljivke za strinjanje (provladni komentarji), ki pa tukaj zaradi prostorske stiske ni predstavljena. Nasprotje je torej izrecno omenjeno nasprotje med stališči, ocenami dogodkov, dejstev, dejanj o nekem skupnem objektu pozornosti, pri čemer sta a) identificirani vsaj dve strani oziroma dva akterja, ki sta vanj dejansko vpletena oziroma se nanašata na skupni objekt pozornosti, ali b) so omenjena tudi nasprotja med prihodnjim/preteklim delovanjem, napovedmi ali obljubami o nekem skupnem objektu po-

zornosti. Nasprotje mora biti določljivo: "če bo A storil to, se bo zgodilo to", "če se zgodi to, bodo ukrepali tako", "kar je naredil A ni prav", ..., kjer je posledica ali ukrep nasprotna od pričakovanj in želja akterja A. Nasprotje je bilo operacionaliziran po intenzivnosti: obstaja vsaj en akter, ki se brezpogojno oklepa svojih mnenj ali zagovarja neka mnenja, ki so v nasprotju z drugimi mnenji, stališči. Takšno nasprotje je ostro. Intenzivno nasprotje nastane, ko so akterji s pridržkom za neko mnenje ali s pridržkom do spora – le pogojno zagovarjajo neko mnenje, definicijo situacije, ki sproža nasprotje oziroma so pripravljeni na reševanje pod določenimi pogoji. Odpravljanje nasprotja je opredeljeno kot usklajevanje ali predstavljanje mnenj o rešitvi – komentiranje je usmerjeno v razrešitev nasprotja. Akterji niso neposredno v stiku, ne komunicirajo neposredno in/ali niso v isti situaciji – nasprotja v mnenjih, dejanjih ali pričakovanjih ni. V analizi so bili za razvrstitev v sodbe v kategorij "proti" uporabljene pozitivne vrednosti za ostro ali intenzivno nasprotje, uravnoveženost je bila določena, če je bilo nasprotje osvetljeno z različnih strani (tako rečeno se nasprotovanje odpravlja s predstavitvijo mnenj obeh strani) ali ga ni bilo.

Nadalje so bili komentarji razdeljeni na tiste, ki večinoma zadevajo domačo politiko, in na tiste, ki so v glavnem posvečeni mednarodni politiki. Analiza komentarjev nacionalne ravni je kot mednarodno problematiko obravnavala tako globalne procese in odnose, v katerih Slovenija ni neposredno udeležena, denimo v volitvah po svetu, v analizi mednarodnih gospodarskih gibanj, kot tudi tematiko mednarodnih odnosov med Slovenijo in drugimi akterji v mednarodni politični areni, na primer odnos do sosednjih držav, približevanje Slovenije Evropski uniji...

Komentarji, ki so zadevali regionalno dogajanje, a so v obravnavi segli tudi v sosednje prekomejne regije, so bili uvrščeni najprej med komentarje z regionalno tematiko in v tem okviru še v mednarodno skupino. Kot primer takšnega dogajanja so lahko gospodarske povezave primorskih podjetij s tujimi partnerji v Italiji in na Hrvaškem, potem problematika meje s Hrvaško, ki je zadevala predvsem lokalne probleme prebivalcev,...

Primerjava komentarjev po nacionalni in regionalni tematiki za Primorske novice 2002

Delež političnih komentarjev na nacionalni in regionalni ravni v letu 2002 je približno enak, 64 oziroma 61 odstotkov glede na vse komentarje na nacionalni oziroma regionalni ravni. Izrazito pa se razlikujeta deleža obravnave notranje politike, ki dosežeta 78 odstotkov vseh političnih komentarjev na nacionalni ravni in le 36 odstotkov na regionalni ravni. Takšno razliko gre pripisati visokemu deležu komentarjev, ki se ukvarja s "prekomejno" regionalno problematiko manjšin in političnih problemov s sosednjo Italijo in Hrvaško, takšnih

komentarjev je kar 63 odstotkov na regionalni ravni – uvrščeni so bili med mednarodne komentarje. Delež provladno usmerjenih besedil je na regionalni ravni nekaj večji kot na nacionalni ravni (25 odstotkov proti 15 odstotkom), prav tako je večja kritičnost do vlade (50 odstotkov proti 39 odstotkom), oboje predvsem na račun zmanjšanja uravnoteženih prispevkov (od 45 odstotkov na nacionalni ravni na 25 odstotkov na regionalni ravni). Delež nepolitičnih tematik je približno enak, in sicer 36 odstotkov oziroma 38 odstotkov vseh prispevkov.

Primerjava komentarjev po nacionalni in regionalni tematiki za Primorske novice 2005–2006

V primerjavi komentarjev, ki so v letih 2005 in 2006 obravnavali politiko na nacionalni ali regionalni ravni, so večji delež predstavljali prvi (53 odstotkov), manjšega pa drugi (43 odstotkov) glede na vse komentarje na nacionalni oziroma regionalni ravni. Notranjo politiko od teh dveh deležev obravnava 69 odstotkov komentarjev na nacionalni ravni in 63 odstotkov na regionalni. Provladnih mnenj je bilo v komentarjih na nacionalni ravni 5 odstotkov in na regionalni 14 odstotkov, vladi oziroma njenim potezam je nasprotovalo 50 odstotkov komentarjev na nacionalni ravni in 64 odstotkov na regionalni. Visoka kritičnost (v primerjavi z letom 2002) na nacionalni in regionalni ravni ima za posledico upad nevtralnih (uravnoteženih) komentarjev, ki jih je v primerjavi z nacionalno ravno samo še 21 odstotkov (na nacionalni 44 odstotkov), prav tako pa upad vladi naklonjenih komentarjev. Delež nepolitičnih tematik je 47 proti 57 odstotkov glede na nacionalno oziroma regionalno raven.

Primerjava komentarjev po nacionalni in regionalni tematiki za Gorenjski glas 2002

Delež političnih komentarjev na nacionalni ravni je 43 odstotkov glede na vse komentarje, ki obravnavajo nacionalne teme, proti 21 odstotkom regionalnih političnih komentarjev. Deleža pa nista tako različna, ko obravnavamo notranjepolitične prispevke, in sicer sta 90 odstotkov oziroma 100 odstotkov, saj je komentarjev, ki obravnavajo mednarodno tematiko izrazito malo. V letu 2002 sta namreč samo dva komentarja namenjena tej tematiki. Delež političnih komentarjev je na regionalni ravni mnogo nižji, večje je število nepolitičnih tematik. Na nacionalni ravni je nepolitičnih tematik tako 57 odstotkov, na regionalni pa kar 79 odstotkov. Delež provladno usmerjenih besedil je skoraj enak na nacionalni in regionalni ravni (16 odstotkov oziroma 14 odstotkov), veliko večja je razlika pri komentarjih, ki vladi niso naklonjeni, in sicer je na nacionalni ravni takšnih prispevkov 16 odstotkov, na regionalni pa kar 86 odstotkov.

Primerjava komentarjev po nacionalni in regionalni tematiki za Gorenjski glas 2005–2006

V primerjavi komentarjev, ki so obravnavali politiko na nacionalni ali regionalni ravni, so večji delež zasedli prvi (68 odstotkov), manjšega pa drugi (33 odstotkov) glede na vse komentarje na nacionalni oziroma regionalni ravni. Notranjo politiko od teh dveh deležev obravnava 77 odstotkov komentarjev na nacionalni ravni in kar 100 odstotkov na regionalni. Provladnih mnenj je bilo v komentarjih na nacionalni ravni 18 odstotkov in na regionalni 33 odstotkov, vladi oziroma njenim potezam je nasprotovalo 35 odstotkov komentarjev na nacionalni ravni in 33 odstotkov na regionalni. Na regionalni ravni je opaziti večjo naklonjenost vladi, in sicer za 15 odstotnih točk. Delež nepolitičnih tematik je 32 odstotkov proti 66 odstotkom na nacionalni oziroma regionalni ravni glede na vse komentarje, kar sovпада z relativno nizkim deležem političnih tematik na regionalni ravni.

USPEŠNOST DVEH RAZLIČNIH VLAD V POSEGIH V DRUŽBENO OKOLJE

V proučevanem obdobju se je vlada glede na politično usmeritev zamenjala – levsredinsko vlado je zamenjala desnoredinska vlada, zato je smiselno interpretacijo rezultatov usmeriti na razlike v njunem delovanju (pogostosti, ravneh delovanja), kot jih beležita časnika. Na podlagi komentarjev kot vhodnih informacij lahko sklepamo in objektiviramo realnost v mejah, ki nam jih dopušča metoda. Slednja omogoča sklepanje iz enot analize (komentarjev) na enote interpretacije, ki so v našem primeru regija, država in mednarodno okolje kolikor jih zaznamujejo dejanja vlade oziroma političnega sistema Slovenije. Frekvenca komentiranih dejanj kaže na pogostost dejanj in na njihovo uspešnost, kot jo ocenjuje komentator, ne kaže pa pomembnosti, saj pri analizi vhodnih informacij naš analitični model ne povezuje pogostosti pojavljanja s pomembnostjo dejanj – takšno povezavo vključuje model pri analizi izhodnih informacij.

Če sklepanje strogo omejimo glede na objektivirane postopke analize besedil in so se informacije iz okolja stekale v (pasivno) sprejemajoč jih sistem-medij, potem je v drugem proučevanem obdobju relativna frekvenca dejanj političnega sistema na nacionalni ravni padla (za 9 odstotnih točk), na regionalni ravni pa je porasla (za 27 odstotnih točk). Delež notranjepolitičnih komentarjev glede na vse politične komentarje v Primorskih novicah je po letih približno enak. Obenem je padel delež provladnih komentarjev na nacionalni kot tudi regionalni ravni (za 10 oziroma 9 odstotnih točk), narasel pa je delež komentarjev, v katerih prevladujejo kritična mnenja o ravnanju vlade (za 11 oziroma 14 odstotnih točk). Komentatorji so posege vlade v drugem proučevanem

obdobju beležili bolj kritično, kar navede na sklepanje, da dejanja, kot so jih ocenili komentatorji, niso bila po volji bodisi njim bodisi posameznim družbenim skupinam ali podsistemom, ki jih je zagovarjal komentator. Predvsem se je to pokazalo na regionalni ravni, kjer so "spodletela" dejanja vlade narasla močnejše kot na nacionalni ravni.

Analiza komentarjev Gorenjskega glasu je pokazala, da je bil delež notranjepolitičnih komentarjev glede na vse politične komentarje v letu 2002 na nacionalni ravni za 13 odstotnih točk večji kot v letu 2005–2006, razmerje na regionalni ravni pa je po letih enako – vsi politični komentarji o regiji so zadevali samo Gorenjsko. Tukaj se vidi razlika med Primorsko in Gorenjsko, kjer je prva zaradi zgodovinskega dogajanja mnogo bolj povezana s sosednjimi državami, vsaj komentarji kažejo na to. Če zvesto sledimo predpostavki, da vsebine beležijo dogajanje v okolju, bi bilo mogoče reči, da so posledice dejanj ali namer vlade za Gorenjsko v letih 2005–2006 obravnavane mnogo pozitivneje kot posledice dejanj prejšnje vlade: v drugem proučevanem obdobju (letu 2005–2006) se je odobravanje delovanja vlade v regiji glede na vse notranjepolitične komentarje povečalo za 19 odstotnih točk, obenem pa je kritičnost upadla za kar 53 odstotnih točk v primerjavi z letom 2002. Hkrati pa se je v tem obdobju povečala kritičnost do vladnih potez na nacionalni ravni, in sicer za 19 odstotnih točk. Iz analize komentarjev kot vhodnih informacij iz okolja lahko sklepamo, da je bilo delovanje novejših (desno-sredinske) vlade na Gorenjskem pozitivno sprejeto, na nacionalni ravni pa so bili njeni posegi na različna družbena področja manj uspešni kot posegi predhodne vlade.

Glede na značilnosti regionalnega tiska, ki je bil razčlenjen v teoretičnem delu članka, se komentatorji v obeh časnikih v podajanju svojih mnenj trudijo biti glas javnosti v regiji. Zaradi narave novinarstva, ki ga na uredniški ravni prakticirajo regionalni časniki, in posledične povezanosti z bralci so strategije komentarjev podobne tistim pri oblikovanju kampanj, pojasnjuje Wahl-Jorgensen: "Uredniki preverjajo tokove lokalnega javnega mnenja pri določeni zadevi in napišejo komentar samo takrat, ko je le-ta jasen izraz občutij skupnosti" (Wahl-Jorgensen, 2005, 3). Uredniki se izogibajo vnašanju kontroverznih tem v skupnost, saj bi s tem razbili njeno konsenzualnost, kot jo občutijo bralci. Tukaj stopi v ospredje ekonomska dimenzija ohranjanja osvojenega tržnega segmenta občinstva. Če na to ugotovitev apliciramo rezultate analize, potem lahko zaključimo, da so bili na Primorskem kritični do posegov nove vlade tako na nacionalni kot regionalni ravni. Na Gorenjskem pa so bile ocene drugačne. Posledice dejanj nove vlade so bila na regionalnem področju mnogo bolj sprejeta kot prejšnje vlade, slabše pa so bila ocenjena njena dejanja, ki sežejo na nacionalno raven.

DEJAVNOSTI DVEH VLAD SKOZI PRIZMO UREDNIŠKE IN POSLOVNE POLITIKE ČASNIKOV

V tem delu bodo besedila predstavljala izhodne informacije, ki jih v okolje pošilja sistem-medij, s čimer bo mogoče sklepati na nekatere lastnosti medija, pogostost komentiranja pa analitični model v tem primeru povezuje tudi s pomembnostjo teme, področja in zadev.

Časnik je podjetje in tega se uredniki regionalnega tiska zavedajo. Posegi vlade na področje ekonomije zadevajo poslovanje časnika, posegi vlade na druga družbena področja, ki niso neposredno vezana na dejavnost časnika kot podjetja, pa so komentirana tako, da izražajo glas regije, kot si ga predstavljajo novinarji in uredniki, ki obenem preko stika z bralci – denimo preko pisem urednikom, s poročanjem o lokalnih zadevah in dogodkih – izboljšujejo ekonomsko delovanje časnika, ugotavlja Ruusunoksa (2006, 88). Naraščanje protivladnih mnenj v drugem proučevanem obdobju nacionalno in regionalno usmerjenih komentarjev je zato pri Primorskih novicah mogoče videti kot odpor proti nezaželenim posegom na področju ekonomije, ki zadeva sam časnik, ali kot refleksija na podlagi mnenjskega vzdušja v regiji. Pri interpretaciji rezultatov pa je potrebno upoštevati tudi, da sta se oba časnika do drugega proučevanega obdobja preoblikovala v dnevnik, ali kar je še pomembnejše, časnika sta doživela tudi korenite lastniške spremembe. Pri Gorenjskem glasu so se te zgodile že v prvem proučevanem obdobju, torej v letu 2002, ko je založniška hiša Delo kupila 10-odstotni delež paradržavnega sklada SOD, v istem letu pa je Gorenjska banka, d.d., postala lastnica 82 odstotkov časnika, 8 odstotkov pa ga je ostalo v lasti fizičnih oseb, takšna lastniška struktura pa se je ohranila skozi celotno drugo proučevano obdobje (www.gorenjskiglas.si, 2009; www.finance.si, 2009). Iz analize komentarjev Gorenjskega glasu tako ni mogoče sklepati na spremembo v vplivu lastnikov na uredniško politiko, saj so se spremembe zgodile že v prvem proučevanem obdobju. Primorske novice pa so med enim in drugim proučevanim obdobjem doživele močne spremembe na področju lastništva, ki so odmevale tudi v javnosti. Do leta 2004 so notranji lastniki (novinarji, uredniki,...) predstavljali 67 odstotkov lastniške strukture, 8 odstotkov sta imela SOD in KAD, ostalo pa Infond iz Maribora, pojasnjuje nekdanja direktorica Barbara Verdnik: "Od leta 2004 so največji lastniki Primorskih novic Banka Koper, Primorje Ajdovščina, Luka Koper, Intereuropa Koper in Hit Nova Gorica, ki imajo 64-odstotni delež v podjetju. Gre za največja in najpomembnejša primorska podjetja, ki jih ob prostoru povezujejo tudi poslovni oziroma ekonomski interesi" (www2.arnes.si, 2009-03). V letu 2005 in 2006 so potekale menjave direktorjev in urednikov, kar pa iz analize komentarjev ni neposredno razvidno oziroma je neposredno povezavo v strahu pred posploševanjem težko povleči. Do nekaj zaključkov pa so vseeno pomagali tudi intervjuji z uredniki in novinarji.

Ugotovimo lahko, da povečana frekvenca izhajanja pomeni zahtevo po številu vsebin, prav tako po številu komentarjev, ki so pri Primorskih novicah stalnica vsake številke. V prvem obdobju je bilo nepolitičnih komentarjev 36 odstotkov od vseh "nacionalno" usmerjenih komentarjev, regionalnih pa za dve odstotni točki več, v drugem proučevanem obdobju pa ta delež naraste na 47 oziroma 57 odstotkov. Takšen porast nepolitičnih tem kaže na povečano nepolitičnost tiska, ki je še posebej značilna za manjše časnike lokalnih in regionalnih okolij – ti časniki ne zmorejo državljanom predstaviti kompleksnosti okolja in večjih sil na nacionalni in globalni ravni, ugotavlja Wahl-Jorgensen (2006, 83). Porast deleža nepolitičnih komentarjev je mogoče razložiti kot širitev vsebin na področja, ki prej niso bila zajeta, prav tako pa kot mogoče vpliv spremenjene lastniške strukture na uredniško politiko, ki postaja bolj previdna. Konkretno novinar Primorskih novic odgovarja na vprašanje o političnih in/ali ekonomskih pritiskih na novinarje takole: "V primerih, kot sem jih slišal, oboje, najprej lastnik, ki sproži pomislek o določenem članku, o določenem zapisu, in potem pa urednik, ki to uredi. Če je to, za ta primer, kot sem slišal, je bilo tako." Na vprašanje, ali so se te prakse spremenile z zamenjavo vlade ali pa gre za nadaljevanje vzorcev iz preteklosti, pa odgovarja: "Ja, je, ko nekaj napišeš in dregneš v nekaj, po moji oceni je to kapital, in če je za kapitalom politika, potem je to tudi politika. Če dregneš nekam, je bilo prej tako in je tudi zdaj tako, pač pride do nekega pritiska." Pojasniti je potrebno, da ima v primeru Primorskih novic lastniški delež v njenih večinskih lastnikih (Luka Koper, Intereuropa, Hit Nova Gorica) tudi država, kar vladi odpira vrata za poseg v medije. Nekdanje 8-odstotno lastništvo države v Primorskih novicah preko paradržavnih skladov KAD-a in Sod-a je namreč zamenjala posredna oblika lastništva preko velikih podjetij.

Pri časniku Gorenjski glas pa porasta nepolitičnih komentarjev ni bilo, saj so se deleži zmanjšali – od 57 na nacionalni oziroma 71 odstotkov na regionalni ravni v prvem obdobju na 32 oziroma 66 odstotkov v drugem obdobju. Takšen upad pa je zopet mogoče razložiti s frekvenco komentarjev in tudi z drugačnimi enotami analize. V drugem obdobju raziskava ni zajela več uvodnikov, ki so bili prej stalnica vsake številke, temveč samo komentarje v sobotni izdaji, ki jih je bilo zato ustrezno manj kot prej uvodnikov. Bili so daljši in večkrat kot v prvem obdobju so segli na področje politike, tako notranje kot mednarodne. Seštevek nacionalne in regionalne ravni komentarjev pokaže porast političnih tem za 27 odstotnih točk med obdobjema, mednarodna tematika je narasla za 13 odstotnih točk, kritičnost do vlade na nacionalni ravni je porasla, na regionalni pa upadla. Ugotovljeni trend "političnosti" tiska, na katerega lahko vplivajo tudi pritiski lastnikov, je torej pri proučevanih časnikih ravno nasproten. Primorske novice so postale relativno nepolitične, tudi kar

zadeva teme iz mednarodne politike, Gorenjski glas pa bolj odprt za politične teme, tako za notranjo politiko kot tudi za mednarodno – pri slednji je število komentarjev naraslo za 13 odstotnih točk.

KRITIKA VLADE KOT NAJLAŽJA IZBIRA

Regionalni tisk je zaradi razpetosti med regijske javne akterje regijsko omejen segment občinstva in družbene podsisteme – od naročnikov oglasov, med katere sodijo tudi regijske izpostave političnih strank, do podjetij in javne uprave, finančno občutljiv. K temu lahko dodamo še pritiske lokalne politike, ki jih v intervjuju navaja urednica regionalnega časnika: "Pri nas odkrite cenzure ni, bolj post festum pritiski, ni velike razlike v primerjavi s prejšnjimi časi in vladami. Pojavljajo se tudi poskusi lastniških pritiskov, ki so prepleteni z lokalno in vladajočo politiko." Tudi naslednji intervjuvanec navaja pritiske, "še zlasti na lokalni ravni (lokalna politika)". V tem kontekstu je kritika centralne vlade in dejanj vplivnih institucij na nacionalni ali celo globalni ravni toliko lažja izbira pri kombinaciji funkcije nadzornika oblasti in zagotavljanju plemenitenja kapitala.

Analiza resnično pokaže večjo kritičnost do vlade – razen na regionalni ravni Gorenjskega glasu. In če upoštevamo doseg uporabljene metode, vzroke za to po analizi komentarjev kot vhodnih informacij lahko pripišemo neuspešnim potezam vlade, ki jih je bilo v drugem proučevanem obdobju več kot v prvem. Ko pa sklepamo na lastnosti medija, iz katerega prihajajo izhodne informacije, nam relativna frekvenca političnih komentarjev kaže na to, da Primorske novice večjo pomembnost pripišejo nepolitičnim temam, potezam vlade pa manjšo. Pri Gorenjskem glasu je trend ravno obraten. Ob združitvi teh ugotovitev je z veliko previdnosti možno sklepati, da je vlada kot tarča kritik še najbolj gotova izbira, ki godi tudi akterjem iz regije. Zaradi bližine novinarjev in bralcev, prav tako pa zaradi navezanosti na lokalne akterje in elite, se regijska javnost v tisku reprezentira s "trdnejšim" mnenjem, kar pa lahko ovira preoblikovanje interesov na nacionalni ravni. Lep primer so naravovarstveni problemi, ki se sprožajo ob reševanju energetske problematike na ravni države. Medtem ko v regiji, na primer, lahko vlada močan konsenz proti graditvi energetskih produkcijskih enot ali proti izkoriščanju naravnih bogastev regije za pridobitev energentov, se drugim državljanom regija s svojim gorečim nasprotovanjem kaže kot nekonstruktiven partner v dialogu, tudi v dialogu s centralno vlado. Kritičnost do vladnih potez je zato mnogokrat očiten izraz usmerjenosti regijskega časnika k svojim bralcem, regionalnim elitam in upravam, četudi za ceno očitkov o "provincializmu". Z namenom ohranjanja kohezije v javnosti "zamišljene" skupnosti regije se kritičnost usmeri na zunanje dejavnike, ki zaradi svoje moči in vpliva nemalokrat regijo prezrejo, kar pa je lahko tudi dvorezen meč: kritika sicer

godi občinstvu, vendar mnogokrat niti nima pravega učinka, čeprav bi bilo to z vidika regionalne javnosti zaželeno. Finančni učinek je za časnik sicer ugoden, preoblikovanje interesov javnosti na nacionalni ravni pa je neuspešno oziroma niti ne steče. Takšno sklepanje potrjuje tudi teorija socialnih reprezentacij, po kateri

močnejši udeleženec dialoga šibkejšega lahko popolnoma prezre, dokler mu slednji ne poruši zasidrane predstave o svetu in posledično koherentne slike realnosti – za učinkovitost svojega namena pa šibkejši potrebuje veliko količino vpliva, ki mu pomaga postati razpoznan partner v dialogu.

REGIONAL PRESS AND CONTROL AUTHORITIES: FUNCTION OF THE "WATCHDOG" BETWEEN REGION AND STATE

Peter SEKLOČA

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1

e-mail: peter.sekloca@zrs.upr.si

SUMMARY

Regional press is, because it is stretched between regional public actors, regionally limited segment of audience and social subsystems – from economic sector that orders advertisements, regional political parties to the local public services, financially sensitive. That is why the criticism of the central government and the actions of institutions on the national or even the global level is a reasonable choice at the combination of the press' "watchdog" function and its function to assure high revenues on the invested capital. With the intention to preserve the "imagined" community of the region the criticism of the press is directed towards external actors, which due to its power are able to overlook the region's interests. This can have an ambiguous effect: the audience approves the critical stance of the press, however, the criticism can many times have no efficiency, which disregards the interests of the regional public. The financial impact is good for the press, but the transformation of the public's interest on the national level is unsuccessful. In the article collide two ideas – from the liberal political theory and the materialistic political economy – which see the relationship between the press and the government differently, however, in reality these two functions – ("watchdog" function and economic function) are combined in spite of tensions between them. Mentioned combination is showed by the research of the editorials of the two regional newspapers Primorske novice and Gorenjski glas in two periods (year 2002 and 2005–06). The central question is how much the regional press is autonomous in exerting the control of the government (the function that stems from the liberal theory) and how much the press is influenced by the market imperatives that guide the interest of the owners of the press, among which in some cases (Primorske novice) also the state belongs in. Theoretical findings are through the analysis of the editorials, performed with the quantitative content analysis, applied to regional newspapers and to its relationship to the Slovenian government – to the two politically distinctly oriented central governments.

Key words: regional press, watchdog function, regional public, journalism

VIRI IN LITERATURA

Bagdikian, B. (2004): The New Media Monopoly. Boston, Beacon Press.

Bašić-Hrvatini, S., Kučič, L. J. (2005): Monopoli. Družabna igra trgovanja z mediji. Ljubljana, Maska.

Bentham, J. (2008): On the Liberty of the Press, and Public Discussion. <http://www.laits.utexas.edu/poltheory/bentham/bsp/>. (3. 11. 2008).

Curran, J. (2000): Rethinking Media and Democracy. V: Curran, J. et. al.: Mass Media and Society. 3. London, Arnold, 120–154.

Dewey, J. (1999): Javnost in njeni problemi. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.

Durham, F. D. (2001): Breaching Powerful Boundaries: A Postmodern Critique of Framing. V: Reese, S. D. et. al.: Framing Public Life. Perspectives on Media and our Understanding of the Social World. London, Lawrence Erlbaum Associates, 123–136.

- Habermass, J. (1989):** Strukturne spremembe javnosti. Ljubljana, ŠKUC.
- Mills, C. W. (1965):** Elita oblasti. Ljubljana, DZS.
- Pan, Z., Kosicki G. M. (2001):** Framing as a Strategic Action in Public Deliberation. V: Reese, S. D. et. al.: Framing Public Life. Perspectives on Media and our Understanding of the Social World. London, Lawrence Erlbaum Associates, 35–67.
- Ruusunoksa, L. (2006):** Public Journalism and Professional Culture. Local, Regional and National public Spheres as Contexts of professionalism. Javnost-The Public, 13, 4. Ljubljana, 81–98.
- Splichal, S. (1990):** Analiza besedil. Statistična obravnava jezikovnih podatkov v družboslovnih raziskavah. Ljubljana, Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo.
- Splichal, S. (2005):** Kultura javnosti. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Tönnies, F. (1998):** Kritika javnega mnenja. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Wahl-Jorgensen, K. (2005):** The Market vs. the Right to Communicate. The Anti-Political Local Press in Britain and the Journalism of Consensus. Javnost-The Public, 12, 3. Ljubljana, 79–94.
- Wayne, M. (2003):** Marxism and Media Studies. Key Concepts and Contemporary Trends. London, Pluto Press.
- Verdnik, B. (2007):** Primorske novice – Plen političnih in ekonomskih interesov. [Http://www2.arnes.si/~ljmiri1/slo_html/novosti/barbara_verdnik.pdf](http://www2.arnes.si/~ljmiri1/slo_html/novosti/barbara_verdnik.pdf) (1. 3. 2009).
- Finance (2002):** Časopisna hiša Delo vstopa v Gorenjski glas. [Http://www.finance.si/22086](http://www.finance.si/22086) (1. 3. 2009).
- Gorenjski glas (2009):** O podjetju. [Http://www.gorenjskiglas.si/podjetje](http://www.gorenjskiglas.si/podjetje) (1. 3. 2009).

pregledni znanstveni članek
prejeto: 2008-09-15

UDK 322:28(560)

PRIMER ODNOSA MED RELIGIJO IN DRŽAVO V TURČIJI

Anja ZALTA BRATUŽ

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: anja.zalta@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Vsebina prispevka obravnava odnos med religijo in državo v Turčiji, predstavlja raznolikosti oziroma specifičnosti turškega islama in njegov odnos s turško državo ter poudarja nekatere polemike o (ne)združljivosti islama in demokracije. Prispevek predstavi stopnje sekularizacije v Turčiji ter klasificira kanonične in nekanonične prakse v turškem islamu, pokaže na odvisnost verskih uradnikov in njihovo podrejenost Diyanetu (Uradu za verske zadeve), ki je del državnega mehanizma in birokratskega sistema, predstavi največje spore med sekularnimi in nesekularnimi pogledi ter pokaže na dejstvo, da problem islama v Turčiji ni toliko problem vpliva religije na državo, temveč problem vpliva države na religijo.

Ključne besede: islam, sekularizacija, Turčija, Diyanet, mošeja, verski uradniki

IL CASO DEL RAPPORTO TRA RELIGIONE E STATO IN TURCHIA

SINTESI

Il contributo affronta il nodo del rapporto religione-stato in Turchia; presenta la varietà ovvero la specificità dell'islam in Turchia e il suo rapporto con lo stato turco; mette in rilievo alcune delle polemiche esistenti in merito all'(in)compatibilità tra islam e democrazia. L'articolo passa inoltre in rassegna le fasi progressive della secolarizzazione in Turchia e classifica le prassi canoniche e non canoniche dell'islam turco, mostra la dipendenza degli ufficiali religiosi e la loro subordinazione al Diyanet, l'Ufficio per le questioni religiose, parte integrante del meccanismo statale e del sistema burocratico. Presenta, infine, i principali conflitti in atto tra le prospettive secolari e non secolari e dimostra che il problema dell'islam in Turchia non è tanto legato all'influenza dell'islam sullo stato, ma semmai a quella dello stato sulla religione.

Parole chiave: Islam, secolarizzazione, Turchia, Diyanet, moschea, ufficiali religiosi

UVOD

Današnje dojemanje Turčije še vedno vsebuje kolektivni spomin na zgodovinske reprezentacije in občutke o "Turku" v Evropi. Ta spomin je eden od dejavnikov, ki deluje v današnjem turško-evropskem diskurzu, predvsem v navezavi na definicijo evropske identitete (Zalta, 2006; Mastnak, 2003).

Vprašanje je vse bolj aktualno s približevanjem Turčije članstvu Evropske unije; glavno "skrb", celo "prepreko" za članstvo pa predstavlja islam. Predvsem krogi krščanskih demokratov v državah EU (WRR, 2004, 22) še naprej nasprotujejo primernost Turčije za članstvo v EU in dvomijo o njeni evropski identiteti na temelju tega, da je "Turčija muslimanska dežela".¹ To je pripeljalo do znanega odziva turških politikov, ki pravijo, da Evropa ni "krščanski klub" in da bi morala EU sprejeti Turčijo, če želi zanikati tezo o "spopadu civilizacij" Samuela P. Huntingtona.²

Vprašanje, ki je v zahodnih akademskih in političnih krogih razplamtelo mnogo razprav, je, ali je islam združljiv z demokratičnimi oblikami vladavine.

Če je islam združljiv z demokracijo, je po Topraku legitimno vprašanje v islamskih državah, kjer pravni sistem temelji na *šariji*. Islam si zamišlja politični red, ki temelji na temeljnih načelih življenja skupnosti in moralnega vedenja. Takšno dojemanje briše razlike med politiko, pravom in teologijo, kakor tudi med javno in zasebno sfero (Toprak, 2005, 168). Sistem, v katerem skupnost, podprta z zakonodajno avtoriteto islamske države, nadzira življenja posameznikov, se zdi še posebej slabo opremljena za pojav liberalne demokracije. Kot primer Toprak navaja položaj nemuslimanov ali žensk, ki jim islamski zakoni v islamski državi ne dodeljujejo enakih pravic kot drugim državljanom (Toprak, 2005, 168).

Ne smemo prezreti dejstva, da Turčiji demokratičnih institucij niso vsilili, temveč so jih prostovoljno vpeljali Turki sami.

Turčija ima izmed vseh muslimanskih dežel najdaljšo zgodovino tesnih stikov z Zahodom, "Zahodni model" pa je izbrala tudi v politični orientaciji, kjer turški eksperiment v parlamentarni demokraciji traja že več kot stoletje – mnogo dlje kot v katerikoli drugi državi islamskega sveta (Kinross, 1993; Ahmad, 2003).

Nekateri opazovalci, predvsem tisti, ki razumejo islam kot oviro pri demokratičnem razvoju, so pokazali na sekularizem kot na bistveno razliko med Turčijo in preostalim muslimanskim svetom.³

Vlade, ki so si sledile v sodobni turški zgodovini, niso poskušale predstaviti popolne demokracije naenkrat, temveč so se zadeve lotile postopno. Radikalni program reform in vesternizacije, ki so jih republikanci začeli uvajati v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja, se je začel že prej, sredi 19. stoletja znotraj Otomanskega cesarstva, zato je nujno, da preletimo tudi te procese v zgodovini "turške demokratizacije".

STOPNJE SEKULARIZACIJE V TURČIJI

Turški status znotraj Evrope je bil vedno nekoliko dvoumen. Ni dvoma, da so bili Turki že v času Otomanskega cesarstva pomemben evropski "soigralec", čeprav so se takrat protovoljno distancirali od Evrope, saj so jo imeli za manjvredno in izprieno (Özdemir, Frank, 2000, 12–14). Ob začetku 19. stoletja pa, ko je Otomansko cesarstvo začelo slabeti, se je ta pogled spremenil. V želji, da bi izvedli različne reforme, so začeli upoštevati evropske ideje, prav tako pa je postajalo vedno pomembnejše tudi trgovanje z Evropo (Carter, 2005).

Otomansko cesarstvo, ki je sebe pojmovalo za najmočnejše, najbolj civilizirano cesarstvo na zemlji, je doživelo poraz: v 16. in 17. stoletju so se v tako imenovanih zahodnih deželah razvile tehnologija (tudi vojaška), ekonomija, administracija ter politika, ki so otomanom postavile resna vprašanja (Murphey, 2007).

Politična administracija otomanov (sultan, njegovi dvorjani in vojaški funkcionarji), je postala zaskrbljena zaradi zahodnih dosežkov v znanosti, tehnologiji, znanju in politiki.

Po drugi strani pa so otomanski verski voditelji ignorirali izzive Zahoda. Menili so, da zahodni razvoj nima koristne vrednosti, da je celo škodljiv zaradi neislamskih virov, iz katerih izhaja. Problem zato ni v religiji, temveč v ločitvi od nje. Ti verski voditelji so sebe videli kot služabnike in branitelje islamske civilizacije, ki ščitijo enotnost muslimanov pred vsem tujim. Za zaton Otomanskega cesarstva so krivili otomanske vladarje, ki naj bi v svoji sebičnosti zanemarili Boga.

1 Sodobna zgodovina beleži kar nekaj uradnih ali neuradnih izjav. Celotekdanji francoski minister Valéry Giscard d'Estaing je 9. novembra 2002 v časopisu *Le Monde* izjavil, da Turčija ni evropska in da bo sprejetje Turčije pomenilo konec Evrope, ki je hiša kristjanov (Turki, 2002).

2 Huntington med drugim obravnava vlogo oziroma mesto Turčije med temi civilizacijami ter trdi, da Turčija ne pripada nobeni "civilizaciji" in da ji primanjkuje civilizacijskih kvalit. Trdi, da je bila Turčija zgodovinsko najbolj "raztrgana država", ki trpi krizo identitete (Huntington, 2005, 174–187). To argumentacijo so kritizirali tako akademski kot politični krogi v Turčiji, vendar Huntingtonovo razmišljanje evropskemu diskurzu ni tuje.

3 Maja Abramič v diplomski nalogi "Vprašanje religije pri vstopu Turčije v Evropsko unijo" v poglavju 5. 3 (Je sodobna Evropa "krščanski klub") predstavi poglede politikov, teoretikov in verskih avtoritet na vstop Turčije v EU (Abramič, 2008).

Različni odzivi na vpliv zahodnih sil so bili znak razcepa med otomansko administracijo in otomanskim verskim vodstvom. Otomansko upravo, ki je zagovarjala sprejetje novih zahodnih dosežkov, so obtožili posnemanja; pri tem pa naj bi zavračali svojo zgodovinsko identiteto in poslanstvo. Po drugi strani pa so versko osebje, ki je zavračalo spremembe ter novosti, obtožili nevednosti, zastarelosti in vodenja ljudi v suženjstvo Zahoda.

Dejstvo je, da so otomanski upravitelji svoje zakone prilagodili *šariji*, saj je bil otomanski vladar *kalif* in s tem zaščitnik *šarije*. Vrhovni *muftu*, vodja otomanskega verskega življenja, bi teoretično lahko odstavil sultana, če ta ne bi bil zvest *šariji*. Vendar pa otomanska administracija ni bila popolnoma omejena z islamskimi kleriki. Dejansko je bil sultan tisti, ki je razglasil in odpustil *muftija*. Verska hierarhija je bila politično podrejena otomanski upravi, vendar pa je imela dovolj svobode, da je lahko kritizirala in ohranila neodvisen glas. Na tak način sta uprava in versko osebje oblikovala dve vse bolj ločeni sferi.

Zanimivo je, da so verske avtoritete vedno uživale podporo množic. Večina muslimanov ni živela v mestih, temveč na deželi.⁴ Ti so vztrajali v utečenih agrarnih navadah islamskega načina življenja, sledili so verskim voditeljem in ti voditelji niso bili navdušeni nad sultanom ter njegovim dvorom, ki je želel sprejeti zahodni način življenja.

Muslimani v Turčiji so že po tradiciji cenili svoje verske voditelje, ki so bili sposobni nagovoriti množice, medtem ko so imeli reformatorji bolj omejeno poslušalstvo. Zaradi tega so otomanska uprava in intelektualci, ko so želeli predstaviti zahodne prakse, naleteli na odpor (Özdemir, Frank, 2000, 14–15).

Ko je Otomansko cesarstvo v začetku 20. stoletja dokončno razpadlo, so iz intelektualne dejavnosti vzniknila gibanja, ki so videla rešitev zgolj v neodvisni sodobni naciji zahodnega sloga, ki naj bi celo prekosila Zahod. Sad tega prizadevanja je bila republika Turčija, ustanovljena leta 1923, z Mustafom Kemalom Atatürkom na čelu.

Po ustanovitvi turške republike je Mustafa Kemal Turkom predstavil evropski sekularni način življenja, ki je Turčijo razdelil na "tradicionalne" in "sodobne" ter oblikoval spor "sekularnih" in "nesekularnih" mentalitet,

ki traja še danes.⁵ Atatürk je posegel po stoletja starem procesu sekularizacije, ki se je začel z otomanskima sultanoma Mahmudom II. in Abdülmecidom I. v prvi polovici 19. stoletja in katerega namen je bil odprtje cesarstva za prenos znanja in tehnologije: prvič so razglasili človekove in državljanske pravice, opustili fevdalni sistem in izvedli administrativne reforme, skupaj z reorganizacijo državne birokracije, ter osnovali vojsko po pruskem vzoru.

Da bi olajšali uresničenje reform in jih vpeljali v ustavo (leta 1876), ki bi preoblikovala večetnično cesarstvo v ustavno demokracijo z dvodomnim parlamentom, temelječim na belgijskem sistemu, sta sultana prevzela evropski zakonik in predstavila reforme, ki sta jih legitimizirala z verzi iz Korana. Te reforme, poimenovane tudi *tanzimat*, so pomenile konec stoletij stare dogme, da je "islam religija in država".

Kljub temu pa se je kemalistična sekularna elita morala spopasti s problemom, da je islam integralni del turške identitete in da v osnovi ni zgolj religija zasebne, temveč tudi javne sfere. Prepletanje naroda in religije je nedvomno nasledek turške vojne za neodvisnost (1919–1922) in transformacije večetničnega Otomanskega cesarstva v nacionalno državo po evropskem vzoru.⁶

Republikanci so zagovarjali nove vrednote za nov narod: nacionalizem, reforma, revolucija, ljudstvo, gospodarstvo, znanost in posvetnost (Kinross, 1993). Zavračali so ekspanzivnost in univerzalistične težnje (npr. pripeljati vse narode pod streho pravične islamske oblasti), značilne za Otomansko cesarstvo. Najvišji ideal turške republike je bil omejen na ohranitev neodvisnosti nove nacionalne države. Religije niso razumeli kot fenomen sam po sebi ali kot vir ultimativnega dobrega in resnice, temveč zgolj kot nekaj, kar bi lahko uporabili v pomoč pri nacionalnih ciljih, enako kot jezik ali zgodovina.

Atatürka so podpirali suniji, Kurdi in Aleviji.⁷ Slednje so v otomanskem cesarstvu preganjali, zato so v novonastali republiki pričakovali več pravic, Kurdi pa so upali na legalno prepoznavanje sebe kot ločene, avtonomne etnične skupine.

Sekularizacijo, ki naj bi (med drugim) ločevala cerkev od države, so si turški republikanci razlagali drugače. S sekularizacijo so mislili, da mora država prevladovati nad religijo in ne biti popolnoma ločena od

4 Tako je tudi v 21. stoletju.

5 Danes po klasifikaciji, ki sta jo predstavila Adil Özdemir in Kenneth Frank, v Turčiji obstajata dve struji: "sekularna" in "nesekularna". To poimenovanje je primernejše kot islamska – neislamska, industrijska – agrikulturna, razvita – nerazvita, napredna (progresivna) – nazadnjaška (reakcionarna), sodobna – zastarela, religiozna – sekularna (Özdemir, Frank, 2000, 23).

6 Atatürk je bil navdušen nad povezujočo močjo religije pri oblikovanju naroda, kot je, na primer, v Srbiji in Grčiji.

7 V Turčiji je 99 odstotkov muslimanov, vendar je Turčija heterogena tako glede populacije kot glede islama kot takega. Okoli 55 milijonov Turkov in 15 milijonov Kurdev živi v Turčiji. Znotraj turškega islama sta dve konfesionalni skupini: suniji (okoli 80–85%) in Aleviji (okoli 15–20%). Alevijska skupnost se nadalje deli po etnični pripadnosti: tri četrtine je Turkov in ena četrtina Kurdev. Natančno število njihovih pripadnikov se spreminja, ker turški popis prebivalstva ne razlikuje med konfesionalnimi skupinami znotraj kategorije "islam".

nje. Zavrnili so kalifat, torej vodenje islamskega sveta, prepovedali religiozne organizacije, zaprli verske šole, končali z javnim šolanjem verskih funkcionarjev, razglasili nedeljo in ne petek za dan tedenskega počitka ter zamenjali islamski lunarni koledar (ki se začne z begom Mohameda v Medino) s zahodnim solarnim koledarjem. Predstavili so novo uniformiranost – zahodni pogledi so od ljudi terjali "zahodni" način oblačenja: nič več brad in fesov za moške, "nič več naglavnih rut" (Furlan, 2006, 143). Arabske črke so zamenjali za latinske, da bi na tak način ljudstvo lažje sledilo napredku Zahoda, zahtevali so, da je klic k molitvi v turščini in ne v arabščini. Pri-krojili so izobraževalni sistem, sprejeli zahodni pravni zakon in opustili verskega (*šarijo*). Republikanski program je grobo opravil z vsakim nasprotovanjem iz verskega tabora.

Kje se napaja kemalistična ideja sekularizma?

V prvi polovici 20. stoletja je zahodna ideja sekularizma (vsaj delno) prejela iz sociologije religije Maxa Webera. Weber je razumel sekularizacijo kot del radikalnega procesa modernizacije, ki upošteva tako državo kot družbo (Weber, 1920, 536–573). Današnje razumevanje ideje je nekakšna reformulacija klasične sekularizacijske teze, ki ocenjuje, da je religija v večini modernih družb izgubila verodostojnost, da nima več možnosti družbenega in moralnega reda ter da je postala privatizirana človekova dejavnost. José Casanova, na primer, razlikuje tri vidike sekularizacije: ločitev laičnih oblasti od religijskih institucij in norm ter emancipacijo prvih od drugih, zaton religijskih predstav in vedenjskih norm ter omejitve religije na zasebno sfero (Casanova, 1996, 181–210).

Klasični oziroma ortodoksni model sekularizacije sta med prvimi problematizirala Peter Berger in David Martin, ki sta podvomila, da je s klasično sekularizacijsko tezo mogoče razlagati vernost razvitih delov nezahodnega sveta in še posebej situacijo v ZDA, ki so kljub razviti modernizaciji precej religiozna država (Davie, 2005, 53–54). Sekularizem je bil sprejet kot normativni model in integralni del sodobne ustavne države. Vendar pa so koncepti, ki obravnavajo stopnjo ločenosti med državo in religijo v Evropi, zelo heterogeni, kar kaže na dejstvo, da je sekularizacija definirana manj kot proces desakralizacije (ki sledi weberjanskemu "odčaranju sveta") in bolj kot ločevanje religijske in nereligijske sfere, ki pa se nujno ne izključujeta. Navedimo nekaj evropskih primerov. Na Nizozemskem in v Belgiji je proces sekularizacije ustvaril tako imenovani stebri model: katoliki, protestanti in druge religijske skupine sestavljajo vsaka po en "stebri" družbe, znotraj katere ohranjajo svoje lastne institucije; sistem je prodril na skoraj

vsaj področja življenja – v šole, bolnišnice, medije, sindikate...

Velika Britanija združuje štiri narode, od katerih ima vsak svojo religijsko zgodovino in ustavno ureditev: Anglija ima *etablirano* anglikansko cerkev, Škotska *nacionalno* kalvinistično cerkev, Wales nima ne ene ne druge, Severna Irska pa zaradi deljene religijske zgodovine še vedno ostaja nerešen primer. Nasprotno pa je Republika Irska tehnično sekularna država, čeprav je preambula k ustavi močno katoliška in ostaja religijska praksa v primerjavi z evropsko normo še vedno nenavadno visoka.

Navedimo še primer Grčije, edine pravoslavne države v Evropski uniji. Pravoslavje je uradna religija države in v Grčiji skoraj pomeni grško identiteto, zato postavlja v slabši položaj člane drugih manjšinskih religij, še posebej drugih krščanskih skupin (Davie, 2005, 45).

Ti navedeni primeri prikazujejo, da dokazano ločevanje države in religije ni pogoj za funkcionalno demokracijo. Čeprav imajo vse omenjene države sekularni sistem zakona, nobena od njih ni laicistična. Francija in Portugalska sta edini ustavni laicistični državi v Evropi, kjer laicizem pojmujejo kot nujni pogoj za ohranjanje religijske svobode in vesti ter edini način, po katerem lahko zagotovijo enakovreden status vsem religijskim, filozofskim in političnim pogledom.

Čeprav v Turčiji uporabljajo izraz laicizem (turško: *Lâiklik*), je praktično politična stvarnost turškega laicizma sekularizacija. Ustavno sodišče je leta 1937 definiralo laicizem kot: "civilizirani način življenja, ki oblikuje osnove za razumevanje svobode in demokracije, za neodvisno nacionalno suverenost in humanistični ideal, ki se je razvil kot rezultat zmage razuma in razsvetljenjske znanosti nad srednjeveškim dogmatizmom [...]/ v laicizmu je religija osvobodjena politizacije, ne uporablja se več kot instrument moči in pripiše se ji primeren ter časten prostor v zavesti državljanov" (Rumpf, 1999, 166).

Turški laicizem si prizadeva za sekularizacijo in modernizacijo države in družbe, hkrati pa osvoboditev religije od politizacije. Vendar pa, do kakšne mere sovpadajo ustavne težnje in realnost v Turčiji? Dva središčna strukturalna problema zaznamujeta kemalistični sistem: preplet religije in nacije ter simultani prevzem islama. Specifični turški način sekularizacije je amalgam, zlitje religije, nacije in laicizma, ki je edinstven ne zgolj v muslimanskih družbah, temveč v svetu nasploh. Ta amalgam Cemal Karakas imenuje "kemalistični tripod" (Karakas, 2007, 8).

Po mnogih ozemeljskih izgubah Otomanskega cesarstva na Balkanu in Srednjem vzhodu je bil največji strah Atatürka nadaljna fragmentacija Turčije na osnovi etničnih in religijskih mej.⁸

8 Atatürkov strah ostaja v kemalistični državni eliti vse do danes.

Ustanovitev turškega naroda pod zaščito islama je kemaliste prisilil, da upoštevajo religijske sentimente – konec koncev je bil (sunjski) islam temelj otomanskega socialnega in kulturnega reda skoraj tisoč let. Da bi zagotovili versko podporo in hkrati prenašali republikanske ideje, so kemalisti razvili ter zagovarjali sodobni, prolaični *državni* islam, drugačen od tako imenovanega *popularnega* islama "verskih redov in bratovščin". Kemalistična država je na tak način pridobila monopol nad interpretacijo – postala je edina razlagalna avtoriteta za sunjski islam in ga na tak način podpirala.

Sekularisti so ljudsko religioznost označili za vraževerje. Tiste, ki so se z njo ukvarjali, so lahko celo zaprli. Religijo so sekularizirali na način, da so jo izrinili iz javnih, državnih in pravnih zadev.

SPECIFIČNOST TURŠKEGA ISLAMA

Sekularizacija se torej v splošnem nanaša na ločevanje javne sfere, skupaj z zakonodajo in izobraževanjem, od religije. To je klasična definicija ločevanja cerkve in države. V nadaljevanju bomo pokazali, da je v turškem primeru ta definicija izredno ohlapna. Pred analizo odnosa med religijo in državo v Turčiji, pa je potrebno definirati oziroma spoznati značilnosti islama v Turčiji. Na tak način bomo lažje razumeli odnos oziroma vpliv države na religijo (in ne obratno!).

Turški islam ima svoj edinstveni značaj, njegovo pluralnost pa zaznamujeta turška zgodovina in njen kontekst.

Hakan Yavuz navaja Ahmeta Oçaka, ki govori o turškem islamu (*Türk Müslümanlığı*), ki je drugačen od perzijskega in arabskega islama zaradi "svoje produkcije kulturnih norm in oblik razmišljanja", ko se povezuje z religijo, vero, osebnim življenjem, ritualnimi praksami in verskimi prazniki – krije celoten spekter od "socialnih do osebnih oblik" in interpretacij islamskih načel (Yavuz, 2004, 218). Katere so te "kulturne norme in oblike razmišljanja", bomo spoznali v nadaljevanju, omenimo pa naj, da z izrazom turški islam Yavuz ne misli kemalističnega projekta nacionalizacije religije ali zavračanja univerzalnosti sporočila Korana in literature hadisov, temveč reprodukcijo religijskega znanja v vsakdanjem življenju tistih, ki so vzgojeni v turškem okolju (Yavuz, 2004).

Islam je zgodovinsko tako vera kot zakon, je individualen in hkrati družben, verski in političen. Muslimani v Turčiji izpovedujejo svojo vero na različne načine, nekateri od teh načinov so "ortodoksni" oziroma standardni in se ne spreminjajo od države do države, od kulture do kulture, od časa do časa. Drugi pa so posebnost posamezne kulture. V turškem primeru prepletanje ortodoksnih oziroma standardnih vzorcev z ljudskimi običaji povzroči oblikovanje specifičnega izraza islama, tako imenovanega anatolijskega islama. Kljub bogatemu mozaiku različnih izrazov islama v Turčiji, kamor spadajo

šiiti, alevji, sufiji in drugi, pa že od otomanskih časov velja za "ortodoksno" obliko islama sunjski islam. Z besedo "ortodoksen" mislimo predvsem na kanoniziran način življenja in čaščenja, hkrati pa je, kot že rečeno, v Turčiji opaziti tudi obilje ljudskih izrazov islama (npr. prerokovanje, obrezovanje fantov, molitev na grobovih svetnikov, čaščenje relikvij, nošenje amuletov). Med zagovorniki ortodoksnega islama veljajo te prakse za neškodljivo vraževerje.

Izpovedovanje vere in njeno izpričevanje sta daleč najbolj razširjena in vidna pojava islama v Turčiji danes. Kot smo že rekli, ne govorimo zgolj o klasičnih oziroma ortodoksnih oblikah tega pričevanja, temveč tudi o mnogih drugih dejanjih, povezanih z ljudsko religioznostjo in muslimansko identiteto, ki so značilni za turško kulturo.

Na tak način je izpovedovanje vere mnogo več kot verbalna formula ali doktrina, saj ljudje svojo vero v prvi vrsti živijo, ne pa analizirajo in definirajo.

Islam sam po sebi ni organiziran inštitucionalno, saj ne obstaja osrednja avtoriteta, ki bi odredila članstvo. Biti musliman je najprej notranje občutje pripadanja, šele nato uradna verska konfesija. Adil Özdemir in Kenneth Frank sta pripravila seznam kanoničnih in nekanoničnih praks, ki zaznamujejo identiteto muslimana v Turčiji (Özdemir, Frank, 2000, 211–216).

KLASIFIKACIJA KANONIČNIH IN NEKANONIČNIH PRAKS

Kanonične (univerzalni standardi, predpisane prakse).

Temeljijo na islamskih virih (Koran in hadisi)

Obvezne

Kanonična molitev (*namaz/salat*)

Delitev miloščine

Žrtvovanje živali (*kurban*)

Postenje ob Ramazanu (*oruč/savm*)

Romanje v Meko (*hadž*)

Pogrebna molitev

Petkova molitev

Praznične molitve

Prostovoljne

Večerne molitve *teravah* v Ramazanu

Kanonične molitve (*namaz/salat*) za dež, varnost, potovanje in druge namene

Priprošna molitev (*dua*)

Praznovanje svetih noči

Naštevane Alahovih imen ob uporabi rožnega venca

Ritualne molitve z uporabo rožnega venca

Hkrati pa v Turčiji opazimo tudi obilje ljudskih izrazov islama, ki vsebuje prerokovanje, astrologijo, molitev na grobovih svetnikov, klicanje duhov, čaranje, čaščenje relikvij, obrezovanje fantov, nošenje amuletov in drugo.

Nekanonične

(Nestandardni, novejši, krajevni ljudski običaji)

V sozvočju z viri (Koran, hadisi)

Recitiranje *mevlut*, pesmi na čast Preroku

Obrezovanje moških

Posebne prakse (*zikr*) verskih redov (*tarikāt*)

Recitiranje in memoriranje Korana

Slovesnosti ob poroki

Interpretacija sanj

Zdravljenje na osnovi recitiranja Korana

Obiskovanje grobov sorodnikov

Slovesnost Prerokove brade in obleke

Obred poimenovanja novorojenca

V nasprotju z viri (Koran, hadisi)

Nošenje amuletov, ki vsebujejo verze iz korana

Magija, uroki, zaklinjanja

"Plavo oko" (ščiti pred uroki, zli pogledi)

Versko zdravljenje s pomočjo spiritističnih seans in medijev

Obiskovanje grobnic (svetnikov, mistikov)

Napovedovanje usode

Astrologija

Zagovorniki ortodoksne islama gledajo na te prakse kot na vraževerje, vendar pa jih imajo za neškodljive in jih razumejo kot tradicionalni način, po katerem ljudje utrjujejo svojo religijo in po katerem se identificirajo za muslimane.

Po drugi strani pa še danes obstaja dihotomija med sekularno elito in tradicionalisti, med državo in ljudstvom, med organizacijo in posameznikom, med birokracijo in državljanstvom.

Sekularna elita je osnovala Urad za verske zadeve (*Diyanet*), ki zagovarja "državni islam", s tem pa ima nadzor nad verskimi praksami in religijo kot tako, zato je današnja situacija verskega in političnega prepleta v Turčiji skrajna, saj država popolnoma nadzoruje in organizira vero.

DIYANET – NJEGOVA ORGANIZACIJSKA STRUKTURA IN FUNKCIJE

Leta 1924, leto dni po ustanovitvi republike, so ustanovili *Diyanet İşleri Başkanlığı* (Predsedstvo za religijske zadeve) ali krajše *Diyanet*. Predstavlja najvišjo islamsko versko avtoriteto v državi, ustanovljen pa je bil z namenom trajne depolitizacije večinskega sunijskega islama, država pa nja bi prevzela določene religijske funkcije in jih integrirala v kemalistični državotvorni projekt. Kemalistično prizadevanje po reformiranju islama si je za cilj zastavilo evropeizacijo turškega islama.

Tako imenovani *cağdaş islam*, ki so ga zahtevali kemalisti, je bil po njihovem mnenju racionalen in razsvetljen, imenovan tudi islamska reformacija, saj so ga uvažali ob prevodih Korana iz arabščine v turščino; klic k molitvi in obredje prav tako izvajajo v turščini in ne v arabščini, novost je sedenje v mošejskih klopih po vzoru krščanskih cerkva in ne klečanje na tleh.⁹ Na uradnih spletnih straneh *Diyaneta* preberemo, da ta vzpodbuja liberalne interpretacije Korana in hadisov ter v zadnjem času tudi šolanje žensk za duhovnice (www.diyanet.gov.tr). *Diyanet* je torej javna institucija, strukturno je del državnega mehanizma in birokratskega sistema. Po zagotovilih samega *Diyaneta* ta zaradi svoje vpetosti v državni sistem ne nasprotuje sekularizmu, in sicer po teh načelih, ki jih zagovarjajo v Turčiji: (a) religija ne sme biti prevladujoči ali učinkoviti (efektivni) dejavnik v državnih zadevah; (b) zagotavljanje neomejene svobode za verske predstave posameznikov in verske svoboščine so pod ustavno zaščito; (c) preprečevanje zlorabe in izkoriščanja religije je osnovnova za zaščito javnega interesa; (d) država ima moč, da zagotovi verske pravice in svoboščine kot zaščitnica javnega miru in pravic.

Diyanet poudarja, da ni sunijska organizacija, saj predstavlja vse muslimane različnih verskih okolij in praks, zato po njihovem mnenju ne podpirajo zgolj sunijske interpretacije islama, temveč dovoljujejo, da ljudje najdejo svojo lastno pot. To trditev bomo ovrgli v nadaljevanju prispevka.

Diyanet je danes ena največjih institucij v Turčiji. Nadzira 78.000 državnih mošej in 5000 državnih koranskih šol. Je velika birokratska institucija s približno 80.000 zaposlenimi.¹⁰ K temu moramo prišteti še veliko učiteljev religije na javnih šolah in na teoloških fakultetah. Dolžnosti *Diyaneta* so "izvajanje praks, ki zadevajo verske predstave, obredje in etiko islama, razsvetljevanje javnosti o tej religiji in upravljanje s svetimi prostori, ki so namenjeni molitvi" (www.diyanet.gov.tr). Glede na dano situacijo se postavlja vprašanje, ali lahko tako velik birokratski stroj obvlada državne probleme, kot so terorizem, korupcija, revščina, saj se zdi, da v večji meri obravnava obredje in vero, osebno etiko ter birokratske in hierarhične formalnosti, ne pa tudi socialnih problemov na splošno.

Diyanet naj bi preprečil vdor nedržavnih in protikemalističnih vzgibov, ki bi religijo uporabili za politično mobilizacijo proti državi, zato *Diyanet* odloča o vseh vprašanjih glede teologije, verskega obredja in religije kot take. Islamski verski učenjaki (*Ulema*) in tradicionalna duhovščina so podrejeni *Diyanetu*, ki tako deluje kot "nadomestna cerkev". Zase trdi, da je neodvisna institucija, ki uživa svobodo in intelektualne prispevke

9 Nastali so protesti, zato se je v letih od 1928 do 1950 obdržal edino klic k molitvi (v turščini).

10 Za leto 2006 je bil proračun *Diyaneta* 1,308.187,000 YTL oziroma 0,9 milijarde USD.

(razprave, ki poglobljajo in dopolnjujejo poznavanje religije), in da je tudi civilna institucija: nastala je kot odgovor na verske potrebe muslimanskih vernikov. Govorimo torej o treh vidikih Diyaneta (javni, neodvisni in civilni). Ali to drži?

Kot smo že rekli, država v Turčiji nadzoruje in organizira vero. Obravnavali bomo dve pojavnosti: mošejo kot enega najbolj reprezentativnih primerov vidnega islama in verske uradnike.

Mošeja

Izvorna mošeja, Kaaba, arhetipska mošeja v Meki, simbolizira zavetje in mir, varnost in stabilnost.¹¹ Pri polemikah sodobne družbe glede religije in vpliva sekularizma na ljudsko dediščino imajo mošeje poseben pomen. So element verske identitete, reprezentacija korenin, znak odpora do tujih vplivov modernizma in sekularizma ter kažejo na nepretrganost islamske dediščine v Turčiji.

V Turčiji danes mošeje najpogosteje zgradijo pod finančnim okriljem donacij, ki jih zberejo muslimani. Diyanet prispeva le majhen delež.¹²

Ko je mošeja zgrajena, jo predajo Diyanetu in ta nato določi primerne imama.

Mošeja je bila (in je na vasi še danes) tudi socialno središče mesta ali soseščine, kjer so se dogajale kanonične molitve, kjer so ljudje razpravljali o socialnih, ekonomskih in političnih problemih, kjer so izobraženi delili svoje znanje itn. (Tayob, 1999, 59–64).

Danes so mošeje le redko tako živahen prostor, kar je v popolnem nasprotju z izvorno idejo mošeje. Tisti, ki danes gradijo mošejo, imajo v mislih bolj omejene želje – zadovolji jih klic k molitvi in uporaba mošeje za dnevne kanonične molitve, pogrebe, petkove molitve in podobno. Današnja ideja mošeje bolj odgovarja sekularnemu konceptu prostora za zasebne verske naloge, torej je pretežno prostor, ločen od preostale družbe.

Z nastankom turške republike leta 1923 je večina denarja – tudi tistega, ki bi bil namenjen gradnji mošej – odtekla v gradnjo velikih tovarn. Osebe v mošejah se je podredilo Diyanetu, gradnja novih mošej pa je na milost in nemilost prepuščena istemu uradu, ki z odločitvijo o gradnji velikokrat zavlačuje.¹³

V zadnjih letih je nesekularni "srednji" razred (večinoma zajema manjše samostojne podjetnike, trgovce in druge) poleg financiranja zasebnih šol, časopisov, knjig, televizije in radia začel financirati tudi gradnjo mošej.

Verski uradniki

Kot smo že omenili, je osebe v mošeji od nastanka turške republike naprej podrejeno Diyanetu.

Mošeje v Turčiji imajo zaposlenega enega ali več verskih uradnikov. Ti so civilni uslužbenci, ki jih plačuje vlada, nadzoruje pa Diyanet.

Imam ali voditelj kanonične molitve je eden od dveh verskih uradnikov v mošeji.

Imam študira arabščino (slovnico, literaturo, retoriko), tradicionalne znanosti "zlate" dobe islama: koranske komentarje, teologijo, etiko, islamski zakon, islamsko zgodovino in civilizacijo, biografijo Preroka, metodologijo ...). Študira pa tudi sodobno psihologijo religije, sociologijo religije, zgodovino religije in podobno. Drugi je muezin, ki začne s svojo glasbeno izobrazbo na šoli za verske uradnike.

Poleg *imama* in *muezina* sta verska uradnika tudi *vaiz* (pridigar oziroma inštruktor), ki je nadrejen obema in ni vezan na določeno mošejo, ter *muftu*, ki je nadrejen muezinom, imamom in vaizom določenega okraja. Njegova glavna naloga je odgovoriti na vprašanja glede vere, prakse, doktrine. Izdaja uradna verska mnenja. Nad vsemi pa bdi Diyanet.

Država je monopolist tudi pri nadzorovanju edine državne legalne institucije za versko izobrazbo.

Verska izobrazba se je pred ustanovitvijo Turške republike razvijala v *medresih*, verski šoli. V osemdesetih letih 20. stoletja so začeli odpirati fakultete za teologijo, nastajali so se islamski časopisi in vse več volilcev je začelo podpirati islamske politične stranke. Razprave med sekularisti in nesekularnimi pa se nadaljujejo, saj sekularisti menijo, da so javni izrazi religioznih praks zloraba religije za sociopolitične namene, medtem ko nesekularni menijo, da ne moremo ločevati med individualno "duhovno" sfero ter javno "sekularno" sfero, saj je islamska vizija resnice neločljiva in ultimativna.

Med nesekularnimi najdemo tradicionalno obliko islama, to je islam velike družine in agrarne družbe, osebnostnih omejitev, predvsem pri pitju alkohola in igranju na srečo; definiranje vloge ženske v družini in družbi (vzgoja otrok in zakrivanje v javnosti – razen obraza ter rok) in podobno. "Nesekularni" pa niso le ti tradicionalni vzorci, temveč tudi politični, intelektualni, mistični, šamanski, sodobni, ritualni in drugi.

11 Mošeja je večfunkcionalna: nima zgolj duhovnega namena, temveč lahko v velikih zgodovinskih kompleksih najdemo trgovine, hrano, zavetje, učenje, čaščenje ... (Tayob, 1999, 59–84).

Mošeja je vidni islam, je javna lokacija za molitev – tako za ritualno kot neritualno, tako individualno kot skupinsko. Mošeje so za muslimane pomembne tudi kot univerzalne, ekumenske, mednarodne in medkulturne hiše molitve. Na mošejah ni nacionalnih zastav in vsi muslimani – suniji, sufiji, šiiti ter drugi – uporabljajo isto mošejo kot Alahovo hišo.

12 Gradnja mošeje na osnovi donacij je fenomen zadnjih 70 let. V Otomanskem cesarstvu so gradnjo mošeje financirali visoki državni uradniki, če ne že kar kraljeva družina. Zgodovinske mošeje nosijo ime svojih donatorjev.

13 Ankara, prestolnica Turčije, je dobila veliko mošejo šele v osemdesetih letih 20. stoletja.

Turčija je torej (še vedno) razpeta med trditvijo, da mora biti Alah viden v javnosti, ter mnenjem, da religija ni javna zadeva. Obe strani sta enako močni pri svojih argumentih.

Največji spori med sekularnimi in nesekularnimi stališči¹⁴

Gradnja mošeje: kdaj, kje in koliko?

Oblačilo in izgled v javnosti ter javnih službah (zakrivanje žensk).

Zakonitost poročne pogodbe (ali je poroka verska ali neverska zadeva, vprašanja poligamije).

Ločitev (ali je ločitev verska ali neverska zadeva; ali je stvar osebne izbire ali mora imeti nad njo nadzor tudi družba?).

Uporaba/vpeljava islamskega zakona (šarija).

Prisotnost, množičnost in dejavnosti verskih redov (*tarikat*).

Jezik in kakovost molitve (molitev v arabščini ali turščini?).

Kakovost, številčnost in narava izobraževanja verskih uradnikov.

Obstoj, velikost, financiranje in politizacija Urada za verske zadeve.

Spopad med delovnim časom in časom molitve.

Donacije živalskih daritev (*kurban*).

Obvezne učne ure iz religije v javnih šolah.

Vnovično odprtje *Ayasofye* (Hagie Sofije) kot mošeje.

Odnos med državnimi davki in verskimi donacijami (*zekat*) – (ali naj musliman plača oba davka?).

Vmeševanje države v organiziranje romanja v Meko.

Povečan državni nadzor nad verskimi dejavnostmi.

Pritiski države za poenotenje religije.

SKLEP

Danes se turški državni islam razlikuje od islama v času preroka Mohameda, kjer sta bila država in organizirana religija ista stvar. Prerok je bil hkrati politični in verski voditelj. Določil je imame, učitelje in muezine. Po njegovi smrti so bili tisti, ki so ga nasledili, hkrati verski in politični voditelji.

V času islamskih dinastij, vključno z Otomansko, pa je opaziti ločevanje med versko in politično sfero: otomanski sultan se sicer še vedno imenuje *kalif*, vendar je to zgolj simbolni naziv iz preteklosti, ki predstavlja enotnost islamskega sveta. Že davno je izgubil svoj pomen univerzalne politične avtoritete. Moč otomanskega sultana je bila politično omejena na njegovo lastno cesarstvo. Verski sferi cesarstva je vladal s tem, da je

imenoval visoke verske uradnike. Ne glede na to pa so bili tisti, ki so vodili molitev v otomanskih mošejah, po navadi plačani iz zasebnih verskih fundacij, s tem pa so bili vsaj delno neodvisni od osrednje, centralne vlade.

Današnja ločitev verskih in političnih sil v Turčiji je še bolj paradoksalna, saj država nadzoruje in organizira vero. Kot smo videli, je vsak verski uradnik tudi državni uslužbenec.

Turški republiki je uspelo preoblikovanje iz večreligijskega in večetničnega cesarstva v nacionalno državo evropskega sloga predvsem s povezovanjem turškega nacionalizma in sunijskega islama. Hegemonijo turškosti in religijske homogenosti so ustvarili za utrjevanje teritorialne integritete in oblikovanje nacionalne identitete. Država je bila ustvarjena na paradoksu: kemalistična republika je postala projekt za osnovanje nacije, in ne obratno. Reforme *tanzimat*, kemalistična izobraževalna diktatura in promocija republikanskega, laicističnega državnega islama so imeli velik pomen pri sekulariziranju države in družbe. Vendar pa je kemalistično razumevanje laicizma diskriminatorno: čeprav se Diyanet financira tudi z davki, ki jih plačujejo kristjani in aleviji, ki predstavljajo od petnajst do dvajset odstotkov turškega in kurdskega prebivalstva, je Diyanet odgovoren zgolj za promocijo večinskega sunijskega islama. Kemalistična država na tak način ne le opušča religijsko nevtralnost, temveč dejansko promovira sunijski islam, ki je dosegel status državne religije. Diyanet nima zgolj naloge razširjanja prolaične različice islama, temveč naj bi tudi prispeval k "nacionalni solidarnosti in integraciji". Ta repolitizacija religije si prizadeva homogenizirati družbo, zagotavljati socialno in teritorialno enotnost države, vendar pa je na osnovi nacionalizacije islama in "sunifikacije" turškega naroda turška identiteta alevijev in Kurdov še naprej marginalizirana.

Strnimo: Turški model laicizma je diskriminatoren in nedemokratičen. Kemalistična interpretacija laicizma odseva njihov strah pred socilano in teritorialno fragmentacijo Turčije na osnovi etničnih in religijskih mej. Da bi to preprečili, so kemalisti vpeljali državni politizirani republikanski in laicistični islam z namenom sekulariziranja celotne turške družbe. Iz poročila Nizozemskega znanstvenega sveta za vladno politiko je razvidno, da problem islama v Turčiji ni toliko problem vpliva religije na državo kot problem vpliva države na religijo: turška država posega v religijo močnejše, kot je to običajno v drugih državah članicah EU (WRR, 2004, 25–39). Zato bi najverjetneje prav vstop v Evropsko unijo Turčiji zagotovil "sekularno" ločitev religije od države oziroma, bolj rečeno, osamosvojitve religije od države.

14 Podrobnejši pregled najbolj aktualnih vprašanj, ki zadevajo spore med sekularnimi in nesekularnimi pogledi (Özdemir, Frank, 2000, 216–219).

THE CASE OF THE RELATION BETWEEN RELIGION AND STATE IN TURKEY

Anja ZALTA BRATUŽ

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1

e-mail: anja.zalta@zrs.upr.si

SUMMARY

The author discusses the specific relation between religion and state in Turkey. In the first part of the paper some existing polemics concerning the (in)compatibility of Islam and democracy are emphasized. The question, whether Islam is compatible with democratic forms of rule has raised a vigorous debate in the Western academic and political circles. This question is currently gaining relevance as Turkey is approaching full membership in the European Union. The author stresses the fact that democratic institutions have not been forced in Turkey, but rather voluntarily adopted by the Turks themselves.

Turkey, of all the Muslim countries, has had the longest history of close relations with the West. Apart from this, Turkey has adopted the "Western model" in its political orientation and the Turkish experiment in parliamentary democracy has lasted for over a century – much longer than in any other country of the Islamic world. The paper proceeds with a presentation of variability and the peculiar character of Turkish Islam and its relation to the state. The Muslims in Turkey confess their faith in various ways, some of which are "orthodox" or standard and do not vary in time or among different countries or cultures. Other ways are characteristic of a certain culture. In the case of Turkey the intertwining of orthodox or standard religious practices with folk tradition has given rise to a peculiar form of Islam with some specific traits - the so called "Anatolian Islam". Regardless of the rich mosaic of various expressions of Islam in Turkey including the Shia Islam, Alevism, Sufism etc., it is the Sunni Islam which has been perceived as the "orthodox" form of Islam ever since the Ottoman times.

In the paper, special attention is paid to the analysis of Diyanet (Office for Religious Matters), which represents the highest Islamic authority in the country and is a part of the state mechanism and the bureaucratic system. The largest conflicts between secular and religious standpoints in Turkey are presented and it is demonstrated, that the problem of Islam in Turkey is not as much a problem of religion influencing the state, as it is a problem of the state influencing religion.

Key words: Islam, secularisation, Turkey, Diyanet, mosque, religious officials

VIRI IN LITERATURA

Abramič, M. (2008): Vprašanje religije pri vstopu Turčije v Evropsko unijo (diplomsko delo). Koper, Fakulteta za humanistične študije.

Ahmad, F. (2003): Turkey: the Quest for Identity. Oxford, Oneworld.

Akçam, T. (2004): From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide. London – New York, Zed Books - Palgrave Macmillan.

Cardini, F. (2003): Evropa in islam: Zgodovina nekega nesporazuma. Ljubljana, *cf.

Carter, F. (2005): The Turks in World History. Oxford, Oxford University Press.

Furlan, N. (2006): Manjkajoče rebro: Ženska, religija in spolni stereotipi. Koper, Založba Annales.

Halliday, F. (1996): Islam and the Myth of Confrontation: Religion and Politics in the Middle East. London, I. B. Tauris.

Casanova, J. (1996): Chancen und Gefahren öffentlicher Religion. Ost- und Westeuropa in Vergleich. V: Otto Kallscheuer (ur.): Das Europa der Religionen. Ein Kontinent zwischen Säkularisierung und Fundamentalismus. Frankfurt am Main, Fischer, 181–210.

Huntington, S. P. (2005): Spopad civilizacij. Ljubljana, Mladinska knjiga.

Imber, C. (2002): The Ottoman Empire, 1300–1650: The Structure of Power. Basingstoke – Hampshire – New York, Palgrave.

Kandiyoti, D., Saktanber, A. (2002): Fragments of Culture: The Everyday of Modern Turkey. London – New York, I. B. Taurus & Co. Publishers.

Karakas, C. (2007): Turkey: Islam and Laicism Between the Interests of State, Politics, and Society. Frankfurt, PRIF Reports.

Kinross, P. B. (1993): Atatürk: the rebirth of a nation. London, Weidenfeld.

- Mango, A. (2004):** *The Turks Today*. London, John Murray.
- Mastnak, T. (2003):** *Europe and the Muslims: The Permanent Crusade?* V: Qureshi, E., Murphey, R. (ur.): *Studies on Ottoman Society and Culture, 16th–18th Century*. Burlington, Ashgate Pub. Co, 205–248.
- Özdemir, A., Frank, K. (2000):** *Visible Islam in Modern Turkey*. London, MacMillan Press Ltd.
- Pope, N. (2004):** *Turkey Unveiled. A History of Modern Turkey*. Woodstock – New York, The Overlook Press.
- Rumpf, C. (1999):** *Fundamentalismus und Religionsfreiheit in der Türkei in Verfassung, Recht und Praxis*. *Verfassung und Recht in Übersee*, 32. Mannheim, 164–190.
- Shaw, S. J. (2002):** *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Tayob, A. (1999):** *Islam: Signs, Symbols and Values*. Oxford, Oneworld.
- Toprak, B. (2005):** *Islam and Democracy in Turkey*. *Turkish Studies*, 6, 2. London, 167–186.
- Turki, F. (2002):** *Turkey Trapped in Identity Crisis*. In: *Arab News*, 14. november 2002. <http://www.arabnews.com/?page=7§ion=0&article=20340&d=14&m=11&y=2002&pix=opinion.jpg&category=Opinion> (2. 4. 2006).
- Weber, M. (1920):** *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie I*. Tübingen, J. C. B. Mohr - Paul Siebeck, 536–573.
- WRR (2004) – Netherlands Scientific Council for Government Policy:** *The European Union, Turkey and Islam*. Amsterdam, Amsterdam University Press.
- www.diyenet.gov.tr (2009-06):** *The Presidency of Religious Affairs, The Republic of Turkey* (<http://www.diyenet.gov.tr/english/default.asp>).
- Yavuz, H. (2004):** *Is There a Turkish Islam? The Emergence of Convergence and Consensus*. Abingdon, Carfax Publishing, Taylor & Francis Group.
- Zalta, A. (2006):** *Evropski "Drugi": Turški islam in njegova evropska perspektiva*. *Teorija in Praksa*, 43, 3–4. Ljubljana, 557–566.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2009-06-01

UDK 911.3:327(450.36+497.47+497.57)

ZGORNJI JADRAN: PROSTOR KONFLIKTA ALI KOEKSISTENCE?

Milan BUFON

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: milan.bufon@upr.si

IZVLEČEK

Prispevek obravnava političnogeografske podlage nastanka in razvoja političnih meja v zgornjem Jadranu ter podaja nekatere ključne elemente povezave med političnimi transformacijami in transformacijami družbene in etnične strukture v tem zanimivem "kontaktnem" prostoru. V nadaljevanju avtor podaja rezultate opravljenih raziskav, ki prikazujejo strukturo in intenziteto čezmejnih vezi ob slovensko-italijanski in slovensko-hrvaški meji, tudi v odnosu do drugih slovenskih mejnih sektorjev. S pomočjo te analize ugotavlja, kako se na lokalni in regionalni ravni ohranja visoka stopnja potencialne in funkcionalne čezmejne soodvisnosti in povezanosti med obmejnimi prebivalstvom kljub zastoju ali celo poslabšanju meddržavnih odnosov, ki zavirata širjenje evropskih integracijskih procesov na območju.

Ključne besede: zgornji Jadran, politična geografija, čezmejni odnosi

ALTO ADRIATICO: LUOGO DI CONFLITTO O DI COESISTENZA?

SINTESI

L'articolo affronta le cause politiche e geografiche della nascita e dello sviluppo dei confini politici nell'Alto Adriatico e propone alcuni elementi chiave del legame tra la trasformazione politica e la trasformazione della struttura sociale ed etica in quest'interessante area di "contatto". Nel prosieguo l'autore presenta i risultati della ricerca che illustrano la struttura e l'intensità dei legami transfrontalieri lungo i confini sloveno-italiano e sloveno-croato anche rispetto ad altre realtà finitime slovene. Attraverso quest'analisi l'autore verifica come a livello locale e regionale viene conservato un alto livello di potenziale e funzionale interdipendenza e interconnessione transfrontaliera tra le popolazioni di confine, nonostante la stagnazione o addirittura il peggioramento dei rapporti tra i due Stati il che impedisce che nell'area si consolidino i processi d'integrazione europei.

Parole chiave: Alto Adriatico, geografia politica, rapporti transfrontalieri

UČINKI PREOBLIKOVANJA POLITIČNIH MEJA V ZGORNJEM JADRANU

Za območje zgornjega Jadrana, kjer se danes srečujejo države Italija, Slovenija in Hrvaška, gre opozoriti na zelo pomembno dejstvo, da je njegovo zgodovinsko usodo v bistvu krojilo razmerje med etnično in politično mejo, obe ti meji pa lahko potekata bodisi pravokotno ali vzporedno druga z drugo (Bufon, 1993). Tudi na tem območju gre začetke "modernih" teritorialnih držav in s tem "modernih" meja iskati v času med 13. in 15. stoletjem, ko je Beneška republika utrdila svojo istrsko posest. V drugi polovici 13. stoletja je nadzirala že celotno zahodno in južno obalo, večji del severne Istre pa je prevzela v 15. stoletju, ko se je razširila do Prema in prevzela posesti oglejskih patriarhov v Miljah, Bujah in Buzetu. Končni potek pa je tukajšnja meja med Benetkami in Habsburžani dobila ob podpisu mirovne pogodbe leta 1521 in se v bistvu ni več spremenila do konca Beneške republike (1797).

S tem se je nekako oblikovala navpična, tradicionalno politična os istrskega "križa", ki pa je resnici na ljubo vse prej kot premočrna, saj poteka v smeri narobe obrnjene črke "S". Pravilnejši potek izkazuje historična etnična meja italijanskega oziroma isto-venetskega prebivalstva, ki obsega sedanji slovenski obalni pas od Kopra do Dragonje, kjer zavije v notranjost do Motovuna, nato pa preko Višnjana spet do obale v zaledju Poreča, Rovinja in Pulja. To strnjeno italijansko oziroma romansko etnično ozemlje je torej do nedavnega obsegalo celoten zahodni del Istre skorajda v ravni črti med Koperom in Puljem. Nekako v istem času, se pravi med 12. in 15. stoletjem, se je oblikovala še vodoravna os tega zanimivega istrskega "križa", in sicer etnična meja med slovenskim in hrvaškim prebivalstvom, ki pa do danes ni imela nobene mednarodne funkcije. Slovenska sklenjena naselitev na območju se je tedaj ustavila ob Dragonji ter na črti severno od Buzeta in Rupe ter se v bistvu kasneje ni več spremenila, kar je precej nenavadno, saj to etnično mejo ne "varujejo" nobene izrazitejša naravne pregrade, niti je ni podprla kakšna politična ali trajnejša upravna meja, kakor se je to dogajalo v osrednjem delu sedanje slovensko-hrvaške meje. Sicer pa gre poudariti, da je prav za Istro značilno, da niti navpična romansko-slovanska niti vodoravna slovensko-hrvaška etnična meja nista nikoli predstavljali prave "linearne" jezikovne meje in kulturne ločnice med istrskim prebivalstvom, saj so tako etnične identitete kot odgovarjajoči jeziki na tem ozemlju prehajali drug v drugega in se ne le v mestih, ampak tudi na podeželju med seboj močno prepletali in združevali v skupno, multikulturno istrsko identiteto (Darovec, 2008).

Politična funkcija vertikalne osi istrskega "križa" se je nekako ohranila tudi po razpadu Beneške republike, ko je sicer celotno Istro prevzela Avstrija in jo priključila

deželi Kranjski, saj so za zahodno in južno Istro tedaj oblikovali začasno pokrajinsko vlado s sedežem v Kopru. Za časa kratkotrajne francoske zasedbe (1805–1813) je nekdanja beneška Istra sestavljala v okviru Ilirskih provinc istoimensko pokrajino s sedežem v Trstu, preostali del polotoka pa je sodil v hrvaško provinco s sedežem v Karlovcu. Funkcija stare beneško-avstrijske meje je prenehala torej šele po ponovni priključitvi Istre k Avstriji, ko je celoten polotok postal enotna administrativna enota s sedežem v Pazinu, medtem ko je bil Istri priznan status dežele šele leta 1861. Tedaj je postal sedež deželnega zbora Poreč, sedež glavarstva in magistrata pa Rovinj. To stanje se je nato ohranilo do konca prve svetovne vojne, ko je Istro prevzela kraljevina Italija; leta 1923 je postala provinca s sedežem v Pulju, glede na prejšnji obseg pa je zgubila občini Milje in Dolina, ki sta bili priključeni Tržaški pokrajini, v okviru katere obstajata še danes, ter del skrajnega severovzhodnega ozemlja z Materijo, Podgradom, Jelšanami in obalni pas med Plominom in Opatijo, ki sta leta 1924 prešla v novonastalo Reško pokrajino. Po zadnji vojni so bili opravljeni nekateri poskusi revitalizacije politične funkcije navpične osi istrskega "križa", za katero se je posebno zavzemala italijanska stran. Kot delni rezultat teh prizadevanj lahko štejemo tako imenovano Morganovo linijo, ki je od pomladi 1945 do zaključka mirovnih konferenc konec leta 1947 razdeljevala anglo-ameriško od jugoslovanske okupacijske cone znotraj spornega ozemlja med "historično" avstrijsko-italijansko mejo in po prvi vojni nastalo rapalsko mejo. Sicer pa je v tem času pridobivala na veljavi dotlej skoraj povsem zanemarljena vodoravna os tega "križa", predvsem po tem, ko je bil istrski polotok skoraj v celoti vključen v Jugoslavijo in je slovensko-hrvaška etnična meja prvič pridobila status upravne meje med republikama, funkcijo politične meje pa po osamosvojitvi Slovenije in Hrvaške leta 1991.

Pogovori med velesilami in prizadetimi stranmi glede nove razmejitev, ki so v Londonu, Parizu in New Yorku potekali do konca leta 1946, so zanimivi, ker prinašajo tudi različne političnogeografske interpretacije istega območja. Italijanski memorandum je sedaj na primer zagovarjal Wilsonovo črto, za katero se je po prvi svetovni vojni ogrevala jugoslovanska stran, in poudarjal, kako slednja z geografskega vidika predstavlja italijansko vzhodno naravno mejo po razvodnici med Jadranom in Črnim morjem, s historičnega vidika pa vzhodno latinsko civilizacijsko mejo. Z etničnega vidika je italijanska stran izpostavljala notranje ravnovesje med slovanskim in romanskim prebivalstvom, saj naj bi v Julijski krajini živelo okoli 550 tisoč Italijanov in 400 tisoč Slovanov, predvsem pa je izpostavljala ekonomske vidike take razmejitev, ki bi ohranjala zaključene družbeno-gospodarske enote. Pri tem se je želela sklicevati predvsem na ameriško stališče pri razmejitvi Koroške po prvi svetovni vojni. Po drugi strani je jugoslovanska stran pri svojih

zahtevah izhajala iz sprejetih resolucij jeseni 1943, po katerih se je zavzemala za priključitev ne le celotne Primorske, se pravi ozemlja med historično mejo in rapalsko mejo, ampak tudi drugih ozemelj do zahodne slovenske etnične meje, ter Istre, Reke s Kvarnerskimi otoki, Zadra in Dalmacije. Zavzemala se je zlasti za mejo po etničnem principu, pri čemer je poudarjala, da živi v Julijski krajini okrog 600 tisoč Slovencev in Hrvatov ter le 300 tisoč Italijanov, od tega polovica v Trstu. V tem smislu pa se je zavzemala predvsem za teritorialni pristop pri določanju etnične meje, ki bi se moral nasloniti na mejo med podeželskim prebivalstvom, saj so po mnenju jugoslovanske strani etnično mešana mesta pripadala njihovemu zaledju in ne obratno, kot je trdila italijanska stran. Drugi elementi, ki jih je jugoslovanska stran izpostavila, so bili z geografskega vidika naravna meja, ki je po njenem videnju potekala po geotektonski ločnici med alpskim in dinarskim sistemom, z ekonomskega vidika pa popolna avtonomija, ki jo je bila pripravljena dopustiti Trstu in njegovemu pristanišču pri povezovanju s srednjeevropskim zaledjem (Klemenčič, Bufon, 1991).

Povojni razmejitveni postopek je v bistvu sledil konceptu "luščenja čebule", saj so v smislu razreševanja ozemeljskih sporov najprej "odstranili" oba ekstrema, se pravi pokrajini Videm in Zadar, ki so ju dodelili Italiji oziroma Jugoslaviji. Preostalo je bolj problematično območje Goriške in Istre ter še posebej Trsta, simbolno in ekonomsko najpomembnejšega središča zgornjega Jadrana, ki pa je, kljub fašistično-iredentistični mitologiji o "najbolj italijanskem" mestu, hkrati tudi poosebljal multikulturni značaj spornega obmejnega ozemlja. Francoski "kompromisni" predlog, za katerega velja, da je bil pripravljen na osnovi "etničnega ravnovesja", je ozemlje med historično beneško-avstrijsko mejo in rapalsko mejo razdelil tako, da je v goriškem sektorju še najbolj sledil principu etnične meje, sicer pa izhajal iz težnje, da obe največji mesti (Gorico in Trst) prepusti italijanski strani, večji del zaledja pa Jugoslaviji. Zaradi nasprotovanja Jugoslavije takšni rešitvi so sicer začasno pustili vprašanje delitve tržaškega ozemlja z delom Istre odprto, vendar je tudi tu naposled prišel v ospredje isti princip. Izgubo obeh mest in dela slovenskega etničnega ozemlja v videmski pokrajini (Kanalsko dolino, Rezijo in Beneško Slovenijo, kjer je živel okrog 20 tisoč Slovencev) so kompenzirali na ta način, da so Jugoslaviji dodelili večji del etnično mešanega ozemlja v Istri, saj je prevladalo prepričanje, da bi morebitne italijanske enklave na tem območju ne mogle zaživeti in bi predstavljele vir nadaljnjih konfliktov (Moodie, 1950).

V resnici je torej nad principom etnične meje ali vsaj etničnega ravnovesja pri razmejevanju prevladal princip funkcionalnosti. V etnično-jezikovnem pogledu je namreč v Julijski krajini (z Reko) med obema vojnoma živel okrog 430 tisoč Italijanov, okrog 310 tisoč Slovencev in okrog 125 tisoč Hrvatov, nova meja po delitvi STO pa je

prepustila Italiji okrog 80 tisoč Slovencev (katerim gre prišteti še Slovence v videmski pokrajini), Jugoslaviji pa okrog 150 tisoč (na osnovi popisnih podatkov iz leta 1910) do 200 tisoč (na osnovi kasnejših ocen – glej zlasti Schiffrer, 1946) Italijanov (na območju Zadra in Dalmacije je živel še okrog 15–20 tisoč Italijanov). Omeniti velja seveda, da so popisni podatki in ocene o strukturi prebivalstva lahko dokaj sporni, o čemer pričajo že zelo različne statistike, ki sta jih na mirovni konferenci predstavili obe strani. V tem pogledu je dovolj zgovorno dejstvo, da je na primer število Italijanov v Istri od avstrijskega popisa leta 1910 do italijanskega popisa leta 1921 poskočilo od 135 tisoč na več kot 180 tisoč oseb ter samo na 80 tisoč ob prvem jugoslovanskem popisu leta 1948 (Bufon, 1997). Tako velika nihanja pa nikakor niso bila le posledica migracijskih tokov, temveč bolj ali manj "prostovoljnih" prestopov iz ene skupine v drugo, kar je splošna značilnost kontaktnih območij, v katerih se prebivalstvo nekako mora ali želi prilagoditi sproti oblasti. Dejanski "eksodus" italijanskega prebivalstva se je tedaj namreč šele pričel in povzročil redukcijo tega avtohtonega elementa v Istri na samo okrog 20 tisoč oseb. Drugi pomemben element, ki ga gre omeniti ob delitvi STO, je, da je bil z njim odpravljen tudi zadnji preostanek tradicionalne vertikalne politične delitve istrskega polotoka, ki je pomenila tudi delitev med območjem romanske in slovanske dominantnosti (Bufon, 1993; 2001).

Z uveljavitvijo najprej republiške meje med Slovenijo in Hrvaško ter nato politične meje med novima državama se sedaj tu srečujemo le s horizontalno politično ločnico med slovenskim in hrvaškim ozemljem, ki se dokaj dobro ujema z etnično mejo med obema skupinama. To pomeni v grobem tudi, da je hrvaška stran na koncu po nadaljnji politični delitvi nekdanjega spornega ozemlja še največ pridobila na račun italijanske strani, saj je na ozemlju sedanje Slovenije med obema vojnoma živel le okrog 25 tisoč Italijanov, medtem ko je bilo oziroma ostaja Slovencev na območju sedanje Italije med 80 in 100 tisoč (Bufon, 1992; 2003a). Nekateri proučevalci poudarjajo, da je v zameno za to "žrtev" Slovenija s Koprskim primorjem pridobila izhod na morje, vendar je šlo pri tem dejansko za izmenjavo: tradicionalna slovenska obala se je namreč nahajala med Trstom in Tržičem, saj so tu delovali edini slovenski ribiči in pomorci, medtem ko je bila sedanja slovenska obala povsem v rokah italijanskih ribičev in pomorcev, ki so tudi gospodarsko izkoriščali območje Piranskega zaliva. Prav to zgodovinsko dejstvo je danes glavni slovenski adut pri zahtevi po priključitvi večjega dela akvatorija v tem zalivu Sloveniji, medtem ko hrvaška stran vztraja pri običajni praksi srednje linije. Tudi to sodi med paradokse, ki jih je Memorandum o soglasju vnesel v prostor zgornjega Jadrana.

Sicer pa so učinki memoranduma o soglasju različni in pomembni (Bufon, 2005). Najprej gre omeniti, da je

privedel do rahle spremembe poteka mejne črte po Miljskih hribih v korist jugoslovanske strani, tako da bi se slednja bolje ujemala z etnično mejo in prepustila slovenski strani nekoliko večji akvatorij za izgradnjo novega pristanišča v Kopru. Za razliko od mirovnega sporazuma je memorandum vseboval tudi določila v korist slovenske manjšine v coni A ter italijanske v coni B. V tem smislu je bil Posebni statut zasnovan dokaj recipročno in je podrobno opisal narodne pravice obeh skupnosti. V zaupnih notah so italijanske oblasti zagotovile finančno pomoč pri izgradnji slovenskega Kulturnega doma v Trstu ter obljubile, da bodo slovenski skupnosti v tem mestu vrnila še kakšno stavbo, ki ji je bila odvzeta v fašističnem obdobju. Dogovorjena je bila tudi ustanovitev novega slovenskega denarnega zavoda v Trstu. Poleg tega se je Italija zavezala plačati Jugoslaviji 30 milijonov dolarjev za poravnavo medsebojnih terjatev in ustanovljena sta bila italijanski konzulat v Kopru in jugoslovanski v Trstu. Sicer je večino pravic, o katerih je govora v Posebnem statutu, slovenski skupnosti na Tržaškem že prej ponovno vzpostavila anglo-ameriška uprava, vendar je sedaj Posebni statut predstavil tisto osnovno platformo, za katero si je slovenska manjšina v Italiji kasneje prizadevala, da bi bila razširjena na celotno ozemlje njene zgodovinske naselitve. Dejansko je bila ta osnova glede vzpostavljanja in vzdrževanja slovenskega šolskega sistema ter dvojezičnega poslovanja in dvojezičnih tabel v občinah ali delih občin, kjer je bila manjšina bolj konsistentno zastopana, bolj *via facti* kot *de iure* razširjena tudi na Goriško, nekako vzporedno s sprejemom določil videmskega sporazuma, nikoli pa ni ta osnova dosegla Slovencev v Videmski pokrajini, kjer se je obmejno območje spremenilo v nekakšno "vojno krajino", v kateri so se izvajali močni asimilacijski pritiski na slovensko prebivalstvo, tudi zaradi dejavnosti tajne protikomunistične organizacije *Gladio*, ki je delovala pod okriljem pakta NATO.

Na jugoslovanski strani je pridobitev cone B z določili Posebnega statuta na formalni ravni pripomogla k izboljšanju položaja italijanske skupnosti v Istri, na katero so dotlej oblasti izvajale dokajšen pritisk zaradi preteče zahteve po plebiscitu. Vendar pa se ta pritisk ni povsem podel, kljub temu da je bila sedaj Jugoslavija pripravljena manjšini ponuditi čedalje boljše pogoje, začeniši z institucionalizirano dvojezičnostjo ter zagotovljenim političnim zastopstvom na vseh ravneh političnega odločanja. Po drugi strani si je italijanska stran prizadevala, da bi čim več italijanskega prebivalstva "na izgubljenih ozemljih" pritegnila k sebi, z njim nekako "bonificirala" pretežno slovenske kraje v okolici Trsta ter obenem ohranila stanje napetosti in začasnosti ob meji, ki ji kljub mednarodnim določilom ni priznavala dokončnega statusa (Volk, 2004). Neposredni rezultat Memoranduma o soglasju je bilo zato predvsem izredno demografsko gibanje: na tisoče prebivalcev ozemelj, ki so bila dodeljena Jugoslaviji, je namreč iz političnih in

ekonomskih razlogov emigriralo v Italijo, na tisoče prebivalcev Trsta in njegove okolice pa se je istočasno, zlasti zaradi ekonomske krize po odhodu Anglo-američanov ter političnega pritiska na projugoslovansko orientirano prebivalstvo, odločilo za emigracijo v Avstralijo, Argentino ali samo Jugoslavijo. Omeniti velja tudi, da se je preko Trsta na "zahod" zateklo več tisoč slovenskih političnih emigrantov, ki so večinoma nadaljevali pot v Južno Ameriko. Še posebej je bilo pod udarom etnično-jezikovne "normalizacije" tržaško-istrsko območje, čeprav ne gre pozabiti, da se je ta v odnosu do ne-italijanskega prebivalstva načrtno pričela že po prvi svetovni vojni. Kakor je razvidno iz spodnje tabele, se je v prvi polovici 20. stoletja še zlasti spremenila etnično-jezikovna struktura mest: v Trstu se je delež Slovencev zmanjšal od četrtine na desetino, v Kopru, Pulju in Reki pa se je dotlej dominantna italijanska skupnost zredčila na številčno skromno manjšino.

Tabela 1: Spreminjanje etnične strukture nekaterih izbranih mest v zgornjem Jadranu (v %).

Table 1: Transformation of ethnic structure in some selected cities in the Upper Adriatic (in %).

	Leto	Italijani	Sloven- ci	Hrvati in drugi jugosl. narodi	Nemci in drugi
Trst (Trieste)	1910	64,7	24,8	1,0	9,5
	1991	84,0	10,0	3,0	3,0
Koper (Capodistria)	1910	78,2	18,5	1,3	1,9
	1991	2,2	82,4	15,4	–
Pula (Pola)	1910	52,0	4,9	23,2	19,9
	1991	8,1	1,9	88,0	2,0
Reka (Fiume)	1910	48,6	4,7	26,7	19,9
	1991	1,8	1,6	95,7	0,9

Op. Vrednosti za leto 1991 za Trst predstavljajo le oceno.
Vir: Bufon, 1992; Perselli, 1993.

Na osnovi opravljenih raziskav lahko ugotovimo, da se je s samega območja Istre (brez Reke, Kvarnerja in Dalmacije) izselilo okrog 100 tisoč oseb, kar 65 tisoč priseljencev pa so italijanske oblasti namestile v Tržaški pokrajini in zanje zgradile povsem nove zaselke, zlasti v vzhodnem tržaškem predmestju ter v okolici, kjer je dotlej prevladovalo slovensko prebivalstvo. V tem smislu se je v Trstu osredotočil dobršen del italijanskega oziroma italijansko orientiranega prebivalstva Istre, ki je ostalo še nadalje tesno navezano na lastno izvorno ozemlje in s tem vplivalo na marsikatero odločitev italijanskih centralnih in lokalnih oblasti. Trst je na ta način, kljub dvojni meji, ki ga ločuje od glavnine svojega istrskega zaledja, postal novi "Caput Istriae" in prevzel s tem novo funkcijo oziroma orientacijo, saj je bil vse dotlej tradicionalno bolj "kontinentalno" usmerjen (Bufon, 1993).

Skratka, opaziti je več protislovnih teženj pri prilagajanju družbene strukture in družbenih sistemov obstoječi politični organizaciji prostora: po eni strani so tu težnje po normalizaciji in funkcionalni ureditvi čezmejne komunikacije ter obmejne strukture na družbeno-kulturnem in družbeno-ekonomskem področju, zlasti na lokalni ravni, po drugi strani pa težnje po ohranjanju stanja napetosti in mejne zaprtosti, predvsem na meddržavni ravni, kar je dovedlo do precejšnjih razlik med intenzivnostjo funkcionalnih čezmejnih vezi, ki so se sčasoma razvile med obema stranema, ter skromnostjo in hladnostjo institucionalnih čezmejnih vezi, ki so se nekoliko otoplile le po podpisu osimskega sporazuma leta 1975. Ta sporazum je posvečal precejšnjo pozornost gospodarskim vprašanjem obmejnega območja in je med drugim poskrbel za ustanovitev mešane italijansko-jugoslovanske trgovinske zbornice, mešane komisije za probleme vodnega gospodarstva in mešanih podjetij za regulacijo vodnih režimov Soče, Idrije in Timave-Reke ter celo za gradnjo novega plovnega kanala med Jadranskim morjem in donavskim rečnim sistemom in nenazadnje za oblikovanje skupne ribolovne cone v Tržaškem zalivu (Klemenčič, Bufon, 1991). Skratka: osimski sporazum je uvedel vrsto zelo "inovativnih" oblik skupnega upravljanja obmejnega ozemlja, ki jih morda prav zato obe strani še do danes nista znali povsem konkretizirati. Sicer pa gre pri razvoju čezmejnih vezi poudariti dva pomembnejša elementa. Prvi zadeva potencialno vlogo lokalnih skupnosti in manjšin, še posebej na tržaško-istrskem območju, kjer je manjšinska struktura bolj enakomerno razporejena na obeh straneh državne meje. Drugi še ne dovolj uveljavljen element zadeva institucionalno čezmejno sodelovanje, ki bi moralo privedi do skupnega oziroma koordiniranega planiranja obmejnega območja. V tem okviru bo treba poiskati tudi skupne poglede na strategijo razvoja primarnih prometnih linij ter obeh pristanišč, Trsta in Kopra, ki sta se v povojnem obdobju, kljub skorajda zanemarljivi zračni razdalji, razvijali eno mimo drugega. Če namreč politične meje vnašajo v obmejni prostor določeno podvajanje obmejnih funkcij, pa je za proces čezmejnega povezovanja in integracije značilno, da vnaša v to strukturo povsem drugo perspektivo.

Dokaj nenavadno je dejstvo, da se ta "osimski duh" čezmejnega sodelovanja ni okrepil in razvil po osamosvojitvi Slovenije leta 1991 ter po njenem vstopu v EU leta 2004 in v schengenski prostor leta 2007. Kljub prisotnosti intenzivnih funkcionalnih čezmejnih vezi med obmejnimi prebivalstvom, sosednje države na območju zgornjega Jadrana niso uspele razviti nobene nove pobude na področju institucionalne integracije, ob zastoju slovensko-italijanskih odnosov pa je prišlo celo do poslabšanja odnosov med Slovenijo in Hrvaško zaradi še nerazrešenih drobnih mejnih sporov, pri katerih bi lahko obe državi s pridom "uporabili" instrumente, ki so jih najprej londonski memorandum in nato osimski sporazumi

vnesli pri "normalizaciji" italijansko-jugoslovanskih odnosov. Prostor, ki je postal širše znan kot "model" odpiranja in preseganja meja v geopolitično deljeni Evropi (Bufon, Minghi, 2000; Bufon, 2002), se sedaj zaradi zaostajanja državne politike za družbenimi dogajanjem celo paradoksalno "uveljavlja" kot okolje potencialne konfliktnosti in napetosti sredi reintegriranega kontinenta.

ČEZMEJNE VEZI PREBIVALSTVA NA OBMOČJU ISTRSKE "TROMEJE" IN STRUKTURA FUNKCIONALNE POVEZANOSTI OBMEJNEGA PROSTORA

Ta dokaj neugodna meddržavna situacija pa se večinoma ne sklada s stanjem "na terenu", kjer so podrobne raziskave, ki so bile opravljene konec 90. let prejšnjega stoletja in so zajele nad 750 gospodinjstev na območju slovenske Istre ter v sosednjih obmejnih krajih v Italiji in na Hrvaškem, pokazale na zelo izrazito čezmejno soodvisnost obmejnega prebivalstva (Bufon, 2001). Ta se naslanja na obstoj skupnega sorodstvenega omrežja, ki izraža hkrati prostorski obseg preteklih in potencialni obseg sedanjih čezmejnih vezi na družinski ravni. Sorodnike v eni ali obeh sosednjih državah ima namreč skupno 77 odstotkov vprašanih, največ, okoli 85 odstotkov, v slovenskem obmejnem pasu z Italijo in v hrvaškem obmejnem pasu s Slovenijo, najmanj, od 65 do 70 odstotkov, pa v urbanem in notranjem delu slovenske Istre ter v italijanskem obmejnem pasu s Slovenijo. Skupaj ima v Italiji sorodnike 64 odstotkov intervjuvanih v Sloveniji in 71 odstotkov vprašanih na Hrvaškem, v Sloveniji 65 odstotkov intervjuvanih v Italiji in 45 odstotkov vprašanih na Hrvaškem ter na Hrvaškem 13 odstotkov intervjuvanih v Italiji in 38 odstotkov vprašanih v Sloveniji. Ta povprečja kažejo na določeno "gradacijo", ki se jasno ujema s privlačnostjo različnih območij v čezmejnem selitvenem gibanju in se zmanjšuje od Trsta navzdol. Kljub temu pa sta določena stanovitnost teritorialnih vezi in večje čezmejno ravnanje v sorodstvenem razmerju opazna med posameznimi obmejnimi pasovi, kar je mogoče razbrati že iz dejstva, da deleži sorodnikov na drugi strani meje znašajo 65 odstotkov na obeh straneh slovensko-italijanske meje, na slovensko-hrvaški meji pa se gibljejo od okoli 40 odstotkov na slovenski strani do okoli 45 odstotkov na hrvaški.

Podobno in v marsičem komplementarno podobo te strukture daje tudi mreža čezmejnih poznanstev. Skupno ima znanke v eni ali obeh sosednjih državah istrske "tromeje" 77 odstotkov vprašanih, največ v hrvaškem obmejnem pasu s Slovenijo in slovenskem obmejnem pasu z Italijo (skoraj 90 odstotkov), najmanj pa v urbanem in notranjem delu slovenske Istre (okoli 65%). Struktura osebnih čezmejnih vezi po kraju bivanja znancev pa je v posameznih območjih precej različna: v Italiji ima znance 77 odstotkov vprašanih na Hrvaškem in 58 odstotkov vprašanih v Sloveniji; v Sloveniji ima znance 75 odstotkov vprašanih v Italiji in 71 odstotkov vprašanih na Hr-

vaškem; na Hrvaškem pa komaj 46 odstotkov vprašanih v Sloveniji in slabih 38 odstotkov vprašanih v Italiji. Na tem področju je razvidno večje sorazmerje za slovensko-italijansko obmejno območje, kjer ima na sosednji strani meje znance v povprečju od 75 do 80 odstotkov vprašanih, medtem ko ima na slovensko-hrvaškem mejnem odseku na hrvaški strani znance v sosednji državi skoraj 75 odstotkov vprašanih, na slovenski strani pa komaj nekaj nad 50 odstotkov vprašanih. Na obeh straneh tega mejnega odseka prevladuje usmerjenost k italijanskim sosedom, kjer ima znance skoraj 55 odstotkov vprašanih v Sloveniji in skoraj 85 odstotkov vprašanih na Hrvaškem. Iz tega izhaja, da ima med obravnavanimi obmejnimi območji najmanjšo predispozicijo do vzpostavljanja osebnih čezmejnih vezi slovenski obmejni pas s Hrvaško. Podobno "zadržanost" odkrijemo v preostalem območju slovenske Istre, kjer ima v Italiji znance okoli 50 odstotkov vprašanih, na Hrvaškem pa 45 odstotkov vprašanih ter v "notranji" hrvaški Istri, kjer ima znance v Sloveniji oziroma Italiji okrog 60 odstotkov vprašanih.

Iz povedanega izhaja, da znaša skupna mera *družbene povezanosti* na območju istrske "tromeje" ob slovensko-italijanski meji okoli 60 odstotkov na regionalni in okoli 15 odstotkov na lokalni ravni, ob slovensko-hrvaški meji pa okoli 30 odstotkov na regionalni in okoli 5 odstotkov na lokalni ravni. Razmerje med sorodstvenimi in medosebnimi vezmi je večinoma uravnoteženo ob slovensko-italijanski meji, medtem ko je ob slovensko-hrvaški meji obseg medosebnih čezmejnih vezi znatno večji od sorodstvenih.

Pri obravnavi *funkcionalnih oblik čezmejne povezanosti* sta najbolj relevantni intenziteta in tipologija čezmejnega obiskovanja. Glede na skupne navedbe je večina anketiranih oseb navedla, da kraje v sosednjih državah obiskuje enkrat mesečno ali redkeje (43%). Tej skupini po pomenu sledijo tisti, ki sosednje kraje obiskujejo dvakrat do trikrat mesečno (29%), medtem ko deleži navedb pogostejših obiskov (okoli 15%) ustrezajo deležem tistih, ki sosednjih krajev ne obiskujejo nikoli. Glede destinacije čezmejnih gibanj je zanimivo, da se obravnavano območje razdeli v dve dokaj ločeni enoti: na eni strani sta območji Italije in Slovenije, kamor gredo intervjuvani v veliki večini nekajkrat mesečno ali občasno (do 75% navedb), medtem ko je navedb pogostejših obiskov do 20 odstotkov (od tega odpade na tedenske obiske okoli 10 odstotkov, na večkratne obiske v tednu ali dnevne obiske pa do 10 odstotkov navedb); na drugi strani je območje Hrvaške, kamor gre večina (nad 55%) intervjuvanih s sosednjih območij istrske "tromeje" le občasno, se pravi enkrat mesečno ali redkeje, nikoli pa skoraj tretjina vprašanih. Ker je to očitno bolj koriščenje letnih počitniških bivanj kot pa sprotnih funkcionalnih obiskov, so navedbe pogostejših obiskov redkejši in obsegajo do 10 odstotkov primerov pri potovanjih, ki se ponavljajo nekajkrat mesečno, in samo do 5 odstotkov pri rednih tedenskih ali dnevniških obiskih.

Različna je tudi orientacija intervjuvanih v italijanskem, slovenskem in hrvaškem delu istrske "tromeje" pri navajanju pogostosti čezmejnih obiskov. Intervjuvani v Italiji in Sloveniji imajo glede tega bolj sorodne navade: dnevnih ali večkratmenskih čezmejnih obiskov je pri njih nekaj manj kot 5 odstotkov, enkratmenskih približno 10 odstotkov, večkratmenskih med 15 in 20 odstotkov, redkejših obiskov približno 50 odstotkov, nikoli pa ne obiskuje sosednjih krajev približno 15 odstotkov vprašanih. Pri intervjuvanih na Hrvaškem so večkratmenska ali dnevna potovanja v eno ali drugo sosednjo državo obsegala do 5 odstotkov navedb, enkratmenski obiski do 10 odstotkov, večkratmenski približno 50 odstotkov, redkejši pa okrog 30 odstotkov navedb; nikoli ne obiskuje sosednjih krajev tu manj kot 10 odstotkov vprašanih. Iz tega lahko sklepamo, da so prebivalci hrvaškega dela Istre rednejši obiskovalci krajev v sosednjih državah kot prebivalci slovenskega in italijanskega dela tega območja, kjer prevladujejo sporadične oblike čezmejnih obiskov, čeprav so pri njih v primerjavi z intervjuvanimi na Hrvaškem nekoliko številnejši primeri rednih tedenskih ali celo dnevnih obiskov.

Poleg frekvence obiskovanja sosednjih krajev pa nas je zanimal še en vidik časovne distribucije čezmejnih obiskov, in sicer njihova razporeditev v tednu oziroma med delavnike in praznike. V tem pogledu obstajajo med območji precejšnje razlike: intervjuvani na Hrvaškem so obe sosednji državi obiskovali pretežno ob delavnikih (od 45 do 50% navedb), tako kot so delavnike izbirali za svoja potovanja v Italijo tudi intervjuvani v Sloveniji (okoli 50% navedb), medtem ko je Hrvaška za intervjuvane v Italiji in Sloveniji, kakor smo že nakazali, očitno koriščenje prostega časa, saj tja potuje ob koncu tedna ali ob praznikih skoraj 65 odstotkov vprašanih v Sloveniji in nad 75 odstotkov vprašanih v Italiji; Slovenija je, končno, za vprašane v Italiji cilj čezmejnih obiskov tako ob delavnikih kot praznikih za 45 odstotkov vprašanih in samo ob koncu tedna oziroma praznikih za nekaj več kot 40 odstotkov vprašanih.

Izhajajoč iz dosedanje izkušnje pri obravnavi obmejnih območij in funkcionalnih vidikov čezmejnega povezovanja, smo tudi na primeru istrske "tromeje" opredelili sedem različnih motivacijskih sklopov: obisk sorodnikov (in znancev), nakupi, obisk gostiln, oskrba z bencinom, delo, izlet (in rekreacija) ter drugi vzroki. Pri obiskih krajev v Italiji prevladujejo med intervjuvanimi v Sloveniji in na Hrvaškem primarno motivi nakupov, ki nastopajo v povprečju pri 85 odstotkov primerov v Sloveniji in kar v 93 odstotkov primerov na Hrvaškem, sekundarno pa motivi obiska sorodnikov (in znancev), ki jih navaja v povprečju 43 odstotkov anketiranih v Sloveniji in 58 odstotkov vprašanih na Hrvaškem. V manjši meri nastopata kot motiv potovanja v Italijo še "delo" (pri 19 odstotkov vprašanih v Sloveniji in 11 odstotkov vprašanih na Hrvaškem) in "izlet" (pri 13 odstotkov vprašanih v Sloveniji in 12 odstotkov vprašanih na Hrvaškem). Pri

motivih obiska krajev v Sloveniji se struktura navedb med vprašanimi v Italiji in na Hrvaškem dokaj razlikuje. Intervjuvani v italijanskem delu istrske "tromeje" so izpostavljali zlasti motive "izleta" in "oskrbe z bencinom" (med 70 in 75% primerov), pred "obiskom sorodnikov" (okoli 35%), "obiskom gostiln" (okoli 25%), "nakupi" (okoli 20%), "delom" in drugimi vzroki (med 5 in 10%). Med intervjuvanimi na Hrvaškem prevladujeta motiva "nakupov" (65%) in "obiska sorodnikov" (40%), pred "izletom" (15%), "delom" in "oskrbo z bencinom" (med 5 in 10%). Spet drugače so navedbe najbolj pogostih motivov obiska krajev na Hrvaškem med vprašanimi v italijanskem in slovenskem delu istrske "tromeje", pri čemer ne prihaja samo do razlik v tipologiji navedb, ampak tudi do različne intenzivnosti samih navedb. Intervjuvani v Italiji so tako izpostavili zlasti motiv "izleta" (nad 65% primerov), pred "obiski sorodnikov" in "obiskom gostiln" (okoli 10%), medtem ko so intervjuvani v Sloveniji kot primarni in skorajda edini vzrok potovanja na Hrvaško enakovredno omenjali motiva "obiska sorodnikov" in "izleta", ki pa sta obsegala le manj kot 35 odstotkov primerov. To pomeni, da so bili prebivalci slovenske Istre le malo zainteresirani za potovanja v svojo južno sosesčino ne glede na izbran motiv.

Skratka, iz zgornjih podatkov razberemo, da po lastnih navedbah okoli 45 odstotkov družin v slovenski Istri potuje v Italijo zaradi obiska sorodnikov, 85 odstotkov jih tam kupuje, skoraj 20 odstotkov jih ima enega ali več članov, ki v sosednji državi opravljajo plačano delo (v enoti Krkavče-Koštabona ta delež presega 45%),

skoraj 15 odstotkov pa se jih tja odpravlja tudi na izlet. Med anketiranimi družinskimi okolji na Hrvaškem jih okoli 95 odstotkov potuje v Italijo zaradi nakupov, skoraj 60 odstotkov zaradi obiska sorodnikov, nad 10 odstotkov se tja odpravi na izlet, isti delež gospodinjstev pa ima tudi enega ali več članov, ki v tej državi opravljajo plačano delo. Skoraj 75 odstotkov družinskih okolij v italijanskem delu istrske "tromeje" obiskuje Slovenijo zaradi izleta ali oskrbe z bencinom, dobra tretjina zaradi obiska sorodnikov, slaba četrtnina zaradi obiska gostiln in petina zaradi nakupov. V hrvaškem delu tega območja je 65 odstotkov družinskih okolij navedlo za vzrok potovanja v Slovenijo nakupe, 40 odstotkov obisk sorodnikov, 15 odstotkov izlet, 10 odstotkov pa delo enega ali več svojih članov. Nad 65 odstotkov anketiranih družin v Italiji potuje na Hrvaško zaradi izleta, okoli 10 odstotkov pa zaradi obiska sorodnikov in obiska gostiln. Hrvaško pa zaradi izleta in obiska sorodnikov obiskuje le tretjina družinskih okolij v slovenski Istri.

Iz povedanega obenem izhaja, da so izbrani motivi obiska sosednjih krajev dokaj različno pomembni za posamezne dele istrske "tromeje", kar pomeni, da so izraziteje zastopani samo v nekaterih delih tega območja. Da bi lažje ugotovili sorodnosti in razlike v funkcionalni strukturi čezmejnih potovanj, smo deleže navedb za vsak posamezen motiv združili in na ta način izračunali skupne deleže navedb motivov obiska sosednjih krajev po območjih izvedbe ankete ter skupne tendenčne motivacije za odhod oziroma prihod v posamezne dele istrske "tromeje".

Tabela 2: Funkcionalna struktura posameznih delov istrske "tromeje" po deležih skupnih navedb vzrokov obiska sosednjih obmejnih območij (v %).

Table 2: The functional structure of individual parts of Istria, where three countries meet, according to the proportions of common answers regarding reasons for visiting the neighbouring near-border domains (in %).

a) Skupni deleži navedb motivov obiska sosednjih krajev po območjih izvedbe ankete

Motivi	Italijanski del		Slovenski del		Hrvaški del		Skupaj istrska "tromeja"
	Slovenija	Hrvaška	Italija	Hrvaška	Italija	Slovenija	
obisk sorodnikov	15,1	11,4	25,7	39,9	33,8	26,5	25,4
nakupi	8,0	2,5	53,4	3,1	51,6	50,0	28,1
obisk gostiln	9,5	11,4	0,5	9,6	0,2	1,3	5,4
bencin	29,7	0,0	0,0	0,0	0,9	5,4	6,0
delo	3,8	0,0	11,0	1,6	5,7	5,4	4,6
izlet	31,1	74,7	7,4	43,0	6,7	9,5	28,7
drugo	2,8	0,0	2,0	2,8	1,1	1,9	1,8
SKUPAJ	100	100	100	100	100	100	100

b) Skupne tendenčne motivacije za odhod in prihod iz/v posamezne dele istrske "tromeje"

Motivi	Italijanski del		Slovenski del		Hrvaški del	
	odhodi	prihodi	odhodi	prihodi	odhodi	prihodi
obisk sorodnikov	13,2	29,8	32,8	20,8	30,1	25,6
nakupi	5,2	52,5	28,3	29,0	50,8	2,8
obisk gostiln	10,5	0,3	5,0	5,4	0,7	10,5
bencin	14,9	0,4	0,0	17,6	3,2	0,0
delo	1,9	8,4	6,3	4,6	5,6	0,8
izlet	52,9	7,0	25,2	20,3	8,1	58,9
drugo	1,4	1,6	2,4	2,3	1,5	1,4
SKUPAJ	100	100	100	100	100	100

Vir: lastna raziskava v okviru temeljnega projekta, ki se je izvajal v obdobju 1996–2001

Iz tabele lahko razberemo, da je med intervjuvanimi v italijanskem delu istrske "tromeje" glavni vzrok obiska krajev v Sloveniji kombinacija motivov "izlet" in "oskrbovanje z bencinom", ki skupaj presegata 60 odstotkov navedb, tema motivoma pa sledijo po pomenu "obisk sorodnikov" (15%), "obisk gostiln" (10%) in "nakupi" (8%); preostala dva motiva zajemata od 3 do 4 odstotke navedb. Povsem drugače je pri motivih obiska krajev na Hrvaškem, kjer daleč prevladuje kategorija "izleta" s 75 odstotkov vseh navedb, pred "obiskom sorodnikov" in "obiskom gostiln", ki imata po 10 odstotkov navedb. Intervjuvani v slovenski Istri gredo v Italijo pretežno po nakupih (skoraj 55% navedb), v manjši meri pa še obiskat sorodnike (okrog 25%), na delo (nad 10%) in izlet (7%). Motiva "izleta" in "obiska sorodnikov" prevladujeta pri vzrokih za pot na Hrvaško (od 40 do 45%), v skromnejši meri pa se jima pridružuje še kategorija "obiska gostiln" (10%). Končno intervjuvani v hrvaškem delu istrske "tromeje" gredo tako v Italijo kot Slovenijo pretežno po nakupih (okoli 50% navedb) in na obisk k sorodnikom (od 25 do 35%), v manjši meri pa tudi na izlet (med 5 in 10%) ali na delo (nad 5%); dodaten motiv, vendar le za pot v Slovenijo, je oskrba z bencinom (nad 5% navedb).

Glede skupnih tendenčnih motivacij za pot izven posameznega dela istrske "tromeje" oziroma vanj pa lahko ugotovimo, da odhajajo iz italijanskega dela obravnavanega obmejnega območja na obisk sosednjih krajev v Sloveniji in na Hrvaškem pretežno zaradi pristočasnih vzrokov (kategorija "izleta" presega skupaj 50 odstotkov navedb), sekundarno pa še zaradi oskrbe z bencinom, obiska sorodnikov in gostiln, medtem ko so med motivi obiska krajev v Italiji pri njihovih sosedih pretežno nakupi (nad 50% navedb) in obisk sorodnikov (30%) ter v manjši meri še delo (nad 8%) in izlet (7%). Prebivalci slovenske Istre potujejo v severno in južno soseščino zaradi kombinacije motivov obiska sorodnikov (nad 30% navedb), nakupov in izleta (nad 25%), medtem ko to območje privablja sosedje zaradi nakupov (skoraj 30% navedb), obiska sorodnikov, izleta (nad 20%) in oskrbe z bencinom (nad 15%). Prebivalce hrvaškega dela istrske "tromeje" privabljajo kraji v Sloveniji in Italiji zlasti zaradi nakupov (nad 50% navedb) in obiska sorodnikov (30%), medtem ko je hrvaška Istra zanimiva za svoje sosedje kot izletniško območje (skoraj 60% navedb), v manjši meri pa še zaradi obiska sorodnikov (nad 25%) in obiska gostiln (nad 10%).

Razmerja med motivi odhoda in prihoda po posameznih območjih istrske "tromeje" nam razkrijejo, da ima italijanski del izrazit suficit pri kategorijah "obisk sorodnikov", "delo" in zlasti "nakupi", deficitaren pa je zlasti pri pristočasnih dejavnostih in nakupu bencina. Slovensko območje izkazuje uravnoteženo razmerje pri kategorijah "nakupi", "obisk gostiln" in "delo", izrazit suficit pri nakupu bencina, deficit pa pri "obisku sorodnikov" in "izletih". Na drugem ekstremu je hrvaško ob-

močje, ki je močno deficitno pri kategorijah "nakupi" in "delo", rahlo deficitno pa tudi pri "obisku sorodnikov" in "bencinu", medtem ko izkazuje opaznejši suficit pri "izletih" in "obisku gostiln". Zaradi tega lahko italijanski del obravnavanega območja opredelimo kot *centralni*, slovenski kot *polperiferni*, hrvaški pa kot *periferni* del istrske "tromeje". Končno izhaja iz povedanega, da pri motivih obiska sosednjih krajev na območju istrske "tromeje" v skupnem pogledu izstopajo trije motivi, ki obsegajo med 25 in 30 odstotkov navedb, in sicer "izlet", "nakupi" in "obisk sorodnikov", medtem ko se preostali motivi gibljejo okrog 5 odstotkov skupnih navedb.

Raziskovanje slovenskih obmejnih območij z uporabo enotne metodologije nam omogoča tudi medsebojne primerjave. Primerjava istrske "tromeje" z goriško obmejno regijo, kjer je bila podrobnejša raziskava opravljena v prvi polovici 90. let prejšnjega stoletja (Bufon, 1995), je posebej zanimiva, saj izkazuje obe območji podobno stopnjo urbaniziranosti, v obeh pa sta prisotni tudi nacionalni manjšini, in sicer slovenska v Italiji na Goriškem in italijanska v obalnem delu slovensko-hrvaške meje. Kljub temu so razmere, intenzivnost in tipologija čezmejnih vezi med obema območjema dokaj različni.

Pri priseljevanju družinskih članov opazimo, da je stopnja mobilnosti večja v Istri, kjer znaša od 58 do 59 odstotkov, kot na Goriškem, kjer se giblje med 43 in 49 odstotkov. Podobno je z izseljevanjem, zlasti na italijanski strani istrskega obmejnega območja, kjer znaša srednji delež družin z izseljenimi družinskimi člani nad 75 odstotkov, medtem ko na slovenski strani isti delež ne presega 50 odstotkov. V teh okvirih se nekako giblje tudi isti delež na goriškem obmejnem območju (45% na italijanski strani in 53% na slovenski strani). V nasprotju z višjo mobilnostjo pa imajo intervjuvani v Istri na sosednji strani meje manj sorodnikov kot vprašani na Goriškem. V povprečju ima sorodnike na drugi strani meje namreč okrog 85 odstotkov vprašanih na goriškem obmejnem območju (80% vprašanih na italijanski strani in 86 odstotkov vprašanih na slovenski strani), vzdolž slovensko-italijanske meje v Istri pa le okrog 65 odstotkov vprašanih, brez večjih razlik med obema deloma. Podobno velja za znanec: te ima na drugi strani meje več kot 90 odstotkov vprašanih na obeh straneh meje na Goriškem, v istrskem delu slovensko-italijanske meje pa med 75 in 80 odstotkov. Na ta način znaša skupna stopnja čezmejne družbene povezanosti na Goriškem skoraj 70 odstotkov, v Istri pa manj kot 60 odstotkov. Temeljna razlika med obema območjema je v tem, da na Goriškem močno izstopajo lokalne vezi, v Istri pa regionalne, ki presegajo ožji obmejni pas.

Glede funkcionalnih čezmejnih vezi oziroma intenzivnosti čezmejnih stikov so razlike še bolj očitne. Na Goriškem namreč obiskuje kraje na drugi strani meje enkrat tedensko ali pogosteje nad 60 odstotkov, v Istri pa manj kot 15 odstotkov vprašanih. Tu tudi izraziteje prevladujejo obiski ob praznikih ali vikendih (45%), med-

tem ko na Goriškem prevladujejo obiski ob delavnikih (60%). Temu ustrezni so tudi različni motivi obiska krajev na drugi strani meje in s tem funkcionalna struktura posameznih delov slovensko-italijanske meje. V italijanskem delu Istre med navedbami za obisk slovenske strani prevladuje kombinacija motivov "izlet" in "oskrba z bencinom" (okoli 30% navedb), v italijanskem delu Goriške pa "obisk sorodnikov" in "nakupi" (okoli 23%). Med vprašanimi v slovenskem delu Istre pri motivih obiska italijanske strani izrazito prevladuje motiv "nakupov" (54%), ki še bolj izstopa kot na Goriškem (44%); v splošnem pa se motivi ne razlikujejo veliko, še posebno glede obiska sorodnikov, ki obsega od 26 do 27 odstotkov odgovorov na obeh območjih, medtem ko je motiv "dela" v nekoliko večji meri prisoten na Goriškem (14%) kot v slovenski Istri (11%).

Skratka, istrsko obmejno območje je v primerjavi z goriškim demografsko bolj dinamično, vendar je glede čezmejnih vezi tudi veliko bolj tranzitno in ne dosega intenzivnosti lokalnih izmenjav goriškega obmejnega območja. Značilno je tudi, da so tu pred družbeno-kulturnimi v ospredju funkcionalni vidiki čezmejnega obiskovanja, ki potekajo v širšem regionalnem kontekstu in ne le v ožjem obmejnem pasu (Bufon, 2003b). Upoštevajoč še hrvaški del pa postaja istrsko obmejno območje tudi mnogo bolj kompleksno, zaradi česar ga je tudi težko enačiti z drugimi "normalnimi" slovenskimi obmejnimi območji. Specifiko zahodnega, istrskega dela slovensko-hrvaškega obmejnega območja v odnosu do drugih sektorjev vzdolž meje med Slovenijo in Hrvaško so izpostavile še druge raziskave, ki so bile opravljene v 90. letih prejšnjega stoletja (Kržišnik-Bukić, 1999; Ravbar, 1999).

SKLEP: ZGORNJEJADRANSKI OBMEJNI PROSTOR V KONTEKSTU SLOVENSkih OBMEJNIH OBMOČIJ OB VSTOPU SLOVENIJE V SCHENGENSKI PROSTOR

Da bi pridobili boljši vpogled v situacijo slovenskih obmejnih območij ob vstopu Slovenije v schengenski prostor, smo leta 2007 opravili širšo raziskavo, v katero smo zajeli vse slovenske obmejne sektorje in na tem območju opravili telefonsko anketo, ki je zajela okrog tisoč respondentov (Bufon, 2008a). Za namene tega sestavka je posebej zanimiva primerjava med južnim (istrsko-kraškim) sektorjem slovensko-italijanske meje ter zahodnim (istrskim) delom slovensko-hrvaške meje. Na vprašanje, ali vstop Slovenije v schengenski prostor predstavlja priložnost ali grožnjo, je prvo opcijo podprlo 60 odstotkov vprašanih ob meji z Italijo in 55 odstotkov vprašanih ob meji s Hrvaško, drugo pa 17 odstotkov vprašanih ob meji z Italijo in 20 odstotkov vprašanih ob meji s Hrvaško. Še bolj različne so bile ocene razvoja odnosov s sosednjimi državami po vstopu Slovenije v EU. Vprašani ob meji z Italijo so menili, da so odnosi s to državo ostali nespremenjeni (51%) oziroma da so se izboljšali (36%), vprašani ob meji s Hrvaško pa so bili

mnenja, da so se odnosi do te države poslabšali (65%) oziroma ostali nespremenjeni (29%). Diametralno nasprotna so tudi pričakovanja glede učinkov vstopa Slovenije v schengenski prostor na razvoj čezmejnih odnosov: anketirani ob meji z Italijo večinoma pričakujejo izboljšanje (51%), anketirani ob meji s Hrvaško pa poslabšanje (53%).

Kljub tem razlikam v percepciji sprememb na ravni "makrostrukture" pa so potenciali čezmejne povezanosti v obeh mejnih sektorjih dokaj sorodni. Tako vprašani na meji z Italijo kot vprašani na meji s Hrvaško izkazujejo isto mero družbene čezmejne povezanosti na podlagi deleža oseb, ki so navedle, da imajo znanke na drugi strani meje (83%), kar predstavlja za goriškim mejnim sektorjem najvišje deleže med vsemi slovenskimi mejnimi sektorji. Glede znanja jezika sosedov je situacija podobno ugodna: med vprašanimi vzdolž južnega dela slovensko-italijanske meje razume ali govori hrvaško 83 odstotkov, italijansko pa 74 odstotkov; med vprašanimi vzdolž zahodnega dela slovensko-hrvaške meje pa razume ali govori hrvaško 95 odstotkov, italijansko pa 73 odstotkov. Večjezična naravnost prebivalstva na tem območju je bistveno višja kakor v drugih slovenskih mejnih sektorjih in mu omogoča, da tudi v večji meri aktivno spremlja različne medije iz sosednjih držav. Tako anketirani ob meji z Italijo kot anketirani ob meji s Hrvaško najbolj sledijo italijanskim TV programom (78% oziroma 73%), redno pa spremljajo tudi hrvaške TV programe (50% oziroma 55%) in italijanske radijske programe (44% oziroma 29%).

Glede čezmejne mobilnosti je opaziti, da je ta rahlo nižja med vprašanimi ob meji z Italijo kakor pa med vprašanimi na meji s Hrvaško. V južnem delu slovensko-italijanske meje dnevno do tedensko obiskuje kraje v Italiji 9 odstotkov, kraje na Hrvaškem pa 3 odstotki vprašanih, medtem ko v zahodnem delu slovensko-hrvaške meje dnevno do tedensko obiskuje kraje v Italiji 13 odstotkov, kraje na Hrvaškem pa 5 odstotkov vprašanih. V obeh mejnih sektorjih so tudi mesečni obiski pretežno usmerjeni v Italijo (to pogostost obiska krajev v Italiji je navedlo 29 odstotkov vprašanih ob meji z Italijo in 37 odstotkov vprašanih ob meji s Hrvaško), medtem ko kraje na Hrvaškem z mesečno frekvenco obiskuje 12 odstotkov vprašanih ob meji z Italijo in 15 odstotkov vprašanih ob meji s Hrvaško.

Nadalje smo poskusili na podlagi različnih spremenljivk izdelati sintetično primerjavo čezmejne povezanosti med posameznimi slovenskimi mejnimi sektorji. Z *indeksom čezmejnega pričakovanja* (IČP) smo izdelali srednjo vrednost deležev respondentov, ki so menili, da (1) predstavlja ukinjanje notranjih meja v EU veliko ali zelo veliko priložnost; (2) bo ukinjanje notranjih meja v EU povečalo čezmejno sodelovanje; (3) so se čezmejne vezi po vstopu Slovenije v EU izboljšale; in (4) se bodo čezmejne vezi po vstopu Slovenije v schengenski prostor izboljšale. Ob povprečni vrednosti tega indeksa

za vse slovenske mejne sektorje (48,6) je izkazoval slednji za istrsko-kraški mejni sektor z Italijo vrednost 52,4, za zahodni mejni sektor s Hrvaško pa 34,7. *Indeks potencialne čezmejne povezanosti* (IPČP) izraža srednjo vrednost med deleži respondentov, ki (1) imajo znanca na drugi strani meje; (2) delajo na drugi strani meje; (3) poznajo osebo iz tujine, ki je kupila bivališče na obmejnem območju; (4) sodi, da obmejno območje obiskujejo izletniki iz sosednje države; in (5) hodi na izlete v sosednje kraje. Ob povprečni vrednosti tega indeksa za vse slovenske mejne sektorje (57,4) je izkazoval slednji za istrsko-kraški mejni sektor z Italijo vrednost 60,2, za zahodni mejni sektor s Hrvaško pa 58,4. *Indeks družbeno-kulturno afinitete* (IDKA) izraža srednjo vrednost med deleži respondentov, ki (1) aktivno obvladajo jezik sosedja; (2) aktivno in pasivno obvladujejo jezik sosedja; (3) spremlja TV programe iz sosednje države; (4) spremlja radijske programe iz sosednje države; in (5) spremlja tisk iz sosednje države. Ob povprečni vrednosti tega indeksa za vse slovenske mejne sektorje (48,7) je izkazoval slednji za istrsko-kraški mejni sektor z Italijo vrednost 63,3, za zahodni mejni sektor s Hrvaško pa 57,1. *Indeks funkcionalne čezmejne povezanosti* (IFČP) izraža srednjo vrednost med deleži respondentov, ki (1) dnevno ali tedensko obiskuje sosednje kraje; (2) dela v sosednjih krajih; (3) opravlja nakupe v sosednjih krajih; (4) obiskuje sorodnike ali znanca v sosednjih krajih; (5) obiskuje kulturne prireditve v sosednjih krajih; in (6) obiskuje gostilne v sosednjih krajih. Ob povprečni vrednosti tega indeksa za vse slovenske mejne sektorje (15,9) je izkazoval slednji za istrsko-kraški mejni sektor z Italijo vrednost 16,1, za zahodni mejni sektor s Hrvaško pa 13,8.

Najbolj sintetično intenzivnost čezmejnih vezi izraža *skupni srednji indeks čezmejne povezanosti* (SSIČP), ki predstavlja srednjo vrednost zgoraj navedenih indeksov. Ob povprečni vrednosti tega indeksa za vse slovenske mejne sektorje (42,6) je izkazoval slednji za istrsko-kraški mejni sektor z Italijo vrednost 48,0, za zahodni mejni sektor s Hrvaško pa 41,0. Na ta način se istrsko-kraški mejni sektor ob meji z Italijo uvršča kar na drugo mesto glede na skupno "mero" čezmejne povezanosti, in sicer takoj za goriškim mejnim sektorjem vzdolž iste meje, ki je dosegel vrednost SSIČP 50,0, medtem ko se zahodni mejni sektor ob slovensko-hrvaški meji uvršča na deseto mesto med skupaj trinajstimi slovenskimi mejnimi sektorji, in sicer pred koroško-podravskim mejnim sektorjem ob meji z Avstrijo, severozahodnim mejnim sektorjem na meji z Madžarsko in gorenjskim mejnim sektorjem na meji z Avstrijo, ki med vsemi slovenskimi obmejnimi območji izkazuje najmanjšo mero čezmejne povezanosti. V primerjavi z drugimi mejnimi sektorji ob meji z Italijo dosega istrsko-kraški mejni sektor najvišji IČP in IDKA, a najnižji IPČP, medtem ko dosega zahodni mejni sektor ob meji s Hrvaško v odnosu do drugih obmejnih območij ob tej meji najvišji IPČP, a najnižji IČP in IDKA.

Tabela 3: Sintetične mere čezmejne povezanosti za slovenska obmejna območja v zgornjem Jadranu v odnosu do povprečnih vrednosti za vsa slovenska obmejna območja.

Table 3: Synthetic measures of trans-border association for Slovene border regions in the Upper Adriatic in relation to average values for all Slovene border regions.

	IČP	IPČP	IDKA	IFČP	SSIČP
Istra/ Kras (I)	52,4	60,2	63,3	16,1	48,0
Zahod (CRO)	34,7	58,4	57,1	13,8	41,0
Skupaj obmejna območja (SLO)	48,6	57,4	48,7	15,9	42,6

Vir: lastna raziskava v okviru temeljnega projekta, ki se izvaja v obdobju 2007–2009

Razlike med obema obmejnima območjema zadevajo predvsem nižja pričakovanja glede prihodnjega razvoja čezmejnih odnosov in manjšo stopnjo funkcionalne čezmejne povezanosti, ki opredeljujejo zahodni mejni sektor ob meji s Hrvaško v odnosu do istrsko-kraškega mejnega sektorja ob meji z Italijo, kar tudi priča o negativnih učinkih političnogeografskih transformacij v prvotno skupnem ali sorodnem družbenogeografskem okolju in posledični diferenciaciji obmejnih sektorjev ne glede na sorazmerno visoko mero družbeno-kulturne afinitete, ki še vedno označuje obe obravnavani obmejni območji. V tej luči gre razumeti tudi težnje po družbeni in prostorski divergenci, ki opredeljujejo pretekle in sedanje državno naravnane politike v odnosu do sosednjih držav, ter težnje po družbeni in prostorski konvergenci, ki izhajajo predvsem iz situacij družbeno-kulturne afinitete in družbeno-ekonomske soodvisnosti obmejnega prebivalstva. Vse to kaže, da moramo obmejnemu prostoru zagotoviti tiste institucionalne in upravne ureditve, ki bodo obmejnemu prebivalstvu omogočile uspešno razreševanje lastnih razvojnih problemov ob upoštevanju kompleksne družbene strukture zgornjejadranskega območja ter v perspektivi njegove ponovne ali boljše družbene in prostorske reintegracije.

Prav tiste obmejne regije, v katerih prebivalstvo obeh strani meje izkazuje skupno ali sorodno regionalno pripadnost, skupno ali sorodno etnično in jezikovno strukturo (največkrat na multikulturni podlagi) ter skupno ali sorodno zgodovinsko ozadje, se danes v Evropi javljajo kot tisti povezovalni člen, ki lahko v najbolj naravni obliki in na najbolj učinkovit način prispevajo k razvoju tesnejših čezmejnih vezi in s tem k uspešnejši mednarodni integraciji, saj se v okviru teh regij posamezna obmejna območja po eni strani navezujejo na matično državo, po drugi pa predstavljajo zaradi številnih sorodnosti s sosednjim obmejnimi območjem že pravo prehodno ali "povezovalno" cono (Bufon, 2008b). Ali bo zgornji Jadran postal prostor koeksistence ali konflikta pa

ni toliko odvisno od lokalnih dejavnikov, ki izražajo dobre potenciale družbenega povezovanja, kolikor od državnih politik, ki so v bližnji preteklosti njegovo multikulturno podobo želele "normirati" v skladu z lastnimi nacionalnimi "standardi". To "držo" pa v marsikaterem pogledu ohranjajo še danes in s tem zavirajo udeležanje evropskih integracijskih procesov ter nove paradigme "združenosti v različnosti" v regiji. Prav čas po vstopu

Slovenije v EU in schengenski prostor ter pristopnih pogajanj Hrvaške za članstvo v EU bi lahko predstavljal odlično priložnost za revidiranje dosedanjih državnih politik in bi območju zgornjega Jadrana lahko ponudil nov, "alternativni" model integriranega večnivojskega upravljanja. Razvojni historiat in sedanja družbena struktura območja nas namreč opozarjata, da je to vendarle prostor, ki ga je veliko lažje povezovati kakor pa deliti.

UPPER ADRIATIC: A SITE OF CONFLICT OR COEXISTENCE?

Milan BUFON

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: milan.bufon@upr.si

SUMMARY

When considering the Upper Adriatic, the meeting point of three countries: Italy, Slovenia and Croatia at this point in time, an important fact needs to be acknowledged – the historic fate of this area has basically been determined by the relationship between the ethnical and political border. In this particular area the two borders normally do not coincide and had been perpendicular or parallel to one another in different historical periods. Several contradictory tendencies towards the adapting of social structure and social systems to the current political organization of space can be discerned in the process of politically-geographical transformations in the area discussed. On one hand, particularly on the local scale, there are tendencies to normalize and functionally organize the trans-border communication and socially-cultural and socially-economic structures. On the other hand, particularly on the scale of state relations, there are tendencies to preserve the state of tension and the air of restriction around the border. This has lead to a considerable discrepancy between the intensity of functional trans-border connections, which have gradually developed between the two sides, and the scarcity and reservedness of institutional trans-border associations, which have only started to develop after the Treaty of Osimo was signed in 1975. The fact that "the spirit of Osimo" did not develop and strengthen after the proclamation of independence of Slovenia in 1991, its entry into the EU in 2004 and the acceptance among the Schengen countries in 2007 is rather unusual. Despite the existence of intensive and functional trans-border associations of the population residing near the border, the neighboring countries in the area of Upper Adriatic did not manage to devise any new initiatives concerning institutional integration. Furthermore, along with the break in communication between Slovenia and Italy, a deterioration of relations between Slovenia and Croatia occurred because of unresolved petty disputes concerning the border. However, the rather unfavorable state of relations between the states is not reflected in the actual situation in the field. The research performed so far indicates that there is a quite distinct trans-border interdependence of the population residing near the border. Nevertheless, the current politically-geographical transformations have generated certain differences between the Slovene-Italian border and the Slovene-Croatian border, particularly in the scope of lowering expectations with respect to further development of trans-border relations and lower level of functional trans-border association characterizing the western border sector of the Slovene-Croatian border when compared to the Istrian-Karstic border section of the Slovene-Italian border. This fact reflects the negative effects of transformations in this formerly unified or correlated socially-geographical area and the consequential differentiation of border sectors regardless of the relatively high level of socially-cultural affinity, which still characterizes both border regions. This provides grounds for understanding the simultaneous occurrence of tendencies towards social and spatial divergence, characterizing the relationship of past and present-day state-oriented politicians in relation to their neighboring countries, and tendencies towards social and spatial convergence, originating primarily from the socially-cultural affinity and socially-economic interdependence of the population residing near the border. The above demonstrates that border regions should be granted an institutional and legal status that will enable the population of these regions to successfully resolve their own developmental problems while considering the complex social structure of the Upper Adriatic in the perspective of renewing or improving the spatial integration or reducing the level of potential conflict. Developmental history and the current social structure suggest that this region is indeed much easier to interconnect than to divide.

Key words: Upper Adriatic, political geography, trans-border relations

LITERATURA

- Bufon, M. (1992):** Prostorska opredeljenost in narodna pripadnost – obmejna in etnično mešana območja v evropskih razvojnih silnicah ob primeru Slovencev v Furlaniji-Juljski krajini. Trst, ZTT.
- Bufon, M. (1993):** Istra – novi problemi starih regij. *Annales*, 3, 93. Koper, 197–202.
- Bufon, M. (1995):** Prostor, meje, ljudje – razvoj prekomernih odnosov, struktura obmejnega območja in vrednotenje obmejnosti na Goriškem. Trst, SLORI-ZIFF.
- Bufon, M. (1997):** Geopolitical and ethnic transformations in the Upper Adriatic between conflicts and integration perspectives. *Annales*, 10, 97. Koper, 295–306.
- Bufon, M. (2001):** Oblikovanje čezmejnih vezi na tromeji med Slovenijo, Hrvaško in Italijo v Istri. Dela 16 – Socialnogeografska problematika obmejnih območij ob slovensko-hrvaški meji. Ljubljana, Oddelek za geografijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 39–60.
- Bufon, M. (2002):** Confini, identità ed integrazione – nuove prospettive per l'Alto Adriatico. Trieste, SLORI.
- Bufon, M. (2003a):** Minorities, regional transformation and integration in borderlands – a case study. *Annales*, 13, 2003, 1. Koper, 1–8.
- Bufon, M. (2003b):** Cross-border cooperation in the Upper Adriatic. V: Anderson, J., O'Dowd, L. in Wilson, T.M. (ur.): *New Borders for a Changing Europe*. London, Frank Cass, 177–196.
- Bufon, M. (2005):** Političnogeografski učinki Mirovnega sporazuma in Londonskega memoranduma na slovensko-italijansko obmejno območje. V: Pirjevec, J. et al. (ur.): *Vojna in mir na Primorskem – od kapitulacije Italije leta 1943 do Londonskega memoranduma leta 1954*. Koper, *Annales*, 339–356.
- Bufon, M. (2008a):** Na obrobju ali v osredju? Slovenska obmejna območja pred izzivi evropskega povezovanja. Koper, *Annales*.
- Bufon, M. (2008b):** Medkulturni dialog in evropska območja družbenega in kulturnega stika. *Annales*, 18, 2008, 1. Koper, 79–88.
- Bufon, M. in Minghi, J. (2000):** The Upper Adriatic borderland – from conflict to harmony. *GeoJournal* 52, 2. Dordrecht, 119–127.
- Darovec, D. (2008):** Kratka zgodovina Istre. Koper, *Annales*.
- Klemenčič, V., Bufon, M. (1991):** Geographic problems of frontier regions – the case of the Italo-Yugoslav border landscape. V: Rumley, D., Minghi, J. V. (ur.): *The Geography of Border Landscapes*. London, Routledge, 86–104.
- Kržišnik-Bukić, V. (ed.) (1999):** Slovensko-hrvaški obmejni prostor: življenje ob meji. Ljubljana, INV.
- Moodie, A. E. (1950):** Some new boundary problems in the Julian March. *Transactions*, 16. London, 83–93.
- Perselli, G. (1993):** I censimenti della popolazione dell'Istria, con Fiume e Trieste, e di alcune città della Dalmazia tra il 1850 e il 1936. *Etnia IV*. Rovigno, Centro di Ricerche Storiche.
- Ravbar, M. et al. (1999):** Border Areas in Slovenia along the Slovenian-Croatian Border. V: Špes, M. (ur.): *Nove možnosti podeželja*. *Geographica Slovenica* 31. Ljubljana, Inštitut za geografijo, 11–92.
- Schiffrer, C. (1946):** La Venezia Giulia – saggio di una carta dei limiti nazionali italo-jugoslavi. Roma.
- Volk, S. (2004):** Esuli a Trieste – bonifica nazionale e rafforzamento dell'italianità sul confine orientale. Udine, Kappa Vu.

POROČILA IN OCENE

RELAZIONI E RECENSIONI

REPORTS AND REVIEWS

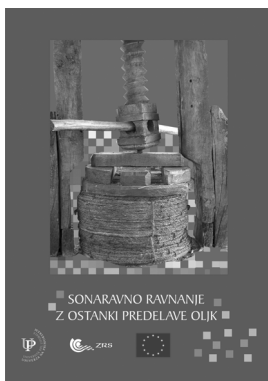
POROČILA RELAZIONI REPORTS

MONOGRAFIJE ZALOŽBE ANNALES V LETU 2008

Založba Annales je v letu 2008 izdala 16 znanstvenih monografij iz različnih znanstvenih področij. To uvršča založbo med najbolj aktivne izdajatelje na univerzi, na širšem Primorskem pa tudi na splošno med bolj aktivne v slovenskem univerzitetnem prostoru. Večina monografij se uvršča med temeljna znanstvena dela, nekaj pa jih je tudi aplikativnega značaja.

Knjižnica Annales Majora

Dunja Bandelj Mavsar et al.: SONARAVNO RAVNANJE Z OSTANKI PREDELAVE OLJK

Temelji cilj monografije je spodbujati in usmerjati oljarje, pridelovalce oljk ter vse strokovnjake oljarskega sektorja k uporabi dobre prakse pri predelavi oljk, torej prakse z ozirom na varovanje okolja in dober ekonomski učinek. V ta namen so predstavljeni rezultati pregleda stanja oljkarstva v slovenski Istri, primerjava tozadevne slovenske in italijanske zakonodaje ter postopki, tehnologije in stranski produkti predelave oljk.

Milan Bufon: NA OBROBJU ALI V OSREDJU? RAZVOJNE MOŽNOSTI OBMOČIJ DRUŽBENEGA IN KULTURNEGA STIKA V SLOVENIJI

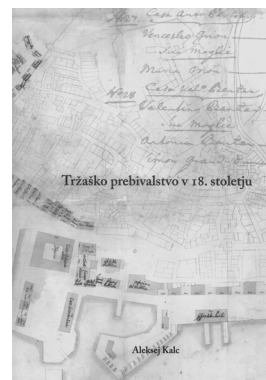

V monografiji avtor s sodelavci obravnava problematiko evropskih obmejnih območij kot "prostorov" medkulturnega dialoga in družbeno-kulturne integracije; v luči krovne teme so v prispevkih kot eminentna "kontaktna" območja osvetljena zlasti območja slovenskega zamejstva, torej zgornji Jadran, zahodna Slovenija in avstrijska Koroška. Posebna pozornost je ob analizi obsto-

ječega stanja namenjena zlasti vsestranskim (družbenim, kulturnim, gospodarskim) razvojnim perspektivam omejenih območij v kontekstu evropskih programov regionalnega čezmejnega sodelovanja. Publikacija želi na ta način prispevati k razvoju celovitejšega in trajnejšega koncepta urejanja in planiranja slovenskih obmejnih območij v pogojih schengenske Evrope.

Aleksej Kalc: TRŽAŠKO PREBIVALSTVO V 18. STOLETJU

Delo je moderna, primerjalna socialno-demografska raziskava, kakršne v slovenskem zgodovinsko-demografskem izkušenju slikovito rekonstruira spreminjanje socialne in poklicne sestave tržaškega prebivalstva v obdobju, ki je najbolj temeljito oblikovalo družbeno, ekonomsko in kulturno podobo Trsta. Kot ključni formativni dogodek novodobne tržaške stvarnosti je izpostavljeno priseljevanje, doslej malo obravnavana in zapostavljena tema.

Boštjan Kerbler: DEJAVNIKI NASLEDSTVA NA HRIBOVSKIH KMETIJAH V SLOVENIJI

Monografija obravnava dejavnike in odločitve glede nasledstva na hribovskih kmetijah, o čemer v slovenski geografiji še ni bila opravljena poglobljena raziskava. Pri tem inovativno prvič uporabi verjetnostne modele oz. modele diskretne izbire, kar je glede na ugotovitve brez dvoma njen glavni metodološki rezultat. Tako kot ključne izpostavlja dejavnike socialnogeografske strukture. Delo o prihodnosti družinskih hribovskih kmetij prinaša nove ugotovitve, ki lahko pomembno vplivajo na izbor primernih vzvodov podeželske regionalne politike za ohranjanje kulturne pokrajine in poselitve hribovskega sveta Slovenije.

Ana Kralj: NEPOVABLJENI: GLOBALIZACIJA, NACIONALIZEM IN MIGRACIJE

Temeljni dosežek monografije je iskanje vsebinskih presečišč med tremi velikimi temami sodobnega družboslovja, ki se pogosto obravnavajo ločeno (globalizacija, nacionalizem, migracije). Avtorici je uspelo pokazati, na katerih točkah se globalizacijski procesi povezujejo z nacionalno državo in nacionalizmom ter kako oboje skupaj vpliva na migracijske tokove ter na recepcijo (ilegalnih) migrantov v državah sprejemnicah; pri tem dokazuje, da globalizacija ni le nastajanje "enega sveta", pač pa tudi novih simbolnih mej in novih vrst družbenega izključevanja.

Tanja Mljač: AMERIŠKA LUČ NAD TRSTOM

Delo je znanstvena ocena diplomatskega dela nekdanje ameriške veleposlanice Clare Boothe Luce, ki je v letih 1953 in 1956 med službovanjem v Rimu soustvarjala zgodovino povojnega reševanja mednarodnih odnosov, še zlasti tržaškega vprašanja. Njeno diplomatsko delo doslej še ni bilo znanstveno ovrednoteno, zato je pričujoča monografija novost tako v slovenskem kot tudi v svetovnem merilu. Avtorici je uspelo na izviren in zanimiv način orisati in znanstveno ovrednotiti diplomatsko kariero osebe, ki je zaradi tesnih vezi v vrhu ameriške politike vplivala na odločitve, ki so neposredno zadevale usodo Slovencev na območju nekdanjega Svobodnega tržaškega ozemlja.

Lenart Škof: RAZPRAVE O PRAGMATIZMU IN MEDKULTURNI FILOZOFIJI

Razprava v monografiji predstavlja konkreten prikaz možnosti vključitve pragmatične filozofije v aktualno diskusijo o prihodnjih oblikah demokratičnega sobivanja. Delo tako prinaša pomembne uvide v smislu razumevanja pragmatizma kot družbene filozofije, ki je primarno zavezana vzpostavljanju povezav med posa-

mezniki v skupnosti. Avtor poleg izvirnih zamisli in ponujenih rešitev o možnih aplikacijah pragmatizma na izviren način povezuje številna izmed najaktualnejših področij sodobne filozofske misli, s čimer študija postaja v polni meri razprava o medkulturnosti, primerjalni in medkulturni filozofiji, pa tudi o možnostih nove etike.

Polona Tratnik: KONEC UMETNOSTI : GENEALOGIJA MODERNEGA DISKURZA : OD HEGLA K DANTU

Monografija kritično analizira eno osrednjih modernih tez filozofije umetnosti, in sicer tisto o koncu umetnosti. Avtorica raziše njena izhodišča in zgodovinski ter filozofski kontekst; tako jo zasleduje od G. W. F. Hegla (1770–1831) v prvi polovici devetnajstega stoletja do Arthurja C. Danta (1924–), ki jo je v drugi polovici dvajsetega stoletja oživil in obsežno analiziral. Avtorica razmišljanja o koncu umetnosti naveže na diskusijo o modernosti in postmodernosti in pokaže, da jih ni mogoče ustrezno razumeti zunaj konteksta modernosti, diskurza o njej in njenem koncu.

Matej Vranješ: PROSTOR, TERITORIJI, KRAJ: PRODUKCIJE LOKALNOSTI V TRENTI IN NA SOČI

Avtor monografije v humanistiki doslej še premalo razčlenjene koncepte oz. termine, kot so kulturna krajina, teritorialnost, lokalnost in izkustvo/občutje kraja, uporabi pri inovativni interpretaciji konkretnih etnografskih primerov iz Trente ter specifičnega primera športno-turistične rabe reke Soče. Ukvarja se tudi s problematiko Triglavskega narodnega parka v dolini Trente in podaja interpretacijo spreminjanja prostorskih rab, pomenov in vrednot, ki jih različni uporabniki prostora izražajo do lokalnega materialnega okolja.

Knjižnica Annales Cinesiologyae

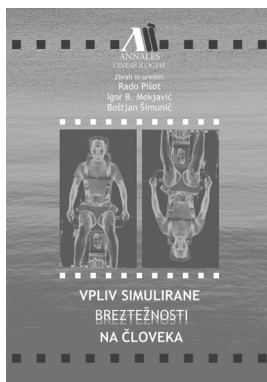
Rado Pišot, Boštjan Šimunič: IZHODIŠČA ZA PRIDOBIVANJE IN RAZVOJ ČLOVEŠKIH VIROV V SLOVENSKI VOJSKI

Monografija predstavlja pomemben korak v smeri boljšega razvoja človeških virov v slovenski vojski. Njena pomembna vrednost je ta, da so v njej izbrane in opisane dobre prakse iz drugih okolij (NATO), ki pa so nadgrajene s spoznanji slovenskih strokovnjakov raznovrstnih področij in predstavljajo bogat nabor znanj in ekspertiz, ki lahko dolgoročno predstavljajo konkurenčno prednost slovenske

vojske pred drugimi ali pa tudi vsebinski prispevek slovenskih znanstvenikov k bogati zakladnici znanj na obravnavanem področju.

Rado Pišot, Igor B. Mekjavič, Boštjan Šimunič: VPLIV SIMULIRANE BREZTEŽNOSTI NA ČLOVEKA

V monografiji je preučevan konkreten problem, do katerega se do sedaj pri nas ni sistemsko pristopilo. Problematika vpliva dolgotrajne popolne gibalne neaktivnosti, ki je navidežno predmet preučevanja predvsem vesoljskih agencij, se v svetu vedno bolj pojavlja kot pomemben preučevani dejavnik, ki ima v današnji družbi množico vplivov na človekov organizem.

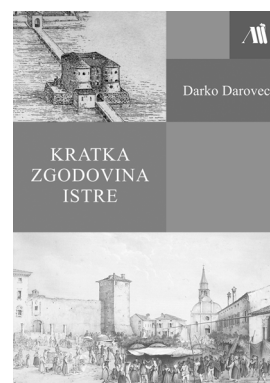
Pridobljeni viri, ki jih predstavlja delo, so lahko nedvomno v veliko pomoč tudi pri odločanju in strateškem obnašanju resornih ministrstev ter Inštituta za varovanje zdravja in drugih institucij, ki izvajajo sistemske ukrepe na obravnavanem področju.

Knjižnica Annales Manuel

Daroko Darovec: KRATKA ZGODOVINA ISTRE

Delo, ki je visokošolski učbenik, si prizadeva strokovni in drugi laični javnosti na poljuden način predstaviti

zgodovinske ugotovitve o temeljnih značilnostih in prelomnih dogodkih iz pestre istrske preteklosti. S pregledno obravnavo časovnega razpona, ki sega od prazgodovine do 20. stoletja, tako monografija omogoča seznanitev z zanimivo preteklostjo, tradicijo in kulturo večplastnega in multikulturnega istrskega polotoka.

Savin Jogan: PRAVNO VARSTVO DEDIŠČINE

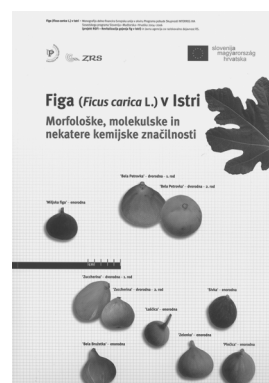
Učbenik piše o ogrožanju in uničevanju kulturne in naravne dediščine ter o pravnih vidikih njenega varstva. Avtor skozi zgodovinski pregled obravnava ogrožanje in uničevanje materialne dediščine, kritično pretrse Haaško konvencijo o varstvu kulturnih dobrin v primeru oboroženega spopada, opredeli pravne vidike varstva narave in naravne dediščine ter piše o nesnovni kulturni dediščini.

Izven rednih zbirk

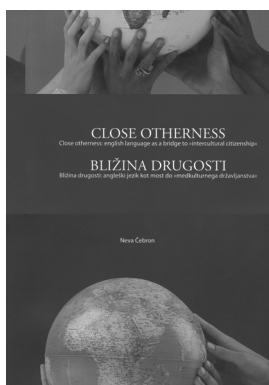
Dunja Bandelj Mavsar et al.: FIGA (*FICUS CARICA* L.) V ISTRI: MORFOLOŠKE, MOLEKULSKE IN NEKATERE KEMIJSKE ZNAČILNOSTI

V monografiji so strokovnjaki in raziskovalci z različnih področij ovrednotili zbrano rastlinsko gradivo z morfološkimi in molekulskimi markerji ter analizirali pomembnejše kemijske lastnosti različnih sort fige, enega izmed najprepoznavnejših simbolov sredozemske pokrajine, ki postaja vse bolj cenjena in zaželen sestavina kulinarike in kozmetike. Gre za zamelek nastajanja baze podatkov

o figah v Istri, ki bo vzorčna podlaga za nadaljnje načrtno gojenje fig in bo služila za prenos raziskovalnih znanj k uporabnikom. Monografija o figah tako predstavlja pomemben del zakladnice dediščine slovenske Istre.

Neva Čebren: CLOSE OTHERNESS: ENGLISH LANGUAGE AS A BRIDGE TO "INTERCULTURAL CITIZENSHIP" / BLIŽINA DRUGOSTI: ANGLEŠKI JEZIK KOT MOST DO "MEDKULTURNEGA DRŽAVLJANSTVA"

Učbenik je eden od rezultatov projekta Jeziki kot most do medkulturne komunikacije in razumevanja – LABICUM, ki ga je zasnovalo Znanstveno-raziskovalno središče Koper v sodelovanju z British Council Slovenija. Projekt si je prizadeval nadgraditi učne pristope na področju medkulturne komunikacije z novimi vsebinami, povezanimi z državljanstvo vzgojo. Učno gradivo,

zbrano v pričujočem delu, tako predstavlja prispevek Univerze na Primorskem k pouku in didaktiki angleškega jezika v luči novih lingvističnih strategij, ki jih spodbuja tudi Svet Evrope.

Vesna Mikolič, Krištof Jacek Kozak (zbrala in uredila): MEDKULTURNI DIALOG KOT TEMELJNA VREDNOTA EU

Zbornik prinaša prispevke, ki so jih na inavguracijski konferenci, organizirani s strani Fakultete za humanistične študije Koper Univerze na Primorskem, in sicer 7. in 8. januarja 2008 v Ljubljani v namen počastitve prevzema predsedovanja Evropski uniji s strani Slovenije ter začetka *Evropskega leta medkulturnega dialoga*, predstavili številni slovenski in tudi drugi evropski intelektualci ter gospodar-

stveniki. Prispevki so smiselno razporejeni v štiri programsko-vsebinske sklope, ki so osvetljeni s perspektive medkulturnega dialoga: Kultura in umetnost, Izobraževanje in znanost, Mediji in Trajnostni gospodarski razvoj.

Vesna Kamin Kajfež

EGYPT & AUSTRIA VI.
Praga, 21.–24. september 2009

Mednarodni sestanek *Egypt & Austria VI* je potekal v Pragi med 21. in 24. septembrom 2009 v organizaciji Narodnega muzeja v Pragi in Inštituta za socialno in ekonomsko zgodovino Filozofske fakultete Karlove univerze v Pragi. Tema šestega mednarodnega sestanka je bila *Iskalec poti (Spurensuche – Pathfinder)* (O prejšnjih mednarodnih sestankih Egypt & Austria glej: Lazar I., Kajfež T. (2008): Egypt & Austria V. Mednarodni simpozij, Piran, 8.–10. september 2008, v: Annales, Series Historia et Sociologia, 18, 2, 493–495; Lazar I., Kajfež T. (2008): Egipt in Avstrija V. Mednarodni simpozij, Piran, 8.–10. septembra 2008, v: Argo, 51/2, 111–114). Sestanek je potekal v zgodovinski stavbi Narodnega muzeja na Vaclovem trgu v središču Prage. Pozdravne govore so imeli dr. Hana Navrátilova iz Griffith Institute (Oxford), direktor Zgodovinskega muzeja Narodnega muzeja dr. Pavel Douša in dr. Jana Součková iz Narodnega muzeja v Pragi. Udeleženci mednarodnega sestanka so prišli iz naslednjih držav: Avstrija (8), Češka (10), Irska (1) in Slovenija (2).

Prvo sekcijo predavanj je odprl Konrad Antonicek (Dunaj) s prispevkom *Egypt's desire for Europe? The Congrès de Musique Arabe of 1932 and his occidental participants*. Kot ključna elementa je dr. Antonicek izpostavil ustanovitev Kluba orientalske glasbe v Kairu leta 1913 in ustanovitev Inštituta za orientalsko glasbo leta 1929. Na kongresu orientalske glasbe leta 1932 je sodelovalo večina evropskih držav (Avstrija, Češkoslovaška, Francija, Madžarska, Nemčija ...). Rezultat kongresa je bila uvedba novega termina "arabska glasba" in ne le "orientalska glasba", kot je veljalo v muzikologiji do tedaj. Markus Purkhart (Dunaj) je predstavil referat z naslovom *Die Orienthandel Wiens*. Podal je nekaj primerov trgovske izmenjave med Orientom in Dunajem v 18. in 19. stoletju. Poudaril je tudi, koliko majhnih kavarnic s pridihom Orienta je bilo v mestnem jedru Dunaju v omenjenem času in kako živahno je bilo trgovanje med orientalskimi trgovci, ki so živeli na Dunaju, in Dunajčani (tobak, čaj, kava, začimbe, svila ...). Tomislav Kajfež (Ljubljana) je v svojem referatu predstavil nekaj primerov egiptomanije v Sloveniji (1751–1906), začel je z Robbovim vodnjakom v Ljubljani, nastalem po vzoru Berninijevega vodnjaka Štirih rek na Piazza Navona in Barigionijevega vodnjaka na Piazza della Rotonda v Rimu. Svoj referat je zaključil z enkratnim primerom celostne podobe egiptomanije v oblikovanju pohištva v Evropi, tako imenovane Egipčanske sobe v gradu Snežnik. Pavel Onderka (Praga/Leipzig) in njegov referat z naslovom *Stories of Mummies: Egyptian Mummies in Czech collections* nam je predstavil obsežne zbirke egipčanskih mumij na Češkem, ki imajo

svoje začetke že v času cesarja Rudolfa II. (1576–1612). Zbirke, ki so nastajale kot zasebna darila posameznikov, so bile kasneje povezane v javne zbirke (Praga, Buchlov, Kynžvart, Mor. Třebová).

Naslednji sklop je bil posvečen predvsem češko-slovaškim znanstvenikom (egiptologi, geografiji), ki so se ukvarjali z Egiptom in Orientom oziroma njihovimi potovanji v te dežele. Adéla Jünová Macková (Praga) je predstavila češkoslovaške egiptologe in njihova potovanja v Egipt v 50. letih 20. stoletja. Leta 1955 je Češko-slovaška poslala v Egipt posebno delegacijo, ki so jo sestavljali Andrej Bagár, Jaroslav Putik, Ivan Frič, František Lexa in Zbyněk Žába. Jünová Macková je predstavila zelo bogato ohranjeno arhivsko gradivo njihovega drugega potovanja v Egipt med 25. majem in 27. junijem 1956. Potovanje je bilo namenjeno uradnim pogovorom in srečanjem, ogledu kulturnozgodovinskih spomenikov, Asuanskega jezua. Rezultat tega potovanja je bila ustanovitev češkoslovaškega Inštituta za egiptologijo v Pragi leta 1959. Hana Navrátilová (Oxford) je nazorno predstavila življenje in delo češkega egiptologa Jaroslava Černýa (1898–1970), ki je povezano z arheološkim najdiščem v Deir el-Medini v Egiptu. Jiří Martínek (Praga) je v svojem referatu predstavil češkoslovaške geografe, ki so se ukvarjali z Orientom (na primer Franz Wilhelm Sieber).

Angela Blaschek (Dunaj) je odprla naslednjo sekcijo, posvečeno medicinski zgodovini, s prispevkom *Dr. Anton Kautzky Bey (1867–1944) – private physician of the last Khedive of Egypt*. Osnova njenega prispevka je bila nedavno odkrita in še neobjavljena biografija v tipkopisu dr. Kautzkyja, ki je bil osebni zdravnik egiptovskega kediava Abasa Hilmija II. Clemens Gütl (Dunaj) je prispeval referat z naslovom *Traces from the Sahara. The legacy of Otto C. Artbauer*. O življenju Otta Caesara Artbauerja (1878–1916?) je znano le malo zanesljivih podatkov. Več vemo o njegovih številnih potovanjih po Severni Afriki (Maroko, Libija ...) in vplivu Karla Maya na njegove potopise. Tudi o njegovi smrti ni zanesljivih podatkov, verjetno je Artbauer padel v času prve svetovne vojne nekje na Balkanu. Pavel Žďárský (Praga) in Martina Veselá (Pilsen) sta predstavila češkega raziskovalca Bližnjega vzhoda Aloisa Musila in njegove pustolovske knjige za mladostnike. Musil je med letoma 1932 in 1944 napisal 33 pustolovskih knjig, katerih zgodbe se dogajajo na Orientu, vendar so jih objavili le 19. Navdih je našel med svojimi številnimi popotovanji in pri znamenitem piscu pustolovskih del Karlu Mayu. Lucie Storchová (Praga) je predstavila teoretični prispevek z naslovom *Allein unter Türcken and Heiden. Pilgerbericht von Angelicus Maria Myller – Orientalismus und biblische Topographie am Anfang des 18. Jahrhunderts*. V prispevku je predstavila Myllerjevo potovanje v Azijo in na Bližnji vzhod med letoma 1725 in 1727.

Johanna Holaubek (Dunaj) je odprla popoldansko sekcijo o popotnikih v Egipt v 19. stoletju. V svojem

referatu je predstavila vtise iz dnevnika dunajskega mehanika Hofmanna, ki je v 70. letih 19. stoletja živel in delal v Egiptu. Sekcijo je zaključil Miroslav Šedivý (Pilsen) z referatom, posvečenim misiji dunajskega diplomata Antona Prokescha von Ostena (1795–1876) v Aleksandrijo leta 1833.

Sledila je umetnostnozgodovinska sekcija, ki jo je odprla Lenka Burgerová (Praga) z referatom o Beuronski slikarski šoli in poslikavi kapelice v Teplicah. Vesna Kamin Kajfež (Koper) je predstavila slovenskega klasicističnega slikarja Franca Kavčiča/Cauciga in njegov opus *D'Egitto*, sestavljen iz 28 risb, ki jih danes hranijo v arhivu Akademije upodablajočih umetnosti na Dunaju. Mary Healy (Limerick) je predstavila svojo raziskavo v okviru podiplomskega študija umetnostne zgodovine na University of Limerick na Irskem. Healyjeva je v svojem referatu predstavila manj znan pogled na ženske slikarke v Parizu v 19. stoletju ter njihovih motivih iz potovanj po Alžiriji in ostali Severni Afriki.

Zadnji dan je znanstveni sestanek nadaljeval Fritz Blakolmer (Dunaj) s temo *Antikenrezeption im frühen 20. Jahrhundert: Altägäis, Ägypten und Europa*. V referatu je podrobneje predstavil na nekaterih primerih percepcijo antičnih elementov v umetnosti v začetku 20. stoletja v Egiptu in Evropi. V nadaljevanju je Lubica Zelenková (Dunaj) predstavila egipčanske elemente na upodobitvah grofa Ivana Forraya (1817–1852).

Zadnjo sekcijo mednarodnega sestanka sta zaključila Libor Jün (Praga) s predstavitevijo povezav Egipta in Češkoslovaške v filmih ter Hana Havlůjová (Praga) z referatom, posvečenim češkim ženskimi revijam in njihovih predstavah o Orientu.

Mednarodni sestanek treh držav (Avstrija, Češka, Slovenija) *Egypt & Austria* se je zaključil s slavnostno večerjo v znameniti praški kavarni Café Louvre, ki je bila v času med obema svetovnima vojnoma zbirališče članov češkoslovaških popotniških društev.

Anton Mlinar

FILOZOFIJA ZA ZNANOST V PRAKSI.

Konferenca Evropske znanstvene fundacije *Philosophy for Science in Use*. Linköping, 28. september – 2. oktober 2009

Evropska znanstvena fundacija (European Science Foundation, ESF) priredi na leto dvajset ali nekaj več konferenc, od katerih se tri ali štiri vsebinsko nanašajo na humanistiko in družboslovje. Taka je bila konferenca v Linköpingu na Švedskem med 28. septembrom in 2. oktobrom 2009. Na njej je sodelovalo 42 oseb, od tega je bilo 10 vabljenih predavateljev. Naslov konference *Philosophy for Science in Use* se zdi v angleščini še

dokaj razumljiv, slovenski prevod je lahko problematičen. Tako naslova ne bom prevajal, v poročilu pa se bo morda ta zadrega razjasnila. A pojdimo po vrsti.

Namen konference ni bil le razpravljati o tem, kakšno je razmerje med čistimi znanostmi, naravoslovjem in filozofijo in ali je današnja filozofija znanosti sposobna svoja spoznanja posredovati širši javnosti na tak način, da s tem predstavi tudi svoje globlje razumevanje celotnega področja znanosti, pač pa tudi pokazati konkretne raziskovalne dosežke na tem področju. Čeprav je bilo predstavitvi posterjev namenjenega razmeroma malo časa, je bilo mogoče kakih 25 predstavitev 'status questionis' spremljati ves čas konference.

Kaj je sploh filozofija znanosti? Kako opredeliti specifično interdisciplinarno področje med filozofijo in znanostmi? V ozadju konference se je večkrat slišala fraza o 'well ordered sciences', o znanostih, katerih število se hitro povečuje. Je lahko filozofija sopotnica naravoslovja ali čiste znanosti? In če, v čem je razlog za to? Na vprašanje lahko odgovorimo na dva načina: (1) filozofija se ukvarja z znanostjo že od začetka, poleg tega pa so znanstveniki ljudje, ki na svojem področju ne morejo brez vsakršnega inherentnega filozofskega diskurza; (2) filozofija znanosti se danes večinoma nanaša na znanosti o življenju, kjer število novih znanosti narašča najhitreje. Na tem področju je poleg tako imenovanih normalnih znanstvenih diskurzov tudi vrsta hibridnih znanosti, v katerih se znanstveni svet srečuje z vrednostnimi lestvicami kulture, gospodarstva in politike. Filozofija se v krogu znanosti čuti doma, kolikor gre za prepoznavanje resničnosti, manj doma se čuti v krogu hibridnih znanosti, ki resničnost razumejo predvsem pod vidikom morebitne uporabe in transformacije. Glede na to so normalne znanosti tiste, ki raziskujejo stvarnost in vsaj na neki način puščajo odprta vrata možni falsifikaciji, se pravi verjetnosti, da je njeno sedanje znanje treba dopolniti, da nima zadnje besede o stvarnosti, ki jo preučuje. Drugače je z znanostmi, ki na znanstveno področje vnašajo merila in vrednote, ki jih poleg pristne radovednosti zanimajo še druge reči, ki so velikokrat zamolčane. Po mnenju Philipa Kitcherja (*Science, Truth and Democracy*, 2001) gre pri filozofiji znanosti predvsem za 'urejanje znanosti' glede na sedanje stanje znanje, presoje, metodologije in vrednotenje kot tudi za kulturno poslanstvo znanosti kot oblikovalke družbe. Nancy Cartwright (London School of Economic) pa, nasprotno, trdi, da so epistemološki garanti v znanosti, da gre za razvidnost in za odprtost za nova spoznanja, v veliki meri znanstvenospecifična vprašanja in pri njih igra filozofija nepomembno vlogo, razen če s tem ne mislimo na stališča filozofije, da mora na novo učno pot (*Philosophy of Science*, 72/2006/). Po njenem filozofija ne more opravičiti svojih zahtev po razvidnosti in 'normalnosti' znanosti, če nekaterih stvari ne razume na teoretični ravni oziroma če je ne vodi zaupanje, da znanosti in znanstveniki v kontekstu lastnega filozof-

skega diskurza prav tako iščejo poti, kako vrhunsko znanje predstaviti tako, da bo to razumel tudi otrok. Nancy Cartwright je s tem tudi pokazala, v čem se razlikujeta kontinentalna in angleška filozofija in zakaj je naslov konference mogoče razumeti različno. Na konferenci ni bil poudarek na tem, da bi se lahko znanosti v primeru, ko bi se zaradi svoje specifičnosti znašle v dvomnem položaju, zanašale na zaveznitvo s filozofijo oziroma na družbeno in etično presojo svoje dejavnosti, ki bi znala pogledati tudi skozi prste, pač pa za zbliževanje filozofije in eksaktnih znanosti na osnovi razvidnosti, ki je motor znanstvene radovednosti, ki transformira obe.

Konferenca je bila namenjena raziskovalcem s tega področja ter predstavitvi njihovih dosežkov (poster presentation), imela pa je tudi zanimiv izobraževalni in diskurzivni del. Tri dni zanimivih razprav je najbrž navrglo več vprašanj kot odgovorov. Nekateri predavatelji so poskrbeli, da je dokaj razločno zastavljeno vprašanje o razmerju med eksaktno znanostjo in filozofijo pokazalo na velike razlike že med posameznimi kulturnimi okolji v Evropi, v katerih se to vprašanje postavljalo. Kot ilustracija lahko velja kar vprašanje, zakaj se naslov konference ni glasil *philosophy of science in use*. V tej frazi je položaj filozofije jasnejši. A predavatelji so pokazali, da glavna zadrega filozofije v tem, da ji v bistvu manjka izkušnja negotovosti, značilna za znanosti, in da je zato veznik za znanosti v tem primeru primernejši, ker gre za interdisciplinarnost. Julian Reiss (Erasmus University, Rotterdam) je pokazal na dejansko razmerje med (ne)gotovostjo znanstvenega spoznanja in problemom negotovosti v filozofiji s tem, ko se je vprašal: "Če verjamem svojemu spoznanju bolj potem, ko mi kdo pri-trdi, je to že razvidnost?" Govoril je o odločanju v situaciji skrajne negotovosti, kot odločitev 'stane'. Če se kdo odloča o stvari, ki bo gotovo prinesla dobiček in/oziroma bo pomenila dosežek, tega problema ni čutiti. Toda številke in podatki v realnem okolju se obnašajo po svoje: ne le da ni več nekega na videz nedolžnega zaupanja v svoj prav, značilnega za teoretično razmišljanje, temveč v realnih razmerah, je tudi 'druga stran', ki jo je treba upoštevati, in v njej imajo lahko malenkostne spremembe podatkov velikanski učinek. Reiss je na osnovi tega sklepal, da se družboslovje in humanistika težje prilagodi razmeram v eksaktnih znanostih zato, ker je delati v realnih razmerah bolj tvegano in ker se zgodi, da filozofija v težkih razmerah ne zazna več realnosti razmer ter postane pohlevna, podrejena, uslužnostna, skratka na poziciji, s katero ne tvega. Ponazorilo za to je etika, ki se vključi šele kot (normativna) kontrola uporabe znanja. To je seveda prepozno. Na osnovi tega je Reiss postavil tezo, da se razkorak med filozofijo in znanostmi prej povečuje kot ne, in sicer toliko bolj gotovo, kolikor manj sta filozofija in družboslovje sposobni prevzemati odgovornost za dogajanje v realnem okolju. Eleonora Montuschi (London School of Eco-

nomics) je v prispevku o razvidnosti in objektivnosti (*Evidence and objectivity*) nadaljevala razpravo z vpraševanjem, kaj pravzaprav pomenita izraza, ki ju sicer pogosto srečujemo bodisi v filozofiji bodisi v znanostih. Podobno kot Reiss je tudi Montuschi pokazala, da je tako imenovana razvidnost kot delovno orodje velikokrat zelo šibka in negotova, medtem ko je objektivnost najbrž to, kar je doseženo, na kar se lahko kdo sklicuje in kar lahko uporabimo tudi za izključevanje nasprotnega mnenja. Ker se filozofija bolj drži objektivnosti kot razvidnosti, ne pove pa, zakaj, se je vprašala: "Naj bi bila (neka nova) filozofija za znanost neke vrste specializirano novinarstvo, ki stvari tudi razume, ne samo posreduje javnosti?" V bistvu je pokazala na problem filozofije v znanosti kot premalo zavzete povezovalke sveta znanja in javnosti, ki ji manjka pogum 'umazati si roke'. Dejansko pa bi morala filozofija postavljati resna vprašanja tako sebi kot znanosti o tem, na kakšen vedeti to, kar kdo ve, da bo to pomembno za njegov dejanski položaj v svetu in tudi za družbo. Znanostim manjka orodje, s katerim bi kategorizirali znanja, za katera ni jasno, za kaj jih bo človek potreboval, a filozofija ima takih znanj, ki so neopredeljiva glede na konkretne razmere, v zalogi še več. Oboje prispeva k paradoksu, da se neznanje povečuje hitreje kot znanje.

Felix Red-Chochas (Said Business School, Oxford, VB) je v predavanju *Moving between ecological and organisational models* predlagal razmislek o dejavniki, ki vplivajo na medsebojno prilagajanje v svetu znanosti in znanosti svetu, kajti pomembni so prav dejavniki prilagajanja. Ker nima nihče celotnega pogleda na svet, so pomembni zlasti naslednji dejavniki prilagajanja: medsebojna odvisnost, enostavna pravila ravnanja, kolektivno obnašanje, čimbolj univerzalno ravnanje in podobno. Po njegovem gre za področja filozofije in družboslovja. Nobenega ne bi smeli zanemariti, ki govorijo o vključenosti, čeprav je veliko odvisno tudi od celotne mreže odnosov. Reed Tsochas je predstavljal raziskave o vključenosti in socialni mreži med podjetji na območju mesta New York, ki so krizo napovedovale že pet let pred njenim izbruhom. Zakaj teh podatkov ni bilo mogoče brati na družbeno in človeško relevanten način, je drugo vprašanje. Predavatelj je med seboj povezal razmere pred vključitvijo v mrežo povezav in po izključitvi. Če je prišlo do izključitve iz mreže, bo človek (ali podjetje) v novih razmerah vzpostavil toliko povezav z drugimi, kolikor jih je imel prej (na osebni ravni), preden je prišel v novo okolje. Model delovanja socialne mreže je uporaben, ker kaže tudi na to, da tisti z manj povezavami težijo k tistim z več povezavami (načelo gravitacije) in da bi se moralo v takem ali podobnem kontekstu prej zaznati nevarnost ukinjanja socialne mreže/sodelovanja. Na makro (družbeni) in mikro (osebni) lestvici je dobro imeti povezave. V krizi je za tiste, ki so tesno povezani in realno sodelujejo tudi izven profesionalnega prostora, manj težav. S tem je

Tsochas povedal, da je sedanja raven znanja o socialni povezanosti naklonjena zmanjševanju razlik med zasebnim in javnim življenjem oziroma med družino in kariero.

Philipa Kitcherja v Linköpingu ni bilo. Njegovo predavanje je prebral Mathias Kaiser, sicer predsedujoči konference. Naslov njegovega predavanja, *Well ordered science – the challenge for philosophy of science*, je kazal na sedanje stanje filozofije znanosti ter njeno zmožnost prilagoditve na razmere, v katerih delujejo današnje znanosti. Po njegovem bi bilo treba doseči vzajemni interes obeh: dobro urejene znanosti. Za filozofijo znanosti je to predvsem ugotovitev, da je etični projekt starejši in bolj temeljni kot vrednote, ki jih zagovarja današnja filozofija. Filozofija bi se morala prilagoditi dejstvu, da je bolj kot vrednote pomembno vrednotenje; ni se mogoče pogovarjati na osnovi vrednot, pač pa na osnovi vrednotenja; etika je človeška iznajdba in sledi načelu človečnosti tudi v znanostih. Filozofija ne razpolaga z vrednotami, s katerimi bi lahko nastavljala zrcalo znanostim, kaj lahko raziskujejo in do kje smejo iti, lahko pa se z drugačnim načinom dela prilagodi razmeram sedanjih znanosti, v katerih je institucionalizirano znanje in ne vrednote. Trditev je bila naslovljena na filozofijo in družboslovje: obe panogi bi se morali zavzemati za deinstitucionaliziranje določenega humanističnega (etičnega) znanja, ki je spotika, da znanje ni dostopno vsem, kot bi lahko bilo, čeprav se potem izkaže, da ni potrebno, da bi vsi vedeli vse. Pomembna je dostopnost. Družbene spremembe v zadnjega pol stoletja so pokazale na pomen deinstitucionalizacije vrednot in na povečan pomen zasebne iniciative v javni sferi. Kaj so torej *well ordered sciences* po Kitcherju? Urejena znanost pomeni predvsem vedeti, kaj bo neko znanje pomenilo jutri (ne se učiti 'na zalogo') in kako prenesti znanje v prakso tako, da bi bil učinek za družbo dober, da bi se pospešilo raziskovanje in zmanjšale neenakosti, upoštevale želje nerazvitih in nevednih. Po Kitcherju je problem v neznanju. Ne gre le za neznanje kot tako, pač pa za različne stopnje neznanja, ki kažejo na to, kako na neznanje vplivajo ustaljene vrednote. Filozofija v novih razmerah bi morala postati nekakšno 'zdravilo' za nevednost. Filozofija je v marsičem odgovorna za neurejene znanosti, ki gojijo družbene neenakosti, utemeljene na neznanju, in namerno vzdržujejo nevednost. Po njegovem gre za pet stopenj nevednosti: ozdravljiva (remediable), posredno ozdravljiva (indirectly remediable: človek ve, h komu iti in ga vprašati), neozdravljiva (irremediable: človek ne ve za razloge svoje nevednosti), odpornost na novo znanje (resistance: človek ne priznava nobene avtoritete znanja) in odtujitev (alienation: človek trdi, da je zanj sramotno priznavati institucionalizirano znanje oziroma avtoriteto znanja). Po njegovem so izziv sodobni filozofiji znanosti. Navedel je tri znane primere neznanja: tisto, ki se navezuje na zgodovino življenja (na primer kreacioni-

zem, ki ga zagovarjajo ZDA, VB, Avstralija, Koreja), na klimatske spremembe (mnoge razvite države) in na pomen GSO (predvsem države EU). Kitcher sicer priznava, da dobro urejene znanosti še ne pomenijo, da je znanje s tem že bolj ustrezno razdeljeno. V svojem prispevku je to ponazoril z retoričnim vprašanjem, kaj je pravzaprav znanstvena pismenost in zakaj se mladi ljudje bojijo znanosti. V čem je problem, da zmanjka motivacije in se raziskovalec zadovolji z doseženim ter ne gre naprej? Je to morda posledica zadnjih dveh stopenj neznanja, ki namesto etičnega projekta vztrajata na trajno veljavnih vrednotah in diktirata svoj tempo? Področje filozofije v znanosti in filozofije za znanost je torej mogoče opredeliti takole: poleg specifičnega znanja je treba sočasno skrbeti za socialno inovativnost znanja. Nekateri nekdanje strukture certificiranja znanja so sicer potrebne – javnost ne more odločati o certifikatih oziroma ne bi smela glasovati o sprejemljivosti določenega znanja – toda današnje strukture certificiranja zahtevajo posodobitev. Tradicionalne institucionalne strukture (certificiranja) so v krizi, toda dokler ni na razpolago boljših struktur znanstvene pismenosti, je sedanje stanje boljše. Soočiti bi se bilo treba z avtoriteto vrednot, ki so rezultat človekovega vrednotenja in niso 'večne'. Vrednote niso nadnaravne: niso padle z neba, pač pa so rezultat *etične zgodovine*, kar je človeštvo že od začetka. Ravnati je treba tako, je v imenu Kitcherja povedal M. Kaiser, da je pot znanju odprta. *Not sciences and values, but values and sciences!*

Felix Thiele (Europäische Akademie, Univerza Duisburg) je govoril o vlogi etike v načrtovanju znanosti (*Ethics and scientific policy consulting*). Po njegovem je naloga etike tudi reševanje tistih konfliktov, ki nas čakajo šele jutri. Pomen humanističnega znanja za znanosti je v tem, da se v znanostih v celoti upošteva človeški element znanosti. F. Thiele tako ni mislil samo na aplikativno etiko, se pravi na tisto, ki spremlja uporabo znanja oziroma nadzoruje pravilnost postopka, pač pa etiko, ki je prisotna že pri nastajanju znanja: dejstva so realna, toda hkrati so tudi etična: toliko bolj realna, kolikor so tudi etična. Pokazal je problem hibridnih znanosti, kakršna je bioetika, v katerih trajno pojavljanje etičnih dilem kaže, da je znanost družbeno pomembno vprašanje in da je trajna prisotnost etičnih vsebin hkrati tudi epistemološko vprašanje posamezne znanosti. Bistvo znanosti je, da služijo človeku in zadostijo človeškim potrebam. Nedružbenih ciljev znanosti pravzaprav ne bi smelo biti; ali drugače: ne glede na to, kako so posamezni vidiki znanosti zamišljeni kot 'družbeni', so vsi cilji znanosti prej ali slej tudi družbeni (atomska energija, zelena tehnologija, bioetika itn.). To zahteva, da se etika vključuje v celoten proces generiranja novih znanj. Aplikativna etika ni zadosti: ta lahko nadzoruje samo moralne konflikte, ne more pa nadomestiti družbeno odgovorne znanosti v času porajanja novih znanj. Zato so predmet znanosti tudi vprašanja, kaj je družbena

odgovornost, pravičnost, svoboda, enakost, dostojanstvo ipd. Če je do nedavnega veljalo, da je znanstvena pismenost malo pomembna za moralna stališča, je treba danes poudariti nasprotno: obe vprašanji potekata sočasno. Če so znanstveniki prisiljeni sinhronizirati svoje prepričanje ciljem znanosti, se pač zgodi, da v znanosti prevladajo ne-družbeni cilji. V takih primerih je šlo za pravo tiranijo moralnih ignorantov. Prav prevlada teh je v preteklosti povzročila prebujanje nevladnih organizacij in nekaterih novih znanosti, ki so pokazale na resnične nevarnosti moralno ignorantskih ljudi. Končno vprašanje, kako prepričljive moralne razloge mora kdo imeti, da lahko trdi, da je njegovo raziskovanje družbeno pomembno in da zadovoljuje tudi družbene cilje, je ključnega pomena za novo postavitev vprašanja, zakaj govori o filozofiji znanosti in kakšno etiko potrebuje znanost. Tudi Matti Sintonnen z univerze v Helsinkih, ki je govoril o razumevanju, pojasnjevanju in napovedovanju (*Understanding, explaining, predicting*), je poudaril nek vidik etike v znanostih, ki je v mnogih znanstvenih okoljih običajno prezrt: Kakšno vlogo ima resnica v etiki? Gre etiki le za to, kaj je 'dobro'? Kako se lahko etično vprašanje investira v znanstveno raziskovanje? Primeri iz preteklosti kažejo bolj na primere, kako se je etično oziroma družbeno vprašanje izključevalo. Po mnenju Mattija Sintonnena je problem filozofije v znanostih ta, da ni zadostne participacije in tveganja (pri znanostih je več tveganja, kot v humanistiki). Ne gre za to, da bi morali vsi sodelovati pri vsem, pač pa da bi bil krog od informacije do komunikacije in izobraževanja osvobojen (deliberate) in odprt za resnico. Pri tem je bil dokaj zanimiv vložek Ave Mets, ene od mladih raziskovalk na področju klasifikacije Alzheimerjeve bolezni, ki je predstavila problem klasifikacije znanosti. Pokazala je, da se znanosti med seboj ne glede na vse še vedno zelo razlikujejo tako po stopnji tveganja kot po stopnji neudeležnosti družbenih in humanih vprašanj. Čiste znanosti zato 'utemeljeno' dvomijo v to, da bi lahko filozofija prinesla v znanost kako novo kakovost, in zato humanistiko in družboslovje niti ne uvrščajo v svet znanosti. Na drugi strani pa se družboslovje in humanistika ubadeta s podobnim kritičnim presojanjem znanosti, čeprav sta znanstveno podhranjeni in se na drugi strani 'učita na zalogo'.

Zadnje predavanje je imel Thomas Potthast s Tübingena. Ob pojavu hibridnih znanosti se je vprašal, od kod težave pri sodelovanju med znanostmi in zakaj je tako težko doseči interdisciplinarnost, kadar je treba vključiti družboslovje in humanistiko. Glede na težave, skrite v vprašanjih, je najbrž lahko pričakovati, zakaj se govori o hibridnih oziroma postnormalnih znanostih kot znanostih, ki še niso 'urejene'. Interdisciplinarnost ter druge oblike sodelovanja med panogami povzročajo nove discipline, ki niso več urejene znanosti in nastopajo z različnimi cilji. Po njegovem so umetni dvojčki, ki nastajajo v znanosti, toliko bolj težavni primeri, kolikor

bolj je v njih odsotna etična dimenzija. Pokazal je na tradicionalni konfliktni model preskakovanja disciplin, ki ga predstavlja Moorova *naturalistic fallacy* iz leta 1903. Po njegovem je nastopil čas za definiranje tako imenovane moralne kontaminacije. Na primeru hibridnega pojma 'biodiverziteta' je pokazal, kako je lahko nek pojem zlahka pretiran, če ga tisti, ki ga zagovarjajo, obremenjujejo z apriorno vrednoto življenjske mnogovrstnosti. O biodiverziteti vemo danes povsem premalo, da bi jo lahko postavljali kot apriorno vrednoto. Če bi hoteli napraviti znanost, ki bi ustrezala strategiji trajnosti, bi morali vedeti, katere discipline morajo priti skupaj in kako sodelovati, da se bi dejstvo normativnosti, ki je prisotno tako rekoč v vsaki znanosti, evidentiralo bodisi kot ovira bodisi kot motivacija.

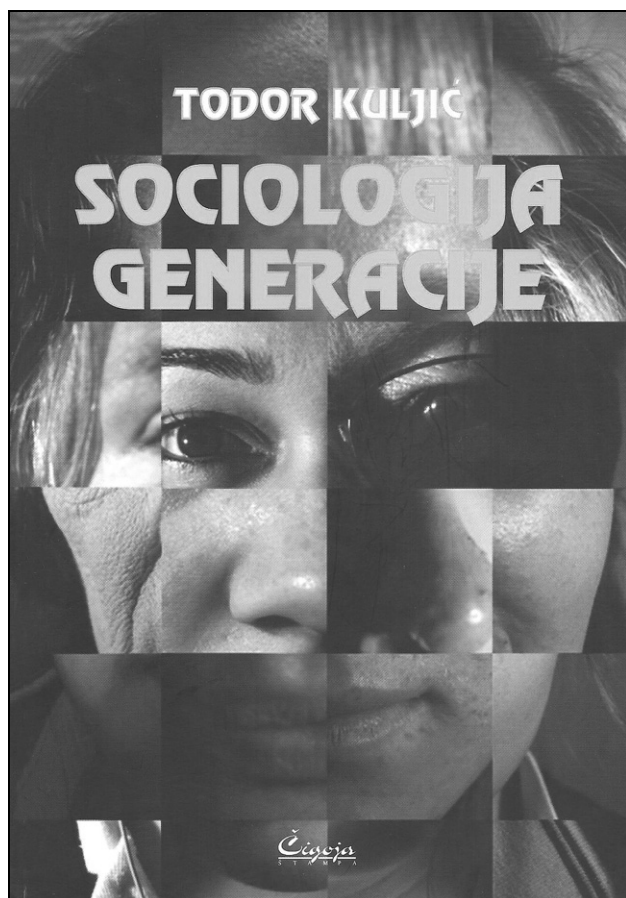
V času iskanja odgovorov na vprašanje, kam gresta slovenska humanistika in družboslovje, je bila konferenca pravi oddih in navdih. Ni preprosto uskladiti bistvenih zahtev, ki si jih znanosti postavljajo znotraj tako imenovane znanstvene skupnosti, če se v javnosti govori o tem, da je diplomantov družboslovja in humanistike preveč in da niso zaposljivi. V nacionalnem okviru se postavlja tudi vprašanje, kdaj bo lahko prijavitel temeljne raziskovalne projekte s področja družbene in etične inovativnosti, ki so obremenjeni z aplikativnostjo kot najvišjim možnim dosežkom. Slovenski znanstveni prostor za tako sodelovanje še ni odprt. V bistvu manjka ne le ustrezen šifrant, pač pa tudi vrsta vmesnih institucij, ki bi omogočale hitrejše povezovanje in bolj normalno vključevanje v mednarodni raziskovalni prostor.

OCENE
RECENSIONI
REVIEWS

Todor Kuljić: SOCIOLOGIJA GENERACIJE
(Sociology of Generation). Beograd,
Čigoja štampa, 2009, 228 str.

In his most recently published study Todor Kuljić – author of the books: *Fascism. A sociological-historical study* (1978, 1987), *Theories on Totalitarianism* (1983), *Bureaucracy and Cadre's Administration* (1989), *Forms of the Personal Power* (1994), *Tito. A sociological-historical study* (1998, 2005), *Mastering the Past. Causes and ways of changing the image of the history at the end of the 20th century* (2002), *Memory Culture. Theoretical explanations of the use of the past* (2006) – deals with *sociology of generation*.

In this book he analyses the generation as (1) a real social group, (2) a framework for self-description of an individual, and (3) as a category for arranging the past.

Though the book is not a catalogue of generations, it does deal with the issue of generational activities. When are the generations visible actors and when do they change the world quietly without taking over power? Generations are divided into political, cultural and generational memory communities. Family and the economic generations are not separated as special groups because they are thoroughly permeated with the previous ones. Different versions of generations needed to be defined and different scientific approaches to generations needed to be discussed in the book in order to reduce the chaos of real and construed generations. Considered synchronously, generations are classified according to the key formative factors (economic, technical, cultural), and considering ideologically and politically according to their main values (democracy, class and national equality). Diachronically, generations are classified historically, according to the manner in which they realized these values. The constructivist concept of generation as a horizon of meaning and community of discourse was useful when considering some cultural generation. The institutional approach was important when researching the role of institutions and organizations in the economy of life flow of a generation. A phenomenological approach was necessary for generation memory communities. All approaches have comparative sociological-historical perspective in common.

In the first chapter T. Kuljić analyses Karl Mannheim's concept of generation as presented in his essay *The Problems of Generations* (1928). The origins, content and actuality of his essay was discussed. Mannheim played the decisive role in the development of the (new) concept of generation in the twentieth century. To understand the problem of social and historical generations and to evaluate Mannheim's standing within development of the concept, a history of the concept of "generations", the relationship between class and generation and how ideas about the formation of generations help us understand the over-time dynamics of society were discussed. In doing so we assume that the origin of Mannheim's lecture lies in the generational experience of Hungarian intellectuals (George Lukacs's circle) during the collapse of the old order of the Dual Monarchy and the Revolution of 1918–1919. The intellectual life in Budapest was important for Mannheim's *Problems of Generations*, but also the heritage of Wilhelm Dilthey's sociology and influence of Alfred Weber's cultural sociology. The author analyses the migration of generational concept from one culture (Germany) to another (the United States), and from one discipline (sociology) to another (memory culture).

In the second chapter, the author deals with political generations. It is conceived as a biopolitical concept. Its unique group feeling is not a mere search for time fatherland. It is bonded by a special feeling of common

historical position, rather than by class or national solidarity. An active political generation is present when common experience exists as well as common interpretation of historical developments, manifested in the will to change the political framework. It is an age-homogeneous group which is, at the same time, the product of biological and socialization processes, but is also a vehicle of change. The essence of a political generation is usually not an ordinary collective memory of an age group, but a hegemonic interpretation of the crucial historical and political experience shared by a large group of young people during their lifetime. Political generation belongs to a wider genus of the historical (revolutionary, war) generation, defined by traumatic experience and a new vision of social change. It is different from subcultural generations which can be recognized by unique, but transitory symbolic rituals of lifestyles. A political generation consists of those members of an age cohort who, faced with some crucial events, deal with the dominant ideas and values of the political system they are growing up in in a similar way. In the politically formative life phase, this position creates a long-term stable direction of basic political attitudes. Nevertheless, political generations are not always fixed but also specifically flexible groups, not always real but often constructed categories, affirms T. Kuljić.

He continues to present an outline of the theoretical framework for the political generation research dealing with the following issues: the concept of political generation, the role of real and ascribed experience in the formation of political generations, the role of generation symbols, historical and generation time as a basis for distinction between qualitative generations and quantitative cohorts, historical and subcultural generations. Different political generations are included in the comparative historical framework: the generations from different European states (Germany, France, Serbia, Croatia) and outside Europe (the USA and China), and from different historical eras (between the two World Wars, the Cold War period, socialism and post-socialism). The original values and differences between *Baby-boomers* and *Generation X* as well as the generation of 1968 and the generation of 1989 have been researched on the examples of different countries. Special attention is paid to the Yugoslav left antifascist generation and to the later nationalist post-socialistic generations: the Croatian generation from the "Motherland war 1991–1995" to the wave of Serbian protest generations from the 1990s. The problem of the generation conversion is also considered. Tensions between different generations usually appear as a result of different layers of experience which influence the vision of the world. Empirical research showed a different stability of generational consciousness and different generations' strength in different states. The Second World War was more fruitful in terms of the generation studies than the First World War.

The values of monarchy and capitalism were pulled down in 1945 and a socialist political generation was maintained in the mobile condition through the planned similar memories for almost half a century. For almost half a century, no essentially new political generation different from the 1945 generation was created in Yugoslav socialism, but only a range of consumer and media generation. Yugoslav socialism created similar socialist generations, but the younger ones were more consumer and media generations, while the older ones were heroic partisan generations.

At first glance, the political generation formed between 1990 and 1995 was a radical new alternative. However, if one looks closer at the values of this generation, it is not difficult to see that the turning point was, in essence, restorative; capitalism, religion and nationalism were renewed. The heroic generations are discussed as the purest form of political generations. Therefore, the heroic generations were often a product of construction. They were formed during war and revolution. The author analyses Serbian and Croatian historical generations which were heroized. Companions with their own constructed and fudged past often join the heroic generations. Heroes occurred in the Balkans one more time at the end of the 20th century. This was not the case in the rest of Europe. The generation of floating utopia replaced the consumer generation, stresses T. Kuljić.

The third chapter deals with the cultural generations. The author first considers the relationship to death as a philosophical basis for generation's identity, and then he analyses various mechanisms of succession of cultural generations. Thereafter he describes various economic, media, technical, musical and scientific generations. The evidence was provided by the empirical research from various countries, paying special attention to the Yugoslav and new Serbian and Croatian cultural generations and generations of academic sociologists in Yugoslavia and Germany. This chapter deals also with consumption as a symbol of an alternative life style, and even as a basis of self-description for the young generation. Yugoslav socialism proved that authoritarian modernisation could exist simultaneously with Western fashion. Consumer values and lifestyle, as an expression of youth identity, coexisted with the official values of self-management. Statecentric and static understanding of socialism as command economy or as totalitarian state can comprehend neither variety of generations nor the youth values in socialism. Therefore, one should abandon false presumptions of the political values priority in generational identities of the youth in the everyday life of Yugoslav socialism. On the contrary, the consumer values, Western fashion, and the Western film idols presented an important part of the youth self-description.

In the fourth chapter, the author examines the generational memory communities in the family and in

politics. Memory communities are considered as important ideological core for the homogenization of generations. Generation is detected as a factor of selective memory, and special attention is paid to the generation's memory of the war in several European countries' families and to the memory community within Serbian 1968 protest generation. The role of generation as a factor in changing of memory, and as a mechanism to maintain generations community memories are considered. The purpose was to investigate the interplay between intergenerational relations and generational memories among family and politics. For each generation, the historical inheritance from the previous generation is added to the objective current conditions. Different research (in Germany, Croatia, Serbia etc.) show that each generation makes its own sense of the stories passed down from one generation to the next in their families. The families denied that their members committed atrocities, even though historical records indicated otherwise.

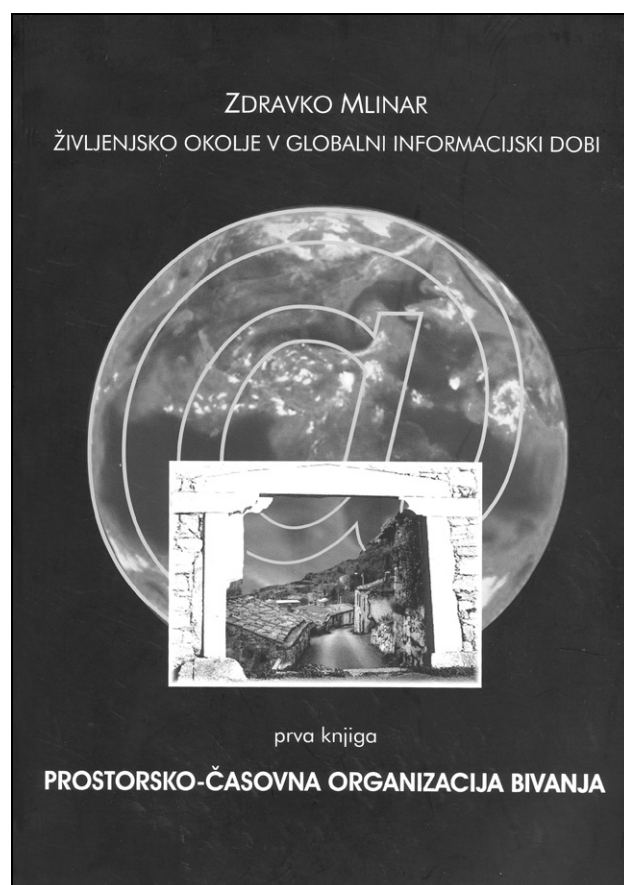
In conclusion, the author summarizes several ambivalences of a generation. Generation is a specific relation between continuity (in the genealogical series) and discontinuity (especially in the generational experience). Relationships between generations constituted personal identity and structure of society, and both are related to one another. The same relationships can strengthen solidarity, and provoke conflict. In sociological terms, it is about reproduction and innovation. This is a tension between old and new, family and culture, autonomy and solidarity, imagination about real freedom and helplessness. The generational conflicts are not only conflicts between parents and children, they are also cultural, political and technical distances between generations and differences between the generation memory communities. The overlapping of different aspects of crisis as well as new international conflicts can always be an incentive for a new generation protest. The author points out and at the same time questions regarding whether the occurrence and mutual enhancement of the different aspects of a crisis will create a new historical generation. Prof. Todor Kuljić (Faculty of Philosophy, Belgrade). concludes his study by stating that it is hard to say whether the heroic political generations belong to the past and whether the future belongs exclusively to the apolitical subcultural consumer generations. Undoubtedly, this book is a fundamental work, not only for research into the sociology of generation, but also for sociology of knowledge, of science, of culture, and political sociology.

Avust Lešnik

Zdravko Mlinar: ŽIVLJENJSKO OKOLJE V GLOBALNI INFORMACIJSKI DOBI. PROSTORSKO-ČASOVNA ORGANIZACIJA BIVANJA: RAZISKOVANJA NA KOPRSKEM IN V SVETU. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede – Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2008, 485 strani.

Ob koncu leta 2008 je izšla prva knjiga trilogije *Življenjsko okolje v globalni informacijski dobi* z naslovom *Prostorsko-časovna organizacija bivanja: raziskovanja na Koprskem in v svetu* avtorja akademika dr. Zdravka Mlinarja. Vsebina knjige je neke vrste nadaljevanje multidisciplinarnega projekta Mestne občine Koper z naslovom *Koper 2020*, njegov izvajalec je bil Center za prostorsko sociologijo Fakultete za družbene vede, katerega predstojnik je bil dr. Zdravko Mlinar, potekal pa je v devetdesetih letih prejšnjega stoletja.

Osrednja tema, s katero se v knjigi ukvarja Mlinar, so sociološka spoznanja o dolgoročnih trendih sprememb v vsakdanjem ožjem in širšem življenjskem okolju, ki jih prinaša vse bolj intenzivna (upo)rava informacijsko-komunikacijskih tehnologij. Tovrstne tehnologije imajo dvojni učinek, in sicer po eni strani uporabnikom omogočajo sproščanje prostorske in časovne vezanosti ter vnaprejšnje določenosti, po drugi strani pa posredno,

na primer prek telesne pasivizacije in odtujitve od narave, dejansko še povečujejo njihovo potrebo po aktivni rekreaciji, kar zaostre zahteve za zagotovitev kakovostnega fizičnega okolja. Na takšnih izhodiščih avtor kritično ocenjuje (ne)reševanja aktualnih problemov "urejanja prostora" na primeru območja Kopra oziroma Obale, pri čemer ugotavlja, da prevladujoči vzorci bivanja postajajo v mnogočem neuporabni, nove usmeritve za prihodnost pa še niso izoblikovane. Za razliko od razlag, da danes ni več mogoče predvidevati in načrtovati sprememb za prihodnost, avtor vendarle razkriva vrsto predvidljivih procesov, med katerimi izstopa dolgoročno krepitev človeka kot posameznika v globalni družbi. V tem najširšem kontekstu pa se spreminja tudi prostorska in časovna organizacija življenja ljudi. Povečuje se bogastvo raznovrstnosti povezovanj in kombinacij bivanja, dela, rekreacije, upravljanja in nenazadnje tudi prometa, ki presegajo dosedanje ločevanje notranje homogenih prostorskih enot posameznega mesta.

V knjigi je sicer velika pozornost namenjena prebivalcem z vidika grajenega okolja (omejene možnosti za osamosvajanje mladih, posebnosti bivanja študentov, žensk, ostarelih, bolnikov, samcev, odvisnikov od drog, brezdomcev, gejev in lezbijk idr.), vendar avtor s pomočjo tovrstnih primerov analizira predvsem prostorske-časovne razsežnosti bivanja, ki so bile doslej zapostavljene. V tem smislu razmišlja o spreminjanju razmerja med starim in novim (od izključevanja starega k njegovemu nadgrajevanju), od zapoznelega reagiranja k vnaprejšnjemu, anticipativnemu delovanju, neizkoriščenosti začasne, prehodne rabe prostorov, kulturna (istrska) dediščina in odpiranje v svet, prenavljanje grajenih struktur, oživljanje mesta ipd. Relativno velika pozornost je namenjena tudi prostorski mobilnosti ljudi, v okviru katere avtor skuša s pomočjo zanimivih primerov iz vsakdanjega življenja prebivalcev območja Kopra (na primer pomorščaki in vozniki Intereurope) odgovoriti na vprašanja, ali je na vidiku konec stalnega bivališča, kako se spreminja razmerje med prebivalci in obiskovalci (turisti), ali s povečano stopnjo mobilnosti življenje uhaja iz fizičnih krajev v omrežja.

Skupni imenovalac sprememb, ki jih avtor zaznava v vsakdanjem življenju posameznikov, je osamosvajanje oziroma individualizacija, izraža pa se v povečevanju deleža samskih gospodinjstev, v novih potrebah v družinah z dvojno kariero, v večjih stanovanjskih površinah na osebo, v močnih težnjah k rabi osebne avtomobila idr. Z upoštevanjem tega procesa skuša avtor podati rešitve, s pomočjo katerih bi presegli paradoks današnjega stanja, ko tehnološke spremembe (informacijsko-komunikacijska tehnologija) prehitujejo ne le zavest prebivalcev nasploh, ampak tudi strokovnjakov na področju urbanega planiranja. Predvsem slednje ne usmerja, ampak bolj ali manj sledi in zaostaja za omenjenimi spremembami.

Kot je razvidno iz slikovitih primerov, predstavljenih

v knjigi, je Koper v preteklih desetletjih preživel hudo krizo svoje identitete tako v smislu diskontinuitete njegovih prebivalcev kot tudi glede načina življenja, ki je podlegel kontinentalnim vplivom in nenazadnje je celo fizično izgubil prejšnjo identiteto otoka. Po drugi strani pa kljub tovrstnim (negativnim) spremembam na gospodarskem področju doživlja preporod. S tega vidika lahko koprsko zgodbo v tem delu beremo kot paradigmatsko, kajti preko skrbno izbranih in slikovito predstavljenih primerov avtor po eni strani pokaže, kako (v metaforičnem smislu) mesto z odpiranjem v svet spreminja svojo identiteto otoka v identiteto križišča oziroma vozlišča. Če pa vzamemo otok kot simbol razmeroma izolirane skupnosti posameznikov, križišče pa kot simbol odpiranja nasproti tokovom informacij, dobrin ipd., potem lahko na tem primeru veliko izvemo o trendih nastajanja novih identitet v kontekstu današnje globalne družbe.

Knjiga Prostorsko-časovna organizacija bivanja: raziskovanja na Koprskem in v svetu prinaša na strokovno in znanstveno področje predvsem zblíževanje (prostorske) sociologije in arhitekture, kar vodi k njenemu vzajemnemu dopolnjevanju in k preseganju zamejitev, zaradi katerih so dosedaj ostajali nerešeni problemi v praksi. Kljub temu, da gre za znanstveno delo, je knjiga, kar je potrebno posebej izpostaviti, berljiva in nadvse primerna tudi za laično javnost. Po eni strani namreč poizkuša razširjati horizonte mišljenja v prostoru in času, obenem pa na dokaj preprost način pojasnjuje razumevanje abstraktnih kategorij, kot sta globalizacija in informatizacija, ter jih tako približa ravni vsakdanjega življenjskega okolja.

Blaž Lenarčič

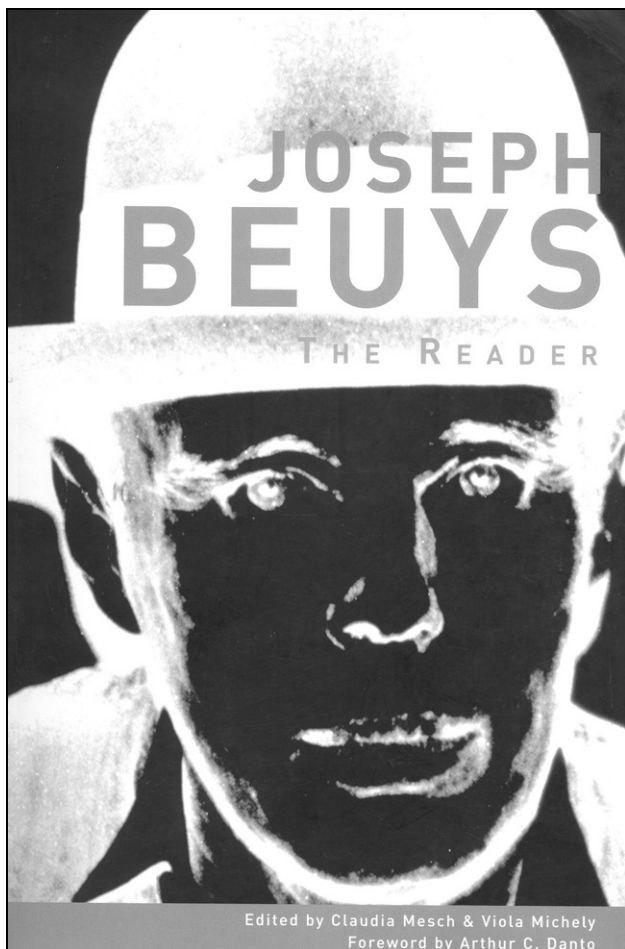
Claudia Mesch, Viola Michely (ur.):

JOSEPH BEUYS: THE READER.

Cambridge (MA), The MIT Press, 2007, 334 str.

Joseph Beuys (1921-1986), eden najbolj razvpitih, mitologiziranih in kontroverznih umetnikov druge polovice 20. stoletja, je gotovo takšne vrste umetniški fenomen, da tudi po dobrih dvajsetih letih po njegovi smrti njegov položaj v kartografiji moderne in sodobne umetnosti ostaja intriganten. Je verjetno tudi edinstvena umetniška persona, ki je sprožila toliko paradoksalno nasprotujočih si in izključujočih kritičnih (in nekritičnih) stališč o položaju, pomenu in vrednosti svojega umetniškega dela, ki ga je sam postuliral kot kompleksno vseobsegajoče življenjsko podjetje – vključujoč v enaki meri umetnost kot življenje. Če si je sodobna umetnostna zgodovina od poznih šestdesetih let dalje, predvsem v ZDA in nato tudi v Evropi, prizadevala teoretsko koncipirati postmodernizem kot najpomembnejšo para-

digmo v kulturi in umetnosti druge polovice 20. stoletja in je pri tem pomembno redefinirala tudi modernizem in njegove kanone (med drugim na primer "proto- post-moderni" položaj Marcela Duchampa), potem je Beuys ostal v tem poskusu eno od tistih umetniških imen, ki je v takšni kategorizaciji in katalogizaciji sprožil več vprašanj, pomislekov in nestrinjanj, kakor konsenzualnega dogovora o tem, kako misliti njegovo umetnost. Beuys ostaja v zgodovini sodobne umetnosti nekakšna mračna figura – nazadnje verjetno prav zato, ker je njegov umetniški opus, neločljivo zvezan z lastnim zavestno konstruiranim kultom osebnosti, tako polimorfen, da je slednjič dostopen tako za nekritično veneracijo kakor za še manj kritično obsojanje in zavračanje. Zbornik *Joseph Beuys: The Reader*, izšel pri The MIT Press l. 2007, dokazuje in se sooča prav s tem težavnim položajem objektivnega kritičnega soočenja z Beuysovo umetnostno zapuščino. Prej kakor podvig za celovito in končno ovrednotenje Beuysovega dela je izdaja takšnega kompandija razprav o Beuysovi umetnosti, življenju in delu simptom njegovega nerazrešenega in nemara nerešljivega položaja v svetu umetnosti.

Zbornik je zastavljen kot izbor ključnih tekstov o Beuysovi in različnih vidikih njegovega življenja in dela, ki so jih v razponu zadnjih tridesetih let prispevali ugledni ameriški in evropski umetnostni kritiki, zgodovinarji in umetniki; tako zastavljen je hkrati pregled epistemoloških in metodoloških izzivov in pasti, ki jih je v preteklih desetletjih Beuys s svojim delom zastavljal stroki.

Uvodni besedi Arthurja C. Danta, eminenci ameriške estetiške misli, ki locira Beuysovo enigmo v njegov ekscentrični osebni "stil", sledi uredniški uvodnik, ki pojasnjuje kompleksen zgodovinski kontekst razvoja kritične misli o Beuysovem delu: oriše njegovo drastično različno recepcijo na obeh straneh Atlantika, ključno vlogo in omejitve biografske metode v dekonstrukciji Beuysovega mitologiziranega statusa umetnika, kulturno-zgodovinski kontekst povojne Nemčije, ki je generiral pogoje za aktualizacijo osebnostnih in umetniških premis pri tem ključnem nemškem umetniku po drugi svetovni vojni, recepcijo Beuysovega znotraj feminističnih umetniških krogov itd. S tem uredniški uvodnik napove šest večjih tematskih sklopov, v katere so organizirane razprave v zborniku. Ti sklopi so *Beuys and his 'Challengers'*; *Critics' Perspectives*; *Beuys and the Limits of Iconography*; *Beuys, Art and Politics*; *Beuys and Post-modernism* in *Issues of Reception*. Zbornik tako tvori šestnajst pomembnih umetnostno-zgodovinskih študij o Beuysovi umetnosti iz obdobja zadnjih tridesetih let (med temi nekaj že objavljenih in široko odmevnih) in dva zapisa Beuysovih javnih diskusij, ki jih je po l. 1972 prakticiral kot realizacijo svoje ideje o "socialni skulpturi", knjiga se zaključuje s prilogami – ključnimi datumi in razstavami v Beuysovi karieri. Tako zastavljen kompandij pomembnih in očitno nasprotujočih si, celo izključujočih se kritičnih in intelektualnih stališč o položaju in vrednosti Beuysove umetniške prakse, ki izpostavljajo njegov marginaliziran položaj znotraj ameriškega umetnostno-zgodovinskega diskurza, fungira kot simptom potrebe po reaktualizaciji debate o umetniškem delu tega avtorja, ki je uspel destabilizirati in izzvati kategorije, ki jih je za zahodno moderno in postmoderno umetnost postulirala ameriška umetnostna zgodovina vse od začetka hladne vojne.

Prvi sklop razprav pod naslovom *Beuys and his 'Challengers'* je posvečen bolj ali manj konfliktnemu razmerju Beuysovega do ključnih predhodnih referenc ali sodobnikov konceptualne umetnosti. Antje von Graevenitz analizira Beuysovo prilastitev in spreobrnitev Duchampovega koncepta ready-madea v družbeno-angažirano, vendar "antropološko" zaznamovano umetnost. Stefan Germer in Dorothea Zwirner se v svojih razpravah posvetita znamenitemu zgodovinskemu sporu med Marcelom Broodthaersom (in Hansom Haackejem) in Beuysom, ki je postal referenčna točka za očitke o Beuysovem nekritičnem sprejemanju in potrjevanju institucionalne moči (sveta umetnosti), ki je v času poz-

nih šestdesetih in v sedemdesetih letih 20. stoletja predstavljala nevtralgično točko v kritični opredelitvi levičarsko usmerjenih konceptualnih umetnikov. Viola Michely namenja svoj prispevek vrednotenju korespondenčnega sodelovanja med Beuysom in ameriškim umetnikom Jamesom Lee Byarsom, ki ju razkriva kot dve diametralno nasprotno razumljeni poziciji "umetnika v družbi".

Drugi sklop razprav odpira ponatis znamenitega teksta, zloglasne uničujoče kritike uglednega ameriškega umetnostnega zgodovinarja in kritika Benjamina H. Buchlocha na Beuysovo delo in persono, pomenljivega naslova "The Twilight of the Idol" iz l. 1980. Buchloch v tem žolčnem odzivu na Beuysovo prvo samostojno predstavitev v ZDA (l. 1979 v Muzeju Guggenheim v New Yorku) diskreditira Beuysa s psihoanalitičnim instrumentarijem, srž zapisa pa se osredotoča na Beuysov domnevno lažni poskus sprave s svojo lastno nemško nacionalno zgodovino in njeno najtemnejšo stranjo – nacizmom. Buchlochov odziv je pomemben, četudi v marsičem zmoten, saj pooseblja simptomatična mesta nezaupanja, ki jih je Beuys spričo svoje preteklosti vojaka nemške Luftwaffe, svojega negovanega kulta umetniške osebnosti in konstruiranja lastne mitizirajoče biografije pri Američanih vseskozi doživljal že od svojih prvih samostojnih nastopih v ZDA (kanonično delo za refleksijo tega vzajemnega nezaupanja je na primer znameniti Beuysov performans s kojotom z naslovom *I like America and America likes me* iz l. 1974 v New Yorku). Članek Vere Frenkel o polemični diskusiji med kanadskimi umetnostnimi kritiki in umetniki glede pomena Beuysovega dela in članek Thierry de Duva o nekonsistentnosti med govorjenim in storjenim (predvsem v odnosu do afirmacije umetniškega trga) pri Beuyso izzvenita kot odmev teh sakrastično zastavljenih Buchlochovih domnev.

V tretjem sklopu se razprava Theodore Vischer in krajši prispevek Rosalind Krauss opirata na vprašanja ikonografije in njenih omejitev v vprašanju Beuysovega umetniškega opusa. Medtem ko ga Vischerjeva z natančno analizo, ki skuša preseči omejitve tradicionalne ikonografije (za katero ugotavlja, da je v primeru Beuysove umetniške prakse nezadostna), povezuje z izvirno nemško tradicijo romantičnih holističnih filozofov in naravoslovcev, pa Kraussova v spisu z naslovom "No to...Joseph Beuys" odreka legitimnost Beuysovi umetniški praksi ob utemeljevanju o nekompatibilnosti z Bataillovim konceptom brezobličnega (*informe*).

Četrti sklop prinaša kritičen pretres ključnega vidika Beuysove politično in družbeno angažirane umetniške prakse. K plastičnosti vtisa o vehementnem zamahu v Beuysovem konceptu "socialne skulpture" kot nekakšni obliki bodočega *Gesamtkunstwerka* človeške družbe pripomoreta v tem razdelku tudi prepisa Beuysove javne diskusije na Documenti 5 (l. 1972) in okrogle mize o Beuysovi vlogi v stranki Zelenih v ZRN ob deželnih

volitvah (l. 1983). Razprava Barbare Lange predstavlja študijo primera Beuysove samo-prezentacije v okviru njegove paradigme "vsakdo je umetnik", ki jo je imel v galeriji Tate v Londonu l. 1972, medtem ko Claudia Mesch v sijajni razpravi o institucionalizaciji "socialne skulpture" pri Beuyso premešča perspektivo z zakoreninjenega pogleda na Beuysovo umetniško prakso kot institucionalno nekritično na uvid v subverzivne možnosti Beuysovega dolgoročnega projekta "socialne skulpture" kot eminentno institucionalno kritične prakse.

Peti sklop razprav z naslovom *Beuys and Postmodernism* tvorijo, poleg članka Gregoryja Ulmerja (ki poskuša povezati Derridajevo gramatologijo z Beuysovo performativno prakso), tri nemara najbolj artikulirane in lucidne razprave v zborniku in sicer dva prispevka Petra Bürgerja in razprava Irit Rogoff. Peter Bürger, avtor seminalnega dela *Theorie der Avantgarde* (1974), v razpravi z naslovom "In the Shadow of Joseph Beuys: Remarks on the Subject of Art and Philosophy Today" (prva objava tega besedila sega v l. 1987) uvršča Beuysa med umetnike, ki so legitimni (čeprav raz-čarani) nasledniki utopičnega projekta zgodovinskih avantgard. Tezo utemeljuje tako, da Beuysa ob vzporejanju s postmodernističnim drsenjem izpraznjenih označevalcev brez označencev (v od zgodovinskega diskurza razbremenjenih, zato pa tudi neobvezujočih in frivolnih praksah novega nemškega slikarstva Neue Wilde, ki jih označuje kot "saboterje pomena"), legitimira kot avantgardnega umetnika. Vendar takšnega, pri katerem je avantgardistični impulz postal refleksiven, absorbiral je nezmožnost svoje realizacije, vendar hkrati še vedno obdržal svoj uzrti cilj (spreminjanja sveta). Irit Rogoff se Beuysovega položaja loteva z druge strani, s strani soočanja z Beuysovo lastno nemško nacionalno travmo rekuperacije spomina na mračno obdobje nacizma, soočanja s tabuizirano temo zgodovinskega zločina in krivde (ki v sodobni Nemčiji še vedno generira deviantne neokonzervativne zgodovinske diskurze prevrednotenja zgodovine) in subtilnega poskusa komemoracije na nacistični genocid, ki ga razbira v Beuysovi ikonografiji posameznih tem, ki perpetuirajo v Beuysovem opusu (na primer t. i. teme "kazanja rane"). V tem pogledu mu odmerja ključno mesto najpomembnejšega nemškega umetnika, ki se je prvi neposredno soočil z lastno nacionalno travmo in to nalogo inkorporiral v sam temelj svojega umetniškega poslanstva v sodobni (nemški) družbi.

Zadnji sklop razprav je namenjen vprašanju Beuysove recepcije v ameriški in nemški umetnostni kritiki in javnosti. Eugen Blume analizira Beuysovo recepcijo v Vzhodni Nemčiji, ki je bila spričo politične situacije omejena zgolj na t.i. alternativno vzhodno-nemško sceno, v kateri pa je Beuysova figura predstavljala pomembno inspirativno instanco v intelektualnem zastavljanju upora totalitarnemu režimu. Povsem drugačno sliko oriše Dirck Luckow v natančni analizi recepcije

Beuysa v ZDA in v podajanju kulturno-umetnostno-teoretskih razlogov za Beuysovo začetno in še danes odzvanjajoče zavračanje onstran Atlantika, ki ga je ob hkratni izjemni mednarodni prepoznavnosti v očeh ameriške javnosti naredilo za enega najbolj kontroverznih, gotovo pa najbolj omalovažujoče "nemških" umetnikov druge polovice 20. stoletja.

Zbornik *Joseph Beuys: The Reader* tako prinaša kompleksno in polifonično zbirko tekstov, ki Beuysovo delo kritično vrednotijo z različnih izhodišč in mu pri tem odmerjajo drastično nasprotujoče pozicije. Zdi se, kakor da je po mitizaciji Beuysa kot ključnega evropskega umetnika druge polovice 20. stoletja, ki jo je doživel že za časa življenja in se je po njegovi smrti še razrasla, v zadnjem poldrugem desetletju napočil čas za njegovo realno kritično umestitev v diskurz umetnostne teorije in zgodovine 20. stoletja. Dejstvo, da je ta umestitev tako težavna, zaprečena tako s poskusi kultnega čaščenja kakor žolčne diskreditacije, priča slednjič le o tem, da je Beuys umetnik formata, ki ni kompatibilen z vsako umetnostno-zgodovinsko kategorizacijo, temveč prej obratno – da more terjati formatiranje teh kategorij samih, če pričakujemo, da bomo znotraj njih lahko mislili njegovo umetnost. Knjiga *Joseph Beuys: The Reader* je odlično izhodišče za soočenje z Beuysom, branje, ki v sicer neizčrpni beri publikacij o tem avtorju (kot eno ključnih dopolnitev k temu zborniku omenimo vsaj še zbornik *Joseph Beuys: Mapping the Legacy*, uredil Gene Ray, izšel l. 2001 pri The John and Mable Ringling Museum of Art), predstavlja navdihujočo multitudine misli in pomislekov, ki jih Beuysovo življenje in delo porajata še desetletja po njegovi smrti.

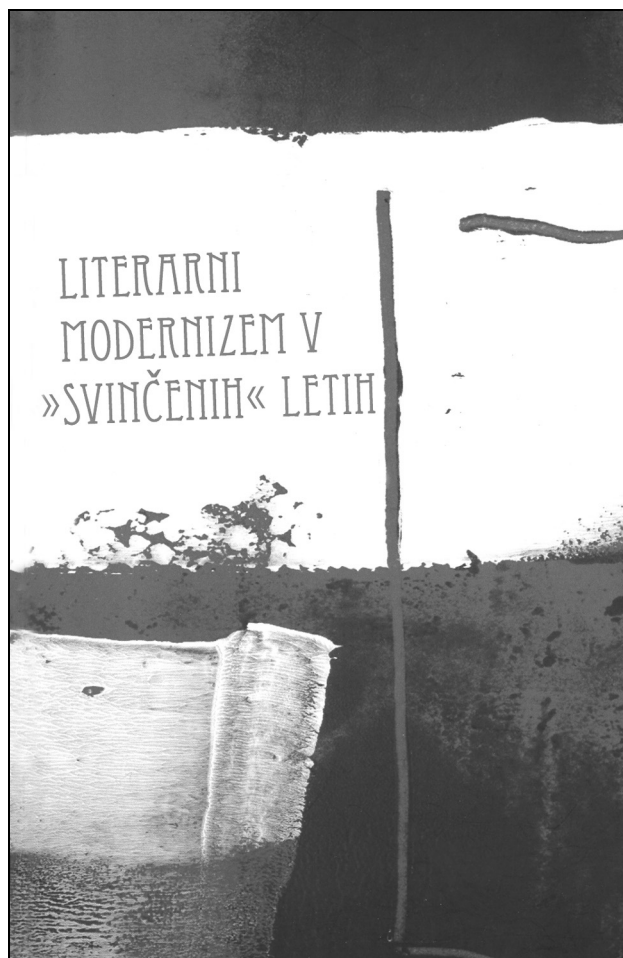
Martina Vovk

Gašper Troha (ur.): LITERARNI MODERNIZEM V
"SVINČENIH" LETIH. Ljubljana, Študentska založba –
Društvo Slovenska matica, 2008, 173 str.

Pričujoča knjiga je zbornik člankov z istoimenskega simpozija, ki je potekal oktobra 2007 v Ljubljani. Naslov zbornika in uvodnik urednika Gašperja Trohe nas napeljmeta k pričakovanju, da bo poudarek analize v posameznih prispevkih na družbenih razsežnostih literarnega ustvarjanja v obdobju 70. let 20. stoletja, ki jih tedanji oporečniki radi poimenujejo "svinčena", medtem ko so redki zgodovinarji, ki se ukvarjajo s tem obdobjem povojne slovenske zgodovine, pri tovrstnih oznakah bolj zadržani (od tod verjetno tudi navednice v naslovu zbornika). Vendar pa se pričakovanje o vsebinski zamejenosti zbornika na obdobje po obračunu s partijskim "liberalizmom" in padcu Staneta Kavčiča leta 1972 na eni strani in smrtjo Josipa Broza Tita leta 1980 na drugi

strani oz. med "reformnimi" šestdesetimi in "tranzicijskimi" osemdesetimi ne uresničuje povsem. Podobno, kot je v zgodovinopisju problematično postavljati časovne omejitve, so časovne zamejitve v literarnih vedah še bolj vprašljive. Avtorji nam neposredno ne odgovarjajo na vprašanje, kakšni so bili odzivi literatov na "restavracijo diktature proletariata" in samoupravljalni sistem 70. let, ampak govorijo o širšem družbenem kontekstu modernističnih in ultramodernističnih tokov v poeziji, pripovedništvu in dramatik, ki so bili najbolj intenzivni ravno v 60. in 70. letih.

O političnih razsežnostih literarnega ustvarjanja v omenjenem obdobju največ razpravlja Gašper Troha, ki se sprašuje "Kaj je bilo disidentskega v literarnem modernizmu, ki se je deklariral za apolitičnega?" in "Kakšni so bili družbeni odnosi, da so v gledališču tega obdobja omogočali izražanje spornih idej kljub budnemu očesu partijskih cenzorjev?" (Troha, 2008, 7–8). Avtor išče odgovor v dramah Dušana Jovanovića *Norci* in Milana Jesiha *Grenki sadeži pravice*, ki spadata v žanr drame absurda, le-ta pa omogoča možnost različnih branj in interpretacij: kljub poudarjeni kritični noti nosi s sabo tudi drugi del – neverjeten in absurden, ki relativizira

avtorjevo kritično sporočilo in hkrati onemogoča racionalno razpravo o kritičnem diskurzu drame. To povzroči, da prevlada modernistična forma, medtem ko vsebinski del, kljub eksplicitnim kritičnim aluzijam na realne objekte oblasti, ni zmožen generirati družbene kritike širših razsežnosti, zato ga lahko vladajoči režim tudi previdno dopušča.

Taras Kermauner razpravlja o slovenski politični dramatik v celotnem povojnem obdobju in kot osnovno značilnost v delih dramatikov prepoznava stopnjevanje nihilizma, ki izpodriva "sentimentalni humanizem" od srede 50. let dalje in nosi s sabo dvom v oblast in njegovega Novega človeka s tem, ko pripisuje individualni imaginaciji večjo moč kot kolektivni. Versko-politična platforma, kot označi Kermauner Smoletovo *Antigono*, je po njegovem že politična drama z motivom upora zoper oblast-vladarja, medtem ko je drama *Afera* eksplicitno politična zaradi uprizarjanja "moralno-političnih – etično-ideoloških" problemov. V 60. letih politična drama pridobi modernistični značaj z že omenjenimi Jovanovičevimi *Norci*, nato pa se v 70. in v 80. letih umakne v transcendenco in popolni nihilizem z elementi avtodestrukcije.

O psiholoških in psihosocialnih ozadih ustvarjalcev modernističnih del se sprašuje Meta Kušar, ko predpostavlja, da ima "vsak človek ob družbenih travmah še zgodovino intimnih travm, ki proizvajajo komplekse in fragmentirajo človeško duševnost" (Kušar, 2008, 24). V ta kontekst, torej med osebne komplekse in ideološki okvir, umešča osebno svobodo ustvarjalcev literarnega modernizma in pri tem odpira tudi prezrto vprašanje o težavnosti upora otrok revolucionarjev, ki je v več primerih vodil v avtodestrukcijo in samomore. Modernistično iskanje nove poti je torej v veliki meri ostalo "fascinacija z lastno animo, potovanji, revolti in seksualnostjo" (Kušar, 2008, 42).

"Hapeningi" na stičišču vizualne, filmske in gledališke umetnosti, s katerimi je začela skupina OHO leta 1966, pomenijo problematizacijo ideološke konstrukcije družbenosti, ne z neposredno politično noto, ampak obratno – z ignoranco do dnevne politike – želijo širiti "nov modus življenja" (Orel, 2008, 58). Holistični in neantropocentrični pristop izstopa iz uradnih polj kulture in vzpostavlja alternativo klasični in moderni umetnosti ter pri tem popolnoma opušča vsakršno tradicijo. Tovrstno "lahkotno problematiziranje ideoloških mehanizmov" je uradna politika razumela kot poskus "totalnega nihilizma" in "kulturnega in družbenega izrojevanja" (Orel, 2008, 59).

"Ideološko neobremenjenost" pripisuje članom Gledališča Pupilije Ferkeverk tudi Ivo Svetina, ko v svojem prispevku razlaga element rituala v predstavah omenjenega gledališča kot popolnoma profan fenomen ustvarjanja nove razsežnosti banalne realnosti. Odmevni in sporni zakol kokoši na odru v predstavi *Pupilija, papa Pupilo pa Pupilčki*, ki je prinesel njeno uradno prepoved, lahko po Svetini razumemo tudi kot obred, ki izničuje samega sebe in hkrati pomeni (po Tauferju) konec zgolj estetsko funkcionalnega gledališča.

V Jančarjevem opisu okoliščin nastanka njegovega romana *Petintrideset stopinj* (s čimer si je "prislužil" začasno prepoved objavljajanja) lahko razbiramo elemente modernističnega ustvarjanja, ko avtor razmišlja o zahtevah tedanjih modernističnih ustvarjalcev: pravica do svobodne igre, izzivanja, zanikanja vrednost (ne le partije, tudi kulture in nacije ali celo jezika samega). Posledica naštetega je bilo rušenje vseh konvencij, od meščanskih do dogmatsko komunističnih in pri Jančarju "poskus, da bi banalno, pogosto vulgarno vsakdanjost premaknil v estetsko abstrakcijo" (Jančar, 2008, 76). Upor ostankom meščanske kulture je moč zaznati tudi v pluralizaciji lingvistične kulture, ko pride do "parodiranja javnih diskurzov" in preko dojemanja jezika kot stanja subjektive zavesti do uveljavitve "sociolektov", o čemer piše Andrej E. Skubic.

Zbornik *Literarni modernizem v "svinčenih" letih* nas seznaja z dvoje vprašanj: modernistično formo literarnega ustvarjanja in političnimi razsežnostmi moderne proze, poezije in drame. Pritrdimo lahko literarnozgodovinskim ocenam o rušenju konvencij, vzponu nihilizma in na splošno o percepciji umetnosti kot avtonomne cone, ki ni zavezana kolektivističnim imperativom. Vendar hkrati ugotovimo, da zlasti drugi, tj. politični in družbeni del analize na več mestih umanjka oz. je prepuščen presoji avtorjev posameznih prispevkov. V tem oziru je opazen manjko interdisciplinarnega pristopa, ko bi bila povsem na mestu tudi zgodovinska in sociološka analiza družbenih in političnih implikacij obravnavane teme. Problematike ludizma, reizma, drame absurda, hapeningov, eksperimentalizma itd. ostajajo odprte – kot priznavajo tudi sami avtorji – za nadaljnje razglabljanje, predvsem v njihovem političnem in sociološkem obrisu. Zaradi tega je verjetno še prezgodaj za potrditev teze Gašperja Trohe, da je "svinčenost sedemdesetih let v primeru dramatike in literature bolj konstrukt kot pa opis realnega stanja" (Troha, 2008, 11).

Jure Ramšak

KAZALO K SLIKAM NA OVITKU

SLIKA NA NASLOVNICI: Druga stran rokopisa "Mercurius et cornuta figura" (Merkurijev relief z napisom) (Arhiv pokrajinskega muzeja Celje).

Slika 1: Arheološka izkopavanja Inštituta za dediščino Sredozemlja UP ZRS v nekdanji cerkvi sv. Katarine v Piranu v l. 2009 (foto: arhiv IDS UP ZRS).

Slika 2: Kolo Sv. Katarine s pokrova grobnice, odkrite v nekdanji cerkvi sv. Katarine v Piranu v l. 2009 (foto: arhiv IDS UP ZRS).

Slika 3: Bronasti križec, najden ob izkopavanjih v nekdanji cerkvi sv. Katarine v Piranu v l. 2009 (foto: arhiv IDS UP ZRS).

Slika 4: Svetinjice, najdene ob izkopavanjih v nekdanji cerkvi sv. Katarine v Piranu v l. 2009 (foto: arhiv IDS UP ZRS).

Slika 5: Darovanje nad kultno jamo na Krasu, scena iz filma o nesnovni kulturni dediščini *Darovanje* iz Škocjana na Krasu (avtorja filma Dušan Podgornik in Radovan Čok).

Slika 6: Detajl mošeje v Kairu (foto: Dušan Podgornik).

INDICE DELLE FOTO DI COPERTINA

FOTO IN COPERTINA: Seconda pagina del manoscritto "Mercurius et cornuta figura" (Archivio del museo provinciale di Celje).

Foto 1: Scavo archeologico dell'Istituto per il patrimonio del Mediterraneo UP ZRS presso l'ex chiesa di S. Caterina a Pirano nel 2009 (foto: archivio IDS UP ZRS).

Foto 2: Ruota di S. Caterina dal coperchio della cripta scoperta presso l'ex chiesa di S. Caterina a Pirano nel 2009 (foto: archivio IDS UP ZRS).

Foto 3: Croce in bronzo rinvenuta durante gli scavi presso l'ex chiesa di S. Caterina a Pirano nel 2009 (foto: archivio IDS UP ZRS).

Foto 4: Medagliette rinvenute durante gli scavi presso l'ex chiesa di S. Caterina a Pirano nel 2009 (foto: archivio IDS UP ZRS).

Foto 5: Offerta sopra una grotta rituale del Carso, scena tratta dal film sul patrimonio culturale immateriale *Darovanje* ambientato a S. Canziano del Carso (autori del film Dušan Podgornik e Radovan Čok).

Foto 6: Dettaglio della moschea a Il Cairo (foto: Dušan Podgornik).

INDEX TO IMAGES ON THE COVER

FRONT COVER: Second page of the "Mercurius et cornuta figura" manuscript (Relief of Mercury with an inscription) (Archives of Regional Museum Celje).

Image 1: Archaeological excavations of the Institute for Mediterranean Heritage UP SRC in the former church of St. Catherine in Piran in 2009 (photo: archive IDS UP ZRS).

Image 2: Wheel of St. Catherine from the cover of a tomb, uncovered in the former church of St. Catherine in Piran in 2009 (photo: archive IDS UP ZRS).

Image 3: Bronze cross found during the 2009 excavations in the former church of St. Catherine (photo: archive IDS UP ZRS).

Image 4: Patron Saint Medals found during the 2009 excavations in the former church of St. Catherine (photo: archive IDS UP ZRS).

Image 5: Sacrifice at the cult site – a Karst cave, scene from the film *Darovanje* by Dušan Podgornik and Radovan Čok presenting intangible cultural heritage of Škocjan in Karst.

Image 6: Detail of a mosque in Cairo (photo: Dušan Podgornik).

NAVODILA AVTORJEM

1. Revija ANNALES (*Anali za istrske in mediteranske študije* Ser. hist. et soc.) objavlja **izvirne** in **pregledne znanstvene članke** z družboslovnimi in humanističnimi vsebinami, ki se navezujejo na preučevanje *zgodovine, kulture in družbe* Istre in Mediterana. Vključujejo pa tudi *primerjalne in medkulturne študije* ter *metodološke in teoretične* razprave, ki se nanašajo na omenjeno področje.

2. Sprejemamo članke v slovenskem, italijanskem, hrvaškem in angleškem jeziku. Avtorji morajo zagotoviti jezikovno neoporečnost besedil, uredništvo pa ima pravico članke dodatno jezikovno lektorirati.

3. Članki naj obsegajo do 48.000 znakov brez presledkov oz. 2 avtorski poli besedila. Članek je mogoče oddati na e-naslov Annales@zrs.upr.si ali na elektronskem nosilcu (CD) po pošti na naslov uredništva.

Avtor ob oddaji članka zagotavlja, da članek še ni bil objavljen in se obvezuje, da ga ne bo objavil drugje.

4. Naslovna stran članka naj vsebuje naslov in podnaslov članka, ime in priimek avtorja, avtorjeve nazive in akademske naslove, ime in naslov institucije, kjer je zaposlen, oz. domači naslov vključno s pošto številko in naslovom elektronske pošte.

5. Članek mora vsebovati **povzetek** in **izvleček**. Izvleček je krajši (cca. 10 vrstic) od povzetka (cca. 30 vrstic).

V *izvlečku* na kratko opišemo namen, metode dela in rezultate. Izvleček naj ne vsebuje komentarjev in priporočil.

Povzetek vsebuje opis namena in metod dela ter povzame analizo oziroma interpretacijo rezultatov. V povzetku ne sme biti ničesar, česar glavno besedilo ne vsebuje.

6. Avtorji naj pod izvleček članka pripišejo ustrezne **ključne besede**. Zaželeni so tudi **angleški (ali slovenski) prevodi** izvlečka, povzetka, ključnih besed, podnapisov k slikovnemu in tabelarnemu gradivu. V nasprotnem primeru bo za prevode poskrbelo uredništvo.

7. Zaželeno je tudi (originalno) **slikovno gradivo**, ki ga avtor posreduje v ločenih datotekah (jpeg, tiff) z najmanj 300 dpi resolucije pri želeni velikosti. Največja velikost slikovnega gradiva je 17x20 cm. Vsa potrebna dovoljenja za objavo slikovnega gradiva (v skladu z Zakonom o avtorski in sorodnih pravicah) priskrbi avtor sam in jih predloži uredništvu pred objavo članka. Vse slike, tabele in grafične prikaze je potrebno tudi podnasloviti in zaporedno oštevilčiti.

8. **Vsebinske opombe**, ki besedilo še podrobneje razlagajo ali pojasnjujejo, postavimo *pod črto*.

Bibliografske opombe, s čimer mislimo na citat – torej sklicevanje na točno določeni del besedila iz neke druge publikacije, sestavljajo naslednji podatki: *avtor, leto izida* in – če citiramo točno določeni del besedila – tudi navedba *strani*. Bibliografske opombe vključimo v glavno besedilo.

Celotni bibliografski podatki citiranih in uporabljenih virov so navedeni v poglavju *Viri in literatura* (najprej navedemo vse vire, nato literaturo). Pri tem avtor navede izključno dela ter izdaje, ki jih je v članku citiral.

Primer citata med besedilom:

(Rožac Darovec, 2006, 453).

Primer navajanja vira kot celote:

(Rožac Darovec, 2006).

Popolni podatki o tem viru v poglavju Literatura pa se glasijo:

Rožac Darovec, V. (2006): Metodološki in teoretični problemi ustne zgodovine. Acta Histriae 14, 2. Koper, Založba Annales, 447–467.

Če citiramo več del istega avtorja iz istega leta, poleg priimka in kratice imena napišemo še črke po abecednem vrstnem redu, tako da se viri med seboj razlikujejo. Primer:

(Rožac Darovec, 2006a) in (Rožac Darovec, 2006b).

Bibliografska opomba je lahko tudi del vsebinske opombe in jo zapisujemo na enak način.

Posamezna dela ali navedbe virov v isti opombi ločimo s podpičjem. Primer:

(Rožac Darovec, 2006a; Verginella, 2008).

9. Pri **citiranju arhivskih virov** navedemo najprej arhiv, nato ime fonda ali zbirke in signaturo. V članku navajamo kratico arhivskega vira in zaporedno številko v oklepaju med besedilom. Kratice razložimo v poglavju o virih na koncu članka, kjer arhivske vire navajamo po smiselnem zaporedju (kronološkem ali številki arhivskih enot).

Primer navajanja arhivskega vira v oklepaju med besedilom: (PAK, RAG, 1).

Primer navajanja arhivskega vira v poglavju o virih: **PAK, RAG 1** – Pokrajinski arhiv Koper (PAK), Rodbinski arhiv Gravisi (RAG), a. e. (arhivska enota) 1.

10. Pri **citiranju časopisnih virov** med tekstom navedemo ime časopisa, datum izdaje ter strani:

(Primorske novice, 11. 5. 2009, 26).

V seznamu virov in literature pa izpišemo še naslov članka. Primer:

Primorske novice (2009): Ali podjetja merijo učinkovitost?, 11. 5. 2009, 26.

11. **Poglavje o virih in literaturi** je obvezno. Bibliografske podatke navajamo takole:

- Opis zaključene publikacije kot celote – knjige:

Avtor (leto izida): Naslov. Kraj, Založba. Npr.:

Šelih, A., Antić Gaber, M., Puhar, A., Renner, T., Šuklje, R., Verginella, M. & L. Tavčar (2007): Po-
zabljen polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na
Slovenskem. Ljubljana, Tuma, SAZU.

V zgornjem primeru, kjer je avtorjev več kot dva, je
korekten tudi citat:

(Šelih et al., 2007)

Če navajamo določeni del iz zaključene publikacije,
zgornjemu opisu dodamo še številke strani, od koder
smo navedbo prevzeli.

- Opis prispevka v **zaključeni publikaciji** – npr. pri-
spevka v zborniku:

Avtor (leto izida): Naslov prispevka. V: Avtor knjige:
Naslov knjige. Kraj, Založba, strani od-do. Primer:

Žnidaršič Ž., S. (2007): Historična perspektiva –
aktualni položaj žensk na trgu dela v Republiki Slo-
veniji. V: Sedmak, M., Medarič, Z. (ur.): Med javnim in
zasebnim. Ženske na trgu dela. Koper, Založba Annales,
11–41.

- Opis članka v **reviji**:

Avtor (leto izida): Naslov članka. Naslov revije, let-
nik, številka. Kraj, strani od-do. Primer:

Lazar, I. (2008): Celejski forum in njegov okras.
Annales, Series historia et sociologia, 19, 2. Koper, 349–
360.

- opis ustnega vira:

Informator (leto izporočila): Ime in priimek informa-
torja, leto rojstva, vloga, funkcija ali položaj. Način
pričevanja. Oblika in kraj nahajanja zapisa. Primer:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, r. 1930, župnik v
Vižinadi. Ustno izporočilo. Zvočni zapis pri avtorju.

- opis vira iz internetnih spletnih strani:

Če je mogoče, internetni vir zabeležimo enako kot
članek in dodamo spletni naslov ter v oklepaju datum
zadnjega pristopa na to stran:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a con-
fluence of forces. In: NOVA (National Organization for
Victim Assistance). [Http://www.trynova.org/victiminfo/
readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf) (15. 9. 2008).

Če avtor ni znan, navedemo nosilca spletne strani,
leto objave, naslov in podnaslov besedila, spletni naslov
in v oklepaju datum zadnjega pristopa na to stran. Če
leto objave ni znano, damo v oklepaj leto pristopa na to
stran:

UP ZRS (2009): Univerza na Primorskem, Znanstve-
no-raziskovalno središče Koper. Znanstveni sestanki in
conference. [Http://www.zrs-kp.si/SL/kongres.htm](http://www.zrs-kp.si/SL/kongres.htm) (2. 2.
2009).

Članki so razvrščeni po abecednem redu priimkov
avtorjev ter po letu izdaje, v primeru da gre za več
citativ istega-istih avtorjev.

12. Kratice v besedilu moramo razrešiti v oklepaju,
ko se prvič pojavijo. Članku lahko dodamo tudi seznam
uporabljenih kratic.

13. Pri ocenah publikacij navedemo v naslovu pri-
spevka avtorja publikacije, naslov, kraj, založbo, leto
izida in število strani (oziroma ustrezen opis iz točke
10).

14. Prvi odtis člankov uredništvo pošlje avtorjem v
korekturo. Avtorji so dolžni popravljeno gradivo vrniti v
enem tednu. Besedilo popravljamo s korekturnimi
znamenji, ki jih najdemo na koncu Slovenskega pravo-
pisa (2001), Ljubljana, ZRC SAZU, 24–25.

Širjenje obsega besedila ob korekturah ni dovoljeno.
Druge korekture opravi uredništvo.

15. Za dodatna pojasnila v zvezi z objavo člankov je
uredništvo na voljo.

UREDNIŠTVO

ISTRUZIONI PER GLI AUTORI

1. La rivista ANNALES (Annali per gli studi istriani e mediterranei, Ser. hist. et soc.) pubblica **articoli scientifici originali e rassegne** dai contenuti sociologici e umanistici relativi allo studio della *storia, cultura e società* dell'Istria e del Mediterraneo. Include inoltre *studi comparativi e interculturali* nonché saggi *metodologici e teorici* pertinenti a questa area geografica.

2. La Redazione accetta articoli in lingua slovena, italiana, croata e inglese. Gli autori devono garantire l'ineccepibilità linguistica dei testi, la Redazione si riserva il diritto di una revisione linguistica.

3. Gli articoli devono essere di lunghezza non superiore alle 48.000 battute senza spazi, ovvero 2 fogli d'autore. Possono venir recapitati all'indirizzo di posta elettronica Annales@zrs.upr.si oppure su supporto elettronico (CD) per posta ordinaria all'indirizzo della Redazione.

L'autore garantirà l'originalità dell'articolo e si impegnerà a non pubblicarlo altrove.

4. Ogni articolo deve essere corredato da: titolo, eventuale sottotitolo, nome e cognome dell'autore, denominazione ed indirizzo dell'ente di appartenenza o, in alternativa, l'indirizzo di casa, nonché l'eventuale indirizzo di posta elettronica.

5. I contributi devono essere corredati da un **riassunto** e da una **sintesi**. Quest'ultima sarà più breve (cca. 10 righe) del riassunto (cca 30 righe).

Nella *sintesi* si descriveranno brevemente i metodi e i risultati delle ricerche e anche i motivi che le hanno determinate. La sintesi non conterrà commenti e segnalazioni.

Il *riassunto* riporterà in maniera sintetica i metodi delle ricerche, i motivi che le hanno determinate assieme all'analisi, cioè all'interpretazione, dei risultati raggiunti. Si eviterà di riportare conclusioni omesse nel testo del contributo.

6. Gli autori sono tenuti ad indicare le **parole chiave** adeguate. Sono auspicabili anche le **traduzioni in inglese (o sloveno)** della sintesi, del riassunto, delle parole chiave, delle didascalie, delle fotografie e delle tabelle. In caso contrario, vi provvederà la Redazione.

7. L'eventuale **materiale iconografico** (originale) va preparato in formato elettronico (jpeg, tiff) e consegnato in file separati alla definizione di 300 dpi a grandezza desiderata, purché non ecceda i 17x20 cm. Prima della pubblicazione, l'autore provvederà a fornire alla Redazione tutte le autorizzazioni richieste per la riproduzione del materiale iconografico (in virtù della Legge

sui diritti d'autore). Tutte le immagini, tabelle e grafici dovranno essere accompagnati da didascalie e numerati in successione.

8. Le **note a piè di pagina** sono destinate essenzialmente a fini esplicativi e di contenuto.

I **referimenti bibliografici** richiamano un'altra pubblicazione (articolo). La nota bibliografica, riportata nel testo, deve contenere i seguenti dati: *cognome dell'autore, anno di pubblicazione* e, se citiamo un determinato brano del testo, anche le *pagine*.

I riferimenti bibliografici completi delle fonti vanno quindi inseriti nel capitolo Fonti e bibliografia (saranno prima indicate le fonti e poi la bibliografia). L'autore indicherà esclusivamente i lavori e le edizioni citati nell'articolo.

Esempio di citazione nel testo:

(Rožac Darovec, 2006, 453).

Esempio di riferimento alla fonte, senza citazione:

(Rožac Darovec, 2006)

I dati completi su questa fonte nel capitolo Fonti e bibliografia verranno riportati in questa maniera:

Rožac Darovec, V. (2006): Metodološki in teoretični problemi ustne zgodovine. Acta Histriae 14, 2. Koper, Založba Annales, 447–467.

Se si citano *più lavori dello stesso autore* pubblicati nello stesso anno accanto al cognome va aggiunta una lettera in ordine alfabetico progressivo per distinguere i vari lavori. Ad es.:

(Rožac Darovec, 2006a) e (Rožac Darovec, 2006b).

Il riferimento bibliografico può essere parte della nota a piè di pagina e va riportato nello stesso modo come sopra.

Singole opere o vari riferimenti bibliografici in una stessa nota vanno divisi dal punto e virgola. Per es.:

(Rožac Darovec, 2006a; Verginella, 2008).

9. Nel **citare le fonti d'archivio** bisogna indicare in primo luogo la sigla dell'archivio, quindi il fondo o la raccolta e la segnatura. Nel testo verrà quindi riportata tra parentesi solamente l'abbreviazione della fonte d'archivio con il numero progressivo. Le abbreviazioni saranno spiegate nella sezione Fonti alla fine dell'articolo, dove le fonti d'archivio saranno indicate in successione logica (cronologica o numeri delle unità archivistiche).

Esempio di citazione fra parentesi nel testo: (PAK, RAG, 1).

Esempio di stesura completa nel capitolo Fonti e bibliografia:

PAK, RAG, 1 – Pokrajinski arhiv Koper (PAK), Rodbinski arhiv Gravisi (RAG), a. e. (arhivska enota) 1.

10. Nel citare fonti di giornale nel testo andranno indicati il nome del giornale, la data di edizione e le pagine:

(Primorske novice, 11. 5. 2009, 26)

Nell'elenco Fonti e bibliografia scriviamo per intero anche il titolo dell'articolo. Per es.:

Primorske novice (2009): Ali podjeta merijo učinkovitost?, 11. 5. 2009, 26.

11. Il capitolo Fonti e bibliografia è obbligatorio. I dati bibliografici vanno riportati come segue:

- Descrizione di un'opera compiuta:

autore/i (anno di edizione): Titolo. Luogo di edizione, casa editrice. Per es.:

Šelih, A., Antić Gaber, M., Puhar, A., Renner, T., Šuklje, R., Verginella, M. & L. Tavčar (2007): Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem. Ljubljana, Tuma, SAZU.

Se *gli autori sono più di due*, la citazione è corretta anche nel modo seguente:

(Šelih et al., 2007)

Se indichiamo una parte della pubblicazione, alla citazione vanno aggiunte le pagine di riferimento.

Descrizione di un articolo che compare in un **volume miscelaneo**:

- autore/i del contributo (anno di edizione): Titolo. In: autore/curatore del libro: titolo del libro. Luogo di edizione, casa editrice, pagine (da-a). Per es.:

Žnidaršič Ž., S. (2007): Historična perspektiva – aktualni položaj žensk na trgu dela v Republiki Sloveniji. V: Sedmak, M., Medarič, Z. (a c.): Med javnim in zasebnim. Ženske na trgu dela. Koper, Založba Annales, 11–41.

Descrizione di un articolo in una **pubblicazione periodica – rivista**:

autore/i (anno di edizione): Titolo del contributo. Titolo del periodico, annata, nro. del periodico. Luogo di edizione, pagine (da-a). Per es.:

Lazar, I. (2008): Celejski forum in njegov okras. Annales, Series historia et sociologia, 19, 2. Koper, 349–360.

Descrizione di una fonte orale:

informatore (anno della testimonianza): nome e cognome dell'informatore, anno di nascita, ruolo, posizione o stato sociale. Tipo di testimonianza. Forma e luogo di trascrizione della fonte. Per es.:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, r. 1930, župnik v Vižinadi. Ustno izporočilo. Zvočni zapis pri avtorju.

Descrizione di una fonte tratta da pagina internet:

Se è possibile registriamo la fonte internet come un articolo e aggiungiamo l'indirizzo della pagina web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso:

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). (15. 9. 2008). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf)

Se l'autore non è noto, si indichi il webmaster, anno della pubblicazione, titolo ed eventuale sottotitolo del testo, indirizzo web e tra parentesi la data dell'ultimo accesso. Se l'anno di edizione non è noto si indichi tra parentesi l'anno di accesso a tale indirizzo:

UP ZRS (2009): Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper. Znanstveni sestanki in conference. [Http://www.zrs-kp.si/SL/kongres.htm](http://www.zrs-kp.si/SL/kongres.htm) (2. 2. 2009).

La bibliografia va compilata in ordine alfabetico secondo i cognomi degli autori ed anno di edizione, nel caso in cui ci siano più citazioni riferibili allo stesso autore.

12. Il significato delle abbreviazioni va spiegato, tra parentesi, appena queste si presentano nel testo. L'elenco delle abbreviazioni sarà riportato alla fine dell'articolo.

13. Per quanto riguarda le recensioni, nel titolo del contributo l'autore deve riportare i dati bibliografici come al punto 10, vale a dire autore, titolo, luogo di edizione, casa editrice, anno di edizione nonché il numero complessivo delle pagine dell'opera recensita.

14. Gli autori ricevono le prime bozze di stampa per la revisione. Le bozze corrette vanno quindi rispedito entro una settimana alla Redazione. In questa fase, i testi corretti con segni adeguati (indicazioni in merito si trovano alla fine della pubblicazione "Slovenski pravopis" (2000), Ljubljana, ZRC SAZU, 24–25), non possono essere più ampliati. La revisione delle bozze è svolta dalla Redazione.

15. La Redazione rimane a disposizione per eventuali chiarimenti.

LA REDAZIONE

INSTRUCTIONS TO AUTHORS

1. The journal ANNALES (*Annals for Istrian and Mediterranean Studies*, Ser. hist et soc.) publishes **original** and **review scientific articles** dealing with social and human topics related to research on *the history, culture and society of Istria and the Mediterranean*, as well as *comparative and intercultural studies* and *methodological and theoretical discussions* related to the above-mentioned fields.

2. The articles submitted can be written in the Slovene, Italian, Croatian or English language. The authors should ensure that their contributions meet acceptable standards of language, while the editorial board has the right to have them language edited.

3. The articles should be no longer than 8,000 words. They can be submitted via e-mail (Annales@zrs.upr.si) or regular mail, with the electronic data carrier (CD) sent to the address of the editorial board. Submission of the article implies that it reports original unpublished work and that it will not be published elsewhere.

4. The front page should include the title and subtitle of the article, the author's name and surname, academic titles, affiliation (institutional name and address) or home address, including post code, and e-mail address.

5. The article should contain the **summary** and the **abstract**, with the former (c. 30 lines) being longer than the latter (c. 10 lines).

The *abstract* contains a brief description of the aim of the article, methods of work and results. It should contain no comments and recommendations.

The *summary* contains the description of the aim of the article and methods of work and a brief analysis or interpretation of results. It can contain only the information that appears in the text as well.

6. Beneath the abstract, the author should supply appropriate **keywords**, as well as the **English (or Slovene) translation** of the abstract, summary, keywords, and captions to figures and tables. If unprovided, the translation will be provided by the editorial board.

7. If possible, the author should also supply (original) **illustrative matter** submitted as separate files (in jpeg or tiff format) and saved at a minimum resolution of 300 dpi per size preferred, with the maximum possible publication size being 17x20 cm. Prior to publication, the author should obtain all necessary authorizations (as stipulated by the Copyright and Related Rights Act) for the publication of the illustrative matter and submit them to the editorial board. All figures, tables and diagrams should be captioned and numbered.

8. **Footnotes** providing additional explanation to the text should be written at *the foot of the page*. **Bibliographic notes** – i.e. references to other articles or publications – should contain the following data: *author*, *year of publication* and – when citing an extract from another text – *page*. Bibliographic notes appear in the text.

The entire list of sources cited and referred to should be published in the section *Sources and Bibliography* (starting with sources and ending with bibliography). The author should list only the works and editions cited or referred to in their article.

E.g.: Citation in the text:

(Rožac Darovec, 2006, 453).

E.g.: Reference in a text:

(Rožac Darovec, 2006).

In the section on *bibliography*, citations or references should be listed as follows:

Rožac Darovec, V. (2006): Metodološki in teoretični problemi ustne zgodovine. Acta Histriae 14, 2. Koper, Založba Annales, 447–467.

If you are listing *several works published by the same author in the same year*, they should be differentiated by adding a lower case letter after the year for each item.

E.g.:

(Rožac Darovec, 2006a) and (Rožac Darovec, 2006b).

If the bibliographic note appears in the footnote, it should be written in the same way.

If listed in the same footnote, individual works or sources should be separated by a semicolon. E.g.:

(Rožac Darovec, 2006a; Verginella, 2008).

9. When **citing archival sources**, you should first list the archive, then the name of the holding or collection and signature. In the text, an archival source should be listed by its abbreviation and unit number, both placed within the parenthesis. The abbreviations should be explained in the section on *sources*, with the archival sources arranged in a sensible order (chronological or numerical, with the latter referring to the number of archival units).

E.g.: Reference to archival sources in the text: (PAK, RAG, 1).

E.g.: Reference to archival sources in the section on sources: **PAK, RAG, 1** – Pokrajinski arhiv Koper (PAK), Rodbinski arhiv Graviš (RAG), a. u. (archival unit) 1.

10. If referring to **newspaper sources** in the text, you should cite the name of the newspaper, date of publication and page:

(Primorske novice, 11. 5. 2009, 26).

In the list of sources and bibliography, you also add the title of the article. E.g.:

Primorske novice (2009): Ali podjeta merijo učinkovitost?, 11. 5. 2009, 26.

11. The list of **sources and bibliography** is a mandatory part of the article. Bibliographical data should be cited as follows:

- Description of a non-serial publication – a book:
Author (year of publication): Title. Place, Publisher.

E.g.:

Šelih, A., Antić Gaber, M., Puhar, A., Renner, T., Šuklje, R., Verginella, M. & L. Tavčar (2007): Pozabljeni polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem. Ljubljana, Tuma, SAZU.

If there are *more than two authors*, you can also use et al.:

(Šelih et al., 2007)

If citing an excerpt from a non-serial publication, you should also add the number of page from which the citation is taken after the year.

- Description of an article published in a **non-serial publication** – e.g. an article from a collection of papers:

Author (year of publication): Title of article. In: Author of publication: Title of publication. Place, Publisher, pages from-to. E.g.:

Žnidaršič Ž., S. (2007): Historična perspektiva – aktualni položaj žensk na trgu dela v Republiki Sloveniji. V: Sedmak, M., Medarič, Z. (eds.): Med javnim in zasebnim. Ženske na trgu dela. Koper, Založba Annales, 11–41.

- Description of an article from a **serial publication**:

Author (year of publication): Title of article. Title of serial publication, yearbook, number. Place, pages from-to. E.g.:

Lazar, I. (2008): Celejski forum in njegov okras. Annales, Series historia et sociologia, 19, 2. Koper, 349–360.

- Description of an oral source:

Informant (year of transmission): Name and surname of informant, year of birth, role, function or position. Manner of transmission. Form and place of data storage. E.g.:

Žigante, A. (2008): Alojz Žigante, born 1930, priest in Vižinada. Oral history. Audio recording held by the author.

- Description of an internet source:

If possible, the internet source should be cited in the same manner as an article. What you should add is the website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis):

Young, M. A. (2008): The victims movement: a confluence of forces. In: NOVA (National Organization for Victim Assistance). [Http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf](http://www.trynova.org/victiminfo/readings/VictimsMovement.pdf) (15. 9. 2008).

If the author is unknown, you should cite the organization that set up the website, year of publication, title and subtitle of text, website address and date of last access (with the latter placed within the parenthesis). If the year of publication is unknown, you should cite the year in which you accessed the website (within the parenthesis):

UP ZRS (2009): Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper. Znanstveni sestanki in konferenca. [Http://www.zrs-kp.si/SL/kongres.htm](http://www.zrs-kp.si/SL/kongres.htm) (2. 2. 2009).

If there are more citations by the same author(s), you should list them in the alphabetical order of the authors' surnames and year of publication.

12. The **abbreviations** should be explained when they first appear in the text. You can also add a list of their explanations at the end of the article.

13. The title of a **review article** should contain the following data: author of the publication reviewed, title of publication, address, place, publisher, year of publication and number of pages (or the appropriate description given in Item 10).

14. The authors are sent the **first page proofs**. They should be returned to the editorial board within a week. When reading the proofs, the authors should use the correction signs listed at the end of the book Slovenski pravopis (2001), Ljubljana, ZRC SAZU, 24–25.

It is not allowed to lengthen the text during proof-reading. Second proof-reading is done by the editorial board.

15. For additional information regarding article publication contact the editorial board.

EDITORIAL BOARD

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

- Janja Žmavc:** Govorniške zvrsti in sredstva
prepričevanja v zgodnji rimski retoriki:
metaretorika v nastajanju 1
*Branches of Oratory and Rhetorical Means
of Persuasion in Early Roman Rhetoric:
Meta-rhetoric in Progress
Pratiche oratorie e mezzi di persuasione
nella prima retorica romana: sulla
via della metaretorica*
- Matej Župančič:** 'Iter privatvm'
pri Črnem Kalu: od Črnega pila do
Predloke? (k C.I.L. V, 509) 15
*'Iter privatvm' near Črni Kal: From Črni
pil to Predloka? (ad C.I.L. V, 509)
'Iter privatvm' a Črni Kal: da Črni pil
a Predloka? (in C.I.L. V, 509)*
- Željko Bistronić:** Predromaničko i romaničko
slikarstvo u Istri 21
*Pre-romanesque and Romanesque Wall
Paintings in Istria
Pittura pre-romanica e romanica in Istria*
- Vesna Kamin:** Piranska bratovščina Sv.
Rešnjega telesa in njena umetnostna
naročila v Benetkah: Matteo Ponzoni 31
*The Confraternity of Santissimo Sacramento
and Their Art Orders in Venice: Matteo Ponzoni
La confraternita del Santissimo Sacramento
di Pirano e la sua committenza
di opere d'arte a Venezia: Matteo Ponzoni*
- Darko Darovec:** Olive Oil, Taxes and
Smuggling in Venetian Istria
in Modern Age 39
*Oljčno olje, davki in tihotapstvo v beneški
Istri v novem veku
Olio d'oliva, dazi e contrabbando nell'Istria
slovena in età moderna*
- Aleks Kalc:** Tržaški teritorij v luči konskripcije
iz let 1777/78: prvi izsledki 59
*Il Territorio di Trieste alla luce della
coscrizione del 1777/1778: primi rilievi
The Trieste Territory in Light of the
1777/1778 Conscription: First Results*
- Marijan Bradanović:** Arhitektonski
razvoj Kršana 89
*The Architectural Development of Kršan
Sviluppo edilizio di Kršan*
- Andreja Zapušek, Ana Kučan:** Stanovanjske krajine
in kakovost bivanja. Predstavitev ukrepov, ki lahko
omogočijo stopnjevanje bivalne kakovosti. Izbrani
primeri iz srednje Evrope in Mediterana 109
*Residential Landscapes and the Quality
of Living. Presentation of Measures
for Improving the Quality of Living. Selected
Examples from Central Europe and Mediterranean
Ambienti abitativi e qualità della vita.
Presentazione delle misure per il
miglioramento della qualità abitativa. Esempi
sceleti dell'Europa centrale ed il Mediterraneo*
- Boštjan Bugarič:** Vprašanje razvojnega modela
Univerze na Primorskem - mestna univerza
ali kampus? 127
*University of Primorska Development Model –
a City University or a Campus?
La questione del modello di sviluppo
dell'Università del Litorale – università cittadina
o campus?*
- Zdravko Mlinar:** Inovativnost v stanovanjskem
načrtovanju in v urejanju prostora.
European v Izoli 141
*Innovation in Housing Design and
Organization of Space. European in Izola
Innovazione nella progettazione abitativa
e nell'organizzazione dello spazio.
European a Isola*
- Nada Zerzer:** More Language(s) – More
Space(s)? Reflections on the Representation
of Heteroglossia and Minority Languages
in the Alpe-Adria Region 157
*Več jezikov – več prostorov? Razmišljanja
o udejanjanju heteroglosije in manjšinskih
jezikov v regiji Alpe-Jadran
Più lingue – più spazi? Riflessioni sulla
rappresentazione dell'eteroglossia
e delle lingue di minoranza nella
regione Alpe Adria*

Zorana Medarič: Etnične manjšine in diskriminacija. Primer slovenske manjšine v Italiji in italijanske manjšine v Sloveniji 173 <i>Ethnic Minorities and Discrimination. Case Study of the Slovene Minority in Italy and the Italian Minority in Slovenia</i> <i>Minoranze etniche e discriminazione. Il caso della minoranza slovena in Italia e della minoranza italiana in Slovenia</i>	Katja Mihurko Poniž: Nadzorovanje in kaznovanje v nekaterih besedilih z lepovidskim motivom 239 <i>Control and Punishment in a Few Texts Employing the Fair Vida Motif</i> <i>Controllo e punizione in alcuni testi con il motivo di Lepa Vida</i>
Ingrid Maraspin: Delovne migracije – nov miselni vzorec ali model ekonomske akomodacije? Študija primera slovensko-italijanskega obmejnega območja..... 187 <i>Labour Migration – a New Thinking Pattern or Model of Economic Accommodation? Case Study of the Slovene-Italian Border Area</i> <i>Le migrazioni economiche – un nuovo modello culturale del mondo contemporaneo globalizzato o un modello di accomodazione occupazionale? Studio del caso nel territorio di confine italo-sloveno</i>	POROČILA RELAZIONI REPORTS
Mateja Sedmak: Manjšine in skupinske (etnične) identitete: primerjalna študija slovenske in italijanske manjšine 205 <i>Minorities and (Common) Ethnic Identities: a Comparative Study of the Slovenian and Italian Minorities</i> <i>Minoranze ed identità' (etiche) di gruppo: studio comparato delle minoranze slovena e italiana</i>	Matej Župančič: Živi muzej – eksperimentalna arheologija. 2. mednarodni stručni skup 249
Mojca Šauperi: Poskus reinterpretacije mita o Lepi Vidi v luči mitogeneze Renéja Girarda..... 221 <i>Fair Vida in the Light of Girard's Origin of Myths. A Tentative Interpretation of a Myth</i> <i>Un tentativo di reinterpretazione del mito della Lepa Vida alla luce della mitogenesi di René Girard</i>	Matej Župančič: Giornata internazionale di studi / Mednarodni študijski dan: Ludwig Karl Moser (1845–1918), Tra Vienna e Trieste / Med Dunajem in Trstom / Zwischen Wien und Triest 250
Denis Poniž: Cankarjeva Vida (drama Lepa Vida) in Kraigherjeva Pepina (drama Školjka) kot primera femme fragile in femme fatale v slovenski dramatik na prelomu stoletja 231 <i>Cankar's Vida (Play Lepa Vida) and Kraigher's Pepina (Play Školjka) as Examples of Femme Fragile and Femme Fatale in Slovenian Drama at the Turn of the Century</i> <i>La Vida di Cankar (opera Lepa Vida) e la Pepina di Kraigher (opera Školjka) come esempi di femme fragile e femme fatale nelle drammaturgia slovena a cavallo del secolo</i>	OCENE RECENSIONI REVIEWS
	<i>Tanja Rener, Živa Human, Tjaša Žakelj, Andreja Vezovnik, Alenka Švab:</i> Novo očetovstvo v Sloveniji (Mateja Sedmak) 252
	<i>Aleš Erjavec:</i> Postmodernism, Postsocialism and Beyond (Polona Tratnik) 253
	<i>Kendall Blanchard:</i> The Anthropology of Sport. An Introduction (Joca Zorc) 255
	<i>Petra C. Gruber:</i> Nachhaltige entwicklung und global governance. Verantwortung. Macht. Politik (Anton Mlinar) 257
	<i>Trevor R. Shaw:</i> Foreign Travellers in the Slovene Karst 1486–1900 (Gregor Kovačič) 260
	<i>Vincenc Rajšp (ur.):</i> Knafljeva ustanova na Dunaju 1676–2006 (Avgust Lešnik) 261
	Navodila avtorjem 263
	<i>Istruzioni per gli autori</i> 265
	<i>Instructions to authors</i> 267
	Kazalo k slikam na ovitku 269
	<i>Indice delle foto di copertina</i> 269
	<i>Index to images on the cover</i> 269

- Alka Starac:** Quarter of St. Theodor in Pula 271
Četrť Sv. Teodorja v Pulju
Il quartiere di San Teodoro a Pola
- Julijana Visočnik:** Izgubljeni napis z reliefom Merkurija (CIL III 5196). Dva nova rokopisa o izgubljenem spomeniku iz Celeje 291
The Lost Inscription with a Relief of Mercury (CIL III 5196). Two New Manuscripts on the Lost Monument from Celeia
L'iscrizione perduta con il rilievo di Mercurio (CIL III 5196). Due nuovi manoscritti sul monumento perduto di Celeia
- Mitja Guštin, Andrej Preložnik, Maša Sakara Sučević:** Grobnice v nekdanji cerkvi sv. Katarine v Piranu 303
The Tombs in the Former Church of St. Catherine in Piran
Le cripte nell'ex chiesa di S. Caterina a Pirano
- Darko Likar:** Arhitektura in razvoj obeh koprskih obzidij 313
Architecture and Development of the Two Town Walls in Koper
Architettura e sviluppo delle due mura capodistriane
- Katja Hrobat:** Percepcija prostora skozi folkloro. "Mrtva počivala" in voda v vlogi meje z onostranstvom na Krasu 341
Perception of Space through Folklore. Dead Resting Sites (mrtva počivala) and Water as Transitions to the Yonderland in the Karst Region
La percezione dello spazio attraverso il folklore. I "luoghi di riposo sul percorso del morto" e l'acqua come linea di confine con l'aldilà sul Carso
- Majda Božeglav - Japelj:** Muzejski parki sodobnih skulptur: pogled na portoroško Formo vivo ob izbranih primerih iz Italije 353
Outdoor Museums of Contemporary Sculpture: a View on Portorož Forma Viva in the Light of Selected Italian Sculpture Collections
I parchi museali per le sculture contemporanee: il caso di Forma viva a Portorose e di alcuni altri esempi in Italia
- Goran Filipi:** Selected Istroromanian Entomonyms of Local Origin 367
Izbrani istroromunski entomonimi domačega izvora
Selezione di entonimi istroromeni d'origine locale
- Rada Cossuta:** Iz etimološke delavnice SDLA-SI (ob izidu SDLA-SI II) 377
From the Etymological Workshop SDLA-SI (at the Publication of SDLA-SI II)
Dal laboratorio etimologico dello SDLA-SI (in occasione della pubblicazione dello SDLA-SI II)
- Vida Jesenšek:** Ponazarjalni primer in slovaropisna obravnava frazeologije 389
Illustrative Example and Treatment of Phraseology in Dictionaries
Esempi d'uso e la trattazione lessicografica della fraseologia
- Karin Marc Bratina:** Etape zbiranja narečnega frazemskega gradiva 399
Phases of Collecting Idiomatic Phrases Used in Dialects
Tappe della raccolta del materiale di fraseologia dialettale
- Paula Zupanc:** Spolna razlika/spolna enakopravnost v jeziku/kulturi 411
Gender Differentiation/Equality in Language/Culture
Disparità sessuale/uguaglianza sessuale nella lingua/cultura
- Simona Bergoč:** Grožnja in odgovornost v medijskem diskurzu o nacionalnem jeziku 423
Threat and Responsibility in Media Discourse on National Language
Minaccia e responsabilita' nel discorso mediatico sulla lingua nazionale
- Peter Sekloča:** Regionalni tisk in nadzor oblasti: funkcija "psa čuvaja" med regijo in državo 435
Regional Press and Control Authorities: Function of the "Watchdog" between Region and State
Stampa regionale e controllo del potere: la funzione del "cane da guardia" tra regione e stato
- Anja Zalta Bratuž:** Primer odnosa med religijo in državo v Turčiji 447
The Case of the Relation between Religion and State in Turkey
Il caso del rapporto tra religione e stato in Turchia
- Milan Bufon:** Zgornji Jadran: prostor konflikta ali koeksistence? 457
Upper Adriatic: a Site of Conflict or Coexistence?
Alto Adriatico: luogo di conflitto o di coesistenza?

POROČILA
RELAZIONI
REPORTS

Monografije založbe Annales v letu 2008..... 471

Vesna Kamin Kajfež: Egypt & Austria VI.
(Praga, 21.–24. 9. 2009) 474

Anton Mlinar: Filozofija za znanost v praksi.
Konferenca Evropske znanstvene fundacije
Philosophy for Science in Use (Linköping,
28. 9. – 2. 10. 2009) 475

OCENE
RECENSIONI
REVIEWS

Todor Kuljić: Sociologija generacije
(Sociology of Generation) (**Avgust Lešnik**) 480

Zdravko Mlinar: Življenjsko okolje v globalni
informacijski dobi. Prostorsko-časovna
organizacija bivanja: raziskovanja na Koprskem
in v svetu (**Blaž Lenarčič**) 482

Claudia Mesch, Viola Michely
(ur.): Joseph Beuys: The Reader (**Martina Vovk**) 483

Gašper Troha (ur.): Literarni modernizem v
"svinčenih" letih (**Jure Ramšak**) 486

Kazalo k slikam na ovitku 488

Indice delle foto di copertina 488

Index to images on the cover 488

Navodila avtorjem 489

Istruzioni per gli autori 491

Instructions to authors 493

